

8/2135

51. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENNYOLCZADIK KÖTET

(418. 419. 420. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1911.

A BUDAPESTI
M. KIR. ALFÖLDI EGYETEM KÖNYVTÁRA.

P 11901/259

ECYETEMI
BUDAPEST
TOMVTAR

BIBLIOTHECA	SCIENT.
UNIVERSITATIS	PHYSICAE
BUDAPEST	
DUPLON	

20434
~~1548~~ 64

TARTALOM.

CCCCXVIII. SZÁM.

	Lap
LISZT FERENCZ ÉS A MAGYAR CULTURA. — Molnár Gézától	1
JEGYZETEK JAPÁNROL. (II.) — Anadolitól	8
BESSENYEI TERMÉSZETÉRTZÉKE. — Császár Elemértől	32
EMIR KHOSZREV. — Kégl Sándortól	78
EMMA. (IV.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	98
A KALEVIPOEGBŐL. — Észtből, — Bán Aladártól	111
SZEMLE: 1. <i>Jánosi Gusztáv.</i> — Radó Antaltól.	
2. <i>Az E. M. K. E. életének negyedszázados évfordulóján.</i> — H. I.-tól.	
3. <i>Az utolsó angol strikeok.</i> — Földes Bélától	125
ÉRTESTÍŐ: 1. <i>Régi Magyar Könyvtár.</i> Szerkeszti Heinrich Gusztáv. (A 25., 26., 27. kötetek.) —y —s.	
2. <i>Lenau, mint ember.</i> (Leo Greiner: <i>Ein Kampf ums Licht.</i>) — h.-g.-tól.	
3. <i>Könyv a gyermekről.</i> (Nádai Pál könyve) — Papp Ferencztől.	
4. <i>Magyar művek olasz fordításban.</i> (Sirola Petőfi-fordításai és Herczeg Ferencz <i>Pogányok</i> regénye.) — Vida Sándortól.	
5. <i>Benedetto Croce kisebb munkái.</i> — Várdai Bélától.	
6. <i>Az újabb Rousseau-irodalomból.</i> — L-s-től.	
<i>Új magyar könyvek</i>	139

CCCCXIX. SZÁM.

GYULAI PÁL. (I.) — Angyal Dávidtól	161
EGYETEMI PARAINESIS. — Beke Manótól	194
AZ ARAB MŰEMLÉKEK BIZOTTSÁGA ÉS A HASSZÁN-MECSET. — Herz Miksa beytól	210
ROSTAND MESTEREI A DRÁMAIRÁSBAN. — Haraszi Gyulától	216
A SOCIALISMUS IRODALOMTÖRTÉNETE. — Kenéz Bélától	242
PARENT ÚR. (I.) — Elbeszélés, Guy de Maupassant után, francziából — Perneszi Gyulától	269
A SZOBOR BESZÉL. — Költemény. — Lévy Józseftől	290

SZEMLE: 1. *A műegyetemi otthonról.* — v.-tól.

2. *A Liszt Ferencz emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.* — d'I. K.-tól.

3. *Suzanne Desprès.* — h.-tól 292

ÉRTESÍTŐ: 1. *Liszt Ferencz levelei.* (Liszt Ferencz levelei báró August Antalhoz. Kiadta Csapó Vilmos.) d'Isoz K.-tól.

2. *A Tell-mondáról.* (Herm. Brunnhofer: *Die schweizerische Heldensage.*) — Heinrich Gusztávtól.

3. *Két verses könyvről.* (Bernáth Lajos: *Huszonnégy esztendő.* Lenkei Henrik: *Az én hőseim.*) — r. r.-tól.

4. *Egy magyar vonatkozású német regényről.* (Müller Guttenbrunn: *Die Glocken der Heimat.*) — Baros Gyulától

Új magyar könyvek 305

CCCCXX. SZÁM.

AZ 1867: XII. T.-CZ. JOGI TERMÉSZETE. — Wlassics Gyulától 321

GYULAI PÁL. (II.) — Angyal Dávidtól 360

AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG OLASZORSZÁGBAN. — Nagy Elektől 394

FLAUBERT. — König Györgytől 401

PARENT ÚR. (II.) — Elbeszélés, Guy de Maupassant után, francziából — Perneszi Gyulától 446

KÖLTEMÉNYEK. — *Ők hárman.* — Lévy Józseftől. — *A Bükkben.* — Kozma Andortól. — *A negyedik.* Ábrányi Emiltől. 475

SZEMLE: 1. *Lévy-ünnepély.* — Beöthy Zsolttól.

2. *Tárlat.* Bruck Lajos, Pap Henrik és Mihalik Dániel hagyatéka a Műcsarnokban. — D.-tól. 477

ÉRTESÍTŐ: 1. *Kozma Andor újabb versei.* (*Magyar Symphoniák.*) — v. g.-tól.

2. *Egy regény.* (Balásházy Péter: *Forrongások.*) — r. r.-tól 489

Új magyar könyvek. 489

ez a velünk való kapcsolatának külső története. Világjáró volt s hogy melyik volt a második hazája, azt bajos megmondani. Mert ő ép oly jól érezte magát Párisban, mint Weimarban és Rómában. Mikor nincs itthonn, leveleket küldözget haza idevaló barátainak. Sokat ír, mert a nemzet életéből minden esemény és minden epizód erősen visszaverődik lelkében. Leveleiben mindig egy húron játszik. Visszasírja a gyermekkori emlékeket. Szeretné újra látni a Dunát, szeretné újra hallani a doborjáni esteli harangszót, a pásztorsípot, a hazatérő nyáj kolompját.

Ez leveleinek állandó magva. De írása maga francia. Íme, a történeti rideg tény az, hogy Liszt Ferencz nem tudott magyarul. És már most azt kérdezzük, hogy vajon az a művész, a kinek zenéjében le van téve jóformán az egész egykorú magyar történet, a ki a Rákóczi-indulót először állította be fényes keretbe, a ki a Szózatnak és a Hymnusnak először adott nagy zenekari dimensiókat, a ki Bécsben kényes napokban bemutatta Erkel *Hunyadi László*-jának nyitányát s mikor a közönség pisszegett, még az este nyomban másodszor is eldirigálta, a ki a szabadságharcznak ragyogó symphonikus emléket állít a *Hungáriá*-ban, a ki egy zongora-requiemben elsiratja Petőfit s egy zongora-ódában dicsőíti gróf Széchenyi Istvánt, báró Eötvös Józsefet, Deák Ferenczet, a ki misét ír a magyar primás templomának, az esztergomi bazilikának felszentelésére, a ki ott van velünk, mikor a nemzet lelkébe visszatér a nyugalom és a nemzet megkoronázza királyát, a kinek koronázási miséjében is a *Gloria in excelsis*en áttör a kurucz motívum, a ki a Király-hymnusba is beleszövi a *Haj Rákóczi, Bercsényi . . .*-t, a ki magyarul rhythmizálja meg *Szent Erzsébet legendáját*, — azt kérdezzük, hogy ez a művész teljesen összeforrt-e nemzetével, vagy csak ünnepi szónoka volt?

Liszt nem beszélt magyarul és nem is értette a mi beszédünket. Minden lelki közösség mellett feltűnik ez a rés. Fel kell tünnie, mert a mint egy nép a maga szavait kapcsolja és hajlítja, a maga mondatait szövi és tagolja, ez a nyelv mindenkép a nemzet életének egy része. Liszt

ezen a hangszeren nem tudott játszani. Nem ismerte ennek a hangszernek a technikáját. Vajon ismerhette-e ilyen módon a hangszer lelkét? Én azt hiszem, hogy ismerte.

Wagner Richárd egyforma kifejező erőt tulajdonít három tényezőnek: a szónak, a zenei hangnak és a mozgulatnak. Mikor Wagner legjelentősebb æsthetikusa, Chamberlain erről ír, hivatkozik egy amerikai philologusra, Whitneyre, a ki azt mondja, tévedés azt hinni, hogy az emberi nyelvnek egyetlen és speciális organuma éppen a beszélő hang; — ez a nyelvnek csak egyik organuma. Liszt ezzel az organummal nem rendelkezett, de zenéje feltétlenül egyik szerve a nemzeti nyelvnek. És én éppen érzem a magyarságát. Jobban, mint abban, hogy a jó és válságos napokban együtt ment nemzetével, jobban, mint abban a néhány külsőleges okmányban, melyeket az imént idéztünk. Jellemző, hogy valahányszor hazajön, nem marad meg a városban, hanem elmegy vidékre, falura, hogy felkeresse a faji gondolkozás és érzés gyökereit. Keresés közben tévedt is. Tévedt, mikor azt hitte, hogy kaptunk muzsikát a cigánytól; mikor a cigánynak nemcsak reprodukáló, hanem alkotó képességet is tulajdonított. De gondoljuk meg, hogy akkoriban a tudományos vizsgálódás még nem hozta volt felszínre azokat az adatokat, a melyek ma előttünk vannak. Ma már pontosan tudjuk azt, hogy mire a cigány Nagy Lajos és Zsigmond alatt bejön Magyarországra, a magyarságnak már régesrég van zenéje. Azóta a londoni folkloristikus congressus kiderítette, hogy a magyar zene legkevésbé sem hasonlít a cigányok eredeti, tulajdon zenéjéhez. Ma már tudjuk azt, hogy a különböző zenélő cigány, tehát a magyar, oláh, spanyol, török és orosz cigány, nem adja át a maga zenéjét ezeknek a népeknek, hanem fordítva, a cigány a maga bámulatos felszívó erejével átveszi a zenét azoktól a népektől, melyeknek körében letelepedett. Liszt csak az elméletben tévedt, nem a praxisban. Azt a magyar zenét, melynek ő utánajárt, jól meglátta és a magyar népmuzsikában rejlő finom és termékeny elemeket senki jobban ki nem nyomozta és a nagy világnak senki sem adta át szellemesebben és melegebben, mint éppen Liszt.

De a Liszt zenéjének nemcsak ez a szöveti része magyar. Faji véralkatát érezzük ott is, hol nem nyúl hozzá a különleges népies melodikához, rhythmikához. Magyar az ő lelkének egész szabadságvágya, egész rhapsodikus természete. A felszabadítás munkáját a muzsikában három irányban végezte el: felszabadította a formákat, a harmoniákat és a zongorajátékokot.

Minden zenei forma, akár énekes, akár hangszeres, akár egyházi, akár világi, három schema, mondhatnám három alapséma körül forog. A részletekben a zeneművek mutathatnak ezerféle árnyalati eltérést, de a vázuk mindenkor visszavezethető három variánsra. Van dal-forma, rondo-forma és sonáta-forma. Liszt kimondja, hogy nincsenek előre megállapított symmetriák. Vegyük például a legegyszerűbb symmetriát. Egy zeneműnek van két themája, az egyik *A*, a másik *B*. Akkor a forma úgy kerül ki, hogy *A* után jön *B*, azután ismét *A* következik. De alakulhat persze a symmetria másként is. Liszt erre azt mondja: nem lehet előre megszabni a themáknak sem a számát, sem a rendjét. A zeneműben annyi a thema, a mennyi a zeneműben feldolgozott lelki vagy külső mozzanatok száma. És ezek a themák nem következnek egymás után bizonyos scholastikus rendben, hanem úgy, a hogy' a themák által illusztrált lelki események vagy külső események kibontakoznak. Így teremtette meg ő a teljesen fesztelen symphonikus költeményt. A régi formákat nem semmisítette meg, de levette róluk a lánczokat.

A formák után felszabadította a harmoniákat. Liszt előtt így beszéltek: íme néhány egymásután következő accord, a melyekben egység van. Ezt úgy értették, hogy az accordoknak ez a sora egy és ugyanazon hangnem világához tartozik. A mi annyit tesz, hogy minden hangnemnek van hét hangja s ha az accordok bizonyos sora meg tud élni ebből a hét hangból, ha kizárólag ebből a hét hangból veszi az anyagát és idegen hangokhoz nem folyamodik, akkor azt mondjuk, hogy az accordoknak ezen sorában van egység, rend, összefüggés. Liszt ezzel szemben azt mondja: Én nem nézem a hangnemeket, csak a hangnem főaccord-

ját. És ez az az accord, a melyet a hangnem első, harmadik és ötödik hangja alkot. Így a *C*-dur hangnem főaccordja a *c, e, g* hangokból alakul. Ez fontosabb a többi accordnál. Ez a központi accord. Ha már most az accordoknak egy sorozatát nézem, nem azt vizsgálom, hogy ez a sorozat rokon-e a hangnemmél, mint egészszel, csak azt, hogy rokon-e a hangnem főaccordjával. Ilyen módon a *C*-dur accord után jöhet az *E*-dur és jöhet az *Asz*-dur accord, ámbár ezek az accordok már nem veszik a hangjaikat kizárólag a *C*-dur scálából. Elég, ha mindegyik accord tartja valahogy a rokonságot a *C*-dur scála főaccordjával; elég, ha nem esnek logikailag túlságosan távol a főaccorttól. Liszt tehát úgy állítja be az accordokat a lánczolatba, mintha egy embert bekapcsolok egy családba nem azon az alapon, hogy a család valamennyi tagjával rokon, hanem azon az alapon, hogy rokon legalább a család egyik tagjával. Ezzel Liszt az accordok füzésében egészen új távlatokat nyitott.

A formák és a harmoniák után felszabadította a zongorajátékot. Azelőtt minden egyes ujjnak, a kéz, a csukló és az alsó kar minden egyes mozdulatának ki volt jelölve a szerepe. Bizonyos melodikus vonalat és bizonyos szint csak bizonyos specifikus ütési móddal, csak bizonyos specifikus kézmozdulattal volt szabad fölidézni. Minden billentyűnek meg volt a maga ujjja, minden phrasisnak a maga mechanismusa. Lisztnél és Liszt óta a mi manuális gépezetünknek, e gépezet minden egyes alkotó részének már nincs ilyen megkötött, ilyen körülhatárolt hivatása. Szabad zongorázni akárhogy, csak érezzük a játékban az eleven vér keringését. Itt valami hasonló változás észlelhető, mint a festészetben. A régi képeken láthatók az úgynevezett local-színek. Súlyos, mozdulatlan színek. Nem vesszük észre rajtuk a napfény és a levegő befolyását. Valami ehhez hasonló, ugyancsak fixirozott volt azelőtt a zenei hang színe is. Fixirozott azért, mert bizonyos billentyűn és bizonyos phrasis mindenkor egyazon módon játszottak. Liszt óta érezzük, hogy a hangszínek is változók, lebegők, ingatagok és ép úgy, mint a festett színen észrevehetni a napfénynek és

a levegőnek, a hangszínen észrevehetni a léleknek sokféle reflexét.

Általában a negyvenes években a zongorajátéknak egész feszítő ereje hozzászótt a negyvenes évek költőinek belső erejéhez. Ezeknek a költőknek a sorában Liszt legközelebbi vérrokona Chopin volt. Mind a kettő fél a muzsikában a merevségtől, a matematikai pontosságtól. Mind a kettő azt mondja: legyen a rhythmus szabad, mint a milyen kötetlen rhythmusban hajlik a búzakalász jobbra és balra, mint a milyen kötetlen rhythmusban csapnak föl a tűznyelvek és mozognak a falevelek, ha keresztülsívt rajtuk a szél. Ebben Liszt és Chopin megegyeznek. De vannak köztük különbségek is. Mert Lisztben a lyrai alaptermészet mellett volt egy epikai vonás, volt valami a Vörösmarty és Arany János szélességéből. Általában, ha Lisztnek egyik-másik művét halljuk, az az érzésünk, mintha egy magyar szóköltő gondolatmenetét kapnók. Nagyon jól sejtette gróf Széchenyi István és Vörösmarty, tehát az államférfiú és a költő egyaránt, hogy Lisztnek egész jelleme szerves tartozéka a magyar nemzetnek.

Ő maga nemzetét nemcsak tiszteletben tartotta, hanem valósággal bámulta. Azt mondja Mosonyi Mihálynak Weimarban: menj haza és dobd tűzbe a német operát, a *Kaiser Max auf der Martinshöhe*; ne járj idegen csapáson; nem hallod-e a magyar muzsika szívverését? Ez sajátságosabb és rejtelmesebb. Irj magyar zenét és eredetibb, gerinczeesebb lesz ez a muzsika, nemcsak árnyéka az idegen tájszólásoknak. Csak az, a ki el tudja fogni nemzetének egy sóhaját vagy mosolyát, csak az hódítja meg a nemzetközi piacokat is. És ugyanilyen módon teszi figyelmessé Wagnert is, mikor Budapesten járt, hogy hallgassa csak, mennyire sír és legénykedik ez a zene; mennyi a föl nem fedett titka, a még el nem mondott, visszafojtott érzése. Lisztről azt kell mondanunk, hogy a magyar zenéért nemcsak hogy fel tudott melegedni, hanem agitált is a magyarságért.

Én mégis azt tartom, hogy a magyar cultura érdekében a legnagyobb tette épen a magyar cultura iránti *bizalma* volt. Az, hogy egy életen át kísérté őt a magyar

fajban való hit; hogy hosszan el tudott gondolkozni a magyar jellemén, hogy kalandos tekintete mindig visszatér a magyar pusztához; az, hogy izgatja, érdekli, csábítja ez a kép; az, hogy a magyar népmuzsikában titokzatos, babonás meséket gyanít. Ez az ő magyarsága.

Az æsthetikai kötelékből, mely Liszt Ferenczet a faji művészethez fűzte, született az erkölcsi kötelék a művész és a nemzet között. Ő magyar lélek volt és európai lélek. Ha elméjének és testének nagyszerű barangolásai közt az ő lelkében nem keveredett volna össze a párisi nagyszerű orgonák hangja azzal a naturalista muzsikával, melyet itthonn hallott a Komló-kertben, ha nem folytak volna össze emlékezetében a római kupolák a magyar gémes kúttal — akkor sohase kapta volna meg képzelme azt a forrongást, nyugtalanságot, azt a szüntelen bolyongást két sark közt, egy kicsiny bizalmas fészek és távoli, hideg, nagy világok között. Mert ez jellemzi Liszt zenéjét: folyton szeret visszatérni egy nyugodtabb, melegebb ponthoz, de alig hogy ott van, már elrohan messzire, regényesebb, néha ismeretlen tájak felé. Ha nem ilyen lett volna, talán a mienk se lett volna. Így azt mondhatjuk, hogy igazi rhapsódja volt nemcsak a zenének, hanem a magyarságnak is. És elmondhatjuk nem ünnepi hangulatban, hanem egész tárgyilagossággal, hogy a Liszt nyelvében benne él a nemzet.

MOLNÁR GÉZA.

JEGYZETEK JAPÁNROL.

Második és utolsó közlemény.*

V. A japáni nemzeti tulajdonságok. — A hősiesség, a gőg és a hazaszeretet.

Mindenki hallott már a japáni bátorságról, de mégis kell ezzel a tulajdonsággal egy kicsit foglalkozni, mert ez nem éppen ugyanaz, a mi Európában. A nyugati katona nem fél a haláltól, mert a csatába menvén, öntudatlanul az a gondolata, hogy miért éppen őt találná a golyó. A leg-ritkább esetben keresi föl a halált. A japáni katona pedig azért megy bátran a tűzbe, mert a halált várja és ez neki semmi gondot sem okoz.

Az ember, a ki őseivel él, a kinek a halott ősei mindig ott vannak lelki szemei előtt, nemcsak nem fél a haláltól, hanem esetleg szeretheti azt akkor is, mikor semmi különös oka nincsen a földi élettel elégedetlennnek lenni. A tragikus japáni bátorság, mint mondtuk, sokkal inkább életmegvetés, mint halálmegvetés.

Habár talán a kisebb öntudatú japáninál a hősiesség könnyebben fejlődött ki, mint más égalj alatt, a nemzeti történelem, a sok belháború is elősegítette azt. Japánban fényes volt a középkor és híres a japáni lovag. A kard tisztelete majdnem vallássá emelkedett. Beszéltek akkor a «kard» lelkéről. — Az európai párbaj helyett Japánországban az öngyilkosság dívott és pedig legtragikusabb formájában. A sértett lovag saját kezével felnyitotta belsejét, megmutatni a világnak, hogy az egészen tiszta.

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 417. számában.

Európában, ha valakit gyászolnak az emberek, fekete színű ruhákat öltenek. Japánban a fehér a gyász színe. Ott nem kötnek össze szomorú, sötét gondolatokat a halállal. A mint az európaira már gyermekkorában hat a fekete gyász, a kis japáni ellenkezőleg már zsenge korában megbarátkozik a halállal.

A japáni vitézség oly ismeretes, hogy itt elég lehet néhány példára szorítkozni. 1891-ben egy japáni tiszt egy memorandumot szerkesztett a hazáját Oroszország részéről fenyegető veszélyről, de mivel figyelmeztetését szerinte nem szívlelték meg eléggé, öngyilkossá lett, hogy több benyomást tegyen honfitársaira.

Az utóbbi háború számos példával szolgál. Körülbelül 70,000 orosz hadifogoly volt, japáni alig néhány száz. Inkább elpusztultak, mintsem az ellenség kezébe jussanak. A ki a port-arthuri erődöket megtekinti, lehetetlennek fogja találni, hogy azokat valaha bevették. Ilyen támadásnál mindenütt a világon a megdöbbenés pillanata állt volna be és a még fenmaradó néhány katonát elriasztotta volna az irtóztató tűz. De a japáninál ezen percz nem állt be, mert a halál közelsége nekik szörnyüséget nem okoz. Így aztán, míg csak egynehány hősie támadó maradt életben, a pánik a védők oldalán tört ki. A japáni gyakorlati szabályzat e lélektani mozzanatokát hidegen megemlíti, tudomásul veszi, s mint a japán hadsereg bizonyos előnyével számol vele.

Tokióban évenként költői versenyek tartatnak, a császár védnöksége alatt, melyeken az egész udvar résztvesz. Mialatt Japán katonái a mandzsuri csatatereken életüket a hazáért áldozták, a Mennysország Fia a következő tárgyakat tűzte ki az azon évi versenyzésre: «*A vízben visszatükröződő fenyőfák.*» — «*A bambusznád hosszú élete.*» — Hát nem a leghősiesebb Rómára emlékeztet ez?

Az egész világon, a keresztyén alázatosság ellenére is, mindig nagy dolgok rugója volt a személyes és családi önérték, a mely némely időben és körben nemesi göggé vált. «Semmit sem tenni, a mi a név becsületén csorbát ejthetne és a mi miatt az ősök előtt pirulni kellene», s ez oly gondolat, a mely nyugaton is sok embert a gonosztól vissza

fog tartani, minden alacsonyságtól, midőn erkölcs és vallás előtte többé nem számít. Japánban, a hol minden a büszkeségen és nem az alázatosságon alapul, a hol a halott ősök folyton letekintenek az élőkre, ezen érzés még hatalmasabb. Ott a nemesi gőg úgyszólván az egész nép tulajdonsága. Azonkívül hitük szerint, ha nem is egészen személyenként, de a halál után az élet folytatódik. A japáninak legnagyobb szomorúsága, ha rossz élete miatt emlékezete nem tartatik fenn. «Jobb», — mondja a közmondás — «törött kristálynak lenni, mint egy zsindeynek a háztetőn».

A japáni középkor csak a mult század közepén ért véget, s egyes vonásai ma is sok tekintetben uralkodnak a nemzeti életen. A japáni középkor sok tekintetben hasonlított az európaihoz. Az uralkodó maga kevesebb szerepet játszott s a hatalom a nagy hűbéres főuraknál összpontosult. A nagy szamurai osztály pedig, a kisnemesség, maik, daimyiók iránt példás hűséget tanusítottak. A japáni lovag codexe a híres busidó volt, a mely a becsület kényes megtartásáról szól. Az öngyilkosság ebben nagy szerepet játszik — a párbaj helyében. A japáni lovagság mindazonáltal nők és lovak nélkül való lovagiság volt. Ez a fő különbsége az európai lovagkorral szemben. Ebből már következtetni lehet, hogy ha a japáni lovagnál az élet varázsaiból is hiányzott valami, sok fölösleges dolog is hiányzott belőle. A japáni jellem annál szilárdabb és stoikusabb lett.

Mikor a fehér veszély a régi Japánt fölébresztette középkori álmaiból, a Sogun trónja megdőlt és a főhatalom megint a császár kezébe került. A Daymiók egész loyaltásukat neki szentelték és mindent feláldoztak hűbéres fejedelmüknek. Az egész fő- és köznemesség most már csak a császárnak volt a hűbérese. Ezen osztályokból, főleg a kisnemességből származott a modern Japánnak majd minden nagy embere, s büszkeséggel mondják, hogy most már az egész nemzet «szamurai nemzet» lett, és hogy a hajdan exclusiv lovag-tulajdonságok most átszálltak az egész népre, a mi bizonyos értelemben igaz. Azóta a régi loyaltásból hazaszeretet lett. Azóta egy nagy eszme uralkodik az egész nemzetet: a hazaszeretet, a rajongás a császár szent személyében istenített drága szülőföldje iránt.

Khinában, a hol többet divott az idegenek uralma, a lovagiasság a szabadság hiányában nem fejlődhetett ki ennyire. Ott a szülők iránti tisztelet mindig megtartotta az első helyet a nemzeti erények között. — Japán-országban a hazaszeretet áll mindenek előtt, de a fiúi szeretet, a melyen amaz alapul, nem enyészett el a legújabb időkben sem. Semmit sem tanítanak nagyobb buzgósággal a japáni gyermekeknek, mint hogy mindenkor készek legyenek még gonosz szülőkért is mindent, életüket is feláldozni. Csak a haza és a becsület a kivétel. Utóbbi alatt nem csupán az Európában «férfibecsületnek» ismert erényt értik: a japáni nő is kész «becsületét» szülőiért feláldozni; ez azt mutatja, hogy a japáni a becsület fogalmában nem tesz különbséget a nemek szerint. Nem mondhatni, hogy eszökjárása a logikával ellenkezik.

VI. A nemzeti tulajdonságok. — Az alkalmazott bölcsészet.

Mint már említettük, a japáni élet egyik főjellege az egyszerűség; ez a primitív lélek tulajdonsága, de azonkívül a mulandóság szellemén is alapul. A japáninak kevés szükséglete van. A földön alszik, a földön ül — a hideg ellen csak egy braseróval védekezik. Evés-, ivás dolgában nem kényes, keveset vesz magához és akkor, mikor éppen alkalma van rá; a lakomák nem igen jártak hajdan sem nagy költsékezéssel. A szesz italoknak ugyan hódol, mint minden energikus nép, de megelégszik a régi sakkejával — egy rizsből készült itallal. A tulajdonképeni luxust egyáltalában nem ismeri; az, a mit Japánban annak neveznek, egészen más valami, mint nálunk.

Bámulatos volt nemrégiben a császár által a luxus ellen kiadott egy rendeletnek a hatása. Komolyan vették ezt nagyon hű alattvalói, s még a távol eső talvakban is egyszerre kezdték a kiadásokat megszorítani és többé nem vásárolták, csak a mi elkerülhetlenül szükséges. Végre a kormánynak közbe kellett lépni, nehogy a kereskedelem meglankadjon.

Hősies bölcsészetük egyik legszebb alkalmazása Japánban az önuralomban jelentkezik. A családban és az isko-

lában a tanítás főtörekvése annak megtanítására irányul, hogy a gyermek sohase mutassa belső érzéseit, főleg sohase hagyja magát haragja által elragadtatni. Az önuralom az atavisztikus nevelés folytán a japáninak tényleg második természetévé vált.

A japáni természetes ember, de a nevelésnek is nagy szerepe jut nála. Idegességet nem ismervén, képes órákig csendesén elmerengni, a mi nem olyan megvetendő, mint ezen túlságosan gyors és néha hasznavehetetlen energiájú korszakban gondolni szokás. De másrészt a japáni, a ki a rendes életben mindenkor az impassibilitás bélyegét viseli arczán, mikor valami oknál fogva a természetes állapotba visszaesik, épp oly képes a szenvedélyekre, mint bárki más. A gyermek, az ittas ember, úgy nevet vagy sír, úgy haragszik és örül, úgy beszél és kiabál, mint akármelyik európai. A japáni tömeg a löversenyen majdnem olyan izgatott, mint egy európai, mert a játékszenvedély uralkodik e pillanatban. Ezen különös ellentét az iskolákban is látható. A népiskolában a gyermekek olyanok, mint akárhol; az egész osztály pezseg az élettől és kíváncsiak még az idegenre. De már a 13—14 éves fiúknál egészen más a kép. A kíváncsiság visszafojtva, az idegenre reá sem néznek, egy-egy képen már ott látszik a jellemző japáni álarcz.

Nem éppen rokonszenves vonásuk a meg nem szünő, hidegen megfontoló bosszúállási hajlam. A japáni, ha haragszik, többnyire nem szól semmit, de nem felejt soha és várja a leszámolás napját. A nemzet sohasem felejtette a simonoseki békekötést és az akkori megalázó európai közbenjárást egészen a háború végéig, melyben Csusimánál Európát legyőzni hitte. De az önuralom néha itt is jóváteszi a bosszúállás folyamányait. Egy japáni államférfiú, a ki most is tevékeny részt vesz a közéletben, fiatalkorában két lajstromot készített, t. i. azokról az emberekről, a kiknek halával tartozott és azokról, a kik ellen bosszút esküdött. Életének egy boldog perczében a második lajstromot megsemmisítette.

Az általánosan dívó önuralomnak különös külső következménye az, hogy a japáni nyelvben tulajdonképen káromkodni nem is lehet.

A középkori katonai hagyományon és az önuralmon épül a nagy fegyelmezettség, mely nemzeti tulajdonságuk hadi szempontból igen fontos. Szabadságszeretete mellett is a japáni egész életében tud engedelmeskedni. Engedelmeskedik a császárnak, szüleinek. A nők engedelmességét annyira becsülik, hogy azt magasabbra helyezik a szeplőtlenségnél is. Japáni fürdőkben valóságos katonai fegyelmezettséget látunk, a melynek a betegek szabad akaratukból vetik alá magukat. Egyszerre készítik a vizet, egyszerre mennek be és másznak ki — mind vezényszóra.

Az előbbieket után természetes, hogy a türelem sarkalatos japáni tulajdonság: nem utolsó sorban köszönhető ennek a nemzet nagysága. Ezt már a khinai jelek nevelik beléjük, a melyeknek olvasása és festése — japánul az írás és a festészet egy szó által fejeztetik ki — türelmet sőt lassúságot terem. De a történelem mutatja, hogy a nemzet fejlődésében a lassúság csak előny, s Japánországban ez a nagy nemzeti evolúciókra nem kevésbé vonatkozik, mint a mindennapi életre.

A türelem szüli a megfontolást, kelléke a józan ész fejlődésének, gyakorlati felfogásnak, a mely a japán nemzetet jellemzi. Ez párosul a stoicismussal, a mint későbbben látni fogjuk.

Ismét a mulandóság elvének egyik gyakorlati következménye a japániak asszimiláló-képessége. Erről a tulajdonságról külön fejezetben lesz szó. Képzeltető-e másutt olyan átható evolúció, hogy egy nemzedék alatt az emberek a leülésnek új módját (régén t. i. a földön heverték) szokják meg.

E nagy rugékonyságnál nem csoda, hogy a japáni nagy szorgalommal tanul új dolgokat, új tudományokat. Ebben lassúsága ellenére nagyban segíti különösen kifejlett emlékezőtehetsége. Utóbbi a khinai jelek erősítik. De azoknak még más hatásuk is van, a melyet az európai alig tud megérteni. Az ember mikor egy khinai jelet lát, egyszerre a dologra emlékezik és nem betűkre, mint az európai. A keletázsiai valóban egy képet lát, és ismeretes, hogy valóban ez a khinai jel-írás eredete. Így tehát megtörtén-

hetik, hogy az ember a dologra emlékezik a jelet látván, de nevére nem. Ezáltal a keletázsiai ember, mindent képben látván, nem terheli emlékezőtehetségét száraz fogalmakkal, mint az Európában és Amerikában divó betűk útján.

A hazaszeretnek bizonyára része van a tanulási vágyban, de a nagy japáni szorgalom elsősorban velők született tulajdonság. A japán valóban «tanulók nemzete». Méltóságos modoruk mellett is kíváncsiak, s abban nem találnak semmit, hogy az idegent kérdéseikkel zaklassák. A japáni egész életén át tanul. Nála az «elegans dolog» és örömmel viseli annak külső jelét, a szemüveget akkor is, mikor arra szüksége nincsen. Tokióban egy bolt felett, a hol katonai holmikat árulnak, egy reklamképen egy szemüveges tisztet látni, lámpa mellett tanulni. Milyen messze van ez az elegans, szép bajuszu és zörgő kardú európai tisztától!

A közoktatás hajdan a buddhista papok kezében volt, ma azonban egészen világi. De azért a khínai alap megmarad és hihetetlen, hogy a szorgalom és tudományosság a nehéz írásmód mellett fejlődni tudott. A sok ezer khínai jel ellenére egyedül azokkal nem lehet a szavakat a mondatban pontosan összetenni. Khínában azon túlteszik magukat az emberek. Nem így Japánországban. Ott még két szótagos alfabéta szolgál kiegészítésül, a mely századok óta használatos. Az egyiknek van 40 betűje, a másiknak még több. Khínai jelekből tud egy középértelmiségű ember három vagy négyezret. Ez a háromféle jel most keverve alkalmaztatik. Régen felülről lefelé írtak, s még most is ez van leginkább divatban. Ma vízszintes vonalakban írnak és pedig egyszer jobbról balra, máskor balról jobbra, mert arra nincs egyetemes szabály.

A japáni vallások vagy ritusok külsőségeik révén voltak hatással; megteremtették a nagy szertartásosságot, a mely a Szigetbirodalomban ma is divik. Innen a nagy udvariaság, a melylyel ott találkozni. Hogy ez az életet nem tette kedélyesebbé, az kétségtelen, de ilyen férfias nemzet erre sülyt nem fektethetett.

Az alkalmazott bölcsészet a nagy összhangban nyilvánul, a mely a japáni életet jellemzi. Ez a művészetben, a

mely különben sokszor épp oly kevéssé öntudatos, mint hősiességük, kiválóképen jelentkezik.

A szépség és az összhang fogalmai elválaszthatlanok. Vannak külön iskolák, a hol annak művészetét tanítják, mint kell virágokat szépen összeállítani. Nem ritka, hogy a paraszt belép a virágárushoz és egy kis pénz árán kéri, hogy a kezében lévő virágait művészies csokorba kösse. A legegyszerűbb áruczikk is, a mely másutt rendesen izlételen, mindig csinos Japánországban.

A virágokon kívül a japán művészi életben hajdan a teaszertartásnak — csaj no yu-nak — jutott nagy szerepe. Kedvelt tárgya ez a képeknek, s előmozdította a szertartásos japáni udvariasságot. A régi férfias ünnepeken a japáni harcosok a tea körül a földön ültek, gondolataikba elmélyülve, ritkán szólalva meg, a legnagyobb megengedett élvezet volt egy-egy harci dal vagy történet elszavalása. A szomorú japáni zene egészen illett e hősi lelkülethez. A sziget-birodalomban a művészet együtt jár a hősiességgel. A csatában elfáradt katona csinos legyezővel legyezőgeti magát, a golyókat várván.

A stoikus elvekkel nem fér össze puha szív. A japáni történelem arra vall, hogy egy ember boldogsága ott sohasem játszott nagy szerepet. A buddhista hideg emberbaráti szeretet azonban gyakran nyilvánul. A fegyházak sokszor inkább gyárakhoz hasonlítanak: csupa megelégedett arcot találni. Mikor valakit börtönbe vezetnek, szemeit bekötik, hogy ne legyen az általános szégyennek kitéve. Az állatokot, a mennyiben egyáltalában vannak, szeretik. A gyermekeket nem bántják, ha sírnak, mint a nevelés czímén mindenütt divatos, hanem nyugodtan hagyják, hogy kisírják kis bajaikat.

Természetesen árnyoldalai is vannak a japáni nemzeti jellemnek. A férfias tulajdonságok után itélvén, az ember azt képzelhetné, hogy a japáni nagylelkű. Ez éppen nem áll. Ellenkezőleg, a mulandóság elvéből kifolyólag, ő kicsiségeket kedvel, gondolkodásában kicsinyes, sokszor gyanakvó és bizalmatlan. Ezen nincs mit csodálkoznia a lélektannak. Ez a lassú és pozitív észjárásnak következménye. A hősiesség

pedig olyan általános, hogy nem jár okvetlenül a nagylelkűséggel együtt. Az ázsiai ember az egy «gyáva» szó alatt két egészen különféle fogalmat fejez ki, pl. futni az ellenség elől és ütni egy női személyt. Másban is megszokta az ázsiai a hősiességet és a nagylelkűséget együtt érteni, de ez épen nem szükséges lélektanilag.

Japánban a nép mindenesetre olyan becsületes, mint ritka helyen. Utazhatik ott bárhol az ember, a falusi kocsmákba szállva, a melyeknek faajtait egyáltalában nem lehet becsukni, és soha sem vész el semmi. A japániaknak szemükre vetik az idegenek, hogy kereskedelmi dolgokban nem becsületesek; annak különös oka van. A japániaknak t. i. eszükben sincsen, hogy mint némely tehetetlen Európán kívüli nemzet, vagyonukat az idegenek zálogába ejtsék, s elég élelmesek arra, hogy az idegen kereskedőket lassan, de biztosan kiszorítsák. Ezeknek persze nem jól megy a dolguk, és azt állítják, hogy a japáni a kereskedelmi becsületet nem ismeri. Meglehet, hogy a külföldi versenynyel szemben nem mindig válogatja meg fontolgatva fegyvereit, de itt főleg azt kell szem előtt tartani, hogy a japáni lovag nemzet, a mely a kereskedelmet egész az utóbbi időkig megvetette. A nemzet legjobb rétegei még most sem foglalkoznak azzal.

Ez, röviden összefoglalva a dolgokat, a nagy nemzeti elvek gyakorlatszerű alkalmazása. Hogy következtetéseink mindig kifogástalanok volnának, nem állíthatni. Általában azonban a japáni élet ez életszabályokat tükrözi, melyeket a nemzet vagy a sors tűzött ki elébe; s ez több, mint a mennyit más nemzetről állítani lehetne. Vannak tán szebb philosophiák a japáninál, de azok a tudósok eszében rejtve maradnak. A japáni bölcsészet ellenben gyakorlati, egyszerűsmind áthatja az élet minden mozzanatát.

VII. A nemi élet Japánban.

Természetes, hogy a nemek közötti viszonyban Japánban ugyanazok a elvek tükröződnek vissza, a melyek az egész életet áthatják.

A személytelenséget és áldozatkészséget látjuk Japánországban a házasság körül, a mikor a házasulandók feltétlenül szüleik akaratát követik. Azt állítják, hogy náluk a házasság nem alapul a szerelmen, sőt hogy a japáni az igazi szerelmet nem is ismeri. Így felállítva mind a két tétel hibás. A japáni, a kibe zsenge korán beoltják az önuralmat és önmegtagadást, talán nem érzi olyan hévvel a szerelmet, mint a nyugati ember, de sok, igen sok szerelmen alapult házasság van. A szülők beleegyezése azonban fontosabb, mint az egyéni hajlam.

Azt a lovagias loyaltást, a melylyel a férfi császára és feljebbvalói iránt viseltetik, a japáni nő először szülei, azután pedig férje és ennek szülei iránt tanúsítja. Ezen áldozatkész szellem átlengi egész életét. Az atyja iránt való szeretet becsesebb előtte leánykorában, mint akár szüzsége; hajdan gyakori eset volt, hogy a leány eladta magát valami nyilvános házba, hogy atyjának adósságait kifizethesse, ma ez alig fordul elő. Ez azonban nem megvetést, legfeljebb szánalmat gerjeszt.

Férje házában a nő a férj szüleinek is tartozik engedelmeskedni. Itt is szerepel a más égalj alatt sem kedvesebb alak, az anyós. Sőt számtalan esetet, néha tragikus végezetűt örökít meg a szépirodalom, mikor a férjnek, még egy szeretett feleség akarata ellenére is, követnie kell anyjának parancsait.

Általában azt mondhatni, hogy ezen a téren is uralkodik az összhang. A nemi életnek nagyobb fontosságot nem tulajdonítanak, mint a mi megilleti. Ha a leány viszonyt kezd, az nagy vétekszámba nem megy; a házasszonyok majdnem kivétel nélkül hívek uraikhoz.

A szabad szerelem Japánországban már ősidők óta rendesen szabályozva van. A feleség mellett található az ágyast. Vannak azután a geisák, szabad életű tánczosok és

dalosnők, a kik a hetairákra emlékeztetnek. Látni egyszerű kéjhölgyeket is, a kik mindig egy bizonyos városrészben vannak elhelyezve.

A geisákat külön iskolákban nevelik.

Ezen «régi foglalkozásokat» természetesen nem igen becsülik, de másrészt nem is általános megvetés tárgyai, mint nyugaton. Ez egyszerűen szükséges foglalkozás, hát miért járjon azért erkölcsi nyomorral? Ennek következménye, hogy a japáni kéjhölgy nem vesztí el önérzetét, egészen másképp viselkedik erkölcsileg és külsőleg, mint szégyen európai sorsosa. Tisztességes ruházata és háza; az uriasszonyok látogathatják városrészüket Tokióban, a híres Yosiwárát, a nélkül, hogy a legkisebb izléstelenségen meg kellene botránkozniok. Az európai kéjhölgy a megvetés tárgya, a japáni egy czéh tagja. Különbségüket más nőkkel szemben az mutatja, hogy a khínai alphabetában külön jelek használtatnak ily nők jelzésére. A japáninak az európai kéjhölgy egy «nyugati bárány», holott a japáni vagy egyszerűen «geisa», vagy a «Yosiwara tagja.»

A főtulajdonság azonban, mely a japáni nemi életet jellemzi, az általánosan elterjedt «szemérem-hiány», vagy a mint azt igazságosabban lehetne nevezni, az «általános nemi ártatlanság». Ezen csodálatos tulajdonsággal csakis a szigetbirodalomban találkozni s nehéz megállapítani, hogy honnan ered. Khína nem ismeri, s Japán bizonyára a világon az egyetlen művelt ország, a melyben divik. Áll pedig ezen tulajdonság abban, hogy meztelenségeknek az emberek semmi jelentőséget nem tulajdonítanak és ezekre vonatkozólag burkolt szavakat nem használnak.

A népnél férfi és nő meztelenül fürdik egymás mellett és ha ez a magasabb osztályokban már ritkább, ez inkább a mai divatnak tulajdonítandó. A nő nem tartja szégyenletesnek, hogy meztelenül jelenjék meg férfiak előtt. A férfi pedig látja, de nem nézi meg. Erre nézve oly kevésbé kíváncsiak, hogy a Japánországban lakó európai hölgyek jobban szeretnek egyedül lenni egy hálókocsiban japáni, mint európai férfival. Egy idegen hölgynek, a ki régi japáni szolgájától nagy társaság előtt férje holléte felől tudakozó-

dott, ez azt válaszolta: «Kérem az á . . . -székben van! — oly felelet, a mely megegyezett volna Rousseau elveivel.

Lehet, hogy ezen «nemi ártatlanság», a mely a szerelmi életéről egy bájos fátylat leszakít, sok bájos órát is szakít vele. De nemzeti szempontból ilyen sentimentalitást nem lehet figyelembe venni. A nemzetnek ebből nagy előnye van. Japánban erotomania nincsen, a férfi néha szenvedélyes, de perversitást nem ismer. A szerelem olyan természetesi functio, mint az evés vagy az alvás. Egy «szeplőtlen férfi» a japáninak olyan fogalom, a melyet csak körülírva lehet kifejezni. A virtus úgy maradt, mint a régi Rómában. A férfi erélyes legyen, de nemi élete egészen mellékes; a nő, ha házas, tiszta legyen, a faj és a nemzet érdekében.

A férfi nem is hiú szerelmére, mint nyugaton. A nőtlen férfi rendesen megelégszik a geisákkal és nem mondhatni, hogy ezek őt jobban rontanák, mint a hetairák a hajdani görög hősöket.

Európában a középkorban annyira dicsőített férfi aszetismus épen nem hatott előnyösen a férfiaságra. A ki nem elégitett férfi ábrándokra fordítja idejét és energiáját. A nemi életnek nevetséges fontosságot tulajdonítottak. A nyugati világ chronikus érzéki izgatásban szenved. Qui veut faire l'Ange, fai la bête!

A japáni középkor pedig, noha rideg volt, asketikus hóbortot nem ismert. Egy nők nélküli lovagkor volt. Erotomania nincsen és a képekben a meztelen sokkal kevesebb szerepet játszik, mint a nyugaton, a hol állítólag ez a művészet szolgálatában van. Az időt és energiát, melyet a japáni férfi így okosabb dolgokra takarít meg, kiszámítani lehetetlenség volna.

A hol a férfi szerelmes-mystikus kalandokra nem vágyik, a nő is csendes marad, mert mindig a férfi az, a ki társát a tilos útra csábítja. A nőnek így mindig alárendelt helyzete van — ez egészen mongol vonás — de nem túlságosan káros, mivel a nők egészen meg vannak elégedve és különben, mint másutt is, egy egyénileg erős nő könnyen fogja tudni hatalmát a házban éreztetni.

A japániak egy bizonyos pontban sokkal komolyabbak, mint az európaiak: nem gondolnak mindég a mulatásra. Innen van, hogy a férfiakban talán valami ridegség észlelhető. A nők ellenben nem kevésbé bájosak, mint nyugati nővéreik, azért hogy nem folytonosan érzelmi-romantikus légkörben élnek.

A faji büszkeség japánban ép oly erős, mint a nyugaton. A vegyes házasságokat ott nem kedvelik. Történik ugyan gyakran, hogy japáni férfi fehér nőt vesz el, de ellenkező esetben többnyire alacsony származású hölgyről van szó. Eddig még nem történt, hogy japáni arisztokrata kisasszony kezét európai udvarlónak nyújtotta volna.

Mutatis mutandis még megemlíthető a következő mulatságos eset. Az amerikai hajóraj Yokohámában való tartózkodása alatt, egy sereg fekete ember, a ki a hajókon alkalmaztatott, a Yosiwarába indult, hogy a szép japáni leányok karjaiban pihenhessék ki az út fáradalmait. De a szerezseñek sorsa nem így akarta és a kis muszmék nem voltak kíváncsiak a fekete csókokra. «Hiszen ezek állatok», mondták. Különben elsőrendű geisa sem boldogítja az európaiat kegyeivel.

Tehát ha a faji felsőbbtség ilyenekben nyilvánul, a fehér faj nem az egyedüli, a mely megveti a többieket.

VIII. Az utánzási hajlam Japánban.

Az utánzásra való képesség a japáni nemzetnek általában ismert tulajdonsága.

Hogy ezen képesség honnan származik, nehéz volna megmondani. Lehet, hogy vallási alapja van. A hol minden mulandó és minden ember személytelen, ott könnyű a változás, egészen új dolgokra is. Ez azonban nem meríti ki a kérdést, mert például a kínai, a ki legalább ugyanannak az életphilosophiának hódolt, nem vitte az utánzási képességet olyan messzire. Azután — a mi természetes — a japáni nagy föltalálásokat soha sem tett, míg ez a kínairól nem mondható. Utóbbi minden újat, jót-rosszat egy-

aránt, a többszörös hódítások folytán felszított magába és khinaivá lett. A japáni ellenben, a ki soha sem volt más fajnak a rabja, csak azt vette fel az idegentől, a mit jónak talált.

Ebben nagyon segítette kitünő ítélőképessége. Mikor a japáni egy külföldi néppel összejött, attól, minden szenvedélytől, rokonszenvtől és ellenszenvtől menten, azt vette át, lett legyen az gondolat vagy tudomány, a mi saját szükségleteinek legjobban megfelelt, minden egyes nemzettől, a mit az legjobbat tudott kínálni.

A mellett azt találván, hogy erkölcs dolgában a külföldtől tanulnia nem kell, a japáni a sok utánzás ellenére ebben a tekintetben, mikor szelleme már megalakult, többé nem változott és megtartotta ma is azon életbölcészetet, a mely lelkében századokon át oly erős gyökereket vert.

Ennek megint két érdekes következménye volt. A japáni szellem minden külföldi lelki áramlattal szemben erősebbnek érezvén magát, a nemzet nem félt a külső formákat illetőleg a külföldi példák utánzásában a legmesszebb határig menni. Így a külföldi vallások iránt Japánország a legnagyobb türelmet tanusította. A szokások dolgában nem riadtak vissza az európai viselet felvételétől.

Japánt a külföld főleg két alkalommal befolyásolta. Az első volt a VII. században Koreán át a Buddhismus és a khinai művelődés behozatala, a japáni középkor elején, a második, ezen időszak végén, a nyugati cultura behozatala a múlt század közepén. E két nagy assimilatio egészen elütő természetű volt.

A khinai behatolás egy rokonérzésű nemzet közeledése volt s olyan időben történt, mikor a japáni néplélek még nem volt teljesen kifejlődve; hatása tehát utóbbira is kiterjedt. Akkor jött Khinából a szigetbirodalomba a fővallás és Japánországot buddhista papok árasztották el. Japánnak egész tudománya khinai eredetű. Az ó-khinai nyelv a szigetek iskoláiban ma is azt a szerepet játsza, mint Európában a latin. A khinai művészetnek is nagy hatása volt s évszázadokig minden valamire való japáni festő khinai motívumokat használt.

Ekkor terjedtek el a ma is divó khínai írásjelek. Az új iskola, a mely azokat latin betűkkel szeretné fölcserélni, eddig nem nagy sikernek örvend. A vezérlő államférfiak sem pártolják jobban azon mozgalmat, mint a köznép, mely ezen írásmódot már megszokta; mert a khínai jelek valóságos khínai fal, mely a néplelket idegen hatástól óvja, másrészt pedig egy egyöntetű egészszé teszi az egész messze keletet, a melyen a japáni uralkodni akar. Japáni, khínai és koreai nem értik ugyan egymást, de a jelek útján írásbelileg érintkezhetnek.

De még ilyen messzemenő utánzásban is hű maradt a japán saját szelleméhez. Számos eltérés bizonyítja azt a khínai jelek értelmét illetőleg; azonban semmi sem jobban, mint az a tény, hogy ugyanaz a jel, a mely Khinában a tudóst jelenti, Japánban a «lovagra» alkalmaztatik. Az utak eltértek az eredeti szellemi közösség után, és mindenik nép más eszmény után törekszik.

A khínai behatolás egészen békés volt. A fehér fajjal szemben azonban szerepe volt a kényszernek, az ország függetlensége feltésének.

Már a középkorban kitanulták a japánok Európának terveit Ázsiával szemben, s úgy találták, hogy a kereszt csak a kard és ágyú előőrse. A Sogunok a keresztyéneket az országból kitiltván, a külföldtől egészen elzárkóztak.

Mikor azonban az ötvenes években egy amerikai hajóraj megjelent Yokohama előtt és angol katonák lövöldözni kezdték ósdi erődeiket, a japánok átlátták, hogy kapuikat kénytelenek lesznek megnyitni, mint a világ akarja. Elhatározták azonban, hogy a félig nyitott ajtót szuronyokkal erősítik meg s csak akkor és úgy bocsátják be az idegent, a mint nekik tetszik.

Ezen politika fényesen sikerült ugyan, de az ország szabadságának régi feltése azért sohasem mult el. Ez volt az oka az orosz háborúnak és ez az oka annak, hogy az oroszok ellen ma is védekeznek. A japán nem bírja elhinni, hogy a czári birodalom minden revanche-gondolatról lemondott volna.

A háború óta azonban biztosabb hangon beszélnek.

Egy tokiói lap, a mely a kormánynyal összeköttetésben van, nem régen az Amerikában és Ausztráliában levő japánok sorsát tárgyalván, nem riadt vissza attól a kijelentéstől, hogy még eljöhet az idő, mikor a fehéreket Kelet-Ázsiából egyáltalán ki fogják tiltani.

Japánban az európai művelődés utánzása «szükséges rossz». A fehér embert erkölcsileg általában megvetik; arról szó sem lehet, hogy valamelyik fehér faj a szigetbirodalomban nagyobb szerű rokonszenvenek örvendene. A japániak az amerikaiakkal és az angolokkal érintkeztek legelőbb, s mivel e két nemzet mechanikai téren kiválik, ezektől vették eleinte ágyúikat. A francziáktól s későbbben a németektől vették az instructorokat a hadi tudományokra. Kereskedelmi, ipari és tudományos téren is iparkodtak mindig mindenütt a legjobbat megszerezni.

De a régi félelem mindig szemük előtt lebegett. A külföldről tanulni akartak, de befolyását nem kívánták. Mihelyt megtanulták a leczkét, a tanárt kifizették és haza bocsátották. Már évekkel ezelőtt elküldték az angol, franczia s német instructorokat a hadseregből. Az utóbbi években pedig lassan, de következetesen kiszorítják a külföldi munkát s tőkét Japánból. Ma már a legjobb állások mind japán kézben vannak és a külföldi alkalmazottak száma elenyésző. A zsidók ott sohasem boldogultak.

A japáni államférfiak azt tartották, hogy országuk legyen inkább aránylag szegény, csak ne függjön a külföldről.

Feltűnt gyakran az a durva modor, a melyet bizonyos japáni körök a nagy városokban, főleg a velők érintkező nem mindig finom angol és amerikai elemektől elsajátítottak. Ez nekik a civilisatio külső jele gyanánt tűnik fel. Ebben a külföld utánzása nem vált előnyére a japáninak. De ez az egyetlen eset. Másként a japáni az idegentől csupa jó szokásokat vett át. Nem utánozza az angolt és a francziát rossz szokásaiban. Tokióban nincsen jeunesse dorée, a mely főleg a mulatozásban követné Európát. A japáni fiatal ember tanul, és ha mulatni akar, mint ősei, saját geisaival és rizsboránál mulat. Eredeti büszkesége ellenére, japáni soha sem tanulta el az európai henczegést.

Ez pedig nevezetes. Mert először páratlan eset a világtörténelemben, hogy egy nemzet egy másiktól csak a jó tulajdonságokat tanulja el, sőt rendesen ellenkezőképen történik. Másodszor, mert azt bizonyítja, hogy negyven éves európai és amerikai művelődés milyen kevésbé birt a japáni lélekre hatni. Angol khakhiba öltözködhetik a külsőleg modernisált birodalom uralkodója, de nem császári zárt korona diszíti a palotáját. Ott uralkodik még mindég fenségesen a tizenhatleveles chrysanthemum — (a mikádó symboluma).

A bizottság, a melyet a kormány egy félszázaddal ezelőtt Európába küldött a Japánban elterjesztendő tudományok tanulmányozására, a vallások tekintetében azt jelentette, hogy a japáni vallások jobbak. Ez gondolkodni valót adhat az utópistáknak, a kik keresztyén Japánról ábrándoznak. Miért is válnék keresztyénné a Szigetbirodalom?

Már föntebb arról volt szó, hogy a keresztyénségnek nincsen kilátása arra, hogy Japánországban nagy szerepet játszhatik. Itt még vissza kell térni egy tárgyra.

A mai keresztyénség kiválóképen modern vallás. A «struggle for life» és a «survival of the fittest» vallása. De nem volt mindég így.

Krisztus Urunk keresztyénsége keleti, contemplativ, majdnem socialista vallás volt, a mely ha normalisan fejlődik, földi államokat soha nem létesített volna. Az által, hogy a régi vallásokkal szemben különösen a világ kitagadottaihoz szólt, nagyon elterjedt az alsó néposztályokban, a rabszolgák között. A sors iróniája azonban azt akarta, hogy államvallássá legyen. A mint hatalomra jutott, megtagadta múltját. A pápaságban összpontosult a még meglevő régi római erő és a bevándorolt barbárok feletti hatalom. A pápák a császárok helyébe léptek, a keresztyénség kitűnő eszköz volt a világi hatalom megerősítésére. Hogy a mellett inkább a formalismus, mint a szellem vallása volt — egészen a reformatióig — köztudomású.

A mai keresztyénség nyugati része a reformatio útján jár. Új életet nyert, szelleme kitisztult, de egészen eredeti bölcséleti alapjára nem ment többé vissza. A protestantis-

mus eltörölte a formalismust, az individualitás és a tudomány vallása lett. De zord égaljak és energikus nemzetek belőle egy kiválókép aggressiv vallást faragtak, a hódítók vallása lett — rideg, örömet nem ismerő életszabály, — mellette a katholicismus, bár lassabban és több költészettel, de ugyanazon a nyomon haladt. A reformatio által medrében megakadt az egész folyó és sokáig nem haladt. Végre azonban a reformált nemzetek szomszédsága reá is hatott. Culturailag ma egy irányban halad mind a két vallás.

A Kelet-Európában dívó orthodox hit pedig álmosan éli tovább fél-életét. Semmi reformatio nem zavarta álmait. De a korhoz semmiképen nem alkalmazkodván, az orthodox egyház tanai és a nép szelleme között az örvény mindinkább szélesbedik. Bizonyos magikus ereje van e vallásnak és erőt ad az orosz parasztnak soknak eltűrésére, de másrészt fő akadályja kiművelődésének.

E vallások között csakis a protestantismus jöhetett volna számba a haladó Japán nemzetre nézve. De miért is fogadta volna el azt, mikor ugyanolyan erő és művelődési vágy rejlik saját vallásában — a protestantismus ridegsége nélkül?

Egy japáni iskolás gyermektől azt kérdezték, milyen az angol nemzet. «Az angol, — válaszolta a fiú — mindenüvé elmegy a világon és minden országban azt mondja: «Adjátok nekem a földeteket és én nektek a Testamentumomat adom helyébe.»

A japáni külföldi bizottság tagjai nem gondoltak még történeti missiókra, a melyeknek alapjául a Biblia szolgálhat. A vallásban a vallást megvizsgálták és az Ősök tiszteletét a maguk szempontjából megfelelőnek találták.

IX. Stoïcismus materialismussal vegyítve.

A japán, mint az előbbiekből kitűnik, mindenekelőtt stoikus és mint hajdan a római, stoikus öntudatlanul. Ez különben nem egyetlen közös vonásuk. A régi rómaid ma nem értenék jobban, mint a japánit. Egyaránt kevésbé közlékeny, kevésbé beszédes a kettő. «Nil admirari nil timere»

volt a régi Róma vezérelve a köztársaság idejében, mikor az ősi erények még virágoztak; ez a mai japán nemzeté is.

A lélektan a japániakat nem érdekli. Ők nem tanulmányozták saját lelköket, nem írtak azon nemzetek lélektanáról, a melyek egész nemzeti életüket új mederbe terelték. De Rómával itt is áll fenn hasonlatosság. Ott akkor kezdtek ősi erényekről beszélni, mikor azok már nem voltak többé általánosak. «Ősi erény» majdnem azt tétélezi fel, hogy «már nincsen». Regulus története akkor lett híressé s az írók tárgyává, mikor ily eset már nem lett volna mindennapi, mikor már kivételszámba ment.

A japán jellemben rejlik, hogy elvont és elméleti tanok iránt nem érdeklődik. Összes forradalmaiban kevesebb nagy szót és enthusiasmust használt, mint a franczia forradalom egyetlen napon. Ez egyik oka, hogy a japán saját lélektanára nem kíváncsi; főoka azonban az, hogy a stoicismus még egészen endemikus a Szigetbirodalomban. Tehát észre sem vétetik.

E stoicismussal nagylelkűség nem jár. A stoicismus lehet gyanakvó, sőt hajdan kegyetlen is volt. Így ha régen egy falu a daymiója ellen rossz kormányzása miatt panaszt akart emelni, ezzel utolsó fokon a Sogun elé járulhatott, a ki azután a rossz daymiót esetleg megbüntette. De a panasztevő követség vezérét — akár igazat adtak neki, akár nem — okvetlenül lefejezték.

Mint Rómában a stoicismus, ha általánosan el van terjedve, végeredményben a materialismusra vezet. Mikor a kötelesség teljesítése olyan egyszerű, már azon nem csodálkozik senki, az természetes. A mindennapi életben ki-magasló momentumok nem igen vannak, mert az egész élet igen magas alapra van fektetve. Kevesebb költészetet fognak a hófehér magaslatok az Alpok lakójában kelteni, mint a síksághoz szokott ember lelkében, a ki azokat ritkán látja.

Japánban a stoicismus materialismussal és utilitarismussal vegyítve jelentkezik. A stoicismus practikussá vált. Külön vallás nekik nem kell, mert eredetileg jóknak tartják magukat s az iskolákban csak általános vallási tanok

adatnak elő, de a vallásban nem szerepel a tanrenden. A Sintó-vallásban a főhatóság egy ministeriumi osztály.

A japán nyelv csak egy szót ismer (kokoro) ezen különböző fogalmakra: «lélek», «ész», «szív» és «józan ész». Ez a tény illusztrálja az előbbi állításokat. Így például a japán fordításban a híres bibliai vers így szól: «Mi haszna van az embernek, ha megnyeri a világot, de elveszíti a józan eszét» (a bibliában «a lelkét»). Japán nyelven a «művészetet» vagy a «természetet» csak körülírva lehet kifejezni.

A japáni gyakorlati bölcseletnek hódol, nem idealista. Mint templomai — nem mint az ég felé irányuló tornyok — a föld felé néznek, a japáni lélek sem ismeri a nagy gondolatokat és emótiókat, mert egyetlen nagy gondolat, a haza iránti kötelesség általánosan elterjedve, az egész életen uralkodik s más gondolatnak többé helye nincsen. Ha az abstract gondolatokat nem igen tudja a japáni kifejezni, a «hazaszeretet»-nél és a «kötelesség»-nél ezen nehézség elhárul nyelvében. Hiszen ezek már concret fogalmakká váltak. De a «szenvedélyt»-t és a «kisértés»-t már nem ismeri: a «remény» és a «vágy» nála egy.

Mindenben hiányzik az impetus, a lelkesítő momentum helyébe a japáni lélekben a megfontolás lép a kérlelhetlen sorssal való józan kiegyezés. «Akarom», azt úgy mondja a japán, hogy «szükségem volna rá». «Mennem kell» japán nyelvre fordítva: «Ha nem megyek, nem lesz semmi belőle».

Természetes, hogy ezen megfontoló és kérlelhetlen észjárással elveszett ügynek Japánban nincsenek hívei. A japáni stoicismus itt már eltér a rómainól. «Causa victrix Diis placuit sed victa Catoni» oly mondás, melyet a japáni nem értene. — Midőn a sogun hatalma megszűnt és a császár visszanyerte jogait, a hívés helytartójának már nem akadt híve. A veszett ügy Japánban igazán el van veszve!

Mikor a Micado népének alkotmányt ígért, egyszerűsmind megesküdt, hogy a világon mindenüvé küldöttségeket fog küldeni, a melyek a «bölcsességet összegyűjtsék». Ezen eset tipikus a japáni észjárásra. Elismerik a külföld

ilynemű segélyének szükségét, de e mellett a bölcseséget, akár a löport, súlyra és mértékkel mérik. Ez eset különben megfontolandó. Mert ha egy nemzet erősnek érzi magát, megveti rendesen a külföldet; ha gyöngé, akkor sem érzi szükségét, hogy a külföldtől tanuljon.

X. Befejezés.

Mint minden erősnek, a mai Japánnak számtalan ellensége van; azok között nem utolsó helyen állnak az angolok és amerikaiak, a kik fel sem tették, hogy hajdani növendékek oly hatalomra fog jutni a nemzetek tanácsában. A leczke, a melyet Japán adott nekik, nem lehet ingyére e két nemzetnek, a melyek erejüket mindig az individualismus önző dicsőítésében találták. A szövetség ellenére nagy az örvény, mely a keletázsiai és az angol-szász lélek között tátong.

Nem csoda tehát, hogy a felületes európai vagy amerikai sok kárhozzatni valót talál. Először a nemzeti chauvinismust. De hát ha a japán nem lett még chauvinistább, ha nagy vívmányai jobban nem szálltak a fejébe, — azért bizonyára nem az angol-szászokon múlt, a kik az orosz háború előtt valósággal hízélgéssel halmozták el. Azután azt állítják, hogy Japánországban már beállt a hanyatlás korszaka, hogy a socialismus már ott is divik. De nem gondolják meg, hogy ellenkezőleg, csodaszámba megy az, hogy a socialismus ott aránylag olyan roppant kevés tért hódított, hogy egy félszázadnyi átalakulásnál a japániaiak olyan sok előnyt birtak a külföldtől elsajátítani és olyan kevés káros következményt.

De hát emberi dolog, ha nem nagy erőre mutat, azt, a mitől félünk, kicsinyíteni. Így nevetséges az átlagos európai szerint, hogy Japán büszkébb iparára és kereskedelmére, mint természeti javaira és történelmi régiségeire. Közmondásszerű a Japánban élő idegenek között, hogy minden japáni ipartermék rossz. Így például egy nagy zivatarban a távirópóznák egy része kidőlt. Ez azért történt, mert a japáni munka rossz! De mellette láttunk egy el-

esett hatalmas fenyőfát, a melyet gyökerestől a földből kitépett a vihar! Hát talán azt is rosszul ültette el a természet?

Hogy a japániból milyen modern katona válik, arra nem gondolt idején angol és amerikai barátja. Kedves nem lehet nekik a tudat, hogy a japán ezen a téren még nagyot fog haladni. A japáni közkatonának nincsenek szükségletei, a földön fekszik, keveset eszik és iszik, órákig járhat gyalog, hiszen a riksa (kis kocsi, a melyben egy személy ül) továbbítása emberi erővel olyan foglalkozás, a melyet Japánban százezrek üznek. A tiszt pedig tudós, a kinek a szolgálaton kívül más érdeklődése nincsen. A mellett a japáni szükségleteire nézve egyelőre majd oly szerény, mint az ősei, míg a jól táplált fehér katonának mindig több és újabb szükséglete lesz. Harczászati szempontból ez csak egy eredményre vezethet.

Hogy a japáni úr akar lenni a házában, természetes: hogy azonban nagymérvű ellenséges tervei volnának, hogy a sárga veszedelmet rejtené magában, nem áll. E tárgyat bővebben nem fejtegethetjük. A japáni otthonn ülő s kivételt erre nézve csak Khina és Korea teszen, a hova fölös népességét irányítja. Európának és Amerikának nincsen a japánoktól mit tartaniok, mert hivatásuk otthon vár reájok. Mert hogy a Sziget-birodalom Khinának már kezdődő felbredésében nagy szerepet fog magának fenntartani, az bizonyos; ez Japánországra nézve létkérdés lesz. A többi hatalommal szemben Japánnak ezen a téren nagy előnyei vannak. Khinában már is egy egészen szervezett japán infiltratio megy végbe. Oda küldi a Sziget-birodalom papjait és kereskedőit, tisztjeit és ujságíróit, a kik khinai öltözet alatt elősegítik a művelődés ügyét. Khinai tanuló is jár ezrével a japáni egyetemekre és iskolákra. Khina ha nem rajong is a sokszor erőszakos Japánért, tiszteli benne a vivómestert, a ki a nagy párbajra készíti, a mely a fehér veszélytől véglegesen fel fogja szabadítani.

A japáni behatolás Khinába és Koreába különben nevezetes processus. Szinte ellenkezésben van a történelmi fejlődéssel, a mely szerint a continens hat a szigetekre.

Utolsó lépése talán a keletről nyugatra vezető nagy emberi áramlatnak.

Erre nézve feltűnő Japánban az egyenest Amerikából eredő behatolás. Tokióba érve, az idegent meglepi, mily különös keverék tárul fel előtte. Fent a távirati drótok tömege, akár egy nyugati, amerikai városban, lent bazár, a mely Konstantinápolyra emlékeztet. Az első benyomás egy kérdés: amerikaivá váló kelet ez, vagy pedig keletiesített Amerika? De egyik formula sem áll.

Lélektanilag a felkelő nap országa egészen külön álló tünemény. Ázsia és Amerika között *egyesíteni birta az ősi erényeket a legmodernebb tudománnyal.*

A keresztyén általában véve vagy hisz szigorúan a vallásban, akkor a tudomány neki mellékes; vagy elveszti hitét és vele a szent tüzet, a mely nagy dolgokra és áldozatokra képesíti. A mohammedán hívő ugyan és babonája alig van, de ez nála mégsem teremtett világosságot, ósdi formák keretében maradt, a melyek egy általános közönbösségből még, legalább eddig, nem tudták felszabadítani.

A japáninak van oly egyedüli hite, a melyért kész életét bármikor odaadni: az istenített ősök és haza. Hisz, de nem babonás. Nála a hit megél a tudománnyal, mert utóbbi az előbbinek a szolgálatában áll. Azért vegyül nála a legnagyobb stoïcismus a legmesszebbmenő utilitarismussal és materialismussal. Mind a szent haza nevében.

Az egész világtörténelem tulajdonképen nem egyéb, mint hosszú küzdelem az ősi és a szerzett erények között. Utóbbiak egy nemzet fejlődésére szükségesek, de jaj annak a nemzetnek, mely az előbbieket mint ósdi előítéleteket elnyomta. Minden fénye mellett ez a nemzet már a lejtőn lefelé halad!

Japánt ezen veszély a nagy nemzetek között legkevésbé sem fenyegeti.

Minden szépítés ellenére a világon még mindig uralkodik az erősebb joga. Ennek nemcsak brutális oldala van, mint e puha napokban gondolják, hanem erkölcsi alapja is. Az életrevaló nép kész mindent föláldozni egy ideálért. Ezen erkölcsi iskola azonban csak ott igazán sikeres, a hol az emberi élet feláldoztatik.

Az árja írók életrendöket a legjobbnak tartják, ámbátor sem a *Sitte*, sem a *moral standard* még arra sem tanította meg az embereket, hogy mindennapi haragjukon és bosszúságaikon uralkodjanak, a mit a japáni már régóta megtanult.

A japáni azt hitte, bölcsészeti szempontból nem szorul Európára és Amerikára. De nagy szavaink alatt felfedezte a fehér világ erejét: az ágyút. És elsajátította azt is.

Általános a hit, hogy Japán azért lett olyan erős, mert a művelt világot utánozni tudta. Az ágyúhoz kell ész, de szív is. E nemzet nagysága legalább annyiban annak tulajdonítandó, hogy Japán ősei lelkét megtartotta.

ANADOLI.

BESSENYEI TERMÉSZETÉRZÉKE.*

Irodalomtörténetírásunk újabban egyre nagyobb kedvvel foglalkozik azoknak az irodalmi hatásoknak föl kutatásával és igazolásával, melyek egy-egy műalkotás létrejötténél közreműködtek. Az összehasonlító irodalomtörténetnek ez a föllendülése kétségkívül kapcsolatban van a természettudományi világnézet megerősödésével, korunknak azon hajlamával, mely positiv igazságok föltárására, tények megállapítására irányul. Tudományunknak ez a fiatal ága szép sikerekre tekinthet vissza. Nemcsak új ismeretekkel gazdagította ismereteinket, hanem magát az irodalomtörténetet is realisabb irányba terelte, rászoktatta a lelkiismeretes munka megbecsülésére, a pontos, exact kutatás értékelésére. A források kimutatása azonban csak egyik s nem is legmagasabb rendű feladata az irodalomtörténetnek. A műalkotások nemcsak mint holt anyag érdekelnek, hanem mint az emberi lélek teremtményének nyilvánulásai, s így annál, a mit a költő más forrásból merített, talán még érdekesebb, a mit hozzá adott, a mit a maga lelkéből vett. A vizsgálódásnak ez a két iránya kiegészíti egymást, de a dolog természeténél fogva az önálló, hatalmas költői egyéniségeknél az æsthetikai vagy mondjuk pszichologiai, a kisebbeknél az összehasonlító irodalomtörténeti módszer látszik gyümölcsözőbbnek. Arany és Kemény példája azonban tanuságot tesz arról, hogy az utóbbi módszer a legnagyobbakra is méltán alkalmazható, viszont az alábbiakban Bessenyei példájával megpróbálom igazolni, hogy a máso-

* Felolvasta a szerző a M. T. Akadémia I. osztályának 1910 május 30-án tartott ülésén.

dik sorban álló költők munkája is megérdemli a pszichológiai elemzést.

Bessenyei költészetének azt a vonását teszem tehát vizsgálat tárgyává, a mely egészen a maga lelki világában gyökerezett, a melyet nem meríthetett állandó vezetőjétől, Voltairetól, mert az sem rendelkezett vele.* Tájképeire célzok, pontosabban szólva: azt kutatom, milyen szerepe van Bessenyei költészetében a természetnek.

1.

Az a kor, melyben Bessenyei költeményei születtek, a tájfestés virágkora az irodalomban. Hiába erősíti az ellenkezőjét Laprade, a francia kutató. Merész szavai, hogy a XVIII. században a természetet nem ábrázolták költőileg,** nem találtak visszhangra. Tételének nincs is tudományos alapja, hanem annak a felekezeti elfogultságnak eredménye, a melyből a költészet jelenségeit tekintette. Mint a dogmatikus theologusok, a költészetet nem különítette el a valástól, és a fölvilágosodás hitetlen irodalmában, épen mert elszakadt a vallástól, nem talált semmi költőiséget. A köztudatban ellenkezőleg a másik szélsőség izmosult általános meggyőződéssé, az, hogy a természet szépségeit a XVIII. század fődözte föl.

Ennek a balvéleménynek kiindulópontja kétségtelenül Schillernek egyébként igen értékes és mély tanulmánya *Ueber naive und sentimentalische Dichtung*, a melyben a görög nyelv és irodalom kellő ismerete nélkül, mindössze Homerosra támaszkodva, csodálatosnak, de kétségbevonha-

* Hogy Bessenyei mesterének, Voltairenek, milyen fogyatékos volt a természetérzéke, azt a *Henriade* IX. éneke is bizonyítja. A Cyprus szigeti szerelem-templomát írja le s azt a természettől pazarul földíszített helyet, a melynek a közepén a templom emelkedett. Csábító alkalom, hogy erről a mesés szigetről csillogó képet fessen! Ő azonban megelégedett egypár általános vonással, az ott termő fáknak, a köztük zengő madaraknak fősorolásával.

** *Le sentiment de la nature chez les modernes*, Paris, 1868. 158—159. l.

tatlannak tartja, hogy a görögöknél olyan kevés nyoma van annak a sentimentalis érdeklődésnek, a melylyel mi újabbak a természet jelenségein csüngünk. «A görög ember... nem csüng bensőséggel és édes búsongással a természeten, mint az újabbak.» Az antik és modern fölfogásnak ez az elhatárolása, Gervinus tekintélyétől is támogatva,¹ átment a köztudatba, sőt még kimélyült. Uralkodóvá vált a hit, hogy a természet iránti költői érzék s a természet képeinek bevitale a költészetbe specialisan a modern ember vonása. Symonds már azt is kétségbe vonta, hogy a középkori embernek volt egyáltalán természetérzéke. «A középkoron át az ember kámzsába bújva éldögélt. Nem látá a világ szépségét; vagy ha meglátta, keresztet vetett magára, félre fordult és olvasóját morzsolta s imádkozott.» Az ő szemében a középkori embernek Szt. Bernát a typusa, a ki a genfi tó partján utazva gondterhelt fejét ráhajtotta öszvére nyakára, a helyett, hogy a tó kék tükrében, a csillogó havasokban, a zöldellő szőlőtőkékben gyönyörködött volna.² Du Bois-Reymond, a nagy természettudós, még 1879-ben is határozott hangon jelentette ki, hogy az emberiségből az ókortól az újkor legvégéig hiányzott a természetérzék s csak a XVIII. század emberének lelkében ébredt föl, először Rousseauében.³

Az első, a ki Schiller nézetének tarthatatlanságára rámutatott, Humboldt Sándor volt. *Kosmos*ának II. kötetében bámulatos irodalmi tájékozottsággal és finom æsthetikai érzékkel igazolta, hogy a világirodalom költészetén a Vedáktól kezdve a XVIII. századig, még a költészet legszomorúbb korszakaiban is, végig vonul a természetben való előbb naiv, majd sentimentalis gyönyörködés.⁴ Nemcsak

¹ «Das ganze Alterthum kennt keine... innige Freude an der Natur.» G. G. Gervinus: *Geschichte der Deutschen Dichtung*⁵, Leipzig, 1871. I. kötet 211. l.

² John Addington Symonds: *Renaissance Olaszországban*. Ford. Pulszky Károly. Budapest, 1881. I. kötet 12. l.

³ *Deutsche Rundschau*. XIX. kötet (1879) 257. l. Idézi Biese alább említendő munkájában a 47. lapon.

⁴ A *Kosmos* II. kötetének, Stuttgart und Tübingen, 1847, ide vonatkozó része az 1—75. l.

megfigyelték a régiek a természetet — ezt Schiller sem vonta kétségbe — hanem gyönyörködtek is benne, s azok a természeti képek, melyek a görögöktől Rousseauig minden nép költészetében fölbukkannak, nemcsak a természet félelmes vagy áldásos erőinek működését festik, hanem forrásuk gyakran az a szeretet, a melylyel az ó-kor és középkor embere a természet iránt viseltetik, s a melylyel tudatosan keresi föl a természet nyílt és rejtett szépségeit.

Nagyszámú példái közül kettőt ragadunk ki, egyet az ókor, egyet a középkor legvégéről. Az első az Iris menti (Armenia) regényes tájék festői leírása a caesareai Nagy Basiliusnak (IV. század) Nazianczi Gergelyhez intézett egyik levelében,¹ a másik a világtörténet egy hősének, Columbusnak, naplójegyzete. Az amerikai Jardinillos földjét festi benne, s a természet szépségei annyira megragadják ezt az egyszerű, irodalmilag teljesen műveletlen hajóst, hogy az érzelem erejétől még köznapi stylusa is önkénytelenül választékossá, emelkedetté lesz.²

Biese Alfréd, a ki Humboldt nyomán még szélesebb keretben vizsgálta a kérdést,³ igazolta azt is, hogy a mit a köztudat a Rousseau hatása alatt fölébredő természet-érzék legprægnansabb nyilvánulásainak tartott — a leíró költészet kifejlődését egyfelől, a természet képeinek beolvasztását a költő alanyiségába másfelől — annak félreismerhetetlen nyomaival találkozunk már az ókorban is. Ugyanő utal Venantius Fortunatusnak, az utolsó római költőnek, (VI. század) tájképeire, melyekben a költő érzelmei hangulatosan olvadnak össze a természet képeivel.⁴

S gondoljunk a renaissance nagy költőire, Petrarcára, Aeneas Sylviusra s a mi renaissanceunk évszázadokon ke-

¹ U. o. 27—29. l.

² U. o. 57. l.

³ Összefüggő munkájának első része Kielben 1882—1884-ben jelent meg *Die Entwicklung des Naturgefühls bei den Griechen und Römern* cím alatt, második része, *Die Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzigben 1888. Alább e részre hivatkozunk több ízben.

⁴ Id. műve 72—81. l.

resztül meg nem közelített lyrikusára, Balassa Bálintra. Midőn Petrarca a Mont Ventoux meredek csúcsát pusztán az eléje táruló látvány szépségeért megmászsa, azzal a lelki izgalommal, mely a látottak nyomán erőt vesz rajta,¹ a természetérzéknek olyan fokáról tesz tanuságot, mely már nem sokat különbözik a modern emberétől. Aeneas Sylvius sem alap nélkül nevezte magát *Sylvarum amatornak*. A mint a renaissance általában összeköti az antik világot a modernnel, Aeneas Sylvius *Commentarjainak* tájképei egyesítik magukban a classikus világ és újkor leíró költészetének vonásait. Elevenségükkel Nagy Basilus leírásaira emlékeztetnek, változatosságukkal, áradó hangjukkal már Rousseaut idézik emléünkbe.² Balassa tavaszi költeménye a *Borivóknak való*, az első magyar vers, mely a tavasz hangulatát lopja szívünkbe. Szinte a mai ember természetszeretetével élvezi benne a költő az «áldott szép pünkösdek gyönyörű idejét.»

Az emberiség tehát fejlődésének hosszú évezredein keresztül mindig vonzódott s «bensőséggel» vonzódott a természethez, csakhogy fejlődésének egyes fokain más és más módon. A mint Wundt kifejezte: a műveletlen emberre a természet csak mint természeti életfolyamat hat; mennél magasabb fokán áll az ember a culturának, annál inkább hat rá a természet az æsthetikai természetérzék révén.³ A természetben való naiv gyönyörködés, hogy Schiller kifejezését használjuk, átalakul fokozatosan sentimentalissá s már ugyanazon világtörténeti perioduson belül, pl. az ókorban a görögöknél, de a mellett maga a természetfölfogás is — függetlenül a természetben való gyönyörködéstől — körülbelül a három nagy történeti periodusnak megfelelően átalakul. Az első fokon, az ókorban, a természetet istenekkel népesíti be az emberi fölfogás; a másodikban a kereszténység fölfogása megfosztja isteneitől, hogy mint isteni alko-

¹ A kirándulás leírását és a költő lelki világának részletes elemzését l. *Katona Lajos: Petrarca*. Budapest, 1907. 50—54. l.

² Aeneas Sylvius tájképeiről l. *Burckhardt Jakab: A renaissancekori műveltség Olaszországban*. Ford. Bánóczi József. Budapest, 1895—1896. II. köt. 24—28. l.

³ *Wilhelm Wundt: Ethik*.³ Stuttgart, 1903. I. köt. 246—247. l.

tást csodálja; a harmadik fokon, a renaissance óta, az ember minden jelenséget a maga szempontjából tekintvén, nemcsak isteneitől, hanem isteni voltától is megfosztja a természetet.*

A természetszemlélet e harmadik fokának legtipikusabb képviselője Rousseau, a ki Petrarca s a renaissance többi költőjének nyomán először tekinti a természet szépségeit a modern ember szemével, először merül el a bennünket környező valóság bűvös-bájos világába a modern ember érzelmeivel. Rousseau nagy érdeme tehát nem az, hogy az emberiség előtt föltárta a természet szépségeit s megtanította élvezésükre. Ebből a szempontból talán csak az a dicsőség illeti, hogy fölkelte az érzéket az égbe nyúló havasok zordon fönsége iránt, a minek az újkorban csak alig, az ókorban meg egyáltalán nincs nyoma, és az, hogy a francziákat, a kik irodalmuk classikus századában valóban csak a művészettől elrontott természetben tudtak gyönyörködni, a salonok és francia kertek mesterkelt világából újra visszavezette a szabad, kertészt és ollót nem ismert természetbe.** Igazi érdeme természetérzékének egészen a lelkesedésig, sőt rajongásig fokozódó nagyságában és mélységében, valamint újszerűségében határozódik. Rousseau érzelmei között volt sok csinált és tettetett, de ez a szeretet őszinte volt s szíve legmélyéről fakadt. Jelentősége pedig az, hogy ezt az érzelmet, épen igazsága és ereje által, át tudta árasztani az egész művelt világra s így az emberiségnek már évezredek óta élő természetérzékét tudatosabbá, mélyebbé, általánosabbá tette. A természetben való gyönyörködés az ő nyomán lelki szükségletté lett, s a mi talán még többet mond, divattá. Újszerűsége abban áll, hogy az érzelmeit átterjesztve a természet jelenségeire, a természet képeit belevonta a szív világába. A természet tükörképe a maga lelki világának. Szenvedélyes boldogságának

* U. o. I. köt. 254—255. l.

** Ezt az érdemét még Laprade is elismeri, pedig őt nem lehet azzal vádolni, hogy elfogult volt Rousseau iránt. Id. művének 174. lapján.

hangjait csak úgy visszaverik a genfi tó mellett emelkedő sziklák, mint fájdalmas zokogását az erdő mélye. Míg így egyrészt szívéletét, egyéni érzelmeit beleolvasztotta a természet képeibe, másrészt tudott a természet nagyszerű és bájos jelenségeiben önmagukért, minden önös érzelemtől elvonatkozva gyönyörködni: elragadta őt egy-egy tájék szépsége, nem azért, mert ott lenni, benne élni jó, hanem mert szép, mert úgy, a mint van, mint puszta látvány, bámulatos.

2.

Az a hatalmas hullám, melyet Rousseau rajongó természet szerete, újszerű természetérzéke keltett, mint minden nyugati cultur-áramlat, hazánkba megkésve érkezett, a XVIII—XIX. század fordulóján. Az új hitvallásnak legelső hívei Csokonai és Kisfaludy Sándor voltak. A XVIII. század második harmadában, mikor a *Nouvelle Heloise*, Rousseau-nak természeti képekben gazdag regénye, megjelent (1761) és megkezdte diadalútját, a magyar költők még nem érezték meg azt a nagy változást, mely az emberiség természetszemléletét átalakította. Különben is csekély számmal voltak. Ha nagyon kiterjesztjük a költő fogalmát s a versírók közül csak a tehetségtelen műkedvelőket rekesztjük ki, meg azokat, a kik pusztán gyakorlati czélt tűztek ki maguk elé — mint a kor polemikus költői és a kik a verses búcsuztatókat gyártották — akkor is mindössze pár nevet említhetünk. Valóban nemcsak politikai szempontból, hanem tehetség és fogékonyság tekintetében is joggal nevezik ez időszakot a hanyatlás korának. S még e pár költő közül is csak kettőt kell fölidéznünk, ha azt kutatjuk, mit látott meg a Bessenyeit megelőző költői nemzedék a természet világában, s milyen hatást tettek reá a megfigyelt jelenségek.

E két költő Faludi Ferencz és Völcei Tóth István. A többit figyelmen kívül hagyhatjuk, mert ha megihlette is őket a természet, ezt a hatást költészetükben nem értékesítették, költeményeikben a természet képeinek semmi nyomuk. Ebben a tekintetben az epikusok — Kolumban János

és Lázár János gróf — s a lyrikus Amade között nincs különbség. Kolumban János, a ki *Vida Györgynek* hol jól, hol visszájára elsült, de mindig goromba tréfáit foglalta durva versekbe, csakúgy nem festi a természetet, mint Lázár János *Florindájában*. A főúri költő mulasztása súlyosabb. Már a tárgya is csábíthatta volna tájképek festésére, mert a költemény csak címe szerint epikus mű, valójában útirajzok gyűjteménye, pontosabban szólva: verses Bædeker, a melybe csak a változatosság kedvéért fűz bele egy pár mondát vagy sikamlós történetet. Azonkívül a gróf nagyműveltségű, sokat utazott ember volt s annyira kedvelte a földrajzi ismereteket, hogy tanulmányai eredményeit külön könyvben össze is foglalta.* A *Florindában* Olasz-, Spanyol- és Franciaország látnivalóit írja le, így mennyi alkalma lett volna a délnyugati Európa tájszépségeit festeni. Nem tette, megelégedett külföldi száraz leírások pusztá fordításával. Amade is, az egész korszak legkönnyebben hangozó lyrikusa, a ki ezredével meglakta Olaszországot, beérte a természeti szépnék egyetlen nyilvánulásával, s a szép olasz tájképek helyett a fekete szemű olasz asszonyokban gyönyörködött.

A másik két költő, az epikus Tóth István s a lyrikus Faludi Ferencz előtt már kitárta szépségeit a természet. Mindegyik merít ebből a kincses bányából, a Cziráký-epos szerzője ritkábban, Faludi bátrabban. Közös vonásuk, hogy mind a ketten idealisált, stilisált képet festenek. Még az sem kétségtelen, hogy tájképeik minden vonását a természetből lesték el, valószínűleg az alkotó elemek egy része is olvasmányaik közvetítésével került költészetükbe. Tóth István forrásait ismerjük: Gyöngyösi és Zrinyi segítségével nézte a valóságot.** Képeik nem Arany értelmében ideali-

* Röviden egybefoglalt gyermekek Geographiája. Petrik bibliographiai munkája (Magyarország bibliographiája. Budapest, 1888—1892.) nem ismeri, a mű egy példánya azonban megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

** Ennek az irodalmunkban még nem méltatott epikus költeménynek (szerzési ideje: 1742, megjelent 1881) részletes elemzését adja A *Cziráký-epos* czim alatt az Alexander-émlékkönyvben megjelent értekezésem. (257—273. l.) Ugyanott foglalkozom Tóth István természeti leírásaival is.

sáltak, nem «a valónak égi másai», hanem olyan képzeleti alkotások, melyeknek realis, concret természeti kép nem felel meg. Nem egy bizonyos vidéknek, egy határozott természeti jelenségnek szemléleten alapuló, de idealisált módozatai, hanem a költői phantasia teremtményei.

Értéküket így nem igazságuk, hanem az a művészet szabja meg, a melylyel alkotva vannak. Az epos kevésbé jelentős. A természet köréből vett hasonlatai arra a szellemi tőkére vezethetők vissza, mely a költészetben Homerosztól s még inkább Vergiliustól kezdve fölhalmozódott; egész allegoriává szélesedő képe pedig, a hajnal ébredése, bár önmagában szép és szemléletes, nemcsak részleteiben, hanem alapgondolatát illetőleg is Zrinyi *Sziget veszedelmének* köszöni eredetét. Igazi jelentősége e tekintetben abban áll, hogy ez a költemény az első műköltészetünkben, a melyben a természet mint az ember résztvevő barátja jelenik meg, a mely a maga hangulatában visszatükrözi az ember bánatát. Mikor az epos hősenek, Cziráky József grófnak, haláláról értesül a grófné, mely fájdalom szorítja a szívét és

Akárhová fordul, akárhová tekint,
Mindenütt, mindenben ott találja a kint...

Ha égre függeszti szeme fordulatját,
Annak nagyságához méri aggodalmát,
Szaporítja minden s neveli bánatját,
Ég és föld rajzolja fájdalmának tárgyát...

Hogyha giliczének hallja a sírását,
Ahhoz hasonlítja szíve busulását;
Ha látja a csurgó patakok folyását,
Ismét ott találja könnyei forrását.*

A természetnek ez az átlelkésítése megvan Faludi egy kései, 1773 után írt versében is (*A kesergő pásztorok, Ecloga 6-ta*) s még művészebb formában, mert nála a természet nemcsak együtt sír a pásztorokkal (jezsuitákkal), mikor Pán (XIV. Kelemen pápa) elszélesztette hű embereit

* Tóth István versezeti Cziráky József életéről, táborozásáról, haláláról 1742-ben. Székesfehérvár, 1881. Toldalék, 41—43 versszak.

(célzás a jezsuita rend föloszlatására), hanem együtt örvend is velük, mikor meghallja, hogy új Pánt kaptak, a ki jóvá teszi elődje hibáját. Az ellentétes képek szembeállítására olyan költői, olyan szép, hogy szinte azt gondolja az ember: talán valamilyen költőibb lelkű jezsuita idegen nyelvű, latin vagy német versének fordítása.

Általában Faludi természeti képei nemcsak nagyobb számúak, hanem becsesebbek is, mint epikus társáé. Forrásuk ugyan szintén nem a közvetlen szemlélet, hanem az elképzelés, a régebben szerzett benyomásokat később s a valóság ellenőrző működése nélkül dolgozta föl képpé, de megvan nála, s költőink között Balassi óta először, a természet igaz szeretete. Hogy mennyire szerette, azt mindennél jobban bizonyítja *A remete* című vallásos színezetű verse. Szerzetes írta, a vallásos askesis, a világról való lemondás hirdetője, és mégis azt olvassuk benne, hogy ha buba merül, ha szíve lankad, nem az imádság vigasztalja meg, hanem a természet gyönyörű képei, az égboltozat ragyogó csillagai s a földerülő hajnal. Elhiszszük a költőnek, a mit egy másik versében mond, hogy a legnagyobb gyönyörűség, igazán «királyi multság» az erdők árnyékos fái között fülemülék énekét hallgatva, gyöngye szellőktől simogatva járkalni. (*Tavas.*)

Az erős természetérzéken kívül megvan Faludiban a tájképfestő másik nélkülözhetetlen kelléke is, az éles szem. Nem mindent lát meg a természetben, a mi költői, s épen azt nem, a mi talán legköltőibb benne, a vizet s a napfény csodálatos játékát. Egyenes ellentéte Lenaunak, a kinek optikai benyomásait főként e tünemények szolgáltatják.* Az egyetlen tünemény, a mely megragadja, a hajnal földerülése, a mi szintén ellentétes vonás Lenau természetszemléletével, a ki főként a napnyugta s a holdsütés fényhatásait dolgozta föl,** de közös a legtöbb magyar költőével. Olyan általános a hajnal ébredésének rajza költészetünkben Zrinyitől Faludin

* V. ö. Dr. Eugen Greven: *Die Naturschilderung in den Dichtwerken von Nikolaus Lenau*, Strassburg u. Leipzig, 1910. 15. l.

** V. ö. u. o. 16—18. l.

és Bessenyein keresztül Aranyig, annyi színes hajnali képünk van, hogy ezt a vonzódást szinte specialis magyar tulajdonságnak tarthatjuk. Faludi is majd minden tájképét hajnali világításban mutatja be, élesen megfigyelt, jellemzően fölismeret vonásokkal rajzolva a természetet. Nem annyira az élettelen, mint az élő, a természet ölen élő embereket és állatokat. Igaz, hogy ez által életet, mozgalmat visz a nyugodt, élettelen formákba s elkerüli azt a hibát, melybe a XVIII. század leíró költészete gyakran beleesett, s a mit Fechner úgy fejez ki, hogy az élettelen természet megfosztva állatvilágától elveszti szépségének legfontosabb elemét,* de viszont magát a keretet, azt, a mit első sorban a természetén értünk, nagyon is háttérbe távolítja, s az élők nem *kitöltik*, hanem *kilépnek* belőle. Fechner tételét meg is fordíthatjuk: a kép költői hangulatát fokozza az élők nyüzsgő serege s a vele járó akustikai jelenségek, de az alapot a környezet, a mezők és erdők, a vizek és sziklák, az égboltozat s csillagai vetik meg. Ez az alap fogyatékos Faludi képeiben.

Élesen megvilágított, mozgalmasságukban jellemző képek, többnyire a humor némi árnyalatában bemutatva: íme Faludi természetérzéke, a mint költészetében kifejezésre jut. Ábrázoló módjának egyoldalúságát, fogyatékoságát, hogy majdnem pusztán a faunára és florára korlátozza pillantását, a realitás hiányát a kifejezés művészete nem tudja pótolni. Természeti képei, a mint a *Tavaszbán*, az *Erdőben*, *A hajnalban*, a *Tündérkertben* kibontakoznak, nem a való

* *Vorschule der Aesthetik*. Leipzig, 1876. I: 136. l. Fechner ezen követelése, mely így fogalmazva kissé egyoldalú vagy legalább is félreérthető, alapjában Friedrich Theodor Vischer fölfogására támaszkodik, a ki a tételt pozitív alakban fogalmazva, még túlzóbb. Nála a követelés így hangzik: «Die unorganische Natur ist nun zwar der ursprüngliche Schooss alles individuellen Lebens, tritt aber gegen die Wirklichkeit desselben als allgemeine Bedingung, umgebendes Element und Unterlage zurück; so dass sie niemals für sich allein, sondern nur zusammen gefasst mit lebendigen Individuen ein schönes Ganzes darstellen zu können scheint». *Aesthetik*. Reutlingen und Leipzig, 1847. Zweiter Theil, erste Abtheilung. Die Lehre vom Naturschönen. 25. l.

világot festik, hanem az elgondoltat s egyéni szín nélkül nem a valóságban, hanem a Faludi képzeletében élő természetnek másolatai.

3.

Az előbbieken a természet ábrázolásának a módját vizsgáltuk, s a képeket pusztán abból a szempontból tekintettük, milyen viszonyban vannak mintájukkal, a nagy természettel. Hogyan illeszkedik bele a tájkép a költeménybe, milyen szerepe van a természet leírásának a költészetben, ez a következő kérdés, mely Faludi költeményeivel kapcsolatban elénk tolul. S éppen Faludi ábrázoló módja kelti föl, mert ő nála a természeti kép, eladdig szokatlan formában, önállósulva, mint külön, kerek költemény jelen meg. Van-e ehhez joga? A költészet tárgya, egész általánosságban meghatározva, az emberi élet rajza, az élet viszonylatai egy érző lélekben visszatükröződve,* egyfelől tehát mindaz, a mit a költő érez vagy gondol, másfelől események, melyeket készen kap az életből és történetből, vagy a képzeletéből merít. A valóság, a természet, úgy a mint előttünk föltűnik, sem az egyik, sem a másik kategóriába nem tartozik, ezért sokáig csak járulékosan, az elbeszélő vagy lyrai költészetbe foglalva jelent meg, nálunk még a Cziráky-eposban s a kurucz-kor lyrájában is. Mikor azonban a renaissance ráirányította a modern ember figyelmét a természetre, s a természet képeiben való gyönyörködés mind általánosabb lett, a költők arra a gondolatra jutottak, hogy ezt a bűvös valóságot költőileg s a maga kedvéért ábrázolják. Ez a divat, a tájfestés, a XVIII. században, éppen Faludi idejében érte el a népszerűség legmagasabb fokát, mikor az angoloknál Thomson (*A négy évszokról*), a francziáknál Delille, a németeknél Ewald von Kleist (*A Tavasz*) s már régebben Haller (*Az Alpok* 1729) egész könyveket írtak tele a természet képeinek rajzával. Az a vélemény erősödött meg,

* V. ö. Dr. Rudolf Lehmann: *Deutsche Poetik*, München, 1908. 80. l.

hogy a költészet és képirás között csupán a művészetük anyagában van különbség, s a költészet valójában élő szóval történő festés, a német terminus technicust használva «redende Malerei».

A poetikai vizsgálódások kifejlődésével s az æsthetikai érzék megerősödésével az élesebb szemű elméletírók észrevették, hogy a leírással a költészet idegen területre tévedt s akaratlanul is versenyre kelt a képzőművészetekkel, melyeknek hivatása a térben kiterjedt valóság hű visszaadása. E fölfogásnak legértékesebb terméke Lessing *Laokoonja*, mely utalva arra, hogy a képzőművészetek anyaguknál (kő, vonal, szín) fogva a térben egymás mellett elhelyezett, a költészet és zene anyaguknál (a hang) fogva az időben egymás után következő jelenségek ábrázolására vannak szorítva, a kétféle művészet közé korlátot vont, s a pusztá költői leírást, mint a művészet eszközeinek meg nem felelő eljárást, a költészet köréből száműzte. A leírásnak szerinte a költészetben csak úgy van jogosultsága, ha Homeros módjára elbeszéléssé alakul s valami fogással a térbeli egymásmellettséget időbeli egymásutánná tudja varázsolni.*

Lessingnek igaza van, de csak félig. Megállapítása nem szenved kétséget: a költészet nem kelhet versenyre a képirással, mert nem adhat képet a nélkül, hogy mozgást ne ábrázolna. A motivációja azonban, a mint már Herder észrevette és Teodor A. Meyer igazolta,** téves. Nem a nyelv időbeli volta emel tiltó korlátot, hanem a költészet lényege. Az élet szemléletes képét csak úgy adhatja a költő, ha mozgalmas voltában mutatja be, mert az élet sohasem nyugvó, hanem folyton változó, mozgó egymásután. Másik tévedésére utaltak, de mindaddig nem mutattak nyomatékosan rá. Lessing Homerosból meritvén példáit, önkéntelenül az epikára szorítkozik, s nem gondol arra, hogy van a leírásnak egy másik, talán még művészebb módja, az, a melyet a lyrikusok Petrarcától kezdve használnak, s a me-

* A Laokoon ezen alapvető tételei, Lessing tanításának lényege, a könyv XVI. és XVII. fejezetében olvashatók.

** *Das Stilgesetz der Poesie* című művében. (Leipzig, 1901.)

lyet legnagyobb tökéletességre egy magyar költő, Petőfi Sándor, fejlesztett. Abban áll, hogy a költő nem magát a természetet rajzolja, hanem azt a hatást, a mit reá tett. Így a saját lelke tartalmát, a maga érzelemvilágát adván, a természet képeit beleolvasztja a maga alanyiségába.

Ezt a művészi eljárást követik a nagy költők akár versben, akár prózában írnak, Goethe, Heine, Lenau és a német romantikusok csakúgy, mint Rousseau nyomán Chateaubriand és Victor Hugo, Arany János és Tompa Mihály. Az epikus keretül használja a természeti képet, mint Arany *Toldija* elején a napmelegtől perzselt pusztá képét, vagy elbeszéléssé emeli, mint ugyancsak Arany teszi a *Toldi Szerelmében*, mikor a czimerpajzsok díszét a hozzáfűződő mondák elbeszélésével ismerteti meg, a lyrikus a maga érzelmein szűri át a természet képeit.

Ha Lessing tételét a maga egyoldalúságában és merevségében alkalmaznók, joggal retteghetnénk Herderrel «attól a vérfürdőtől, a melyet szabálya a régi és új költők között okozna».*

Faludi képeinek, művészi voltak ellenére is, épen az a gyöngeségük, hogy a maguk pusztán leíró voltakban, minden érzelmi vonatkozás nélkül akarnak önálló költeményként szerepelni. A humor, mely rajtuk előmlik, kedvesekké teszi ugyan őket, de ez nem a költő humora, hanem azon alakoké, a kik a kép keretét szinte szétfeszítik.

4.

Ilyen előzmények után lépett föl Bessenyei. Tóth István és Faludi azonban csak chronologiailag voltak Bessenyei elődei, a fejlődés szempontjából nem, mert a Cziráky-epost nem ismerhette, Faludi költeményeivel is csak akkor ismerkedhetett meg, mikor tájképeinek legnagyobb részét már megalkotta. Magyar költők természeti képein nem gyakorolta szemét s külföldiekén sem. Rousseaut olvasta ugyan, de

¹ A *Kritische Wälder, Erstes Wäldchen*-ében (17. fejezet), melyet Herder Lessing *Laokoonjának* szentelt.

valószínűleg nem regényeit, hanem állambölcseleti munkáját, a *Contrat socialt*, s azt is későn, azonban sem a legnagyobb francia írók közé nem számítja,¹ sem eszméinek, törekvéseinek nincs nyoma munkásságában. A természetnek úgy szemléletét, mint bevitelét a költészetbe egészen magától tanulta: épen ezen az alapon tettük vizsgálódásunk tárgyává.

Hogy Bessenyei érdeklődéssel fordult a természet szépségei felé s gyönyörködött az előtte föltáruló képekben, azt nem szükséges bizonyítani. A XVIII. században, s már Rousseau előtt, a természet csodálata divat volt, s az, hogy helytelen irányba tévedt, épen általánosan elterjedt voltának következménye. Több alkalma is nyílt arra, hogy ez az érzéke kifejlődjék, mint kortársai nagy részének. A veleszületett hajlamon kívül, a mi minden érzék kifejlődésének alapja, látott világot is s sokat volt egyedül, egészen a maga társaságára utalva. Az idegen tájak fontosságát Fechner,² a magány nagy szerepét maga Rousseau emelte ki³ a természetérzék kifejlődésére és megerősödésére vonatkozólag.⁴ Európának két tájékát ismerte jól Bessenyei: a szabolics-bihari alföldet és Bécs környékét, azonkívül 1769-ben a páрмаi hercegnő kíséretében lent járt Olaszországban, Torino vidékén s a felső-olaszországi tavak mellett, melyeknek sötétké tükreben az Alpok havas csúcsai tükröződnek, 1772-ben pedig a Dunántúl fejedelmi kastélyában, Esterházán, töltött felejthetetlen napokat, résztvevén azokban a fényes kerti ünnepélyekben, melyeket kapitánya, Esterházy Miklós herceg, rendezett a francia nagykövet, Rohan herceg tiszteletére, mikor vendége kedvéért földi paradicsommá varázsolta remek parkját. 1784-től kezdve pusztakovácsi remeteségében, művelt emberi társaságtól megfosztva, ide-

¹ *Magyarság*, 1778. Az 5. lapon felsorolja a legkiválóbb francia írókat, de Rousseau nincs köztük.

² Id. művének (*Vorschule des Aesthetik*) I: 126—127. lapján.

³ Idézve Biese említett művének (*Die Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit*) 20. lapján.

⁴ Természetesen mind a két tényező csak ott hat, a hol az alap kedvező.

jét írásai és gazdasága között osztotta meg s elmerülve magába élt a természet ölen.

Milyen hatással volt Bessenyei lelki világára az őt környező természet? Szinte magától támad e kérdés, mintegy alapvetőnek látszik, de nem az. Ellenkezőleg. Előttünk írott művei vannak, s nekünk a szemmel láthatóból kell kiindulnunk, hogy visszafelé haladva, az alkotásokból következtessünk azokra a lelki folyamatokra, a melyek első sorban érdekelnek. A felelet, a melyet e kérdésre adunk, egy-szersmind vizsgálódásaink határköve.

A természet, még ha — kissé szűkebbre szorítva a szó jelentését — pusztán a szervetlen természetet s a benne tenyésző növény- és állat-világot értjük rajta, olyan széles határú birodalom, hogy a költő csak válogatva meríthet belőle. Milyen képek és jelenségek ragadják meg figyelmét, a természet előidézte benyomások közül melyeket tart meg-örökitésre érdemeseknek, az első szempont, a melyből a költő alkotásait tekintenünk kell, ha természetérzékét tanulmányozzuk. S még ugyanezen kérdéssel kapcsolatban: a természeti képek száma, minősége és hűsége, vagy hogy a subjectív felét emeljük ki a követelésnek, milyen élesen látja és adja vissza a képeket. A költő lelke azonban nem pusztá camera obscura, nem a fényképező gép versenytársa. A mit magába vesz, azt átformálja, elhagyja belőle, a mi mellékes, kiegészíti, a mi fogyatékos vagy töredékes, s össze-olvasztja a lelkében fölhalmozott képzettömeggel, hozzáfűzi, tudományos műszóval: associálja régi képzezeit és érzelmeit.* Milyen szerepe van a kép megfestésében a költő képzeletének, mennyit visz bele tájképeibe a maga lelkéből: a második szempont. Arany képei a szemléletelenségük által hatnak, Petőfi még legfennköltebb érzelmeit, pl. szabadságszeretetét is beleviszi a leírásaiba. Kisfaludy Sándor a direct tényezőre vet súlyt, Csokonai, midőn a «lenge hold»-ról énekel, mely «csendes éjben halkkal világosítja a szőke bikkfák oldalát» (A magánossághoz), tudatosan a képhez kapcsolódó han-

* Az associatív elemek fontosságára Fechner utalt nyomatékosan id. műve (*Vorschule der Aesthetik*) I. kötetének 125. lapján.

gulatot emeli ki. Végül, a mi pszichologiai szempontból kevésbbé, de poetikaiból annál fontosabb, hogyan értékesíti természeti képeit a költő. Beolvasztja-e mint szerves alkotó részt költeményébe, vagy meghagyja eredeti függetlenségében, vagy esetleg mint hasonlatot, metaphorát pusztán illusztrálásra, élénkítésre használja-e?

Tekintsük át Bessenyei képészletét s vizsgáljuk meg, a fentebbi három szempont világánál, mit és hogyan láttat Bessenyei költeményeiben a természet világából.

5.

Minden értékitélet relativ, s így ha azt kérdezzük, milyen szerepet játszik Bessenyei költői műveiben a természet, a feleletet az szabja meg, mihez mérjük költészetét. A modern lyrához hasonlítva, mely duskálkodik a képekben, sőt sokszor semmi egyéb, mint a természet színpompájának hangulatos festése, képekben szegény, szintelen, fakó. Igazságosabb eljárás azonban, ha az íróat nem a későbbi, hanem a korábbi írói nemzedékkel állítjuk párhuzamba. Így tekintve Bessenyei költészetét, meglepően gazdagnak tűnik föl benne a természet rajza. Bár első sorban drámaíró volt s még az eposzt és didaxist is inkább művelte, mint a lyrát, költeményeiből egész gyűjteményét jegyezhetjük ki azoknak a képeknek, melyek a külvilág szemléletében gyökereznek. Figyelemreméltó jelenség, mert a természetet első sorban az érzelmi lyra szólaltatja meg, az epos már kevésbbé, a dráma meg, mivel szenvedélyeket és jellemeket fest, cselekvényt ábrázol, csak kivételesen, s a mint Ludwig Tieck fogalmazta, pusztán mint az érzelmek és hangulatok képmását.* Lenau, egyike a legnagyobb természetimádóknak a német írók között, nagyobb elbeszélő költeményeiben alig juttatja szerephez;** Shakespeare, a ki mindenben nagy, a természet képeit és jelenségeit is értékesíti — ritkán, de csodá-

* Levele Humboldt Sándorhoz. Közölte *Kosmos*ának II. köt. 62—64. lapján.

** Kiemelte ezt már E. Greven id. monographiájában. (112. l.)

latos művészettel — sőt néha nemcsak a hangulatot veti meg a természeti kép sajátos színezetével, hanem részt juttat neki a cselekvényben is, (*Lear király*)* mégsem tartozik azon költők közé, a kiket első helyen kell neveznünk, ha a természetérzékről beszélünk.

Bessenyei drámáiban valóban nincs is egy-két föl villanó hasonlaton kívül természetfestő elem, úgy prózai és verses elbeszéléseiben (*Az amerikai Podotz' és Kazimir megtérése*, *Tarimenes utazása*, *Hunyadi-cpos*, *Debreczennek siralma*), mint didaktikus (*Természet világa*) meg leíró verseiben (*Eszter-házi vígasságok*) és érzelmi lyrájában (egyes versek a *Hunyadi László* dráma *Toldalékjában*, *Bessenyei György Társaságában*, a *Holmiban*) lépten nyomon fölkelte figyelmünket egy-egy természeti kép, odavetve mint hasonlat vagy egész leírássá részletezve. Ne áltassuk magunkat azzal a reménnyel, hogy e költemények alapján elvonul előttünk azon vidékek képe, a melyeket Bessenyei bejárt. A költészet nem diarium, hogy benne naplószerűen föl legyen jegyezve, a mit a költő látott, s különben is Kisfaludy Sándor előtt költőink nem törekedtek megörökíteni úti benyomásaikat. Faludinak, a ki éveket töltött Rómában, egyetlen olaszországi tájképe sincs, és Lázár János gróf csupa olyan vidék nevezetességeiről számol be, a melyeket csak könyvekből ismert, míg a maga utazásairól egészen hallgat. Bessenyei a középúton jár. Nem olyan modern, mint fiatalabb költőtársa, de amazoknál bátrabb, subjectivebb.

Vándorlásainak három legkiemelkedőbb pontját, a Tisza mellékét, a honnan útra kelt s a hova visszatért, Bécset, a hol legmozgalmasabb éveit töltötte, a Torino melletti Vencrit, a melyhez legszebb úti benyomásai kapcsolódnak, keleti, nyugati, déli állomásait s e helyekhez fűződő emlékképeit beleszötte költeményeibe. Veneri rajzát a *Holmiban* (92—95. l.) a bécsi Schönbrunnét a *Tarimenes utazásában* (I. könyv 3. szakasz) nyújtja, a Tisza mentét kétszer is leírja, a *Természet világában* (VII. kötet, I. szakasz, 12 pont) és a *Tiszá-*

* A megfigyelés Biesetől való. Id. műve 225—226. l.

nak reggeli gyönyörűsége című versében (*Toldalék a Hunyadi Lászlóhoz*). Hogy így valóságos tájképet ad azzal a czéllal, hogy olvasói a kapott vonásokból ugyanazt a tájat állítsák össze képzeletben, a melyet ő mintázott, az új dolog volt irodalmunkban. Fokozza az érdekességét, hogy ez az eljárás tudatos volt Bessenyeinél. Nemcsak s nem első sorban szép képet akart festeni, hanem hívet, nem jellemzőt, hanem igazat. Főszempontját határozottan és szabatosan kifejti *Tarimenes utazásának* egyik jegyzetében: «Olvasó! ki lakhelyednek vidékein kívül nem voltál s hazádban sem utaztál, ne gondold, hogy itt az író csak mesére tartozó képzelődéseket rajzolna, mint a selyem mező és réz erdő. Egy szót, egy dolgot ide nem teszen, melyet valóságában szemével ne látott volna, vagy egy vagy más országon.»*

E szavakkal, melyek tulajdonképen csak a totoposzi királyi kastély leírására vonatkoznak, maga Bessenyei megjelöli, mit keressünk e négy tájképében: pusztá másolatát a természetnek. A totoposzi kastély parkjában, a hol egyenesre nyírott fasorok között szép tisztás terül el, közepén szökőkúttal, a háttérben mesterséges hegygyel, leomló vízeséssel, valóban első pillanatra ráismerünk a schönbrunni kastély francia kertjére. A hűségen kívül nincs is más érdeme, minthogy nem túlságos részletezéssel eléggé teljes képet ad. Már a sardiniai király nyári palotáját, a Torino melletti Venerit, nagyobb művészettel festi. Nemcsak azért, mert a rajzba hangulati elemet is vegyít, hanem már a kép maga is élénkebb. A schönbrunni kert schematisáló rajzával szemben, mely az egyes vonásokat emeli ki, itt képet ad; csak a legjellemzőbb vonását festi, a fekvését, azt az ellentétet, mely a fejedelmi kert kiessége és a környező hegyek zordonsága között van. Az előbbi napsütötte, pázsitos tisztásaival, világos fáival, mosolygó virágaival, enyhe szellőivel bájos, mint egy idyll, míg körülötte a hegykoszorú sötét erdeivel, komor bérceivel, sűrű ködével szinte borzalmas keretbe foglalja.

* A Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratnak (Quart. Hung. 1016.) I. könyve 29. lapján.

Ismét kevésbbé művészi, de még az olasz tájképnél is jellemzőbb az a két kép, melyet az Alföldről s a legmagyarabb folyóról, a Tiszáról, festett. Az egyiket ifjan vetette papírra s a legkorábban készült munkájában, a *Hunyadi Lászlóban*, olvasható, a másikat harmincz évvel később a *Természet világában*. Az utóbbi érdekesebb, de szűkebb körű. Az Alföld faunáját mutatja be éles szemmel megfigyelt jelenetekben, a nádasokban, vizeken s legelőkön folyó animalis életet. Ugyanannak a perzselő nyári napnak sütését érezzük benne, mint legkiválóbb alföldi tájképeinkben, a *Toldi* I. énekében, Petőfi alföldi verseiben. Bár a keret, melybe foglalja, nagyon szegényes, nagy érdeme, hogy fölisméri az Alföld állatvilágának, vagy hogy portrait-it is belefoglalhassuk, mondjuk a pusztai életnek legjellemzőbb nyilvánulásait: a ménest és a gulyát, a csikóst és gulyást. Ebben is Petőfi kengyelfutója: az első költő, a ki a ménest, ezt a tipikus magyar jelenséget*, költőileg tudja értékesíteni.

A Tiszáról adott képe, mely reggeli világításban mutatja be a folyót és partját, szintén az állatvilág hangos életét allítja az előtérbe, de itt a pillantása a természetnek sokkal nagyobb körét fogja át; van érzéke a flóra iránt is, meglátja azonkívül a legköltőibb jelenséget, a vizet, a hol csendesen kanyargó, hol örvényesen nekibuzduló Tiszát, s megfigyeli a fény és árnyék sajátos játékát, a napfény okozta gyönyörű tüneményeket. Nagy lépéssel meghaladta Faludit s szemléleti képeinek gazdagságára és változatosságára nézve közelebb került a XIX. század költőihöz, mint bárki más.

Nagy érdem, de talán még nagyobb, hogy Bessenyei már 1772-ben fölismerte és kifejtette az Alföldben rejlő költészetet. Nemcsak a mi irodalmunkban volt ez újszerű, hanem a világirodalomban is. Rousseau koráig enyhe dombok, szelíd völgyek, tiszta csermelyek voltak az ideális táj-

* Hogy a ménes mennyire sajátos magyar jelenség, mennyire jellemző a magyar életre, azt a *Buda Halálával* igazolhatjuk. Midőn a hún «atyafi népei» meghallják a hírt, hogy Etele hadba megy, mindannyian ajándékot küldenek neki, azt, a mi hazájukban legbecsesebb. A magyar követség «egész vad ménest terel» Eteléhez a Tisza síkjára. (*Buda Halála*, X. ének.)

kép alkotó elemei; ő divatba hozta a tavakat s havasokat: a végtelen rónák s a csöndesen kanyargó folyók ideje csak a XIX. században következett el. Nálunk Gaal alföldi képeitől, Petőfi pusztai rajzaitól számítják az Alföld irodalmi szerepét:¹ e képek két emberöltővel messzebbre viszik vissza.

E négy képpel ki is meritettük Bessenyei reális alapú tájképeit. Műveinek többi természetfestő részlete pusztán a valamikor megfigyelt egyes vonásoknak combinatiója. Mielőtt azonban épen e combinatiók sajátos természete szerint vizsgálónk őket, meg kell keresnünk e többé-kevésbbé képzeleti képek szemléleti alapját.

Már az előbbi rajzok mutatják, hogy Bessenyei érdeklődésének köre igen bő, s ez az, a miben messze túlszárnyalja az előtte élt meg az ő korában író költők műveit. Még jobban szembe tűnik ez a gazdagság, ha a többi képét is ide vonjuk. Meglátja az Alföld és a parkok szépségein kívül a zord hegyeket s a mély völgyeket (költői levelében *A máriavölgyi tisztelendő paulinus atyáknak*).² Faludi szeme csak a cserjéket vette észre, az övé élesebb, meglátja a természet pompás díszait, a fákat, az összeérő bércek tetején a sötét fenyőt, a Tisza partján a szomorú fűzet s a repedt kergű jegenyét, annak majd zölden, majd fehéren csillámló leveleit. S a víz is nemcsak akkor ragadja meg figyelmét, ha tóvá simulva terjed el az Alföldön, vagy csöndesen ballag parttalan medrében, hanem akkor is, midőn harmatként csillog a fűszálon, vagy midőn zúgva tajtékzik az árja, mint hegyi patak, vagy szikláról-sziklára omlik, mint vízesés.

Nagy szeretettel festi a tengert is. Képeinek majd a fele a tenger életéből van meritve. Nincs adatunk, hogy látott is tengeri tájképet, sőt ha szabad «ex silentio» következtetni, nem is valószínű, így festéseit olvasmányai visszhangjának vagy talán inkább képzelete teremtetéseinek kell tartanunk. Hisz a végtelen tenger, melynek nyugodt tükre

¹ Gvadányi *Falusi nótáriusának* alföldi jelenetei (1790) nem az Alföld szeretetében fogantak.

² 1771 decz. 12-ről. Közölve a *Hunyadi László* után (70—74. l.)

talán ép oly fönséges, mint mikor hullámosra szántja a süvítő orkán, minden művelt ember lelkére még ismeretlenségében is mély varázst gyakorol. Maga elé képzelet s beleviszi izgatott lelke képzeletét. Nem is az jellemző Bessenyeire, hogy mit látott vagy mit képzelt el, mikor a tenger képét adta. Képeinek egyéni tartalma, egyéni színe nincs, pusztán a mindannyiunk tudatában élő vonásokat s a tengerhez fűződő általános képzeteket és reflexiókat halljuk tőle. Jellemző azonban maga a tény, a tenger gyakori szerepeltetése s a vele járó romanticus hangulat.

A sötét erdők és virágos mezők, a tovasiető patakok, a lassan hömpölygő folyó és a fönséges tenger nem merítik ki az élettelen természet szépségeit. Sőt e természeti tárgyak szépségüket nem is maguknak, hanem a fénynek köszönik, a nap eltető sugarainak, melyek meleget és színt adnak nekik. Sajátságos jelenség, föntebb már utaltam is rá, hogy éppen ezt nem vették észre költőink s a hajnalt kivéve érzéketlenek maradtak a fénybenyomások, általában a légköri tűnemények iránt. Bessenyei szemlélete ebben is újszerű. Kedvvel festegeti ő is a hajnal pirkadását, a Tiszát is ilyen reggeli világításban mutatja be s minduntalan visszatér ehhez a képhez. Rajzolja eposában, a *Hunyadiban*,¹ az *Eszterházi vígasságokban*, a *Természet világában*,² a *Debrecennek síralma* elején, Az *amerikai Podotz és Kazimir megtérésében*, a hol a napimádók rajongásával festi a napkeltét s az áldást, a mely nyomában fakad, de legszínesebben a *Tarimenes utazásában*. Nem a régiek módjára allegorikusan, mint Zrinyi és Tóth István is, hanem a modern ember szemével tekintve, magát a tűneményt, azt a csodálatos színváltozást rajzolva, mely a nap kibukkanására ragyogóvá varázsolja a szintelen természetet. «A piros hajnal hosszú ujjával magos egeit meghuzza s széles kárpitjait ragyogó színre festi»³... a ragyogó nap kiderült egére felszök-

¹ 18. l.

² VIII. kötet, IV. szakasz, 4. pont. 9912. sor.

³ Eddig még Bessenyei is a hagyomány nyomain jár. A «hosszú ujjú hajnal» a homerosi ῥοδοδάκτυλος ἥως közvetett származéka, s a «ragyogó kárpitok» is közkeletű kép volt a XVIII. században. Az újszerű vonások azután következnek.

vén, az álmából felébredt világra elmosolyodik. Az erdőknek, hegyeknek tetei arany színben ragyogtak, alattok pedig a térségeken, gőzölgő harmat ködök között, a szép virágok, mint ezüst tengerben, ezer színnel habzottak.»¹

A napkeltén kívül megfigyeli azt a hatást is, a melyet a delelő nap tesz az élő lényekre s rajzolja a napnyugtát, többször is, de kevesebb színnel. Az *Eszterházi vigasságok* naplementéje az alkony vörös pírját emeli ki, az *Estvelő gondolat*² s a *Tarimenes* esti képei³ azt a pillanatot ragadják meg, mikor a nap eltűnte után a sötétkék égen föl-tűnnek a csillagok, s a kárpitok mögül kibújik a hold halavány, hideg arcza. Ez az utóbbi jelző az egyetlen értékes vonása Bessenyei esti képeinek. A közkeletű «halavány» szín megadja az estszürkület alaponusát, a «hideg» kifejezés a sajátos hangulatát.

Szintűgy megelevenednek a tollán az égen úszó fehér és fekete fellegek, a mély völgyekben borongó ködök, a hajnali párás levegő, a felhőkből kicsapó villám, sőt még a délibáb is, a melynek magyar nevét épen az ő korában (1796) jegyezte föl először az irodalom, de magát a tüne-ményt még nem írta le senki, sőt mintha még meg sem figyelték volna.⁴ Ő már le is írja a *Tarimenes* utazásában⁵, sőt magyarázni is próbálja. Kétségtelen jele, hogy maga is látta a habos, vagy mint ő nevezi «habzó» délibábot az Alföld végtelen rónáján.

Az élettelen természet keretébe beilleszkedő élőkről, az állatvilágról, már megemlekeztünk. Bessenyei egy apró, de épen azért igen jellemző megfigyelésére azonban mégis fölhivom a figyelmet. Az egyik alföldi képében⁶ az ökrök-

¹ Az I. könyv 2. szakaszában. (13. l.)

² A *Hunyadi László Toldalékjában*.

³ Az I. könyv 3. szakaszában. (29. l.)

⁴ Erre mutat, hogy Kármán *Uraniájában*, mikor a *Fata Morgana* cím alatt külföldi cikket fordítva beszél a tüne-ményről, nem is említi meg, hogy hazánkban is látható. V. ö. Tolnai Vilmos cikkét a *Délibábról*, *Magyar Nyelv*, 1910. évf. 30–31. l.

⁵ I. kötet, 2. szakasz, 14. lap.

⁶ *Természet világa* 9053. sor.

nek a déli forráságtól könnyezik a szemük. Találó részletvonás, a szabad természetben, barmai között sokat tartózkodó gazdának éles szemét dicséri. A többit mellőzve, most csak jelentkezésüknek egy föltűnő vonását emelem ki, a mely egyszersmind Bessenyei természet-szemléletének is egy új vonására utal. A *Tiszában* és a *Tavaszbán** az erdő kis dalosainak és csörtető vad-jainak változatos hangját jellemzi finoman árnyaló kifejezésekkel, de még tanulságosabb ebből a szempontból a *Természet világának* alföldi képe. A halaknak, madaraknak, négylábúaknak egész seregét, különféle fajait vonultatja föl, s mindannyit nemcsak s nem is első sorban leírja, hanem jellemző hangjuk által ismerteti meg. Hogy csak a legjellemzőbbeket említsem: a rucza szárnya süvölt, a vízi bika megbődül, a balin a tó színén nagyot zubban, a szárcsa orra kopácsol, a juh vissza ri apró bárányaira, a gulya körme pattog, a szarvasmarhák bömbölnek és fujnak, a ménés dörög, a lovak hinnyognak, vinnyognak, a csikós karkásával közéjük kondít stb.

A rokonértelmű szók nagy tömege nemcsak Bessenyei nyelvének gazdagságát bizonyítja, hanem, a mi reánk nézve fontosabb, azt is, hogy az optikai benyomásokon kívül az acusticaiak iránt is rendkívül fogékony. Halló érzéke bámulatosan fejlett volt. Ebben a tekintetben a legújabb korig páratlanul áll. Meg Petőfi is inkább csak elméletben emeli ki az acusticai benyomások nagy jelentőségét. Egyik *Úti levelében* épen a természet változatos hangjait jelöli meg, mint természetszeretetének legfontosabb közvetítőit,** de költeményeiben ritkán értékesíti a hallóérzéke szerelte benyomásokat. Az erdő zajos életét megfigyelték mások is, Faludi természeti képei is hangosak az állatok lármájától, de a hangzavarnak fölbontása elemeire, az egyes finom árnyalatok elkülönítése és festése egészen újszerű és sajátos. Gárdonyi Géza és Bársony István az utódai némileg e téren, az ő hangérzékük van meg Bessenyeiben is.

* Mind a kettő a *Hunyadi László* című kötetben.

** Miskolczon, 1847 július 8-án kelt X. sz. levelében.

Ugyanezt, s még fokozottabb mértékben, bizonyítják azon festései is, melyekben az élettelen természet hangjait leste el. A hajó harsogva szeli a vizet, a folyó hullámai zúgva ütköznek a partokba, a vízesése a sziklákba, az erdő zendül vagy sikolt, az élőfák bögnék, a gallyaik megcsördülnek, leveleik zörgenek,¹ az ég mormol és zúg, majd dörög, dördül és ropog, a víz harsog, a zivatar és a habok ordítanak.² S ha nincs zaj, láрма, mely fölverje a természetet, akkor hallgat az erdő, sőt még a fellegekig erő bércek is,³ de az emberi hangot, a leánykák vidám kaczagását, harsogva verik vissza.⁴ Legmerészebb mind között a *Tarimenes* egyik képe, mikor már nem is élettelen természeti tárgynak, hanem tüneménynek tulajdonít hangot s a «setétségnek csendesen suhogó szárnyairól»⁵ beszél. A közbeiktatott képpel, a szárnyakkal, szemléletessé teszi az önmagában képtelennek látszó megszemélyesítést.

A harmadik érzéke élességének, tapintó szervei fejlettségének, köszöni, hogy egy másik légköri tüneményt is belevont költészetébe, a légáramlatokat. A lengedező szellő, mely az apró virágokat csókolgatja, a süvöltő szélvész,⁶ a fákat, boglyákat felhőbe emelő forgószelel⁷ csakúgy megjelennek verseiben, mint a pusztító orkán. Az a kép, melyet egy ilyen viharról fest, a látási, hallási képzeteknek és tapintási érzeteknek csodálatosan gazdag szövevénye. Kissé nehézkes, dadogó hangján megérzik a XVIII. század nyelvének fejletlensége, egy-egy rosszul választott szó gyöngíti vagy megrontja a kép hatását, az egész azonban mozgalmas, változatos, szemléletes, találó képe az ég, föld és víz irtózatos harcának:

¹ A példák többnyire a *Tavaszból* és a *Tiszából*. Nagy részük ismétlődik *Az ifjúságnak hanyatlása* című versében. (*Holmi*, 384—385. lap.)

² A *Holmiból* (150—154. l.)

³ Ugyanonnán (92—95. l. Veneri leírásából).

⁴ *Természet világa* 10024—10025. sor.

⁵ IV. könyv, 1. szakasz, 6. lap.

⁶ *Az elmérül* című versben (*Hunyadi László* 78. l.) és Veneri leírásában.

⁷ *Természet világa* 2092—2095. sor.

A földnek színéről fekete fellegek
 Tolják fel magokat, melyekkel az egek
 Lassan-lassan mindég inkább setétülnek,
 Hova a dörgések mormolva csak gyűlnek.
 Rémitő zengések messziről hallik még,
 A víz kezd harsogni, s zúg a fekete ég.
 Már a vén fellegek, szösös üstökökkel
 Elterjednek, zúgnak a hideg szelekkel;
 Küldik e sikoltó szárnyakat előttök,
 Melyek villámlást is szórnak már közöttök.
 A tengernek színén éjtszaka terjed el,
 Mely csak néha dördül s zug a setétséggel.
 Azonban a habok emelik magokat,
 Feltolják küszködve a mélyből vállokat,
 Borzas homlokokat rázzák hűmgetéssel,
 Küszködnek, felnyúlnak s dűlnek rémüléssel.
 A menkö megindúl s elébb villámlással
 Kicsap az éjjelre, osztán csattanással
 Kétfelé hasítván a fellegek testét
 Leönti belőlök egeinknek vizét.
 Szüntelen mendörög, szüntelen villámlik,
 Felleg, tenger, setét egymáson csillámlik...*

A szaglás alsóbbrendű érzéke, mely csak érzeteket támaszt, de képzeteket nem, jóval kevesebb anyagot szolgáltat a költészetnek. Zola, Maupassant s a raffinált, keresettséget hajszoló költők elemzik ugyan a finom illatok vagy erős szagok keltette érzeteket,** de a többiek megelégszenek rövid utalással egy-egy virágnak, a fenyveseknek vagy a frissen kaszált fünek illatára. Bessenyei több ízben ugyan, de csak odavetve említi az illatot, határozottabban csak a *Tavaszb*an, mikor a vadvirágok kedves illatával egészíti ki a képet, és a *Tiszában*, mikor a tavasz illatáról beszél. Az előbbi közhely volt talán már Bessenyei idejében is, az utóbbi szokatlan, kifejező, és egyéni volta által jellemző. Nem könyvekből, hanem magának a természetnek érzékeléséből került a köl-

* *Holmi*, 151—152. l.

** Ismeretes Maupassant finom szagló érzéke. Novelláiban ki is aknázza érzékének ezt a fejlettségét, különösen a *Mont-Oriolban*, ahol nemcsak a mezei virágoknak szinte észrevehetetlen illatát elemzi, hanem egyik hősével egész dicsőítő beszédet tartat róla.

teménybe, s határozatlanságában, általánosságában is viz valamit bele a tavasz hangulatából.

A szemlélt, vagy hogy a többi érzék közvetítette benyomásokat is befoglalhassuk, az érzékelt természeti képeknek ez a gazdagsága és változatossága azt bizonyítja, hogy Bessenyeinek nemcsak az érzékszervei voltak élesek, hanem a lelki szervezete is alkalmas volt a képek befogadására. Az éles szem és finom hallás csak segítő eszköz, a képek gazdagságának forrása elsősorban a fogékonyság, az érzékenység a természet szépségei iránt, másodsorban a belőle kifejlődő készség, azaz ügyesség, melyet a folytonos gyakorlat ad meg az emberi léleknek. A most bemutatott példák nagy számukkal, szemléletességükkel bevilágítanak Bessenyei lelkébe is, tanuságot tesznek, hogy lelke fogékony volt a természet benyomásai iránt s gyakorlott azok élvezésében.*

6.

Az előbbi fejtegetésekkel arra a kérdésre akartunk megfelelni, milyen viszonyban vannak Bessenyei természeti képei a valósággal. De a vizsgálódás folyamán szinte akaratlanul is előkészítettük a feleletet a következő kérdésre: milyen szerepe volt Bessenyei képzeletének e képek megalkotásában. Azt láttuk ugyanis, hogy lelki tevékenysége a megfigyelésre szorítkozott, s művészete pusztán abban állott, hogy a hiven ellesett vonásokat könnyen érzékelhető módon fejezze ki. Törekvése sikerrel is járt. Ahhoz képest, hogy töretlen úton haladt, és sem a természet festésében nem

* Volkelt *æstheticájában* e három tényező közül (érzékszervek élessége, fogékonyság, gyakorlat) az elsőre nem vet ügyet, de helyette kiemeli, hogy magának a természetnek is nagy jelentősége van a képek száma tekintetében. Van olyan vidék, mely nagy mértékben kelti föl az *æsthetikai* tetszést, s a maga álláspontjáról főképen a fák, völgyek, halmok jól elrendezett voltát jelöli meg ilyenül. (*System der Ästhetik*, I, München, 1905. 513—514. l.) Kétségtelen, de mivel a természet bizonyos fokig mindenütt szép, ennek a tényezőnek hatását elhanyagolhatjuk, s különösen Bessenyeinél, a ki elsősorban az Alföldért lelkesedett, tehát olyan tájéért, melyet Volkelt semmi esetre sem számít a „szép» tájak közé.

voltak mintaképei, sem nyelvünk nem volt eléggé árnyaló és kifejező, képei nemcsak hívek, hanem szemléletesek is. Egyéb lelki működésének nyomait eddig nem kerestük.

A legszembetűnőbb, de éppen nem a legértékesebb, Bessenyei phantasiájának működése. azokban a képekben, melyeket minta nélkül, pusztán képzeletéből alkotott. Míg az imént bemutatott tájképei a valóság ellenőrzése alatt keletkeztek, azaz a költő úgy fűzte egymáshoz a vonásokat, hogy az egész híven tüntesse föl az ábrázolt természetet, az alább említendők alkotó elemei szintén a természetből vannak merítve, de a kapcsolatuk önkényes, a költő nem a való világ egy részletének tükörképét akarta megszerkeszteni belőlük, hanem a töredékes, kikapott vonásokat szélsőképpen combinálva képzeleti képet alkotott.

Mindössze két ilyen ideális tájképet festett. Az egyik a *Tarimenes* utazásában az ősz bölcsnek, Trézeninek, tartózkodó helye. Sűrű, sötét erdők között hangtalan magány, a hova alig jut el a nap sugara. Még a kis pataknak a vize is sötét, mely a magasról lezuhanva messziről morajlik — az egyetlen hang, a mely hallatszik.* E kis képet nem szabad túlbecsülnünk. Értékét nem a képzelet munkája adja meg. Bessenyei képzelete csak annyit tett, hogy az ügyesen összeválogatott vonásokat egy árnyalattal sötétebbre festette és kikerekítette. Értékesebb benne a szemléletesség. Egyik-másik vonása egészen egyéni, a közvetetlen szemlélet hatását keltő. Különösen midőn azt festi, hogy a mohos kősziklákon a habzó víz zöld szakált ereszt. Egészében találó képe a vadregényes tájéknak, s a mi talán legbecsesesebb, irodalmunk romanticus természeti tájképei között egyike a legkorábbiaknak, nem sokkal ifjabb, mint a *Himfy*nek francia hatás alatt keletkezett komor, sivár természeti képei, a havasalji sziklás rengetegek.**

A másik tájkép nemcsak értékesebb, hanem jóval érdeke-

* II. könyv, 6. szakasz, 52—53. l.

** A *Kesergő Szerelme* VIII. énekében. A *Himfy* romanticus természeti képei körülbelül a *Tarimenes* készülte idejében lettek ismeretesebbek.

sebb is. Az Elysium rajza ez a *Hunyadi* című, kéziratban maradt epos-töredékéből. Nem olyan kerek és szemléletes, mint az előbbi, de csupa fény, csupa ragyogás, s üde, élénk színei Claude Lorrainnek meleg, derült, napsütötte római tájképeit hívják emlékezetünkbe. Árnyékos erdőben, susogó fák sorfala között pázsitos úton járunk, a hegyoldalról tisztavízű patakok csergedeznek. Majd kies tisztások következnek, virágoktól elborítva, s egyik világítási effectus váltja a másikat. Az erdő zöld lombjai alatt kellemes félhomály, a szélső fákat tüzes aranyfénybe vonja a nap, míg a pázsitos domboldalokon olyan erősen sütnék a nap sugarai, mintha közvetlen közelségből lövelnének ki. Virágoszlopok zöld kárpitokat tartanak, mögöttük árnyékos czédrusok s ismét lassan, nyájasan tovasurannó patakok, melyek fölszíne sima, mint a tükör. A fák mögül egy-egy arany- vagy kristálypalota tündöklő fala csillan elő.¹ Meseországban vagyunk, a képzelet bűvös-bájos világában.

Bessenyei képzelete itt már fékét megeresztve halmozza a vonásokat. Az egyre változó vonalak és színek, az egymást kergető képek megrontják az egységét, alig tudjuk követni s elképzelni az olvasottakat. Tagadhatatlanul megvannak azon fogyatkozásai is, melyeket Tieck Lajos megró Calderon «vakító» festéseiben: mesterséges fény ömlik el rajta, s e miatt nem érezzük a természet szabad levegőjét, nem látunk igazi hegyeket, nem a völgyeket betöltő mély árnyékot, e helyett harmonikus, jól csengő versekben szellemes leírást kapunk, a mely kis árnyalati eltérésekkel egyre meg egyre megújul.² Valóban Bessenyei képe ép oly keresett, mint Calderoné vagy Tassóé, a ki Armida bűbájos kertjének adja ragyogó leírását a *Gerusalemme liberatában*.³ Mását csak a költő lelkében s nem a természetben találjuk, de a mi szegényes természetleírásaink között ez a valószínűleg

¹ A M. T. Akadémia kézirattárában (M. irod. Régi és újabb irod. 4-r. 17. I. k.) lévő másolat 65—69. l.

² Levele Humboldt Sándorhoz. Közölte *Kosmosában*, II. kötet 62—64. l.

³ XVI. ének, 9—13. versszak.

1778-ban festett kép mindenképen értékes. Phantasiájának gazdagsága a népmesék csapongó képzeletére emlékeztet, ragyogása a keleti képzelet alkotásaira. Trézeni lakában minden szín egy árnyalattal sötétebb volt, itt fényesebb, csillogóbb.

Fokozza értékét, ha összevetjük a XVIII. század legismertebb hasonló jellemű képével, a melyet Rousseau a *Nouvelle Heloïse*-ben a clarensi «tündérsziget»-ről fest.* Ez a bájos paradicsom, melyet maga a költő is elysiumnak nevez, realisabb, mint Bessenyei elysiuma, képe egysegebb, már kisebb terjedelme miatt is. De szintén a képzelet szülötte, s nem kevésbbé mesterkelt. Viszont sokkal szegényebb, szintelenebb, nyoma sincs benne annak a fénynek, mely a magyar költő phantastikus képén előmölve, ezt olyan meleggé teszi. Nincs okunk e kép miatt szegyenkezni. Rousseauével, ha a versenyt nem is, az összehasonlítást kiállja.

* * *

E két kép megalkotásában Bessenyei teljesen képzeletére bízta magát. Tudatosan. Képei nem is akarnak a valóság másolataiként föltűnni. Viszont midőn leírásai realisak, a természet meglévő jelenségeinek ábrázolásai, pihent a phantasiája s megelégedett a puszta reproductióval? Nem volna példátlan. Hogy e reproductiókat a szemlélet élessége jellemzi, azt említettük. A Tisza állatvilágát tisztán magunk előtt látjuk jellemző példányaiban, Schönbrunn meg lehetne utalásai nyomán rajzolni, s a kép elég megbízható mása volna a bécsi császári parknak. Kimeríti-e ez az eredmény a költői leírás célját, s míg az ideális tájképeknél a képzeletnek oly nagy, a valódiaknál semmi szerepe sincs? Az írott és festett tájkép között az ábrázolás módját illetőleg nincs különbség? Versenyre kelhetnek Bessenyei tiszai tájképei, mondjuk, Mészöly és Glatz balatoni képeivel, melyek kicsinyben, de híven elénk állítják a nagy tó tükrét és partjait? Vagy Trézeni lakhelyének vadregényes képe összemér-

* IV. rész, 11. levélben.

lető Böcklin *Todteninselével*, mely a korfui Pontikonisi szigetének idealisalt, de igen jellemző képe? Világos, hogy nem, mert a tájkép a bemutatott részletet teljesen, minden észrevehető vonásával együtt adhatja, a költő pedig képét csak egy pár kiragadott vonással alkothatja meg. A festő ezzel elérte célját, bemutatta a valóságot úgy, a mint az lelkében visszatükröződik. A költői leírás azonban mindig töredékes, s a legpontosabban megfigyelt vonásokból összerakott is, ha pusztán a valót másolja, hideg és száraz. Bessenyei képzeleti tájképeinél az alkotó elemek árnyalatának fokozásával s szeszélyes combinatiójukkal segített. A való természet ábrázolásánál ezt az eljárást nem használhatta.

Van azonban a költőnek itt is módja ezt a különbséget, az igazság megsértése nélkül, ellensúlyozni. A festő képe élettelen, a költő képzeletével a magáét élővé tudja varázsolni s ez által közelebb viszi lelkünkhöz. Az embert az élet, annak sokszerű nyilvánulása érdekli elsősorban. Mindent, a mit maga körül lát, kapcsolatba hoz a maga életműködésével. Az által érti meg igazán, hogy a külvilág s a maga világa között kapcsolatot találván, az előbbi jelenségeit az utóbbiak képében fogja föl, más szóval: megszemélyesíti. Ennek a megszemélyesítésnek, a mint már a XVI. században észrevette Sylvester János, kész eszköze a nyelv, s nemcsak a költői nyelv, hanem a köznyelv is. Mindennapi társalgásunk nyelve tele van képes kifejezésekkel, a melyek életet visznek a természet jelenségeibe. Hogy mennyire nem tudunk személyesítések nélkül beszámolni a környező valóság képéről, azt Arany János egy tréfás költeménye igazolja, *A reggel*. Azt akarja e versében megmutatni, hogy a természetet le lehet írni elvontan, tudományosan is, képek nélkül. S az eredmény? Még e száraz, objectiv rajz sem tudja elkerülni a személyesítést.*

E személyesítések tehát a nyelvkincshez tartoznak, de a sűrű használat annyira elkoptatta őket, hogy kép-termeszetüket észre sem vesszük. Hogy a nap, a hold, a

* A vers e tanulságára Beöthy Zsolt æsthetikai előadásai hívták föl először a figyelmet.

csillagok fölkelnek és lenyugosznak, hogy a szél fuj, a folyók és felhők rohannak, a fák hajlonganak, egyre hangoztatjuk, s nem gondolunk arra, hogy a magunk tevékenységét visszük át a természet jelenségeibe. Nagy számmal vannak olyan személyesítések is, melyek a köznyelvben nem járatosak ugyan, de annál gyakoriabbak a költészetben, s ez által nem tesznek hatást.

Az irodalmi hagyomány szerepe talán sehol sem oly végzetes, mint épen a költői képek terén. Az epigonok nem a maguk szemével tekintik a természetet, hanem a mesterükével, annak a képkezelését raktárnak tekintik, a honnan bátran vehetnek vonásokat. Vergiliusnak, Horatiusnak, Gyöngyösinek és Faludinak képei újra élnek az irodalmi megújulás korában.

Az ilyen személyesítéseknek, melyek a közös nyelvkincsben vagy az évszázados költői hagyományban gyökereznek, nincs elevenítő erejük. Hiányzik igazi képszerűségük, mert a belőlük alakuló kép száraz, hideg, élettelen. A költőnek, hogy képeit elevenekké varázsolja, hogy bevonja az élet színével, új, merész, megkapó kapcsolatokat kell teremtenie a természet világa s az emberi élet között.

Nehéz az újszerűségnek ezt az ingerét megadni a személyesítések legősibb, legkezdetlegesebb formájánál. A személyesítésnek ez a kezdetleges foka abban áll, hogy emberi cselekvéseket tulajdonítunk a természet tárgyainak, vagy a mi annak külső kifejezése, az emberi test részeit visszük át a természet jelenségeire. Bessenyeinél is nagy számmal találunk e fajta képet. Személyesítéseinek ebben az első csoportjában sok a régi, elhasznált, de ő nem irodalmi forrásból, hanem a közös nyelvkincsből veszi ezeket. Nem érezzük képnek, ha azt halljuk, hogy a szél fut, a virágok lehajtják fejüket, a fellegek villámot szórnak (*Holmi*); hogy az erdő aluszik, a levelek susognak (*Hunyadi-epos*). Ebbe a kategóriába tartozik: a nap, mely megjárva földünk mélységeit, megérkezik egünkre s magával hozza fényességét (*Eszterházi vigasságok*); a hold halavány arcza, a bujdosó csillagok, az állomba dülő természet (*Tarimenes utazása*). *

* I. könyv, 3. szakasz, 29. l.

Az ugyanott olvasható közönséges személyesítésnek: az éjjelnek harmatja a földnek színét gyöngygyel béhintette, — a metaphorikusan használt harmatgyöngy adja meg a költőiséget.

Már egyénibb személyesítések, a melyekben Bessenyei képzelete működik, a Veneri képét alkotók. A magas fák lehajtott karjakkal megvédenek a nap melegétől, s fejüket a fellegekig emelik; a felhők rádülnek a bércekre; a szellők az apró virágokat hajtogatják és csókolgatják. A tengeri vihar rajza a *Holmiban* nemcsak szemléletes, hanem merész személyesítései miatt élénk is: a víz harsog, a habok ordítanak s neki dülnek a köszikláknak, a melyek viszont feltolják magukat a mélyből, s tetejükön ül a menykő. A máriavölgyi sötét erdő leírása is mozgalmas (*Hunyadi László, Toldalék*): terhes fellegek utaznak fölötte, öbleiben csavarogva kóborol a szél s a fák egymásba öltik gallyaikat. Legmegkapóbbak mégis esti képei. Nem hiába poetikus önmagában is az a pillanat, a mikor beáll az alkony s elpihen a természet. Bessenyei költői lelke megérezte a beálló sötétségnek ezt a varázsát s háromszor is festett róla képet. A *Tarimeses* esti hangulatát (a setétség szárnyai lebegnek) már említettük, a másik az *Eszterházi vigasságokban* olvasható: «Terjeszteni kezdte szárnyait az éjjel...» a harmadik a *Hunyadi*-eposban:

Elűzi az álom e világnak gondját,
Nyugszik a természet, szövi ezer álmát.*

Merészebb föladatokkal próbálkozik meg Bessenyei a *Debreczennek siralmában*, midőn a tűz pusztítását, s a *Tarimeses* utazásában, midőn Kantakutzi szobájának nyomorúságát írja le. Az előbbi a magasra csapó lángoknak pusztító munkáját festi, és bár személyesítéseiben, melyekkel a tüzet és az azt fölkorbácsoló szelet megeleveníti, van merészség és szokatlanság, (a bolyongó láng, mely egyre fohászkodik; a tűz mérges lehellete, mely az emberek vagonát faldossa) nem mindég találóak és festőiek, s hiány-

zik az ereje az elemi erővel romboló tűzvész borzalmainak és nagyszerűségének festéséhez.* Nem csoda. Még Tolsztoj is kitér a *Háború és béke* című regényében Moszkva égésének festése elől s megelégszik egy-két odavetett vonással, pedig ő nagy művészettel és erővel tudta a tömegmozgalmakat és jelenségeket rajzolni.

A másik kép, egy elhanyagolt, pusztulófélben lévő szobának s megkopott, szétmállott bútortátnak rajza. Alig több, mint az ott található tárgyaknak leltárszerű felsorolása, mégis egyfelől a bútordarabok és házi eszközöknek ügyes összeválogatása, másfelől találó megszemélyesítése által megkapó rajzát adja a pusztulásnak, az egészséges élet negatívjának. Mintha csak Pató Pál úr házában a belsejét látnók magunk előtt. Egy pár vonását kiragadom. A törött ablakokon, melyek ép úgy papírossal vannak beragasztva, mint Mikes drinápolyi szállásának ablakai, besüvölt a szél. A szoba közepén sikongó, összemetelt asztal, a falon földig nyúló rozsdás flinták, alattuk a falnak dülöngve háromlábú karosszékek, az egyik szegletben rikoltozó paplanos nyoszolya nyugszik, a másikon kályha, előtte tört lapát, félágú fogó, az ablakban kipattant nyakú tajtékpipa.**

A szeméyesítéseknek ebben a formájában, a hol a természet élettelen jelenségei emberi mozdulataik révén válnak előkké, a legművészibb a tiszaparti nyárfák képe. A Tisza vizénél

...kétfelől szörnyű jegenye-fák
Nőttek, melyek csaknem a felleget tartják.
Iszapos gyökerek mélyen ereszkedett,
Boglyas oldalakon kérgek repedezett.
Terjedt gallyaikkal, lefelé hajlanak,
S mintha szomjúznának a vizekbe nyúlnak.
Nyájasan zörgenek zöld s fehér levelek,
Melyeken csak lassan bújdosnak a szelek.
(A Tiszának reggeli gyönyörűsége)

* Ezeket a szeméyesítéseket újra fölhasználta a *Természet világában*, midőn az alvilág képét adja, a hova Nagy Sándor került halála után (2406—2439. sor). Az örök tűz borzalmainak egyébként nincs a festésben egyéni színe, csupa ismert szeméyesítés.

** I. könyv, 2. szakasz, 16. l.

A kép valóban a szemünk előtt rajzolódik le, szinte látni véljük alkotó elemeit. S a mi többet jelent, a szomjuhozó, gallyaikat a vízbe nyújtó jegenyék, kinek nem juttatják eszébe Aranyinak ösztövére kútágását, a mely a száraz kútban vizet kémel?

A szomjuhozás azonban már nem cselekvés, hanem szükségérzet, s így ez a kép mintegy átmenetül szolgál a személyesítések második, magasabb rendű formájához. A cselekvés két elemből áll. Az egyik az akarati functio, a másik ennek szemmel látható nyilvánulása, a mozdulat, a mozgásnak egyik faja. Mozgásról, helyváltoztatásról az élettelen természet tárgyainál is beszélhetünk, s így ha nekik cselekvést tulajdonítunk, tulajdonképen csak az akarati elemet magyarázzuk bele az őket jogosan megillető mozgási folyamatba. Igazi személyesítés akkor támad, ha az élettelen tárgyaknak érzelmet tulajdonítunk, a mi pusztán az élőlények *characteristicuma*. Távol eső, sőt idegen jellemvonásokkal gazdagszanak így a tárgyak, s ez már önmagában is újszerűvé, merészszerűvé, tehát hatásossá teszi a személyesítéseknek ezt a fajtát. Hatásuknak azonban van egy másik eleme is. A természet érzékszerveinknek nem nyújt mást, mint benyomásokat, tulajdonságoknak s mozgásoknak szemléletét, az érzelmet mi viszzsűk bele; ha tehát a természet képeit érzelmeiktől színezve mutatjuk be, akkor valójában a magunk érzelmi hangulatát árasztjuk el a tárgyakon, s igazi kapcsolatot teremtünk a természet s a magunk élete között.

Ez a kapcsolat irodalmunkban Bessenyei előtt ismeretlen volt, először nála jelentkezik. Még tökéletlenül ugyan, nem igazi művészi voltában, de már megvan. Elvértve a legtöbb természetfestő versében föltűnik. Beszél bús barlangról és elbúsult égről, borongó ködről, időről, sőt bús hallgatásról, elkomorodó napról, fákról, melyek mély gondolkozással néznek a völgyre, bércekről, melyeknek homlokán szomorúság ül, didergő hidegről; magát a természetet örömtől s víg kedvtől megültnek látja, ha kisüt a nap; mikor meg elérkezik az ősz, a kedves tájakon búsulás terül el. Tömegen, s az egész leírást mintegy a maga érzelmeiben megmerítve, lépnek föl a személyesítések a tengeri vihar képé-

ben, a *Tisza*-ban s az esztendő négy évszakának rajzában. Az első lefesti, a mint a haragvó tenger bolond hullámai neki dülnek a szomorú kősziklák vastag derekának, a melyeknek büszke homlokán menykövek ülnek. (A *Holmi*.) A Tisza csendesén foly a nyárfák között, mintha gondolkoznék; mikor a hajnal mosolyogni kezd világunkra, a sötétséget komor tengerére üzi; majd megmozdul az álmos természet, kacagni kezd benne minden, s a gerliczék turbékolására fölvidámul a Tisza. (A *Tiszának reggeli gyönyörűsége*.) Viszont a *Hunyadiban*, mikor a hős panaszokban tör ki a Tisza partján, a folyó «szomorúan folyik mély árkában.» * Érdekes ez a személyesítés, mert talán az egyetlen hely Bessenyei költészetében, a hol a természet mint az ember résztvevő barátja jelen meg. Gazdag elevenítő vonásokban a négy évszak képe. (A *Hunyadi László* dráma *Tollalékjában*.) Tavasszal mindenfelé nevet a sok elevenesség s az egész természet szerelemmé válik; a nyár, kiöntvén gazdag termését, halálához készíti magát; ősszel minden elszomorodik, az erdő elgondolkozik s hullatja levelét, a fellegekben havak boronganak s a természet fáradtan álmódos.

Bár e képeket egy egész élet alkotásaiból szemeltük ki, így egy tömegben nagy a jelentőségük. Ha meggondoljuk, hogy a lelki mozgalmaknak átterjesztése a természet élettelen jelenségeire első sorban attól függ, milyen gazdag az illető költő lelki élete; hogy az az erő, a melylyel a természetet átlelkesíti, arányos érzelmeinek gazdagságával, erejével: akkor e nagyszámú példa a poetikai tanulságokon kívül ismét rejt magában egy psychologiait. Igaz mértéket kapunk Bessenyei lelki világa mélységeinek meghatározására, érzelmei intenzitásának és kvalitásának megállapítására. Föltárul a különbség, mely Bessenyeit a régebbi magyar íróktól elválasztja. Bessenyei nemcsak az irodalomban kezd új korszakot, hanem érzelmvilága által is közelebb kerül modern költőinkhez.

Visszatérve a képek poetikai értékelésére, észrevehetjük

* 32. l.

hogy az utóljára bemutatott képek már nem is egyszerű személyesítések, hanem azoknak egy új fajához tartoznak, melyet a poetica allegoriának, pontosabban szólva meg-személyesítő allegoriának nevez. Minőségi különbség tulajdonképen nincs köztük, csak mennyiségi: a megszemélyesítések egész sora fűződik egymáshoz, egy nagy képpé egyesül, melynek kettős a jelentése, a betűszerinti, maga a kép, s a mélyebb, az átvitt, melynek a kép mintegy külső burka. Ilyen allegoriák, hogy a legismertebbeket említsem, melyek szerkezetileg is, értelmileg is legvilágosabbak: Aranytól *A rab golya*, Vörösmartytól *Az elhagyott anya*, Tompától *A madár fiaihoz*, s hogy Bessenyei korából is idézzek egyet, a szabadság allegoriája Faluditól (*Tarka madár*).

Bessenyei is megpróbálkozott ezzel az allegorikus ábrázoló móddal. Így egész allegorikus megszemélyesítésig szélesedik a hullámozó tenger képe a *Holmiban*, az árvíz pusztítása a *Debreczennek siralmában*,* a fölkelő nap személyesítése a *Hunyadiban*. Jól indul a kép. Csatatéren vagyunk. A szürke reggből föltündöklöklik a hajnal, s életre ébred a természet. Hangulatos, szép látvány. A nap az égboltra lépve elszomorodik a sok holttesten, mely az előző napon aratott győzelem következtében a földet borítja. Erre hosszú elmélkedésbe kezd a háború pusztításairól. Ez izléstelen. A kép hideg, okoskodó szavak árjába fúl.**

Vannak igazi allegoriái is Bessenyeinek: a négy évszak rajza a *Hunyadi László Toldalékjában*. Gazdagok személyesítő vonásokban, de a képet nem választja mindig ügyesen, nem tudja végig vinni s a természeti kép özszesz jellemző vonásait beleszorítani, ezért a kerektség, befejezettség hiányzik ábrázolásaiból. A tavaszt sok gyermekű anyának festi, a ki gyermekeivel, fűvekkel, virágokkal, patakokkal, akarja magát ékesíteni; a nyár éltes férfi, a ki dologra kiáltja az emberi nemet; az ősz rajzánál mellőzi az allegorikus formát, csak a vége felé használ egy elég sikerült, allegoriává szélesedő képet:

* 59. l.

** 18. l.

A gondos természet megfáradt, szunnyadoz,
 Javait kiadta; nyugszik már s álmodoz.
 Fejér koporsóba fekszik nyugalmára
 Mellyet a tél készít néki halálára...

Nem utolsó érdeme a képnek, hogy egyik vonása Petőfi tollán kel új, persze szebb életre, a tavasz és nyár kincseit eltékozló (v. ö. javait kiadta) őszben (*A puszta télen*). A tél allegoriája a legnagyobbyszerű. Következetesen végigvezeti a kép kettősségét, és bár épen következetessége miatt kissé mesterkéltnak, mégis mozgalmas, eleven. Petőfi a telet vén koldúshoz hasonlítja (*A téli esték*), Bessenyei lompos, komor állathoz, melynek

Jeges harmat fénylik deresült szakállán,
 Havas fergeteget hoz megfagyott vállán.

Fajzatait, az északi szeleket szétküldi a földre, hogy végezzék be az ősz pusztítását, temessék el a természetet.

Megholt a természet; temetése vagyon,
 A tél takarítja s azért lármáz nagyon...
 ...a természet nyugszik,
 Fagyos koporsója szüntelen havadzik.

A kép elég szemléletes, különösen az elején. Megrajzolni azonban Bessenyei szavai alapján már azért sem lehetne, mert a költemény folyamán a személyesítés alapja észrevétlenül eltolódik, az első felében a téli mezbe öltözött természet van megszemélyesítve, a második felében azok a tünemények, melyek a télt okozzák, illetőleg kísérik. Úgy látszik, maga Bessenyei is meg volt elégedve a képpel, mert egy tavaszi leírásában (*Bessenyei Társasága* 36—38 l.) újra fölhasználja. A tél átmenetét a tavaszba, az időjárásnak Horatius óta annyiszor megénekelte mozzanatát, ugyanezzel az allegoriával festi, csak hogy a tél zord fiait most visszamenekülnek, a honnan jöttek, északra. Kissé durva, de jellemző és eleven a róluk adott kép:

Leolvadt már a hó s vastag jég hátokról,
 Csak dér hull, ha rázzák, alá szakállokról,
 Szájokból elrothadt falevél köpdősnek...

E természeti képek ma már, annyi hangulatos tavaszi és téli tájkép után, kissé fakóknak tetszenek. Mi mások Petőfi téli tájképei, a ki nemcsak a phantasiájának ragyogó képeivel árasztotta el a természetet, hanem szabadságra törő lelke hatalmas érzelmeivel átszőve a képet, egészen subjectivvé tette (p. o. *A tél halála*). Velük szemben Bessenyei személyesítései chablonosoknak vagy mesterkélteknek tűnnek föl. De ne felejtsük el, hogy majd másfél század koptatta őket, s a mit mi mint régen megszokottat, közönségesnek, vagy a mi egyet jelent, művészietlennek tartunk, az akkor minden ízében új és eredeti volt. Ha összevetjük Bessenyei természeti képeit azokkal, a melyeket az utána föllépő költői nemzedék, a deákosok, rajzoltak az évszakokról, akkor vesszük észre a nagy különbséget. Azok jóformán alig látnak meg egyebet a természetben, mint a tavasz ébredését, mikor a föld téli bilincseiből megszabadulva, fölötti tavaszi pompáját, s ezt is csak a *Solvitur acris hiems* képeinek fölhasználásával vagy a már akkor is agyoncsépelet, üressé vált mythologiai személyesítésekkel tudják festeni: ő áttekinti a természet egész birodalmát, az élettelen s benne az élőket, megfigyeli az év és nap minden idejében, s jelenségeire át tudja vinni a maga érzelmeit. A ki ennyit és így látott a természetben, az nemcsak a szemével, hanem lelkével is nézte, az nemcsak megfigyelte, hanem gyönyörködött is benne, az szerette a természetet. És itt van Bessenyei tájképeinek érzelmi alapja.

7.

Bessenyei tájképeiben a hiven megfigyelt vonásokat megelevenítette képzelete munkája. A jellemző és eleven természeti kép azonban még nem kész anyaga a költészetnek. Így, a maguk puszta érzéki alakjában csak a költészet egyik ága, az epika, tudja fölhasználni. A lyra, subjectiv természete miatt, nem azon nyersen, hanem csak sajátos jelleméhez idomítva olvaszthatja magába. Ezt az elhatárolást már föntebb megtettük, s most a pszichologiai vizsgálódást a poeticaival kiegészítve, kutassuk, mint értékesíti

Bessenyei epikájában és lyrájában a természet életéből vett képeit.

Az elbeszélő költészet kétféleképen veheti hasznát a természeti képnek. Az első egyszerű eljárás, nem követel különös művészetet. A költő pótolja az írott képpel a díszletfestő munkáját, háttérképen megfesti a természetnek azt a részletét, a melyben a cselekvés játszik. A költő művészete ilyenkor inkább a korlátozásban nyilvánul: nem szabad szem elől tévesztenie, hogy a természeti kép csak decoratio, arra van hivatva, hogy megismertessen a helyszínnel. Az érdeklődést fölkeltheti, de túllépi a határt, ha le is foglalja. Ennek a bölcs mérsékletnek szép példája Bessenyeinél a tüzvész leírása a *Debreczennek siralmában*. Pár vonással festi a lángok pusztítását s azután tovább siet tulajdonképeni tárgyára. Másik elbeszélő művében, a *Tarimenes utazásában*, több ízben változik az elbeszélés színtere, s ennek következtében a természeti képek is nagyobb számmal vannak. Tarimenes atyjának félig romba dőlt kastélya, Kantakutzi szobája, a totoposzi királyi kastély s a hozzá tartozó park, Teneri, a feledhetetlen Veneri mása a névben, Trézeni magános laka, s közben egy pár hangulatos hajnali vagy esti kép: mind rövid, a képzeletet munkára indító vázlat, mintegy keretül az elbeszélés részének összefoglalására.

A *Hunyadi* című epikus alkotásában önálló természeti képek nincsenek. Ezért azonban a felelősséget első sorban Voltaire viseli, a kinek száraz, hideg *La Henriade*-jét követte. Az ő módján pusztán a történelem adatait foglalta rimes sorokba, s epos helyett históriás éneket adott. Egy kép azonban mégis belecsúszott, viszont közvetve ez is Voltairenek köszöni meglétét. Az eposoknak ugyanis az *Odysseia* óta szinte nélkülözhetetlen elemük lett az alvilág képének bemutatása, a hova a hős leszáll, hogy jövőjét megtudja. Ezt a hatásos mozzanatot, a melyet különösen Vergilius képzett ki Aeneisének VI. énekében, Voltaire sem akarta elejteni, de rationalis gondolkozásához s a kor megváltozott vallásos fölfogásához képest álomlátással helyettesítette. Höse, IV. Henrik király előtt megjelen álmában

nagynevű előde, Szent Lajos, az egen és poklon keresztül a titkok házába ragadja, s megmutatja neki utódait s Franciaország jövődő nagyjait. Ennek az álomlátásnak utánzata Bessenyeinél Hunyadi Mátyás álma. Az Elysiumban jár Szilágyi Mihály, atyja s a régi nagy magyar királyok társaságában. Ide fűzi bele a költő az Elysiumnak phantasticus képét.

Maga a kép kissé terjedelmes és részletező, s nemcsak decoratív jelentőségű. Láttuk, milyen gazdag, színes és ragyogó. Úgy annyira, hogy az érdeklődést magára vonva, szétöri a korlátokat, s nem mint háttér, hanem mint önálló művészi alkotás kíván szerepelni. A művészi compositio szempontjából ez fogyatkozása, de egyszersmind érdeme is. Jelentőségénél sokkal nagyobb helyet foglal el, igaz. De nem sajnáljuk, hiszen ennek köszönhetjük az epos egyetlen merészebb, költői inventiójú, színes részletét!

Az epikus költő másfelől hasonlatok, metaphorák alakjában értékesítheti a természet képeit. Az elbeszélés élenkítésére, a cselekvények szemléletessé tevésére segítségül hívja a természetnek mindenkitől jól ismert jelenségeit, s a képnek egy rövid föl villantásával vagy részletesebb festésével elképzelteti a cselekvés egy mozzanatát. Bessenyei elmélkedő költeményeiben is él e fogással, még pedig joggal. A szív indulatai, az elme gondolatai, mint abstract lelki folyamatok, képbe öltözve, nemcsak világosságban és szemléletességben nyernek, hanem költőiségben is, merev anyaguk hajlékonynyá, költői tárgyalása alkalmassá válik.

E képek értéke egyfelől újszerűségüktől, másfelől találó voltuktól függ. Attól, hogy a költő képzeletében születtek-e meg, s kapcsolatuk avval a mozzanattal, melyet meg akarnak világítani, természetes-e. Bessenyei gyakran él ilyen képes kifejezésekkel, de szívesebben öltözteti őket a kevésbbé művészi hasonlat alakjába. A kör, melyből válogat, szűk, a jelenségeké, melyeket érzékeltetni akar, szintén, s a képek kopottak, szinte közhelyek. A vihar s elemei, a szélvész, a felhő, a villám, a zápor, a tengernek egymásra torló hullámai: íme ezek a képként használt természetnyilvánulások, s az ellenséges seregek összecsapása az esemény, a

melyet hasonlat alakjában érzékeltetni akar. A hasonlóságuk nyilvánvaló, de épen azért, mert maga a kapcsolat közismert. A költő érdeme legfőleg a kép részletes kidolgozásában áll, a vonások gazdagságában és jellemző voltában, a mi megint szemlélete élességének a következménye. Metaphorái (pl. a tűz tengere, a beszéd-tenger, a képzelt dicsőség aranyos fellegei) erőtlének is: az átvitel mindennapi, s a kivitelben a szókép tömörsége miatt nem lehet újság. A mi a képeknek az újszerűséget s a hatást megadja: a képzeleti tevékenység, egészen hiányzik belőlük. A megvilágítandó mozzanat s a kép nem a költő lelkében olvadtak össze, hanem már összefűzve találta a költői nyelvben.

Változatosságot, élénkséget csak az víz hasonlataiba, metaphoráiba, ha egy-egy váratlan, nem sejtett vonással díszíti a képet, vagy szokatlan körből meríti a kép elemeit. Az előbbi eljárásra a *Hunyadi*-eposból idézhetünk példákat. E művében egyébként is sok a szélesen kivitt hasonlat, mintha a «poetikai ékességekkel» akarná feledtetni a tárgy költőietlenségét. Nem mind sikerült. Vagy mesterkelt az egyeztetés, mint mikor az oláhságról azt mondja, «mint egy zúgó zápor dörgéssel érkezik»¹ vagy kissé köznapi a hasonló (az anyjok után futkosó bárányok²), de néha — bár nyelvének nehézkességétől megbénítva — hatásos képet tud festeni. A jobbak közül bemutatok kettőt:

Mint a setét felleg, mely bértzekre zuhan
S dörgés, villámlás közt térjekre lerohan,
Gróf Sigmond épen úgy dúlt az ellenségre,
Tüzes fellegeket bocsátván az égre.
A pattogó fegyver lángjával villámlott . . .³

A puskatűz füstje s a föl villanó láng valóban emlékeztet a felhők közül kipattanó villámra. A másik kép, a zuzmárának egyik legkorábbi kihasználása költői célra, kevésbé találó, de még újszerűbb:

¹ *Hunyadi*, 62. l.

² U. ott. 46. lap.

³ U. ott 16. l.

Mint a fák tetején ragyogó zuzmara,
 Mellyet hideg észak tűzött fel gallyakra
 Mikor csillagzással a ködök közt lehull,
 Sok erdő úgy tetszik véle, hogy megmozdul,
 A por felbő között Pongrátnak serege
 Így látszott távojról, villogván fegyvere.¹

A *Természet világában* a versek végtelen árjából fölbukkanó költői virágok viszont az által emelkednek ki a többi fölé, hogy nem a természeti tünemények köréből, hanem az állat- és növényvilágból vannak véve. A legtöbbnek ez is az egész jelentősége. Így a vén ember s a szedett szőlőtő vagy a virágja vesztett tövises rózsatő között van ugyan egyezés,² de a kép mégsem kifejező, mert az egyezés csak nagy általánosságban igaz. Szintén nehezen érthető, de inkább a szívhez szól egy másik, metaphorákból összeszőtt képe. Nincs állandó boldogság a földön. Az ember

Gyönyörüségének oltára leomlik.
 Borostyán ágait zivatar szaggatja,
 Bodros koszorúit a porba hullatja,
 Elhervadnak szélllyel szagos virágai,
 S földön száradnak meg gyöngé kis ágai...³

Hatástalanságuk forrása épen keresett voltuk. Nem önkéntelenül, a költői izgalom hevében pattantak ki a költő lelkéből, együtt a fogalom és a kép, hanem tudatosan kereste a fogalomhoz leginkább illő képet. Lelki tevékenysége a gondolkodó emberé s nem a költőé volt.

Hasonlatainak, metaphoráinak nincs is igazi művészi értékük, a mi szempontunkból azonban jelentősek. Az által, hogy majd minden képét a természet világából meríti, megerősíti azt az eddig is igazolt nézetünket, hogy Bessenyei lelki életében a természet szeretetének nagy szerepe volt.

¹ U. ott 48. l.

² *Természet világa* 9966—9975. sor. Mennyivel művészebb Vörösmartynak hasonló értelmű képe:

S a szegény nő elhagyatva
 Úgy maradt mint a szedett fa. (*A szegény asszony könyve.*)

³ *Természet világa* 628—632. sor.

Az epikus a természet képeit csak díszletül használja, ezért ha szemléletes képeket fest, különösen olyanokat, melyek egyéni szemléletéből fakadtak, elérte czélját. A lyrikus azonban érzelmeit, hangulatait fejezi ki, hogy az olvasóban ugyanazokat az érzelmeket, hangulatokat keltse. A természeti képeknek tehát csak akkor van jogosultságuk a lyrában, ha belőlük érzelem árad ki, ha hangulatot tolmácsolnak. Érzelem, hangulat a természetben nincs: a költőnek kell belevinni a maga lelkéből. A természetet festő lyricus csak akkor éri el czélját, ha alkotásaiban a természet a költő örömet és bánatát, vidámságát és szomorúságát sugározza vissza. A nap sugaraitól ragyogó harmatcseppben a költő boldogságának kell mosolyognia, a sötét felhők közül kicsapó villámban a költő haragjának kell föl villannia. Szóval az élettelen természetet a lyrikus nemcsak áttelekesíti, hanem egészen belevonja a maga szívélete körébe.

Ennek a törekvésnek a nyomait láttuk Bessenyei költészetében is. A természet jelenségeit érzelmek hordozójává teszi, mikor bús barlangról, haragvó tengerről stb. beszél.* De ezek az érzelmek nem a költő érzelmei, nem valóban átélt, hanem csak elképzelt érzelmek. Nem Bessenyei szomorú, midőn a sötét barlangot megpillantja, nem ő haragos, midőn a háborgó tengert maga előtt látni véli; nem a maga érzelmeit terjeszti át a természetnek ezekre a jelenségeire, hanem elgondolja, hogy sötét barlangban tartózkodni szomorú, hogy a tenger azért háborog, mert haragszik.

Nem olyan művésziek e képek, mint kiváló lyrikusaink festései. Még Kisfaludy Sándor tájképei is megkapóbbak, mikor a viszonzatlan szerelem «fanyar kinjával» szívében a természet zord világában «tévelyeg», s e fájdalmas hangulatában megborzasztják az eléje táruló rettenetes képek. Azonban Bessenyei képei sem hatástalanok. Ha nem terjeszti is át a maga érzelmeit a természet jelenségeinek a tüneményeibe, legalább festi azt a hatást, melyet reá e jelenségek, tünemények tettek. Ebben az eljárásban is nyilvánul

* V. ö. a példákat a 66—67. lapon.

művészet, ha kisebb fokú is, s az így bemutatott képekben van hangulat, ha nem is a költőé. A rajtuk előzőnlő érzelmi tónus visszhangot kelt az olvasó szívében -- ez már költői, művészi hatás.

Művésziatlenné csak akkor lesz az eljárása, mikor nem elégszik meg egy-egy odavetett természetfestő vonással, hanem részletes tájképet fest. Bevezető fejtegetéseinkben utaltunk arra, hogy az így támadó leíró költemény, mely semmi egyéb, mint puszta leírás, a természet festését önczélnek tekintvén, művészi szempontból elhibázott alkotás. Bessenyei idevonható költeményeiben föl-fölcsillan egy-egy pillanatra az író személyisége, a kapcsolat közte és a természet között, de a maguk egészében ugyanazon a színvonalon állanak, mint Kleist és Thomson leíró költeményei. A *Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeményében még van egy kevés subjectiv elem. A költő megvirrad a Tisza partján és szinte megrészségszik a gyönyörűségtől, a mint a hajnalal együtt új életre ébred a természet. A kapcsolat kissé laza, csak a költemény kezdő és befejező szólamaiban van meg, s a vers magát a természetet rajzolja, nem pedig azt a hatást, melyet reá a természet tett. A többi tájképe, a vihar s a négy évszak leírása azonban elejétől végig puszta festés, s minden motivatio nélkül mint önálló költői alkotás kíván szerepelni. A mi minden festésnek megadja az értéket, a természet ábrázolásának összeolvadása a belőle fakadó vagy beléje vitt érzelmmel, a lelki folyamatok hozzáfűzése a természet jelenségeihez, az egészen hiányzik e képekből. Céljukat tévesztett művek, de mentségükre szolgál koruk téves fölfogása. Ha Csokonai még 1802-ben érdemesnek tartotta Kleist hosszadalmas *Tavaszt* magyarul közrebocsátani, mennyivel több joga volt Bessenyeinek 1772-ben ilyen festő költeményeket írni. S a magyar irodalomban annál nagyobb a jelentőségük, mert e nem művészi fajnak értékesebb képviselői közé tartoznak.

*

Áttekintettük Bessenyei költeményeit, s megvizsgáltuk, mint tükröződik költészetében a természet. Meglestük azt

a psychikai folyamatot, a mely a költő lelkében lefolyt, míg a természet egyes vonásai költői képpé alakultak. E folyamatok eredménye, a költői kép, nem mindig felelt meg annak a várákozásnak, melyet a mai kor tisztultabb fölfogásával hozzá fűztünk. A képzeletének kisebb volt benne a szerepe, mint a hogyan szerettük volna, a művészet, melylyel e képeket belehímezte költeményei szövetébe, inkább a naturalista tapogatózásának, mint az öntudatos művész genialitásának tetszett. De nem ezt tartjuk fontosnak. Erre az eredményre el voltunk készülve. Ha mást, többet kerestünk volna Bessenyei képeiben, akkor, jogtalanul, meg akartuk volna előzni az idők árját, s anachronismusba tévedve, a jelen mértékét erőszakoltuk volna a múltra. Bessenyei természeti képeinek jelentősége más mozzanatokban határozódik. A két legfontosabbat kiemelem.

A két mozzanat kapcsolatos egymással: Bessenyei a természetet a maga szemével nézi és a maga módján alakítja. Szeretettel merül el a természet képeiben s pontosan megfigyeli vonásait, sokat, sokfélét és élesen lát. A szemlélet szolgáltatta elemeket azután önállóan, eredetiséggel dolgozza föl képpé. Úgy értve a szót, hogy a nyelvkinces képes kifejezéseit s közös költői hagyományt segítségül veszi ugyan, de más költői egyéniség szolgálatával nem él. Mind az egyes képek megelevenítésében, mind összekapcsolásukban a maga erejére támaszkodik, a maga képzeletével dolgozik. A mit Bessenyei e képeiben nyújt, azt maga válogatta ki a természetből, s a mit hozzá tett, az a maga lelkéből került bele. Így talán utunk sem volt czéltalan: bepillanthattunk a költeményeken keresztül a költő lelkébe s megleshattuk a költői alakítás titkos munkáját.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

EMIR KHOSZREV.

India a csapongó képzelet, a nagy ellentétek hazája, az elképzelhető legkedvezőbb légkör, a melyben keleti költő fejlődhet. Khoszrev-nek is ebben a milieuben nőttek ki sokszínű pillangószárnyai, sokszínűek a szó szoros értelmében, mert Khoszrev megpendített a lantján mindenféle hangot.

A szerelem egész scáláját halljuk, a fenséges isteni szerelem (szufi értelemben), a forró érzéki vágyak, az ábrándos szerelem lágy lyrai ömlengései, a megtévelyedett szenvedély s a legtisztább, legönzetlenebb érzelem mind, mind ihletett tolmácsolóra találnak Khoszrevben. És felhangzik egy csodálatos symphonia, a nagy költő lelkének zenei képe, mely híven, szépen fejt meg előttünk lelkének talányát. Látjuk a költő Khoszrev lelkét, de Khoszrev-ét az emberét köd fedi. Az a mystikus köd, a melybe kelet burkolja a maga nagyjait. Legenda, rege szól róla sok s a keleti embernek ez elég.

Bizony, ha azt a nagy francia kritikust akarnók utánogni, ki a maga kiválasztott költőjével bezárkózott szobájában szellemi tete à tete-be, hogy szívét, veséjét átható tekintetével bonczolja, kutassa benne nem pusztán a szellemóriást, hanem az embert is, — keleti költőnél megjáránk, mert a pose, szóvirág úgy elborítja a költő valódi egyéniségét, hogy arról hű képet alkotni vajmi nehéz.

Történelmi adat, kortársak feljegyzései kevés támpontot nyújtanak, mert a keleti életrajz csupa fellengző dicshymnus és semmitmondó phrasis. A monda, a rege burjánzott fel körülötte. Emír Khoszrev török eredetű családból származott a Lácsin törzsből. A Balkh melletti Kesben élt ez

a törzs. Emír Szeif-ud-Din, a költő atyja, a mongolok elől menekült Indiába. Patjáliban telepedett le s nőül vette a gazdag 'Imád ul Mulk lányát s így befolyásos egyéniség lett a delhi udvarnál, lévén 'Imád ul Mulk a mogul fejedelem Toghluk sahnak kiválóan kedvelt embere. Szeif-ud-Dinnak ebből a házasságából született Khoszrev 1253-ban. Alighogy a világra jött a gyermek, rögtön beburkolta a köpenyébe Szeif-ud-Din és vitte egy szent seikhhez. A kit most idehoztál eléembe, jövendölte a jámbor dervis, valamikor két lépéssel meg fogja előzni a nagy Khákánit» (Khakáni a leghiresebb perzsa költők egyike). A szent ember szavai beteljesültek. Már gyermekkorában feltűnt Khoszrev nagy tehetsége, csodálatos memoriája, gyors felfogása egyenesen bámulatba ejtette tanítóit. Tanult minden képzelhető dolgot, szeretetreméltó egyénisége s ismereteinek sokoldalúsága úgy a főrangúak, mint a tudósok társaságában előkelő helyet szereztek neki.

Nizám-ud-Din Avlija vezette be a szufi tanok rejtélyeibe. Ez a mestere is nagy jövőt jósolt kedvencz tanítványának, «Ennek a török fiúnak a lángoló hitéért megbocsátják majd a feltámadáskor öreg tanítómestere bűneit» szokta volt mondogatni az öreg Nizám ud-Din.

Khoszrev a legodaadóbb szeretettel vette körül a mesterét, mindenben híven követte tanácsát, szava törvény volt előtte. Egyszer, mikor már sokat tanult Khoszrev, így szól a legenda, megkérte szentéletű pártfogóját segitené őt rá, hogy édesszavú költő váljék belőle. Nizám ud-Din meghallgatta figyelmesen tanítványa kérelmét, s azt a tanácsot adta neki, keresné fel Khizr prófétát s kérje meg, köpne egyet a szájába. Khoszrev megfogadta a tanácsot s alázatosan járult a nagy ember színe elé. Előadta kérelmét, hogy áldott szájának nyálát köpné a szájába (kih äb-i dehân-i mubârek-i kh'od der dehân-i vej kuned). Ámde Khizr nem hajtott a szóra. «Én a nagy Szaadit részesítettem ebben a kegyben», jelenté ki. S az elszomorodott ifjú hazament nagy bánan. Keservesen elpanaszolta mesterének útja sikertelen voltát. «Jó, mondá erre Nizám ud-Din, tehát megteszem én» és köpött egyet az ifjú szájába. Ennek a

kópésnek köszönheti India egyik legbüvösebb szavú költőjét, ez oldotta meg a Tutiji Hind India papagályának a nyelvét.

Ez a nekünk európaiaknak visszatetsző, hogy ne mondjuk, undorító dolog, keleten éppen nem rendkívüli. A kópésnek ott meglehetősen szerep jut. A szent ember nyálát varázshatásának tartják. Ferid-ed-Din Attâr, a jeles perzsa költő, egy költeményében elmeséli dicsekedve, hogy álmában Mohammed próféta a szájába köpött. A nyálnak különben, mint tudva van, a rómaiaknál is tisztító hatást tulajdonítottak, így a római dajka nyálával nedvesítette az újszülött csecsemő homlokát és ajkait.*

Ájtatos ember létére, magától értetődik, hogy a költő szintén elzarándokolt Mekkába. Az utat sejkhlje Nizám ud-Din társaságában tette meg. Erről a Nizám ud-Dinről sok bámulatos dolgot beszélnek. Történt egyszer, így mondja el Abdurrahmán Dsâmi, hogy egy ember elvesztett egy nagy összegről szóló értékpapírt. Szaladt a panaszával a sejkhlhez, adott neki ekkor a szent ember egy dirhemet, mondván, végy rajta édességet és a nagy sejkhl Ferid ed-Din Sekergends lelki üdvére oszd azt ki a szegények közt (így hívták Nizám ud-Din lelki vezetőjét).

Az ember elment a cukrászhoz, vett a szent ember pénzén édességet. A cukrász papirba csomagolta az édességet s odaadta neki. A kárvallott ember megnézi a papírt s ime látja, hogy az éppen az ő elvesztett okmánya. Khoszrevnek mint különös érdemül emlegetik, hogy álmában ötször jelent meg neki Mohammed próféta.

Egy napon az ötlött Khoszrev eszébe, hogy a Khoszrev név (a perzsa királyok szokásos elnevezése) nem szent embernek való; «bár lenne az én nevem szegény embernek, fakirnak való, hadd szólítanának engem azon a feltámadás napján». Nizám ud-Din megígérte neki, hogy majd kér az Istentől számára egy jó, fakirnak illő nevet. Egy napon aztán így szólott hozzá szent mestere: «Kinyilatkoztatták

* Edward B. Taylor: *Die Anfänge der Cultur* II. 441. l. (Lipce 1873.)

nekem, hogy a feltámadáskor Mohammed kászeh lisz (Mohammed a tányérnyaló)-nak neveznek majd tégedet.»*

Khoszrevnek sok jóban volt része, az akkori India bőkezű maecenás fejedelmei bőven gondoskodtak megélhetéséről. Az élet örömeinek serlegét fenéig ihatta ki Khoszrev, ebben szentéletű volta nem gátolta, mert a perzsa szufi éppen nem nevezhető aszkétának.

Valószínű, hogy ha más szekta kötelékébe tartozik s a vallása szűk pórázon tartja a költőt, komor, egyhangú lett volna költészete. Még vallásos költeményei se sikerültek volna neki úgy, mert hiányzott volna a költőben a tűz, melyet csak az impressiók változatossága szít az író lelkében. A szufi szent vezeklés, ima, böjt, ájtatoskodás mellett ráért a tudományokkal is bibelődni. Így például Medsūd-Din, a jeles perzsa költő, 'Attár tanítója, orvos volt. Ni met ulláh báromszáz értekezést írt össze mindenféle tudományos kérdésről. Voltak köztük költők, tudósok, írók; családot alapítottak s a szó valódi értelmében éltek a világukat.

Nem kiáltottak apage satanast, ha a gyönyör mámorának délibábjá feltűnt képzeletök egén. Laikus olvasó, ha indiai sejkhrről hall, bizonyynyal önkénytelenül is a rengeteg erdő homályos mélyében gyökérrel táplálkozó, örökösen a contemplatio extasisába merült hindu anachorétára gondol. Nos, a szufi szent, általánosságban beszélve, minden, csak ilyen nem. Jól jegyzi meg ezért Hoszejn Azád «Bon nombre d'entre eux surent concilier l'exercice de l'ascétisme avec les exigences de la vie pratique» (*La roseraie du savoir* 29. l).

Megtaláljuk őt mindenütt királyi udvaroktól kezdve a medresszéig, de az őserdő és dsungel bozótjában ne igen keressük, természetesen van kivétel. Például a híres szufi költő, Ahmed Dsâmi, huszonkét éves korában hátat fordított a világnak s a kora ifjúsága átmulatott korbely éveit után magába szállt és tizennyolcz álló esztendeig vezekelt egy

* *The Nafahát al ons min Hadhrát al Qods ed Nassau Lees* (Kalkutta 1859) 711. l.

hegyen s nagy tekintélynek örvendett a maga idejében s maig is mint csodatevő szent előkelő helyet foglal el a moszlim szentek sorában.¹

Költőnek rendkívül termékeny író volt, saját bevallása szerint négyszázezernél jóval több verssort vetett papírra. Önálló munkáinak száma kilenczvenkilencz. Majdnem minden műfajt művelt. Írt épost, elbeszélő költeményeket, az utóbbiak közül néhány a modern verses regényekre emlékeztet, mert a keleti chablonnal szakítva, saját korából meríti történetei tárgyát. Írt történelmet, retorikát, nyelvtant, zeneelméleti művet, theológiát, regényt. A lyrai költészet minden ágában kitűnt. Nagy érdeméül kell betudni, hogy az ő idejében már teljesen kijegeczesedett perzsa lyrai költészetbe új stylust, új írásmódot hozott be.²

Kelet legnagyobb lyrikusának Háfiznak ő egyengette az utat. Khoszrev remek ghazelei szolgáltak mintául a nagy utódnak. A regényes épos megteremtője a perzsa irodalomban s e műfaj utólérhetetlen mestere Nizámi; őt törekedett utánozni s ha lehet, felülmulni Khoszrev.

De bár alkotott e téren is szépet, mégsem sikerült neki a mintakép tökéletességét elérnie. Hoszejn Azád úgy ítél felőle, hogy mégis Khoszrev volt az, ki minden idők perzsa költői közt Nizámit legjobban megközelítette (De tous les émules de Nézâmi, celui qui a le plus approché du maître c'est Émir Khosrau de Dehli).

Egy perzsa író Nizámit és Emir Khoszrevet összehasonlítva, következőket mondja:³ Nizámi volt a mesznevi írásnak a nagymestere. Az írók társaságában ő a fényesen világító gyertya. Gendsi magányából került elő kincseket osztani. Ötszörösre emelte a szó értékét (czélzás Nizámi híres ötös költeménycyklusára, a Khamszeh-re).

¹ Riza Kuli Khân Rijáz ul 'arifin (Teherán, (1305) 31. 1.

² Yet no smal credit is due to our Khosrú who in an age when the science of Persian poetry had already reached its perfection created a new style and a particular mode in lyrical compositions quite different from those of his predecessors and contemporaries. *Hedayat Hosain: Journal of the Moslem Institute (Kalkutta 1906)* II. köt. 93. 1.

³ Agha Ahmad Ali: *The Haft Asman* (Kalkutta 1873) 34. 1.

Khoszrev is hozzányúlt ahhoz a öt-höz, de megfájdult bele gondolatának karja. Ilyen ékszer nem volt a kezében. Ő is aranyból csinálta a magáét, de csak tizedrésznyi volt az övének az aranytartalma (zeres szâkht liken zer-i deh dehi).

Nur Lumpen sind bescheiden Khoszrev ezen a vonalon sohasem vétkezett. Nem érheti vád, hogy valaha önérzet híján lett volna. Történt a monda szerint, hogy mikor jeles mystikus költeményét, a *Mathc ul Envârt* a. m. a csillagok keltét, befejezte, melyet Nizâmi *Makhzan ul Eszrâr* (a. m. a titkok kincstára) mintájára írt volt, elragadtatásában magasztaló verset írt önmagáról.

Ez még nem lett volna baj, melyik keleti költő vagy tudós ne zengedezne magáról dicsőhymnust? De az az ötlete is támadt Khoszrevnek, hogy elszavalja a verset Nizâmi sírjánál. Ki is ment a verssel a sírhoz s elmondotta rendre, hanem mikor odaért a költeményben, hogy «Khoszrev csillaga oly magasán ragyog az égbolton, hogy hírneve bekiált Nizâmi sírjába», egyszerre lenyult az égből egy kar élesre fent pallossal a kézben. Már-már lesújtott a kard, midőn hirtelen egy másik kar tűnt elő s felfogta a rettenetes csapást. Pusztán a védő kar ruhaujját szelte le a bosszúálló pallos. A Nizâm ud-Din karja volt ez, kihez végső szükségében fohászzkodott a megszorult költő. Erre czélozva mondta egy perzsa költő «Nizâminak kardja úgy lecsapott, mint a villám. Egy hajszálnyival hibázta csak el Khoszrev fejét. Ketté vágta volna holdhoz hasonló arczát, ha meg nem védi paizsként öregének a karja (Tigh-i Nizâmî kih ber âmed csû berk — Ez szer-i Khoszrev szeri mû bûd ferķ).

Nizâm ud-Din mindig jó szemmel nézte tanítványa irodalmi tevékenységét. Buzdította, örült sikerein, erkölcsi támogatása nem kis mértékben járult hozzá, hogy Khoszrev csüggedetlenül haladt előre. A tudat, hogy a rajongásig szeretett barátnak, a kit ő mindenek fölé helyezett, gyönyörűséget szerez, megtízszerezte lángesze erejét. Így írta meg szép prózai elbeszélését, a *Négy dervis történetét* (Kiszeh-i csehâr dervîs), egyenesen mestere kedvéért.

Régóta feküdt már az öreg Nizâm ud-Din, fájdalmas

kör döntötte betegágyba. Khoszrev nem tudott mihez fogni, ekkor egy ötlete támadt. Ir ő egy érdekes történetet, szórakoztatásul a betegnek.

A hosszú, lázas éjek egyhangú, komor unalmát enyhítendő, az aggódó tanítvány ihletett elmével látott tehát feladata megoldásához és írt egy bájos regényt, melyet gyönyörűséggel hallgatott beteg mestere. Mikor aztán meggyógyult az öreg, ennek a kellemes felolvasásnak tulajdonította gyógyulását. A ki ezentúl ezt az elbeszélést elolvassa Isten kegyelméből egészséges leend.*

Olyas valami ez a *Négy dervis története*, mint egy módosított ezeregyéjbeli mese. Felvonul az egész keleti mesevilág minden jellegzetes szereplője. Dervis, vizir, király, kereskedő, dsinn tündér, királylány, bosztandsi, csodatevő sejkh. Szindbádi kalandok, átdőzsölt éjek dús vacsorái, eltünések, coup de foudre szerelem. Talán az egy rubintos nyakravalójú kutya az egyetlen új szereplő benne. Hanem a nyelve szép, vonzó, az előadás friss, gördülékeny. Főérdeme a könyvnek előttünk európaiak előtt, hogy sok érdekes adatot tartalmaz a keleti szokások és intim családi életre vonatkozólag.

Muszulmán Indiának a lelke van meg benne, az a megfoghatatlan valami, a mit csupán a szokások leírása, vagy a couleur locale nem tud megérteni.

Khoszrev költészete két részre osztható, egyik a világi, másik a mystikus vagy a mystikus költészet határszélén lebegő. Akad olyan is a versei között, a melyről csaknem lehetetlen megítélni, melyik kategóriába tartozik. El kell azonban ismernünk, hogy nála sokszorta könnyebb megvonni a kettő közti határvonalat, mint például Háfiznál.

Háfiz költeményeiben olyan igen bizton nem mindig képes még a szufi irmodorhoz szokott s benne jártas olvasó sem megmondani, mit akar tulajdonképen a költő. Fiú a

* Ezt Mir Amman, a perzsa eredeti hindusztánira fordítója is elbeszéli előszavában.

Jih du'a di kih dso ko'i isz kiszeh ko szunegâ khudâ ki fazl sze tanduruszt rahegâ.

Bâgh o Bahar, ed Duncan Forbes (London 1873) 5. l.

szerelmese vagy leány (a perzsa nyelv nem ismer nemeket, a jár, jóbarát szó ott lehet mind a két nemhez tartozó) vagy egyik se.

Hanem a mennyei szerelmet énekli meg a költő s a teremője iránti mélységes szeretetét öntötte lángoló szavaiba.

Khoszrev, mint imént mondtuk, ritkábban esik ebbe a hibába, szerelmi dalai néha erősen erotikus színezetűek, az izzó szenvedély perzselő lehelete csap ki belőlük. Egyik versében végtelenül hosszú éjet kíván, hogy szerelmi bánatát elmondhassa kedvesének: «Ki az, a kivel száz serege jön a szívnek? Mi az ő szépségének dervise vagyunk, ő meg a mi szívünk szultánja. Reggeltelen éjet kívánok én, hogy szív-fájdalmamat neki elmondjam. Én elmondom, ő meg nevet rajta, én egyedül, ő egyedül. Mily jó lenne a holdfényes éj, ha én és ő egyedül lennénk! Ajkam az ajkán, arczom az arczán, ő én velem s én ő vele! Képzeletemben én ő vele vagyok, ő meg én velem van. Óh Istenem, micsoda képzelet, ezen a helyen én, azon a helyen ő! Mondják végtére is, miért lettél te bolond. Miért ne lennék én bolond, hisz az én holdam (kedvesem) is háborodott.» Majd Delhi városának kikapós szépeit énekli meg: «Oh Delhi, oh bálvány szépségek! Ti félre csapott bojtos fővegük! Nyiltan kimutatják vérszomjukat (kegyetlen kaczérságukat), de a bort csak titokban isszák. Szóra nem hajtának, mert a nagy szépségük elcsavarta a fejüket. Belekábultak a saját bájos voltuk tudatába. A bámulók meg mind szélnek eresztették a szívöket. Ezek a szép hinduk tették napimádóvá a muszultánt. Tönkretettek és megittasítottak engem a gyönyörű szép hindu gyermekek. Úgy a hajfonatuk burkába fűtték Khoszrevet, mint ahogy' a nyakravalójával a kutyát.» Az alábbi versében a szerelme tárgya már fiú, de ezért még korántsem lehet Khoszrev erkölce felett pálczát törnünk, mert szufi költőnél nem szabad ilyesmit szó szerint venni. Az akkori idők divathóbortja ez legtöbb esetben: «Kardot ragadj, hogy megszabaduljak fejemtől! (tigh ber gír tà zi szer birehem) Feszítsd ki ijjad, hogy vége legyen a szememnek! (a kedvese pillantását nevezi el nyilnak) Ölj meg,

hogy én megmeneküljek egyszerre fejemtől és fejfájásomtól. Lobbanj haragra, hogy én menten meghaljak s megszabaduljak tőled és fájdalmamtól. Vagy adj nekem egy csepp italt ajkaidról, hogy hadd meneküljek én meg fortélyos eszemtől (hadd veszítsem el öntudatomat). Tudom én jól, hogyan éljek te veled, ha megkímél a halál. Ha élve megszabadulok tőled, oh fiú!

Engedd meg, hogy legyen valahára egy nyugalmas éjszakám. Erőszakoskodtál igazságtalanul, bocsáss el! Talán majd meggyógyul égető fájdalmam. Ha megmenekülök tudatlan ellenségeimtől, elmondom én akkor neked Khoszrev búbanatát.»

Khoszrev költészete merő szerelem, csupa tüzes vallo-más, lankasztó vágy, hol lángol, hol meg búsan nyög, eped, siránkozik. Felvonul a szép lányok, szép fiúk félrecsapott fővegű hada; megénekli a túlvilági szerelem földiesen kifejezett extasisát.

Jól esik, mint a hűs fuvallat, mikor ebben az erotikus forró levegőben a tiszta önzetlen baráti szeretet hangja is megcsendül. «Midőn üdvözlétet kapok Nizám ud-Dintól. Csupa jócselekedetek közt jól folynak akkor napjaim. Minden kívánságom szerint megy akkoron. Mert rendben van minden dolgom (szójáték a sejkh nevének arab jelentésével) Nizám ud-Dinnek minden tanítványa üdvözl. Khoszrev majdnem isteniti mesterét: «Nizám ud-Din lett a mi igazi sejkhünk. Ő az Isten fenső világának a kincskiosztója. Minden tanítványa olyan hatalomra tesz szert, hogy sarujának hajójával átkel a kilencz tengeren (a kilencz eget érti)».

Úgy látszik, a sokféle szerelem nem égette ki a költő szívét, késő vénségéig megőrizte fogékonyságát, a gyöngéd érzelmek iránt, unott fásultságnak nyoma sincs nála. Olyan volt ő, mint az utolsó nagy perzsa költő, Abdurrahman Dsámî, ki a legszenvedélyesebb szerelmi költeményét, a Juszuf és Zalikhát élete végén írta meg. Valóságos népdallá lett egy hindusztáni ghazelje, melyet agg korában szerzett, «Ne légy közönyös szegény barátod iránt, hadd nézzek szemembe és hadd hallom hangodat, óh drága kedvesem! Nem

birok én tőled távol lenni, óh szoríts kebledre! Fogyok én, mint a gyertya és sírok szüntelen. Úgy elfogta a lelkemet e szép holdarczú szerelme. Nem jó szememre álom. Nincsen pihenése testemnek, mert ő még csak nem is ír nekem. Távollétében oly hosszú az éj, mint selymes hajának a fürtjei. A találkozás napja meg oly rövid. mint ez az élet. Oh barátaim! Mily sötétek az éjek, midőn nem látom a szívem szerelmét. Egyszerre száz meg száz csalogatás után szép szeme adott a szívemnek békét és nyugalmat.»

Egy másik ilyen, élemedett korában szerzett versében panaszkodik, hogy a régi szerelme újra kivirágzott. «Oh jaj, hogy megújult a régi szerelem (ferjád kih 'isk kohne neü sud) Ismét a kívánság kezébe került a lélek Újjá lett a régi búbánat. Megint tévútra ment a fájó szív. Az a jó barát, a ki ezideig hirünket se akarta hallani, végre is meghallgatta kérelmünk. Megmozgatta hajfonatát a szél. Száz eszem hevült fel nekem miatta (t. i. a szél az imádott lény hajfonatának illatát elhozza).

Megláttam arczát és oda lett a szívem. Miért is fáradt neki a jó úton a lába? A szellő elhozta utcájának a jelét (itt is az illatot érti). Megeredtek erre patakozó könnyeim. A sorsra bízom én, Khoszrev, akaratom gyepelőjét, mikor nekiiramodott a vigság tüzes paripája.»

Tavaszhoz hasonlítja imádottját. «Újra kizöldült minden, de nem jött el a szeretőm. Megújult a kert, de nem jött el az a tavaszhoz hasonló. Olyan lett a sirástól a szemem, mint a patak. De azért nem jött el a folyócska partjára az én ciprusom. Itt már a kikelet, de az a borozó pajtásom nem jött el, hogy megnézzé a tavaszt. Itt van már a kertben a rózsza, de mily kár, hogy az az ismerős jóbarát még nem jött el. Ilyen üdítő szélre és esőző könnyekre se hajtott rügyet reménységem ága.»

«Elmult az élet, de attól a rossz természetű vándortól még üdvözlés se jött én hozzám.» Keseregni siralmas állapotán nagyon tud Khoszreva «Ne legyen senkinek ilyen napja, mert rossz az én napom! Ne égjen senki így, mint a hogy én égek. Nem tudok panaszkodni. Nincs helyén a szívem, hogy megtanuljam, mi a türelem. Sok éjet átvir-

rasztottam, de nem volt az a szerencsém, hogy arcod látásával megvirradjon nekem.»

Szerelmi gondjai között meg-meglepi a világfájdalom. Minden hiábavaló, muló-vesző. Ráborul lelkére a szomorú őszi ködös hangulat. Mintegy varázsütésre gyermekes semmisségnek tűnik fel, mi még egy pillanatja mindene volt. Az imént duzzadt az életkedvtől, most lankadtan dobja felre az öröm poharát. Mire jó az? Az örök változás, örök mulandóság komor gondolata tolul agyába. *Où sont les neiges d'antan*, hová lett a tavalyi hó? . . .

«Azok a jóbarátok, kik voltak, nem tudom, hova lettek. Oh Uram, milyen nap is volt az, midőn elváltak mi tőlünk! Jön majd a tavasz s kérdi, hol vannak a jóbarátok. Mondd oh szellő, hogy minden rózsa fűvé lett! Oh te rózsa, ki a földből nőttél ki, mondd csak, hogy' vannak azok az arcok, kik az enyészet földje alá kerültek. Azok az előkelők, kik a nép koronái voltak, lám mind porrá váltak. Fényes napok voltak és a föld alá mentek. Azok a parányok mind szétszóztak a levegőben. Gyermekbolondító játékszer a világ minden portékája. Balgák azok az emberek, kiket ez lebilincsel. Menekülj el innen Khoszrev, mert kimúlt már a világból a hűség. olyan hűtlen lett a világ népe, mint a csalfa élet.»

Sok szufi szellemtől át- meg áthatott költeményt írt Khoszrev, szufi költő minden ízében, műveit olvasva a szufi világnézeletről és szufi érzelemvilágról hű képet nyerünk.

A szufismust sok oldalról érte vád, szemére vetik, hogy enervál, közönyössé tesz a practikus dolgok iránt. Különösen azon ütközik meg sok ember, hogy a szufi a teremtőjével igen intim mód beszél. Nem tagadjuk, furcsa biz az egy kisé, midőn czukros szerelmesének, drága kedvesének nevezgeti a szufi mystikus költő a mindenhatót. De ez csupán felszín, látszat; ha a dolgok mélyére hatolunk, látni fogjuk, mennyi mély, fenséges érzelem rejtőzik e sajátosságok alatt. Az Isten szeretete minden más érzelmet kizárni látszik a szufinál; de bár mondja is a költő Dselál ed-Din Rumi: «Megjött a szerelem s olyan lett mint ereimben a vér, betöltötte egész valómat. Az énem kiment a testemből,

a jóbarát (Istent érti) költözött be helyébe. Elfoglalta testem-lelkem a kedvesem. Nevem maradt meg csupán, saját magamból, minden más-om Ő lett.* A tények erre ráczáfolnak. Talán a nagy lánggal élő tűz parazsa kevésbé égető. A rajongó mennyei szerelem extasisa sokkal intenzívebb érzelem, hogy sem folyton — ha szabad így kifejezni — ugyanazon magas hőfokot megőrizni bírná.

Csillapul a lélek háborgása, az érzelmek viharos hullámai elsimulnak, a kedély visszanyeri rendes állapotát. Megszólal a szív, az emberi érzelmek követelik a maguk igazát. A szufi épúgy éli a világát, mint a más vallású ember. Nem hisz a szabad akaratban, mindazonáltal ez nem bénítja meg tetteit.

Szufi költők és bölcsek nagy állásokat töltöttek be uralkodók udvaránál, családot alapítottak, vagyont szereztek s éppen nem utálták a földi örömeket. Ő reájuk nyilván nem tett káros hatást a vallásuk doctrinája, ép oly kevésbé, mint hogy a determinismus nem akadályozza az egyéni törekvéseket. Van valami csodálatosan megnyugtató abban a tudatban, hogy tévesztett lépéseink az élet harczmezején nem vonnak magok után irreparabilis következményeket. A végzet vezető keze leveszi a vállunkról a hasztalan töprengés, a kinos scrupulusok terhét. Haladunk, harczolunk nyugodt bátorsággal, mi a katona akarata a legfőbb Hadúrral szemben? A szufi erkölctan tiszta felebaráti szeretetet ír elő híveinek. A világi javak megvetésére oktat s mindenek fölé helyezi Isten szolgálatát. A Meszneviben, melyet sokan szufi evangeliumnak neveznek, valóban magasztos elveket hirdet Dselál ed-Din Rumi s éppen nem áll az, hogy a szufi a törvényeket megveti. «Ha nem tiszta a szív, nincsen benne hit és Isten szeretete; pusztán a törvény megtartása nem elegendő.» Ettől még messze van a törvény megvetése. A keresztyén mystikusok sem mondják ezt másképen.

Midőn az egyéni akarat és munka csekély jelentőségét

* Kégl: *Dselál ed-Din Rûmî négysoros versei* (Budapest, 1907)

hirdetik a szufi tanok, úgy az nem azzal a szándékkal mondatik, hogy a hívő tegye össze tétlenül kezeit, hanem csak a túlságos önbizalomtól, önteltségtől akarják óvni.

A szufi vallásnak tagadhatatlanul van pantheista színezete, de nem a nyugati pantheismus ez. A legfőbb lény személyes uralmát, egyéniségét megtartja s az emberiségre kötelezővé teszi az erkölcsi törvények megtartását. A szufismus hatása egész keleten érezhető még, a nyugati irodalmakban, főleg a németben is akadunk némi nyomára.

Szépen fejezi ki Khoszrev a determinista világnézetet a következőben: «A teremő az Egy, ki ezt a vén korongot csinálta. Lényegének tulajdonságát sem szó, sem ész föl nem éri. Egy parancsszavával hozta létre a világot. Ki az, a ki oda tudná mondani az ő végzetének, hogy ne tedd.» Az ember gyarló tehetetlenségét az istenséggel szemben így írja le a *Nizámi Makhzan ul Eszrár*, (a. m. a titkok kincstára) című művének mintájára alkotott *Matla' ul Envár*, a. m. a csillagok felkelte című mystikus költeményében. «Ha az egész emberiség szorosan összefog is, nem lesz azért jobban egy sánta hangyának sem a lába. Az egész világ képtelen egy hangyának a lábát kigyógyítani. Mi a világ urával szemben az emberi erő? Jobb, ha gyámoltalan ügyefogyott voltát lényünknek magunk beismerjük.»

Nizám ud-Din nevezte el a költőt Turk ulláhnak, Isten török szolgájának. Erre czéloz Emir Khoszrev, midőn így szól: «Ha már a nyelvedre jött, hogy engem Turk-ulláhnak szólíts, Fogd az Isten törökjét és vezesd azt az Istenhez. Nekem szegénynek elég az, ha te vagy a vezetőm. Kegyes az én sejkhem eléggé és bűnbocsátó a teremőm.»

Európai s keleti kritikusai mind elismerik Khoszrev lyrájának szépségeit, már elbeszélő költeményeivel szemben megoszlanak a vélemények. Tagadhatatlan, hogy a költő Nizámi nyomában járt. A *csillagok kelte* és a *Titkok kincstára* sok rokon vonást tartalmaz. Van több más műve is, mely a Nizámiéval hasonlatos. Maga bevallja, hogy Nizámit utánozta ötös költemény-cyklusában. Jól mondja, bár kissé túlozva, egy indiai perzsa író, hogy Nizámi verses

házát ketten rabolták ki, Emir Khoszrev és Dsámi. Több meszneviük van, a hol egész verssorokat átvettek egy kevéssé módosítva a regényes épos nagy mesterétől.

A perzsa s általában mondhatni, minden keleti költészetben sok a chablon. Khoszrev sem kivétel, de még sem szolgált rá Pizzi szigorú kritikájára. Utánköltött, nem szolgai módon utánzott; az sem áll, hogy némely utánzők módjára a fenségesből alant járó, a magasztosból köznapit csinált volna, leszállítva az utánzott költemény niveau-ját. Tévedés az is, hogy érthetőbbé teendő a magasröptű eszméket, vulgaris hasonlatokkal élve magyarázna és sárba mártaná az aranyat.

Italo Pizzi * különösen megütközik azon, hogyan tudott Khoszrev regényes éposába belésszőni olyan közönséges mesét, mint például a midőn elmondja, mint oszlatta el az Úr a kegyes ember kételyét a felől, hogy Mohammed valóban egy pillanat alatt járta meg az egeket. Az Isten átváltoztatta az ájtatos muszultánt asszonygyá. Hét évet élt az asszonyi alakban, férjhez ment, hét gyermeket szült a világra, aztán visszaadta neki az Úr előbbeni alakját és ime — egy perc se mult el ez alatt.

Csodálni való, hogy ezt Pizzi olyan nagyon nehézményezi Khoszrevnél, holott a szufi mystikusok művei hemzsegnék a szemenszedett frivolitásoktól. Olyan vaskos élczekkel, történetkékkal illusztrálja hébe-korba a Meszneviben Dselál'ed-Din Rúmi a maga mondanivalóját, hogy az európai fordító sokszor zavarba jő, ha híven akarja a szöveget visszaadni. Példa rá «Az elővigyázatos szolgáló és gondatlan úrnője meg a gida» épületes históriája.

Khoszrev aránylag e tekintetben kevesebbet vétett.

Khoszrev egyik legsikerültebb vallásos mesznevije a már többször említett Matla'ul Envár. A történetek sorában, melyekkel a nagy örök igazságokat s az emberi erényeket

* Onde s'intenderebbe come mai Khoszrev abbia potuto inserire in poema romanzesco, d'alto valore nell'origine e nel soggetto, certi racconti dappoco, umili e puerili, vere inezie.

J. Pizzi: *Storia della poesia persiana* (Torino 1894) II. 197. l.

illusztrálja a költő számos figyelemreméltó szép irányú darabot lelünk. Az egész nagy, több mint háromezer verssorból álló költeményt rövid két hét alatt írta meg. Álljon itt néhány belőle, mint kiválóan jellemző.

A zarándokok Mekkába indultak, nagy volt a forróság, meglepte őket a szomjúság Hedsáz sivatagjában. Megrop-pant a térdök, egy lépést se birtak tenni s korsójukban egy csepp víz se volt már, hogy szomjukat enyhítsék, kiült az arcukra a halál veritéke s eszméletlenül roskadtak le a földre.

Halálos kínok közt vergődtek, beleverték fejüket az égő homokba. Egyszerre megjelenik a láthatár szélén egy tevén ülő ember s feléjük tart.

Megindul a szíve fájdalmuk láttára. A tűz, a forróság, mely a szerencsétleneket emészté, lánggra lobbantotta a jövevény vérét. Sirva szállt le tevéjéről; egy folyónyi vizet öntött a szomjas emberek mindegyikére (könnyekről van szó). Italt öntött korsójából a pohárba; italt, a milyet Khizr nyújtott Eliásnak. Odavitte a poharat az egyik szenvedőhöz, «vegyed, idd meg, ez az élet forrása, ne halj meg szomjan.» De a megszólított a fejével szomszédja felé intett, mintha mondani akarná: szomjasabb ez, mint én, add neki az italt. Midőn megy emelhez, vitte a Keuszer vizét, ez se fogadta el, s egy másikhoz küldte.

Így ment ez mindvégig, valamennyi zarándok nagylelkűségében saját halála árán akarta a barát életét megváltani. Akkor a jöttevő idegen újra kezdte a kínálást s az utitársakon egy kicsit könnyített. Az első zarándok, a kit megkínált volt, legelőször elájult, halálra váltan. Szólította őt a jótékony utas, ám nem kapott választ. Porrá vált a szomjas ember egy kevés víz híján! És mikor a többit a friss itallal kínálta, azoknak is ütött a végóra. Nem kellett már a víz, mert kialudt bennök az élet tüze, elhagyta testüket az élet, magával vive nyomorúságait. Ekkor az utas itta meg az italt, lecsillapította szíve forróságát, de a mit száján bevett, az a szeméből kiáradt. Bámulatba ejtette ez a hőslenkűség, mert ritka az ilyen nagylelkűség. Adnak az emberek pénzt bőven, van adakozó, ki százezret ad, de más az,

ha az élet forog koczán! Oh te, a kiből nincsen meg e jeles emberek ritka tulajdona!

A tiszta női erényre egy szép nő példáját hozza fel ugyanebben a költeményben, ki sajátkezűleg tépi ki szép szemeit, melyek megtetszettek a királynak, hogy így megmeneküljön a gyalázattól. «Felment a király a palotája tetejére s városán legeltette szemeit. Megpillant a kastély falának tövében egy gyönyörű szép nőt, a kinek láttára az akkori szépek meghaltak volna irigységökben. Midőn a király meglátta, végkép elvesztette teste-lelke nyugalma s nem birt többé országa ügyeivel foglalkozni.

Égő vágyát kielégítendő, menten üzenetet küldött szerelme tárgyának. De a szép nő tiszta erkölcsű volt s fátyola mögött keresett oltalmat.

Folyt eztán sok beszéd, rábeszélés, kérdés, de az óhajtott választ csak nem kapta meg a király.

Nem tudott már a király mit csinálni, majd meghasadt a szíve, félt, hogy belepusztul szerelmi bánatába, félredobott tehát minden tekintetet.

Kiadta a parancsot, hozzák a palotába a szép nőt, be a nagy tereméből a király szobájába. A szép nő így szólott hozzája: «Óh, világ ura! Mi közük a koronás főknek a koldus asszonyokhoz? Mi szép van ezen a testen, mi tetszett meg neked? Mi ejtette bennem rabul a szivedet? A király szemébe könnyeket fakasztott forró vágya s ekképpen válaszolt: «A te két szép szemed vette el az álmom».

A pəriarczú asszony visszavonult a terem sarkába s önkezeléssel tépte ki két szemét. Odaadta őket a szolga kezébe, mondván: «Mondjad az Emirnek, ez tetszett meg rajtam, ime itt van, vegye!»

Mikoron a szolga ura elé járult a szörnyű ajándékkal, olyan nagy fájdalom fogta el a király szívét, hogy a feje megszédült bele.

Lerogyott a király, szégyenlve tettét s kieresztette kezéből a szüzies nő ruhája szegélyét.»

Bordalt aránylag keveset írt Khoszrev s ez a kevés is nála többnyire mystikus értelemben veendő. «A sokszor megszegett fogadalom mit sem ér. Ezután olyan nincs,

hogy én az aszkétaságot áruba bocsássam. Adj ide egy poharat csapláros, hadd üritsem ki előtted! Mivel nem ér egy árpaszemet (azaz semmit) az én igazhivőségem, hogy adjam én el ezt a száz helyen megtört bűnbánatomat?

Sokat kértem én a korcsmáros közbenjárását, mig kinyitották előttem tegnap a csapszék ajtaját. Most, hogy a korcsma ajtajának porába hajtottam le a fejemet, mit rettegjek én a rendőrfőnök fenyítő kezétől? Szívem és eszem miatt gyötrött engem a gond és az aggodás. Az Istennek hála, hogy se szívem, se eszem nincs már nékem. Elmúlt már az az idő, mikor az imaszönyeg nyomta a vállamat, most a csaplárosfiúk játszóhelye az.»

Khoszrevnek egész életében jól ment a dolga, szerencse-csillaga sohasem homályosult el. Kedvencz költője volt hét uralkodónak, kik közül nem egy igaz barátsággal adózott a költő szeretetreméltó egyéniségének. Sok költeményt írt királyi pártfogói tiszteletére, hajlottabb korában azonban szakított ezen nagyon is keleties szokással és ugyancsak ostromozta az effajta verseket. «A dicsőítés, úgymond, megöli a költő szívét, legyen bár friss és ékesen szóló a verse. Hiszen a lehelet eloltja a lámpát, még ha maga a Messiás lehelete is az.»

Legjobban fél a költő az emberi alakban járó számaraktól. «Nem félek én, ha tele van is számarral a világ. Csak attól a számartól rettegek, mely két lábon jár.»

Azokat, kik csak a kézzelfogható dolgokat hiszik el, így ostromozza: «Te azt hiszed, hogy nincs ezen kívül más világ, hogy nincs ezen felül más föld és égbolt. Olyan vagy te, mint gubójában a selyembogár. Földje és ege neki a gubója.» Tudta, hogy nem lesz mindvégig hű hozzá a választottja, de nem hitte, hogy az olyan hamarosan szakít vele. «Oh te, kitől én jót nem várhatok! Nem olyan vagy te már én hozám, mint voltál. Tudtam, hogy megszeged a hűséget. De nem hittem, hogy az ilyen hamar bekövetkezik. Sok éjet töltötünk együtt, hová lettek, oh Istenem, azok az éjek? Most is van éjszaka, de milyen éjszaka!» A szerelem gazdagítja az ember kedélyvilágát. «Annak, a kit gazdagít a szerelem, ezerszeresen növekedik az értéke. Nem látod-e, hogy a sze-

relemittas csalogány csak egy madár és mégis ezernek hívják? (Szójáték a fülemile hezâr dasztân a. m. ezer regéjü perzsa elnevezésével.)

Igazi hindu szellemben így korholja a rideg közönyös embereket: «A hidegeknél soh'se keresd te az érző szív nyomát. Sem a gonosz zsarnok kedélyében a jó tulajdonságot. Hiszen nem lehet valamit meggyújtani a lángoló veres tulipán tüzénél (a Hitopadesa egy ismeretes meséjére czéloz).»

Szerelmi búbanatában olyan neki a bor, mint olaj a tűzre. «A jóbarátot mutató csapláros ellenségem volt nekem az éjszaka. Részeg voltam és az az ezüst testü bálvány szépség volt a szívemben. Minden cseppje a bornak az én lelkem vére volt. Te azt mondanád, olaj volt az én szívem tüzére.» A kert nagy szerepet játszik Khoszrev költeményeiben. Mint minden perzsa, ő is tudja méltányolni a természet szépségeit. A «kherân usz-Sza'deîn egyik ghazeljében így szól «Van árnyék a kertben és víz az árnyékban. Éde a kedvesem, meg az árnyékban alvás. Reggel fú a szellő, reggel kell a kertbe menni. A kertbe, hol a hús árnyékban csobog a víz.» A keleti ember szörnyen szereti a vizet, mint decoratiót.

Igen kedveli a pompázó leírásokat, egymásra halmozza a mesterkélt, keresett hasonlatokat; egy vízmedenczét például a következőkép ír le: «Olyan a nagy mecset belől, mint a Paradicsom kertje. Folyam hömpölyög mellette, szép mint a Keuszer forrása. A hegy lábjaiba az élet forrásához hasonló víztartót csináltatott az uralkodói erényekben nagy Sándorhoz hasonló szultán. A két hegy közt a medencze vize tündökölt, ragyogott, mint a drága ékkő, és olyan félelmetes nagynak látszott, mint a világtenger partnélküli, feneketlen mélysége. Mig Khizr meg nem izelte ennek vizét. nem is tudta, milyen az öröklét forrásának üdítő itala, Abban a városban, mely nem innét nyeri az ivóvizét, nem iszik jó vizet senki. Minden szennytől ment e víznek nedvessége. Nem szívárogo be a földbe ez a víz, hogy is lenne méltó a föld, hogy ilyen vizet befogadjon? Olyan tiszta, hogy a vízfenéken éjjel meg tudja a vak ember számlálni az apró kavicsokat.»

Magasztalja a költészet és a költő fenséges hivatását. «Fenséges valami a szó birodalma! A prófétaság előcsarnoka a költészet s az, a mit a költő ihletett elmével költ, ha nem csoda, akkor kegyes cselekedet». Saját versét ki-ki szépnek ítéli, ezért az ellenség kritikájából kell tanulni a nagyratörő költőnek. «Ne bolondítson el téged, Khoszrev, a saját költeményed, mert van versfaragó unos-untig elég.

Ha azt akarod elérni, hogy hibától ment legyen a versed, az ellenség szemével nézd a mondásod. Mert mindenkinek tetszik a saját munkája, a jóbarátod meg náladnál is szebbnek fogja találni.»

Khoszrevvel igen kegyesen bánt a sors, élete legmegrendítőbb szerencsétlenségét, melynek szükségszerűleg előbb-utóbb be kellett következnie, kitolta messzire az emberi élet legszélső határáig.

Már jó öreg volt az agg Nizám ud-Din tanítványa, midőn elszólította mellőle a végzet lelki támaszát, a jó öreg sejkhet. Útban Bengália felé Ghijász ud-Din sah táborában érte őt utól a gyász hír. Khoszrev rugalmas szelleme csaknem összeroppant a nagy szerencsétlenség súlya alatt. Sietett vissza Delhibe. Lelke sebére nem talált soha többé gyógyirt. Az ő világából egy csapásra elköltözött minden, mi az életet kívánatossá teheti. Napsugár, zene, pohárcsengetés, csabos asszonyi kaczagás, odalett mindnek a varázsa. Rászállott lelkére az aggkor szürkülete, elhomályosultak a színek, setét, komor, szürke lett körülötte minden.

Csalóka színek nem takarták el többé szeme elől a földi dolgok mélyén lappangó sötét valóságot. Eltűnt a fény, jöttek az árnyak. Khoszrev alig hat hónappal élte túl tanítómesterét. Sejkhje sirja közelében tartózkodott mindvégig. Teljesen az ájtatos cselekedeteknek szentelte napjait. Imádkozott, dolgozott, kitörölt műveiből minden földi salakot, halandó ember dicsőítését nem tűrte meg köztük, csupán szent sejkhje s az úr dicsőségére komponált és vallásos irányú verseit gyűjtötte össze.

Egy napon aztán (1324-ben) felkészült a nagy útra ő is. Ment, a hová a szíve vonzotta, a nagy sejkh Nizám ud-Din Avlijá után.

A sírja Nizám ud-Din-é tőszomszédságában fekszik s valóságos bucsújáró helye lett mindenféle szektához tartozó hindu népeknek. A Khoszrevéhez hasonló költősors a mesébe illően szerencsés. Megadatott neki minden, a mi halandó embernek csak osztályrészül eshetik e sártekén: gyönyör, dicsőség, siker; élvezett mindent.

Nyiltan, őszintén vállalta hibáit, nem titkolta gyöngéit, nem alakoskodott. Kaczérkodott szufi szokás szerint bűnnel, hitetlenséggel és mégis szenteletű jámbor muszulmán hírében állott.

Az ellentéteket elsimította kelet világának csodálatos szelleme.

KÉGL SÁNDOR.

EMMA.

Negyedik és utolsó közlemény.*

VI.

Február utolsó napjaiban a föld fehér takarója erős olvadásnak indult. A jégsapok hangos koppanással hulltak le száz darabba szakadva; szennyes lé folyt ki az udvarból, s a földeken kinn fekete foltok támadtak az egyhangú fehérségben.

Emma megtisztult fájdalomban élt, s többnyire szótlanul járt kelt a házban. Ha beszéltek hozzá, rendesen csak bágyadt mosolylyal felelt.

Karolin rég hallotta Szabó nősülését, de azt hitte, húga még nem tudja. Megdöbönt, lelkiösmerete föltámadt és nagyon félt, hogy kiderülhet a dolog. Ijedten kérte Baloghot, el ne árulja Emmának a házasságot.

A tanító még nagyobb bajban volt. Néhány nap óta nem találta helyét. Éjjel nem tudott aludni, nappal izgatottan járt-kelt magános házában. A Vágó-lányoknál elfogódott, szórakozott, furesa magaviseletet tanúsított. Még a külseje is megváltozott. Arcza megsápadt, szemei beestek.

Emmának végre föltűnt a dolog. Meg is kérdezte, mikor nénje kiment valahová:

— Antal bácsi, mi baja magának?

— Nekem? Semmi, — szólt akadozva Balogh bácsi.

— De van! — mondá Emma komolyan és szeme közzé nézett idős barátjának.

A tanító lehajtotta fejét, s halkán mondta:

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 415., 416. és 417. számaiban.

— Kínos helyzetben vagyok, nem tudom, mit csináljak? Már napok óta tünődöm.

— Vettem észre, — szólt Emma, — beszélhet Antal bácsi, már én nekem rosszabbat nem mondhat, mint a mi-
ket megtudtam.

— Más az, a mit nekem el kellene mondanom. De nem csinállok-e vele több kárt, mint hasznot? Különösen rám nézve kínos a dolog, — még töprenkedett egy darabig. Végre határozott: — Eh, megmondom, akármi történik is. Úgyis megtudhatná valamikor az illetőtől, s akkor én maradok szégyenben. Üzent valamit Szabó. . . .

Emma megrezzent:

— Találkozott vele?

— Találkoztam a múlt vasárnap Léván.

— Vele volt a felesége? Milyen?

— Nem volt vele. Egyedül jött a városba.

— Mondja, kedves Antal bácsi, — és Emma hangja lágygyá lett, remegett és arca lángba borult, — mondja, . . . kérdezett . . . engem?

— Kérdezte, és gondolja csak, Emmácska, mit kértett. Azt, hogy miért írta neki, hogy ne jöjjön soha látogatóba.

Emma elhült.

— Én írtam? Hisz maga is jól tudja, Antal bácsi, hogy én nem írtam!

— Tudom.

Emma fölesattant:

— Hogy' írtam volna én? Én neki ilyet?

— Már pedig Szabó azt állította, hogy levelet kapott magától: ezért maradt el a látogatás.

— Vajon ki tehetett ilyen alávalóságot? Ki írhatott az én nevemben?

A tanító hallgatott, pedig gondolt valamit. Kimondta helyette a lány.

— Csakis Karolin tehetette, — mondá tompán, gyűlölettel, s szelid barna szemeiből most a düh lángja csapott elő.

Antal bácsi nagyon megijedt.

— Jaj, Emmácska, mi lesz, ha Karolin megtudja, hogy

én hoztam az üzenetet? Elűz innen, pedig nékem jó itt, édes Emmácska.

Olyan szeliden, esdő hangon mondta, olyan kérőn, szinte könnyes szemmel nézett a tanító, hogy Emma csilapodni kezdett. Barátja vállára tette kezét és így biztatta őt:

— Igaza van, kedves Antal bácsi. Majd gondolkodom a dolgon. — Egyszerre kitört lelkéből az indulat: — Oh az utálatos, a rossz lelkű, a gonosz! megölte az életemet. Hát testvér az ilyen? . . . Antal bácsi, — kiáltott egy gondolattól hirtelen megkapatva, — mondta-e Szabónak, hogy én nem írtam?

— Hogyne mondtam volna, sőt említettem bánkódását is.

— Mit szólt hozzá?

— Hogy nagyon sajnálja a dolgot. Ha eljöhet, minden másképp történik.

— No, lássa, hát ilyen testvérem van nekem.

Bejött Karolin. Ezek elhallgattak.

Emma másnap délelőtt gondolt egyet s bement apjuk elhagyott irodájába. Körülnézett a poros, hideg szobában. Kihuzta a középső nagy fiókot, a melyben egy kulcsot talált. Ezzel kinyitotta a baloldali kis fiókot s ott kutatni kezdett. Nem sokáig kutatott. Hátul, egy elromlott zenélőalbum alatt megtalálta a levél fogalmazványát.

Miért nem dobta ezt Karolin el? A jó Isten tudja. Többször el akarta égetni, de nem tette. Ki hitte volna, hogy innen előkerül!? Hát nem tesz a bűnös ennél még vaskosabb ügyetlenséget is?

Emma szívét dermedtség fogta el. Jegedt arczczal, merev szemekkel nézte a darab papírt. Aztán forróság omlott végig tagjain. Tétova léptekkel ment vissza az ebédlőbe. Mikor nyitotta az ajtót, ugyanakkor lépett be Karolin is a konyhából. Mindegyik ösztönszerűleg betette az ajtót s megálltak szemben egymással.

Karolin megpillantotta huga kezében a papírt. Szemei kidülledtek, nagy szája nyitva maradt és lapos fogai kilátszottak. Eszelős mozdulattal simította végig ránczos homlokát.

Emma megszólalt. Hangja rekedt volt és durva:

— Látod, milyen alávaló, gonosz lelkű vagy! . . .

Karolin összeszorult torkából idétlen, félig suttogó hang tört elő:

— Emma!

Aztán sovány karját kinyújtva, roskadó lépéssel húga felé indult, de az az asztal mögé állt.

— Ne jöjj felém, mert kénytelen leszek tüstént elmenni hazulról.

— Emma, bocsáss meg!

A fiatalabb lánynak nem jött könny a szemébe. Bár csak sírni tudott volna, de nem tudott. Oly iszonyú gyűlölet, sőt utálat fogta el lelkét, hogy sírni sem birt.

— Ne beszélj, Karolin. Elraboltad orvul a boldogságot, gyilkos módjára megölted a szívemet. Gonoszabb vagy a hiénánál. Ne beszélj.

— Emma, látod én . . . lásd nekem . . . — rebegte kétségbeesetten Karolin, de nem tudott semmit se mondani.

— Elhagyom a házat, — folytatta Emma, — nem fogok veled egy földél alatt lakni, hiszen te képes lennél testvéreidet megmérgezni.

Ezt már csak azért tette hozzá, hogy tőle telhetőleg sértse Karolint.

Az idősebb Vágó-lány sikoltott, kezeit tördelte:

— Emma, ne hagyj el, ne üzz el! Félttem, hogy elveszítelek. Az én életem is nyomorult volt mindig. Szenvedtem sokat . . . én is . . .

Zokogni kezdett, közben halkán sikoltott, oda rohant nővéréhez, térdre vetette magát előtte s ott jajgatott a szőnyegen.

Mi lett a szigorú, parancsoló Karolinból?!

Emmát meglepte ez a nem várt viselkedés. Némi elégtételül szolgált neki nénje gyáva, rút siráncozása, idétlen nyavalygása. Odébb húzódott nővérétől, a ki térdeit akarta átkulcsolni s hidegen így szólt:

— Én neked megbocsátani talán soha sem tudok. Csak annyit ígérhetek meg, hogy egyelőre még nem válunk el; majd meggondolom a dolgot. Kelj föl, Karolin.

Az idősebb lány fölkel. Igazán szánalmas volt. Most lehetett csak látni, milyen csúnya. Lehajtott fejjel sompolygott a tükörhöz s reszkető kezekkel igazgatta haját.

Kinyílt az ajtó s az Örzse szolgáló bekialtott:

— Kisasszony, kisasszony, tesszen csak kigyünni, megellett a Páva.

— Mindjárt! — kiáltott Karolin s most jutott eszébe, hogy ez a cseléd előbb is benyithatott volna.

Jól bebugyelálta fejét s kiment az istállóba.

Este, mialatt Karolin vacsorát főzött, Emma mindent elmondott Antal bácsinak. A tanító megkönnyebbült s kérte barátnőjét, hogy legyen irgalmas néniéhez, ne hagyja el.

Hét-nyolcz langyos nap elvitte a havat. Fölszikkadt az udvar, ki lehetett menni a kertbe. Gyors léptekkel közeledett a tavasz. Antal bácsi kint járt a réten, az erdőszélen és ibolyacsokrokat hozott a lányoknak.

Emma kedélyében változás állott be; ingerlékenynyé, szeszélyessé lett. Mióta megtudta, hogy Szabó valószínűleg elvette volna: bánat helyett keserűség töltötte be szívet. Tehetetlen harag fogta el időnkint Karolin ellen. Úgy érezte néha, hogy meg kellene Karolint ölnie, vagy legalább neki rohanni, össze-vissza verni, karmolni. Nénjét okolta mindenért.

A ki régtől ismerte a Vágó-ház belső berendezését és most jött ide, bizony nagyon elcsodálkozhatott. Megváltozott az egész ház. Emma kívánságára átrakták a bútorokat. A hol eddig szekrény volt, oda ágyat tettek; a két lakatlan szobát kitakarították, újra rendezték, sőt egyetmást vásároltak is.

— Nekem egy pár szépirodalmi lap kell! — szólt egy napon Emma.

Karolin arcza megrándult ugyan, azonban ellenkezni nem mert a világért sem. Megrendelték a lapokat s Emma mindig olvasott. Délutánonkint az idősebb lány is könyvet vett a kezébe, de bizony megesett, hogy húga, keményen a szeme közé nézve, rászólt:

— Szeretnék egy kicsit magamban lenni. Megnézhet-néd, elég mélyen ássák-e a kertet?

És Karolin szó nélkül fölkelt, ment a kertbe.

Majd a cselédekkel bánt rosszul Emma. Detári Jónás, a kocsis, kegyetlenül bámult, mikor összeszidta azért, mert nem hozta meg az ujságot a postáról.

— Ha nem adták ide, kisasszonykám, hát tehetek én róla!

— Csak te ne beszélj, mind ellenségeim vagytok! — kiáltott a távozó cseléd után.

Kijutott néha még Antal bácsinak is egy kis szeszély. Korholta, hogy mért hoz unalmas könyveket.

Lassan úr lett Emma az egész házban. Karolinnal állandóan érezte haragját és gyűlöletét s ha nénje néha védekezni vagy éppen támadni próbált, azonnal fogatni akart, hogy megy a közjegyzőhöz s foganatosíttatja a végrendelet intézkedéseit.

Karolint naponként emlékeztette rút cselekedetére. Ha délelőtt nem, délután okvetlenül hallotta hűgától:

— Ha te azt az aljasságot nem követed el, ma én vagyok a Szabó felesége.

Vagy:

— Megöltél. Kifosztottál mindenből. Egész életemben kutyád voltam és végül még meg is mérgeztél, mint a megunt, öreg ebet szokás.

— Emmácskám, az Isten szerelmére kérlek, — rimánkodott Karolin, — ne bánts, jóvá teszem minden hibámat azzal, hogy minden gondolatodat ellesem. Szolgállak szívesen, csak ne bánts!

— Késő. Gyűlöllek, tudd meg, utállak.

Egyszer, mikor nagyon sértegette nénjét az ifjabb lány, az ilyen szavakra fakadt kinjában:

— Emma, édes, hátha még megismersz valakit. Te szép vagy most is. Majd meglásd, hogy még valaki . . .

— Hallgass. Nem lesz többet senki. De még azt is elüldöznéd te. Azt írnád neki, hogy rossz életű vagyok. Te mindenre képes vagy.

Karolin túrt, várt, de bizony nem javult a helyzet. Hűga féktelen gyűlöletével nem birt; nem volt hozzá meg az erkölcsi alap. Nagy bünt követett el s annak szenvedte

most lealázó, szörnyű következményeit. Emma még ruházkodásába is beleszólt néha. Míg végre egy szeles, hideg márcziusi reggel meghozta az ifjabb Vágó-lány legszebb diadalát.

Karolin kabátját két nappal előbb Antal bácsi bevitte a városba diszittetni. Harmad napra várták a postán, de nem jött, pedig reggel ki kellett menni a földekre. Karolin félénken megszólalt:

— Emmuskám, édes, ide adhatnád a kabátodat. A bunda nagyon nehéz már.

A fiatalabb lány szeme fölillant. Rémitő gondolat fogamzott meg agyában. Elhatározta, hogy kipróbálja erejét, még ha sebet kapna ő maga is. Gonoszul, hidegen pillantott nővéreire s metsző, rossz indulatu hangon vetette oda:

— Sajnálom, nem adhatom, hátha nekem is kell itt-honn. Hanem ott a kamrában a sárga kabát, vedd föl azt.

— Már azt nem teszem, Emma. — mondta megbotránkozva Karolin, — inkább nem megyek.

— Nem teszed? Úgy-e nem, drága testvér?! Hanem én velem négy esztendeig lordattad. Nohát! — és hangja rekedté vált az izgalomtól, — én meg atyánk sírjára esküszöm, hogy ha föl nem veszed és ki nem mégy benne, holnap elhagyom a házat és még a vármegyéből is kiköltözöm. Hiremet sem hallod.

— De Emma! . . . Mit akarsz? . . .

— Tudd meg te is, hogy mit tesz az, olyan kabátban járni. Pedig te — fűzte hozzá leírhatatlan gúnynyal, — tíz esztendővel idősebb csirke vagy mint én.

— Ez mégis sok, — dühöngött Karolin.

Amaz elfordult, indult a másik szobába, hol rendszerint tartózkodni szokott s visszatekintve, fogai közt mondta:

— Megesküdtem. Azt teszed, a mit akarsz. Több szavam nincs.

És Karolin a sárga kabátban ment ki a földekre.

VII.

Eljött az édes május.

A nap melegen sütött. Zöld lomb borította már a fákat, madarak csicseregtek a kertben, a mezőn. A viruló rétek, hullámozó vetések fölött pacsirták repdestek; föl-föl-iramodtak az égbolt kéksége felé, s vitték-vitték a magasba szívvidámitó éneküket is, mintha ragyogó ezüstszalagot ragadtak volna föl a tündöklő levegőbe. Az ég alján fehér felhők úsztak; puhák és könnyűek. A napfény szétomlott a földön, a virágokon, a háztetőkön; a sugarak táncoltak, vibráltak, lobogtak. Mindenütt ragyogás, vidámság, élet! Mintha időnkint éles csendülés röpvenne át az újra élő, hatalmas természetben. Tobzódott mámorában a diadalmas tavasz!

A Vágó-nővérek hálósobájának vászonfüggönyei le voltak bocsátva; benn félhomály uralkodott. Első perczben nem is lehetett látni.

Karolin ágyban feküdt. Arcza halálsápadt, ajka cserepes, szemei mélyen beesettek. Szörnyen lesóványodott, csont és bőr, sárga, ránczos bőr volt az egész nő; jóformán nem is nő, hanem váz. Nyolcz napig küzdött szívós szervezete a halállal s most már túl volt a veszélyen.

Április végén egy-két hideg nap köszöntött be; Karolin meghűlt és veszedelmes tüdőgyuladást kapott. Emma, ki eddig olyan engesztelhetetlenül gyűlölte, most nagyon megijedt. Fölülkerekedett benne természetes jó szíve s gonddal, odaadással ápolta nénjét. Szakadatlanul ágya mellett ült és hallgatta lázban beszélő testvérét. Karolin csaknem mindig vele és Szabóval foglalkozott; valami házi-bált emlegetett, aztán egy kocsizást a városba.

Emma órákon át elnézte az önkívületben fekvő beteget, a mint lesóványodott, bunkós ujjáival a paplan vörös szövetén babrált. Meg-megrezzent, mikor a szenvedő kínos nyögéssel vetett magán egyet s utána hol érthetetlenül, hol meg egész hangosan beszélni kezdett.

— Nem fogja megtudni soha senki, hogy milyen nagyon . . . szerettem! . . . — és torz mosolygás jelent meg a lázas, kisebesedett ajkakon.

A fiatalabb nővér szívében a betegség izgatott napjai, rémitő hosszú éjszakái alatt, midőn nézte kínlódo, lihegő-nénjét, mikor hallotta gyötrő, nehéz köhögését, lassankint engedni kezdett a gyűlölet halálos dermedtsége. Fölvillant elméjében, hogy hiszen Karolin is úgy halhat meg, mint a ki nem volt boldog soha. Annak is egész élete a konyhában, a munkások közt, azután apja betegágya mellett, később a tiszta, de rideg leányszobában telt el.

Micsoda élet is az övék! Fölkelnek, lefeküsznek. Ostoba szemérmertességgel takargatják egymástól sovány tagjaikat. Tartózkodnak minden olyan kifejezéstől a mely férfival, érzékiséggel van kapcsolatban. Pedig tudta Emma nagyon jól, mindketten gondoltak csókokra, ölelésre. Néha, mikor a holdvilág besütött, zavartan néztek a kékes homályban egymás ágyára, hol két lány feküdt állig betakarózva.

Emma most némi engesztelődéssel nézte Karolint. Az kidugta kezét a paplan alól s megérintette hűga karját.

— Emma, — szólt suttogó hangon, — lehet, hogy én meghalok.

— Nem halsz meg; az orvos mondta, túl vagy minden veszélyen.

— Az orvos nem tudja, milyen gyöngé vagyok. Emma, kedves Emmácska, ne váljunk el gyűlölettel.

— Meggyógyulsz.

— Nem gyógyulok. Kivisztek apa mellé. Féltem a haláltól, de most már nem félek. — Elhallgatott; kifáradt és aszott melle gyorsan szedte a lélekzetet.

— Jobban vagy, — mondta Emma.

Karolin nem hallotta.

— Nem félek a haláltól. Jobb lesz ott a sírban. Az életem csak hosszú szenvedés volt. Te azt nem is tudod... Most már mindegy, elmondom, hogy nagyon boldogtalan voltam mindig.

— Te, Karolin?

— Engem soha nem szeretett senki. Féltek tőlem a fiatal emberek! Isten tudja miért, kerültek. Nekem nem udvaroltak. Csúnya voltam, kellemetlen. S mikor láttam, hogy nem kellek senkinek, magam is kellemetlen akartam

lenni. Pedig majd megölt a vágy, majd elsorvasztott, hogy engem is szeressen valaki.

— Szegény Karolin, — sóhajtott Emma s oda hajolt a beteg fölé.

— Én is szerettem két fiatal embert. Különösen pedig szerettem, Emma, ... végtelenül imádtam ... Emmácska! ... Szabót ...

Karolin köhögni kezdett. Szörnyen köhögött és két sárga kezét erősen szorította bal mellére, mert nagyon fájt megkínzott tüdeje. A másik tágra nyitott szemmel, lihegve hajolt nővére arcához s úgy kérdezte:

— Szabót?

— Igen. Többször járt nálunk. Táncoltam vele és egyszer bevitt kocsin Lévára! Oh Istenem! ... Szép fiatal ember volt. Egy évig írtam neki a leveleket ...

Az ifjabb nővér fölrettenve kérdé:

— Te leveleket írtál Szabónak?

Karolin kifelé fordította arcát. Szemei szomorún vetődtek föl, halántékai szinte be voltak lyukadva. Fölpattogott ajkain bánatos mosoly húzódott át.

— Hiszen soha sem küldtem el neki egyet sem. Majd nézd meg a szekrényemben ... az ingek alatt ... a menyasszonyi ingem alatt van egy skatulya ... a menyasszonyi kendő van benne ... meg vagy nyolczvan levél.

— Karolin! — kiáltott felindulva Emma.

— Ez volt az én szerelmem története. Nincs tovább. Ő megházasodott. Engem utálatos, kiállhatatlan vén lánynak tartott mindenki. Az is voltam. Nagyot vétettem ellened. Megbűnhődtem érte. Nem is gondoltam soha, hogy milyen borzasztó, ha gyűlölik az embert!

— Már nem gyűlöllek, — suttogta Emma.

— Gyűlölsz, — mondta bánatosan, — pedig én csak azért nem akartalak férjhez adni, hogy egyedül ne maradjak. Mindig abban a hitben éltem, hogy én halok meg előbb. Úgy is lesz.

Nem birt tovább beszélni. A fölindulás, az emlékek, a végtelen gyöngeség ájulásszerű álmot borítottak szemeire.

Órákig aludt s Emma ezalatt folyton mellette ült s

nézte, — és lassan megenyhült iránta. Hiszen az is szenvedett, az is szeretett: Szabót szerette.

Kinyitotta Emma az ablakot. Édes illat tódult a szobába. Kedves, enyhe májusi alkony jött a kert felől, a virággal megrakott fák lombjai közül.

A beteg csöndesen szunnyadt. Békés fájdalom ült az arcán és sáppadt homloka lassan eltűnt a homályban.

Jött a tanító. Leült Emma mellé az ablakhoz és hal-
kan beszélgettek.

— Ő is szerette, — szólt a lány suttogva, — Szabót szerette. Már nem gyülölöm.

Karolin csak másnap reggel ébredt föl. Két hét mulva pedig már karosszéken üldögélt az ablaknál.

Most még soványabbá lett, mint azelőtt. Haja meg-
öszült, homloka szögletessé vált. Nagyon megöregedett. A betegség lelkileg is megviselte. Rémülten tapasztalta, hogy milyen gyámoltalan tud lenni az ember s még inkább félt az elhagyattatástól.

Az orvos megengedte neki a kimenetelt, azonban óvatosságot kötött a lelkére. Terítsen magára kendőt, vagy vegyen kabátot, mert a május még nem megbízható s egy újabb meghülés végzetessé válhatik.

Régen nem volt kinn az idősebb nővér, nagyon vágyott látni az udvart, de az idő nem nagyon kedvezett neki. Csak olyan tavaszi meleg volt.

— Mindegy, — mondá gyöngye hangon, — kimegyek egy órára. Tudja Isten, mikor lesz igazi meleg.

— Jó, — felelt Emma, — de végy kabátot.

— Igen veszek, — válaszolt Karolin s a bűneikért vezeklő szentek elszánt, földöntúli mosolyával nézett hugára. Majd fölemelte erőtlen kezét, lesütötte fátyolozott szemeit és bánatos hangon folytatta: — Hozd ide, szívem, a sárga kabátot, fölveszem!

Emma nénjére pillantott; látta megtört alakját, ősz haját; hallotta szomorú hangját, észrevette azt a fáradt mozdulatot, a melylyel karját fölemelte s kiszökökent szeméből a könny. Szívéről leolvadt a hidegség, gyűlölség utolsó jege is; oda futott nővéréhez, gyöngéden megölelte, megsókolta.

— Karolin, a kabátot még ma az öreg Bura Pálnénak adom. Karolin, már nem haragszom rád, — szeretlek.

S a két lány engesztelő könnyei összefolytak egy olyan ölekezésben, a milyen még soha nem füzte őket össze.

Karolin kiült a folyosóra s elnézte az udvart.

A ház előtti kis kertben virágok nyiltak, a gyümölcsösből ide látszottak a fehér fák, mintha ágaik zöld levél helyett pillangók millióival lennének megrakva. Az udvar baloldalán, drótkerítéssel elválasztott téren baromfiak jártak. Óriási sárga tyúkok közt emeletnyi nagy kakas lépkedett. Odább apró csirkék csipogtak. Néha a kácsahad kezdett fülsiketítő hápogásba, mikor megriadt valamitől.

A nap fátyolszerű felhőn át mutatta homályos arczát, s a hegyek felől szellő lebbent át a fakadó vadszőlő-lombokon.

Karolinnak minden mintha új lett volna. Pezsdülő élet ébredt száraz tagjaiban. Szíve megtelt, mint harmattal a virág kelyhe.

— Emmácskám, drága szívem, nagyon rossz voltam hozzád! — suttogta és szemeiből forró könnyek gördültek sárga arczára.

* * *

Elmúlt egy év.

A Vágó-házban szeretet és béke lakott.

A birtokot néhány hold kivételével bérbe adták s csak a kertben munkálódtak. A tanító még mindig hozzájuk járt délben és este.

Jött az ősz megint. Ujra sárgulni kezdtek a falevelek, hullottak a virágszirmok.

Balogh Antal és Emma bent voltak a szobában. Karolin a tyúkokat etette. Behallatszott, a mint fáradhatatlanul kiabálta:

— Pi-pi-pi, pi-pi-pi, kis csibéim!

Balogh bácsi Emma felé fordult, megfogta kezét s lehajtott fővel állt a lány mellett. Majd indulattól remegő hangon megszólalt:

— Emmácska, ha már maga boldog nem lehet is, tegyen boldoggá legalább egy embert. Emmácska, legyen a feleségem!

A leány szeliden kivonta kezét a tanítóéból és ráemelve piruló arczát, így szólt:

— Nézze csak, édes jó Antal bácsi . . . — elakadt, majd kijavította, — édes, régi jó barátom, megtenném, ha magát ezzel boldoggá tehetném, de lássa, Karolint most már nem akarom . . .

Antal bácsi újra megfogta Emma kis kezét, ajkához emelte s végtelen tisztelettel, végtelen szeretettel megcsókolta.

— Emmácskám, drága mindenségem, hogy is gondolhatta, hogy én előbb Karolin beleegyezését ki nem kértem volna? Együtt fogunk lakni halálunkig.

Sárgarigó éles füttye hallatszott be a nyitott ablakon, míg az udvaron Karolin zsörtölődött:

— Hess innen, te rút, nagy kakas!

A tanító szívében túláradt a tíz évig elfojtott érzélem, nekibátorodott és remegő karral ölelte magához Emmát, a ki szeliden borult arra a hű kebelre. Kis idő múlva megszólalt a lány:

— Most menjünk ki Karolinhoz!

JÓKAY LAJOS.

A KALEVIPOEGBÓL.

1.

A számra nézve kicsiny finnugor népcsaládnak aránylag igen gazdag népköltészete van. Különösen az epika terén mutat fel több becses alkotást. Két népnek: a finnnek és az észtnak epikája eposi magaslatra emelkedett a *Kalevalában* és a *Kalevipoeqban*.

A folyó év nyarán ép ötven esztendeje, hogy a kicsiny észtnak naiv eposából, a *Kalevipoeq*ból a befejező közlemény napvilágot látott Dorpátban.*

A húsz énekből s körülbelül 19,000 sorból álló naiv epos végleges alakjában Kreutzwald Friedrich Reinhold műve, ki tíz évre terjedő fáradságos munkával egybeállította és részben versbe öntötte a néptől származó verses és prózai mondákat. Minden bírálója elismerte, hogy nem közönséges költői tehetséggel és kiváló népies érzékkel oldotta meg nehéz feladatát. Bár néprajzi szempontból a *Kalevipoeq* nem ér föl a *Kalevalával*, a szerkezet egységes voltában fölülmúlja. A költemény legtöbb epizódja szorosan fűződik a főhős kimagasló alakja köré. Kreutzwald elérte célját. Sikerült oly művet alkotnia, mely népe lelkére emelően, buzdítólag hatott és hat nemzeti küzdelmében s irodalmának anyagot adott és irányt jelölt.

Az alább közölt IV. ének tartalmilag két részre oszlik; az első (1—561 sor) Kalev fiának egyik kalandját mondja el, a második rész (562—890 sor) e kaland mythikus ábrázolását. Kalevipoeq, Kalev fia ugyanis a finn varázslótól elrabolt édesanyját kereső útjában egy kis szigeten pihenőt tart. Itt elcsábítja a sziget urának leányát, a ki e miatt kétségbeesve, a tengerbe szédül. Ez az első rész tartalma. A második részben a

* L. e. műről: A *Kalevipoeq*. Irta Bán Aladár, *Ethnographia*, 1911. 1.

leány a maga vesztét egy mythikus dalban maga mondja el s ez tulajdonkép nem egyéb, mint a vízbe halt leány siralma. Költői szempontból úgy tekinthetjük, mint a hajadon szomorú sorsának allegoriáját.

Az első részt Kreutzwald prózai mondából dolgozta fel. Valami rejtelen lappang ebben a szép epizódban. S ez az: miért tántorodik a leány rémültében a tengerbe, mikor csábítójának kilétét megtudja s miért ejti ki a leány atyja a dorongot kezéből Kalevfi megpillantásakor? Ezt a rejtelmet maga a költő a VII. énekben (200 sor) fejti meg. Mikor ugyanis Kalev fia Finnországból visszatérőben e sziget mellett hajózik el, a leány lelke folsír a vízből: «Erre hajóz a hős testvér, *huga* tenger mélyén alszik». E szerint tehát a leány testvére volt a hősnek: innen az apa rémülete s a leány kétségbeesése. Itt bukkan föl azonban az igazi ellenmondás. Ha Kalevfi és a leány testvérek: akkor a szigeti öreg házaspár Kalevfi szülei. Már pedig a hősnek atyja és anyja rég meghalt. Ez az ellenmondás megvan a *Kalevala* legszebb epizódjában, Kullervo történetében is s megfejtése csak az lehet, hogy itt két külön mondának egybeolvadásával állunk szemben.

Az ének második része eredetileg szintén külön monda volt s a *Kalevala* Aino-epizódjával vethető egybe. Amott az agg Väinämöinen, a vízisten miatt fül vízbe a leány — itt a «rézember» csalogatja belé. Hogy ez a rézember tulajdonkép vízi isten, azt bizonyítja a germán nevű, de bizonyára ősi eredetű észt *näikk* vízi istenség alakja, ki emberekre vadász a vízben, különösen fürdőző leányokra s Proteusként különféle állati és emberi alakban szokott megjelenni.¹ Ez a vízi isten hasonló néven a finneknél is előfordul és pedig vén, szakállas ember képében.² Ez az epizód véleményem szerint azonos azzal a mythikus balladával, a mely a finn *Kanteletarban* «*Meren kosi-jat*» (Tengerből szállt kérők)³ s *Neus Estnische Volkslieder* (1850) című gyűjteményében (I. 116.) *Die Freier des Meeres* címen olvasható. Hogy ez a mythikus költemény Észtországból vándorolt Finnország délkeleti részébe, bizonyítja az, hogy az

¹ V. ö. *Germanische Elben und Götter beim Estenvolke*, von L. v. Schroeder, Wien, 1906. 5—6. l.

² K. Krohn: *Kalevalan ranojen historia*, III. 376. l.

³ Magyarul megjelent fordításomban *Az Ujság* cz. lap 1909. karácsonyi számában.

ősregi szetukéz népdaloknak Hurt Jakabtól szerkesztett gyűjteményében* ez a költemény hat teljes változatban van közölve. A szetukéz-észt változatokból derül ki a költemény szép allegorikus jelentősége: a leány többre becsüli a szántóvető embert a halásznál, mert ha a szántóvető munkára megy, daloló asszonyt hagy otthon, a halász felesége pedig sírva várja haza urát a vészes tengerről.

Sok bizonyító erejű egyezést említhetnénk föl ez epizóddal eredetére nézve, de csak egyre hívjuk még föl a figyelmet. Az alább bemutatott ének 548. sorától emlegetett tenger gereblyélés azonos eredetű a *Kalevala* XV. énekének azon epizódjával, melyben Lemminkäinen anyja, kezében hosszú gereblyével lemegy az Alvilág zúgójának tövéhez s addig gereblyéli a vizet, míg össze nem szedi fia testének minden darabját. E sok egyezés mind arra mutat, hogy a *Kalevala* és a *Kalevipoeg* anyagának nagy része közös forrásból fakadt; és pedig, mint Krohn Károly kutatásai egyre világosabbá teszik, ez a forrás nem Finnországban, hanem Észtországban eredt.

2.

A költemény IV. éneke.

Aranyos kakuk kakukkolj,	Némán nézték a kösziklák,
Ezüstcsőrű csiesergő szólj,	Bősz hullámok is bámúlták,
Réznyelvű riadozz, dalolj!	Csillagok csodálva látták:
Mult időkből mondj meséket,	Hogyan indult hős Kalevf
Régiokrül zengj regéket,	Édes anyját fölkeresni,
Nótáidat noszold rendbe,	Eltűnt fajdocskát föllelni:
Szövögesd szöveid egybe!	Ló nélkül a hosszú útra,
Ha te nem szólsz, szólok majd én	Paripátlan barangolva,
Vadruca riogó nyelvén,	Gyalog szerrel bandukolva.
Dalok, mint a hattuk dallnak,	Sok férfi merengve néze,
Kik hétféle nótát tudnak	Könny rengett a nők szemébe',
Hőseiről a multaknak.	Sok leányka sírva látta,
Dalt tanulnak a fókától,	Kalevf mint küzd magára
Aranyhajú hablánykától,	Sík tengernek sima hátán,
A part kemény köveitől,	Háborgó hullámok ormán
Suhogó víz sellőitől,	Tajtékozó habot turván:
Verseket a vízanyától,	Egyedül a sötét éjben
Hold-tündérnek ajakáról,	Ösmeretlen, bús ösvényen.
Sziget istene szájából,	Hogy a magas partrul megint
Sziget anyja szólásából...	Sas-szemével körültekint

* *Setukeste laulud*, I. k. 52. darab.

És seholsem talál nyomot,
Nem lát ladikszelte habot:
A meredek sziklamartrul
Le a hullámokba lódul,
Harsogó víz mély völgyébe,
Örvénylő habok ölére.

Evezője a két karja,
Úsztát lába kormányozza,
Lengő haja a vitorla!
A finn partok felé úszik,
Turja* tájára törekszik,
Észak fele vitorlázik.
Reméli: fölleli anyját,
Megmentheti a madárkát,
Leoldhatja lábzinórját.
Csak úgy ég a vágyba' lelke,
A varázslót hogy leverje,
Legyőzze a körmös latort,
Elverje a rablón a port,
Hogy míg süt a nap sugara,
Ne szülessék nők tolvaja,
Asszonyrabló többé soha!

—
Gönczölszekér és Fiastyuk
S Észak-csillag, kicsi fiuk
Tündökölve hintettek fényt
S úgy jelöltek néki ösvényt,
A mint küzdött a habokon,
Haladt a hős hullámokon
Föl egyenest Finnországnak,
Mohos, meredek szikláknak.
Nincs a víznek gerendája.
Fölötte nincs falu, csárda,
Tanya sincs a tenger tükrén,
Csőszviskó csöndes víz színén,
Mely az utat megmutatná,
Ténfergőt eligazítná.

Vizet veri kemény karral,
Habit szeli szörnyű garral,
Bölcső módra ringó hullám
Röpíti a férfit hátán,
Ki erővel tör előre
Gyűrűs habokat legyőzve,

Mind messzibbre, északabbra,
Pusztaságos sziklapartra.

Kalev fia, hős dalia,
Gyászos özvegy hű gyámola!
Nem úntad meg te a munkát,
Küszködésed nem sokallád,
Egy perczig se csüggedeztél,
A mint előre törtettél
Anyád nyomdokát nyomozva,
Eltűnt fajdocskát kutatva.
A csillagok vándoroltak
Mennynek útján, a mint szoktak,
Észak-csillag állt csak vesztig,
Gönczölszekér nem mozdult meg..

Vizet veri kemény karral,
Habit szeli szörnyű garral,
Bölcső módra ringó hullám
Röpíti a férfit hátán,
Ki erővel tör előre
Gyűrűs habokat legyőzve,
Mind messzibbre, északabbra,
Pusztaságos sziklapartra.

Kalev legkedvesebb fia
Egyre messzibb távoloda,
Hogy anyjára rátaláljon,
Betyár rablón bosszút álljon.
Szeretet ég a szívében,
Bosszu lángol a lelkében,
Ez tartja a hősit ébren:
Hogy ne únja hosszú úsztát:
Ne érezze fáradását.

Fiastyúk az ég alján jár,
Kél a Kaszás-csillag immár,
Az éjféli se lehet messzi;
De nem látszik sehol, senki.
Nincsen erre útmutató,
Ki megmondja, hány az óra,
Kel-e már a hajnal pírja.
Nem kukorít kakas itten,
Nem kotkodál tyúk a vízen,
Hal torkán a hang megakad,
Nóta nyelvén sohse fakad.

S ím, a habok között végre

* Turja = Norvégia.

Fölbukkan egy kis dombféle.
Lankás sziget lehet arra,
Szárazföld az, szép darabka.
Siet Kalev, csak úgy liheg,
A szigethez mind közelebb.

Vizet veri kemény karral,
Habot szeli szörnyű garral,
Bölcső módra ringó hullám
Röpíti a férfit hátán,
Ki erővel tör előre
Gyűrűs habokat legyőzve,
Mind messzibbre, északabbra,
Sziget partja felé tartva.

Most a daliás Kalevfi
A szigetre vágy kimenni
Egy-két rövid pillanatra,
Fáradtságát hogy kifujja.

Vizet veri kemény karral,
Habot szeli szörnyű garral,
Bölcső módra ringó hullám
Röpíti a férfit hátán
Pusztaságos partok alján.

Kalev kemény sarjadéka
Végtire a partra jutva
Kimerülten és vizesen
Egy sziklafal mögé pihen;
Fáradt csontját megnyugosztja
Keskeny kőszirt közepében,
Mohos sziklapad ölében.

Lábát a mint nyújtóztatja,
Vékony vizet ér az ujjá,
Hullám nyelve nyalja talpát,
Viztajték veri bokáját,
Ringó habok körüljátszák.
Nyugodni vágy egy csipetnyit,
Szundikálni egy-két perczig,
Félórácskát szenderegni,
Pillanatig megpihenni.

Mielőtt az álom méze,
Édes szendergés szülője,
Lelke szemét letakarva
Hatalmába vette volna
Erejét is elzibasztva:
Megcsendült az éj csendjében,
Át a sűrű sötétségben,

A mély nyugalom ölében
Egy csapongó ének árja,
Ábrándos dal áriája.

Szép leányka szelid hangja,
Ifjú szüzecke szózatja
Dalos madár módra zenge,
Csenge, mint az aranypenge,
Mint a kakuk fenyű ágán,
Fülemüle bokrok árnyán.

Kalev kemény sarjadéka
Fülét hegyezi a hangra:
Kicsi kakuk mit kakukol,
Ezüstajkú miről dalol,
Mit szól hangos nyelve hegyén,
Csacska csőrének közepén?

Ifju kakuk így kakukolt:
„Messze van a szerelmesem,
Tubiczám ott túl a vizen;
Annyira a szemem se lát,
Előttünk haj! ezernyi gát:
Temérdek nagy tenger habja,
Öt tó esik az utunkba,
Hat elhagyott harasztos rét,
Süppedékes sárberék hét,
Nyolcz televény, termő mező,
Kilencz folyó, zugva kelő,
Fagyos, hideg tíz forrásfő,
Más akadék tizenkettő.
Nem mehetek hozzája én,
Ő sem szállhat hozzám szegény;
Nem látom több hónapon át,
Hetekig se hallom hangját:
Even által epekedem,
Hogy karomba zárhassam én,
Pihenhessek hű kebelén!
Messze van a szerelmesem,
A tubiczám túl a vizen,
Annyira a szemem se lát,
S előttünk haj! ezernyi gát,
Közöttünk a széles világ!
Vidd el, szellő, üdvözetem,
Súgd neki meg, hogy szeretem,
Éltessétek, felhők, soká,
Habok, áldást hintsetek rá,
Eső, szórj elé szerencsét,

Bocsáss belé, ég, bölcs elmét.
 Éljen, mint a sorsa hozza,
 Meg ne rontsa munka gondja.
 Köszöntsd őt oly sok ízben,
 Hányszor dobban érte szívem;
 Köszöntsd annyszor nevemben,
 Ahány vágy ől érte engem.
 Vigy neki tőlem annyi sóhajt,
 Égerfán a hány levél hajt,
 Berekben a hány barka nő,
 Tülevelet hoz a fenyő.
 Köszöntsd őt annyi ízben,
 Hány a hab a tengermélyen,
 Hány csillag csillog az égen!*

Kalev kedves sarjadéka
 A nyakát is hallgatózva
 Kinyújtja az énekszóra:
 Megláthatja tán valahol,
 Ki oly gyönyörűen dalol,
 Zengő torku kis madárkát,
 Bogárszemű barna lánykát.
 A szigetet árny fődé be;
 Éjszakának sötétsége
 S ködös felhő ült fölébe.
 Csak libegő tűznek lángja
 Piláncsolt a pusztaságba
 Magán álló tölgyfa mellől,
 Koros tölgynek közeléből.
 A tűzrakás világába'
 Ott ült a dalos madárka:
 Egy aranyos ajku lányka;
 Kondri haja keblit érte,
 Bő ujjas simúlt mellére.
 Az dalolt ott madárnyelvvel,
 Fülemlé zengésével
 Elzokogva epedésit
 S szíve titkon mitől vérzik.
 Ottan ült a lányka ébren,
 Fürödve a tűz fényében:
 Anyja vásznait őrizte,
 Mik a gyepre kiterítve
 Fehéredtek fényes napon,
 Puhultak a hús harmaton.
 Maga fonta a fonalat
 Hosszu téli idő alatt,

Miből aztán, szövőszéken
 Dolgoztatva nagy serényen
 Fehér vászon lett kezében.
 De míg szálát szőtt a keze,
 Ujja fonált rendezgete
 S a lábitón járt a lába —
 Dalt csicsergett egyre szája.

A legkedvesb Kalevfi most
 Nótázni kezd neki viszont,
 Nóta során egyet fordít,
 Megtréfálja a kis kondrit;
 Szavait így szedi rendbe,
 Imígy válogatja versebe:

«Miért merengsz a távolba,
 Könnyes szemmel kék habokra,
 Bújdosódon búslakodva?
 Mért nem a legényre nézel,
 Ki itt vagyon hozzád közel?
 Itt van közel szemed előtt
 Szerelmes szép szeretőd,
 Öleljed hő szivedre őt!
 Nincs vágyunknak akadály,
 Nincsen, a mi közénk állna;
 Nem választ el tenger habja,
 Tó sem tódul az utunkba;
 Nincs iszapos mező itten,
 Süppedékes sárrét sincsen;
 Köztünk nincs kövér legelő,
 Folyóvíz se zúgva kelő,
 Sem pedig fagyos forrásfő.
 Közel hozzád, szemed előtt,
 Találhatsz te jobb szeretőt,
 Kinek melegebb a karja,
 Több örömet terem ajka.
 Itt van a te közeledbe',
 Kiből jobb szerető lenne,
 Híres nemzetségnek hőse,
 Ősi birtok öröklője.
 Hosszu lába, kemény keze
 Hozták habok hátán ide;
 Ezek hozták át a vízen
 A szigetre észrevétlen,
 Szigeti szüzek örömére,
 Lápi lányocskák kedvére!*

Sziget szüze, a kedves lány

Hamis dalra hallgatott lám,
 Mert a csalfa nótá csalta,
 Kivánsága elragadta.
 Látni vágy a nótás ajkut,
 Kacsintni a kedves ifjut,
 Ki ily dévaj dalokat tud.
 Közelebb lép szegény lányka
 Hallgatózva a nótára,
 Lopózva megy kicsi lába.
 Egyet lépett, kettőt lépett,
 Akaratlan tiz lépést tett,
 Tudattalan huszat is lép,
 Véletlenül százat is még —
 Isten tudja, hogy hányat még!
 Az énekest vágyik látni:
 Rokona tán, finnországi,
 Avagy kérészt legényke,
 Jegyajándék a kezébe!

Kis leányka, sziget szüze,
 Röpülj, rejtezz el előle,
 Mig nem fog meg szép szemével,
 Nem igéz meg nézésével:
 Akkor aztán késő minden,
 Nem tudsz menekülni innen!

Sziget szüze, kicsi lányka
 A hős ifjut im meglátja,
 Megpillantja a mart fűvén,
 S hozzá kicsit közelebb mén.

Az éjszaka hűvösében
 Beszélgetnek együtt szépen.
 Enyeleget elcsevegnek,
 Érzelmek ébredéznek,
 S varázsán a szerelemnek
 Olvadozni kezd a szívük,
 Bódulatba borul lelkük.
 Kis leányka, sziget szüze
 Legény mellé im leüle
 Gondolatlan, mint a gyermek,
 Mellé pihen a pázsitra,
 Mohos kövek párnáira...

Sziget szüze, barna lányka,
 Micsoda baj ért tégedet,
 Hogy hangosan fölkiáltva
 Könnyek között panaszkodtál,
 Segítségért sikoltottál?

Talán téged Kalev keblén
 Szerelmesen átölelvén
 Csipődet megszorította,
 Lapoczkád megrándította
 S megroppant a lábad csontja?
 Ki kaphatott hajba véled,
 Ki taszított bajba téged?

A lány hangját atyja hallja,
 Gyermekeinek jaját anyja.
 Álom igáját lerázzák,
 Leoldják az alvás lánczát
 S elméjükben ezt forgatják:
 Balga álom volt bizonynyal,
 A mi rémített e hanggal...
 De sirása a leánynak,
 Jajszavai panaszának
 Imetten is ide szállnak.

Ágyában az apó fölül,
 Kiugrik a párna közül,
 Husángot kap és kisiet,
 Meghallani az esetet,
 Látni, hogy mi történhetett:
 Tán valami hamis legény,
 Rút tolvaj az éj sötétén
 Ellopta a lányka kincsét,
 Anyai szent örökségét?

Hogy meglátja váratlanul
 Az apó a hőst a sziklán,
 Kezébül a karó kihull,
 Elnémul a szó az ajkán
 S a hirtelen félelemtől
 Arcza sápad, szíve elhül.

Búsán áll a gyöngye kis lány,
 Árva rucza parti sziklán;
 Nagy szűgyene majd megöli,
 Szemét félve földre süti, —
 Könny ragyog a szempilláján,
 Piros folt a két orcáján;
 Úgy áll szót se szólva, némán.

Kalev fia, a hős legény,
 Üldögél a szikla ölen,
 Odvas köszirt oldalában
 S az apótul kérdi bátran:
 Vajjon tegnap késő este
 Sziget partja mentin menve

Finn varázsló szelek ura
 Viru¹ felől térve haza
 Csónakán nem járt-e erre?

Apó ezt feleli erre:

«Nem láttam bizony, testvérkém,
 Viharkeltő varázslót én;
 Nem láttam már napok óta,
 Senkit hosszú hetek óta.
 Hol születél, mondd el nekem,
 Hol a hazád, hős idegen,
 Merre nőttél lágy fészkeden?
 A nemzetség honnan eredt,
 Mely világra szült tégedet?
 Melyik anya dús kebelén
 Dagadozó melle tején
 Lett belőled ily hős legény?
 Mintha istenektől volnál,
 Tára² törzsből származnál;
 Sugár ragyog az arcodon,
 Szemedben is ezt olvasom,
 Ezt minden kis vonásodon.»

Kalev fia így szól neki,
 Furfangosan ezt feleli:
 «Viru öblei vidékin,
 Arju³ szirtes dombtetőin,
 Lääne parti pusztaságin
 Sok-sok úton sétálgattam,
 Ösvényt sokat összejártam,
 Lépett ezernyit a lábam.
 De van egy kis ösvény ottan,
 Melyet legtöbbször tapodtam;
 Ez víz mindnél rövidebben
 Atyám udvarába engem,
 Édes apám tárházához,
 Bátyám karós kapujához,
 Itt támadtam tölgy tövéből,⁴
 Nőttem növények nedvéből,
 Cseperedtem csira mellől.
 Itt ringott a bölcsőm nékem,

Szikla fölött itt állt fészkem.
 Emlékei játékomnak
 A pázsiton ott maradtak.
 Hősök atyja volt a férfi,
 A ki egykor nemzett engem,
 Kitől a világra lettem.
 Dús kebelű édes anyám,
 Tejjel tápláló dajkám
 Lääne-erdőn nevedett,
 Fajd tojásából született.⁵
 Azt látod-e az orcámon,
 Hogy isteni a családmon?
 Kételkedel tán te bohó,
 Hogy a hősi Kalev apó
 Tudott fiút még nemzeni,
 Sarjadékot növesztetni?
 Nem gondolod, hogy ki itt áll,
 Linda asszony maradéka,
 Fészekfentő sarjadéka?»

A kis leány, sziget szüze
 E szavakra megrémüle,
 Elsápadt az arca színe
 Hallván, hogy Kalev az atyja
 S Linda az ifjúnak anyja.

Összerezzen az özike,
 Sziget szüze, a kicsike
 Szirt szélihez közel lépe,
 Gyorsan a part peremére;
 Megremegett ott a térde,
 S a kis lányka támolyogva
 Beleszédült a habokba.
 Tenger fenekére szálla,
 Hűvös tenger homályába.
 Befődte a víz szegénykét,
 Bodros hullámok benyelték,
 Sötét mélységbe temették!
 Víz temette, hab benyelte
 Szemefényit az apjának,
 Galambját édes anyjának.

¹ Viru = Wierland, Észtország egyik tartománya.

² Tára a pogány észtek főistene.

³ Arju = Harrien, Lääne = Wiik, Észtország részei.

⁴ Tölgy a pogány észtek legszentebb fája.

⁵ Kalevipoege anyja, Linda fajdtojásból lett.

Rémülten riad föl atyja,
 Segítségért sivit ajka!
 Kalev fia rohan erre
 S elmerül a mély tengerbe
 Megmenteni a madárkát,
 Fölhozni víz fenekéről
 A habokba halt leánykát.

De az árnak széles ágya,
 Hűvös habok nyoszolyája,
 Mérhetetlen mély víz öble
 Már a szüzcskét benyelte
 S örvények nyirkos öléből
 Szegénykét nem ereszté föl.

Kalevfinak feje mostan
 Hullámok közül kibukkan
 S az apának ezt kiáltja,
 Ki ottan a parton várja:
 «Isten hozzád, sziget ura,
 Isten áldjon, szegény apa!
 Lányod lesodrá a hullám,
 Tőlem elrabolták anyám;
 Búban bajtársakká lettünk,
 Beborúlt az ég felettünk!»

Kalev legkedvesebb fia
 Ilykép szólva hozzáfoga
 Gyors tempóban tova úszni,
 Sziget szélétül távozni.
 Tarajos hullámok hátán
 Széltül hajtva himbálózván
 Az apának szeme elül
 A hős eltűnt hirtelenül.

Kezével keményen veri,
 A víz színét ugyan szeli,
 Bodros áramok bölcsője
 A hőst himbálja előre,
 Ágaskodó árnak sodra
 Gyorsan rohanva ragadja
 Észak felé, mind messzibbre,
 Sziklapartok felé vive.

Apó rémes riadtára,
 Vészhirdető jajsavára
 Fölserken az anyó tüstént
 Meglátni a gyász eseményt.
 Szegény anyó mért szöktél föl
 Puha párnád melegéből,

Tollas takaród öléből?
 Hisz a bánat hűvös szele,
 Halálhírek jéghidege,
 Gyászt jelentő szavak jege
 Fagyot fordíthat szivedre,
 Véredet jéggé dermesztve.
 Lányod ágya a víz árja,
 Nyirkos hab a nyoszolyája,
 Halak ivóhelye fészke,
 Tanyája a tenger mélye.
 Nem lesz a víz soha dajka,
 Lány bölcsővé bodros habja,
 Gyermekpásztor halak fészke,
 Játsszótárs a tenger mélye.

Szegény anyá mért szöktél föl
 Puha párnád melegéből,
 Hajnal hasadtát se várva,
 Halál híre hallására!
 Hisz az, kit te szeretettel
 Az öledben neveltél fel,
 Ajkaiddal altatgattál,
 Tiszta tejfel táplálgattál,
 Babusgattál a kebleden,
 Két karodon hordtál hiven:
 Hideg habok alatt alszik,
 Nyirkos nyoszolyába nyugszik.

Szegény anyó, gyárts gereblyét,
 Nyujtsad hosszura a nyelét,
 Hosszu foga legyen néki;
 Nyelét rendeld régi rézből,
 Fogát faragd erős érczből:
 Menj a tenger medrit mérni,
 Hullámait gereblyélni,
 Sáros fenekit feltörni!
 Te meg apó hálód fogjad,
 A legújabbat, legjobbat
 S próbálj vele jó szerencsét:
 Talán nyomát megtalálod,
 Kifogod a vízből lányod,
 A mélységből kihalászod!

Mentél a tengert gereblyélni,
 A fenekét fölkarcozni,
 Hullámait hasogatni.
 A gereblye nyele hosszú,

Minden foga finom, karcsú.
Nyele rézből remekelve,
Aczélből a fogak benne
Minden foka vasbul verve.

A vízből mit emeltél föl,
Mit halásztál ki a mélyből?
Tölgyet mertél ki a mélyből,
Fenyőt fogtál a tengerből.
Elvitted a tölgyet haza,
A fenyőt az udvarodba.

Mentél a tengert gereblyélni,
A fenekét fölkarcolni,
A partjait fölkatatni.
Rézrudból volt a gereblye,
Mindegyik fog aczél benne,
Minden foka vasból verve.
S mire leltél lenn a lébe',
Mi került a gereblyédre?

Sastojást leltél a habban,
Vassipkát hoztál föl onnan.
Tojást tetted a sipkába
S hazavitted a kamrába.

Mentél a tengert gereblyélni
A fenekét felkeresni,
Turkálni a tenger szélit,
Szemlélni part szakadékit.

S a mélyből mit emeltél föl,
Mit kaptál a keresésből?
Halat leltél lenn a habban,
Ezüst edény jött fel onnan.
Halat tetted az edénybe
S hazavitted a pinczébe.

Mentél a tengert gereblyélni,
A fenekét fölkeresni,
Hullámaikat hasogatni,
Tenger szélit turogatni.
S nem találtál madárkádra,
Vízbe veszett leánykádra...

Hallgassatok, hallgassatok,
Miről mesélnek a habok?
Hallgassatok bús emberek,
Sorstul sanyargatott szívek!
A tengeren mi szól ottan,
Mi dalol a mély habokban,
Mi sír lent a hullámsírban?

A haboknak zajgásából
Csendül föl a hang csobogva,
A tengernek mély ágyából
Imígy ömledez a nóta:

«Tengerre ment lubiczkolni,
Limányra a lány nótázni;
Kőre tette kis topánját,
Gyűrűit a kavicsokra,
Gyöngre füzre gyöngyszalagját.
Hintázni kezd a habokba',
Tenger dalait dudolja.

Tengerből föl mi csillog ott,
Vízbe elő vaj mi ragyog?
Aranyos kard csillog ottan,
Vízbe ezüst gerely villan,
Rézj rémlik a habokban.
Kardot kezdted kihalászni,
Ezüst gerelyre vadászni,
A rézját kihorgászni.

S vén ember kel ki a vízből,
Borzas rézember bukik föl.
Rézsipka ül a fejébe'
Rézgyűrűkből fonva inge,
Véknya köré rézöv kötve,
A két keze rézkesztyűbe';
Rézcsizma csillog a lábán,
Rézsarkantyú a csizmáján,
Csengő rézből öve csatja
S a csat rézszeeggel kirakva.
Réz a teste, réz a nyaka,
Réz a szeme és ajaka.

S ezt kérdezi az emberke:
«Mit akar a lány a vízbe',
Hajadon a habok hátán,
Tüköcska halak tanyáján?»

Szólott a szüzcseke erre,
Kicsi kacsza ezt felelte:
«Vízre mentem virbitolni,
Tenger tükrin nótázgatni;
S aranykard csillant meg ottan,
Vízben ezüst gerely villan,
Rézj rémlik a habokban.
Ki akartam a kardot venni,
Ezüst gerelyt megszerezni,
Rézját magamnak nyerni.»

A rézember válaszola,
 Réznyelvin így csendült szava:
 «Aranyos kard Kalevié,
 Remek rézj Szulevié,
 Olevié az ezüst dárda,* —
 Rég rejtegetik homályba'.
 Rézhős a remek kincs őre,
 Aranykardnak őrizője,
 Ezüstgerely gondozója,
 Szép rézjnek számadója.
 Nyujtsd kezed a rézembernek,
 Az aranykard őrzőjének,
 Ki az ezüst kopja őre,
 Remek rézj ügyelője:
 Aranykard úgy tied léssen,
 Ezüstgerely is egészen,
 Rézj a te tulajdonod, —
 Kézfogódra mind megkapod.»

Hallja ezt a szüzecke s szól,
 Vadruczácska így válaszol,
 Hattyúmadár halkán dalol:

«Szántó-vető ember lánya,
 Polgárember báránkjája
 Lel legényt a szárazföldön,
 Férjet falusi családból,
 Hitvestársat dolgos hadból.»

A rézember föl kaczagott,
 A lány lába meginogott,
 Félrelépett akaratlan
 Nyirkos, csuszamós avarban,
 Sötét verembe sikamlott,
 Boltos vízbarlangba botlott,
 Tenger tágas teremébe.
 Leánykát a lép befölte,
 Habok hömpölygtek fölébe,
 Elnyelte a víz örökre.

Kerestére indul atyja,
 Kutatni kalézol anyja,
 Vesztett nyomdokát nyomozni:
 Csibelléjük hol csatangol,
 Libácskájuk merre lantol?
 Tán a bagoly, a vén bűnös,
 Varjú, az a kapzsi körmös,

Vagy valami hamis öcsös
 Csibéjük elcsipte csalán,
 Libácskát a tó limbusán,
 Kis lányuk a kályhapadkán?

Kövön lelték kis czipőjét,
 Gyöngye fűzfán gyöngyfűzérét,
 Homokon homlokkötőit,
 Kavicsos köves gyűrűit,
 Fönn a fűzfán ékességit.
 De a lánykát nem találták,
 Nem lelték meg a madárkát.

Kereshetik a kis szüzet,
 Szem elé nem térül többet,
 Tenger fenekére süllyedt.
 Ott alszik a kedves kis lány
 Halak homályos tanyáján.

Kiáltják a kedves nevét,
 Csalják az eltűnt csibikét.
 «Jövel haza, jó leányka,
 Szállj csibellénk a szobánkba,
 Térj meg közibénk, te drága!»

Hallja ezt a hajadon s szól,
 Vízből a lelke válaszol,
 Turbékol a tenger alól:
 «Nem mehetek, nédd apuskám,
 Nem menekhetem anyuskám;
 Víz veri a homlokomat,
 Hab poshasztja pilláimat,
 Szívem szorítja a hullám.
 Vízre mentem virbitolni,
 Tenger tükrin dalolgatni,
 Habok hegyet nótázgatni.
 Topánkám a köre tettem,
 Gyöngye fűzre gyöngyfűzérem,
 Pántlikám a fővénypartra,
 Násfáim a fűzfaágra,
 Gyűrűm kavicsos homokra.
 Vigan hintáztam a habban,
 Hullám dalait dudoltam,
 Vízi verseket daloltam.
 S íme, aranyos kard csillant,
 Vízben ezüst gerely villant,
 Rézj ragyogott ott alatt.

* E három név valószínűleg az észti nép egyes törzseit jelenti.

Kardot kezdtem kihalászni,
 Ezüst gerelyre vadászni,
 A rézíjat kihorgászni.
 S vén ember kel ki a vízből,
 Mohos rézember merül föl.
 Rézsipka van a fejébe',
 Rajta rézből van az inge,
 Vékonya köré rézöv kötve,
 A két keze rézkesztyűbe':
 Rézcsizma csillog a lábán,
 Rézsarkantyú a csizmáján,
 Csengő rézből öve csatja
 S a csat rézszeeggel kirakva.
 Réz a teste, réz a nyaka,
 Réz a szeme és ajaka.
 Ezt kérdezi az emberke:
 «Mit akar a lány a vízbe',
 Hajadon a habok hátán,
 Tikocska halak tanyáján,
 Libácska part szakadékn? »
 Hogy ezt hallottam, feleltem,
 Vadruczaként énekeltem,
 Szelid tyukocska szólaltam,
 Csengő csőrű madár dalltam:
 «Vízre mentem virbitolni,
 A tengerre nótázgatni,
 Vízrel versent dudolgatni.
 S aranyos kard csillogott föl,
 Ezüst gerely a mélységből,
 Rézíz villogott a vízből:
 Kardot vágytam kihalászni,
 Ezüst gerelyre vadászni,
 A rézíjat kihorgászni.»

Rézemberke szólott erre,
 Réznyelvével ezt rebegette:
 Aranyos kard Kalevié,
 A rézíz meg Szulevié,
 Olevié az ezüst dárda,
 Rejtegetik rég homályba.
 Rézember a remek öre,
 Aranykardnak őrizője,
 Ezüst gerely gondozója,
 Szép rézíznek számadója.»

A rézember, a vén férfi,
 Feleségül vágyott venni,

Választani kis tyúkjának,
 Gögicsélő galambjának;
 Ajándékul kézfogónkra
 Aranykardot ajánlotta;
 Ijat, gerelyt is kínálta,
 Hogyha nőül hozzámegegyek,
 Vén embernek párja leszek.
 De én véle nem törődtem,
 Dicsérgettem vele szemben
 Falunk nyalka legényeit,
 Szülőfalum szerelmesit.
 A rézember föl kacagott.
 Az én lábam meginogott,
 Félreléptem akaratlan
 Nyirkos talajon elcsusztam,
 Lábam verembe sikamlott,
 Boltos vízbarlangba botlott,
 Tenger ködös kamrájába.
 Így veszett el a leányka,
 Íszapos hab borult rája.
 Így sülyedtem sárba ifjan,
 Gyenge gyermek elpusztultam.
 Mint a madár törbe estem,
 Rákfogóba keveredtem.

Vízre mentem virbitolni,
 Tenger tetején dalolni,
 Versent zengni a habokkal,
 Aranykardot hogy kifogjam,
 Ezüst gerelyt megszerezsem,
 A rézíjat megkerítsen.
 S megbotlottam akaratlan,
 Csatakos gödörbe csusztam,
 Halak tágas tanyájára,
 Kődös tengeri kamrába,
 Így pusztultam el én árva,
 Elszüntem szegény madárka,
 Elhervadtam ifjú korban,
 Virág bimbófővel asztam!

Ne sírj, ne sírj édes anyám,
 Ne keseregj kedves apám!
 Habokban van nekem házam.
 Tenger rejtekén tanyázom...

Vízre mentem ficzkándozni,
 Tenger tükrin nótázgatni,
 Versent verdíteni a habbal:

S hideg vízverembe hulltam.
 Halak téres tanyájára,
 Tenger titkos kamrájába.
 Így pusztultam el én árva,
 Megszüntem szegény madárka,
 Elhervadtam ifjú korban,
 Virág bimbófővel asztam,
 Bogárszememet behunytam.

Ne sírj, ne sírj édes anyám,
 Ne keseregj, kedves apám!
 Habokban van nekem házam,
 Tenger rejtekén tanyázom
 Halak között kis kamrámban...

Vízre mentem virbitolni,
 Tenger tükrin nótázgatni,
 Hogy a kardot megkeressem,
 Ezüst gerelyt megszerezsem,
 A rézijat hogy megnyerjem.
 De a rézember nem kellett.
 A rézember fölnevetett.
 Halas barlangba botlottam,
 Sötét tengermélybe buktam.
 Így pusztultam el én árva,
 Így haltam meg bús madárka,
 Fiatalon elfonnyadtam,
 Nyíló virág elhervadtam,
 Bogárszememet behunytam,
 Leányfővel sírba hulltam.

Ne sírj, ne sírj édes anyám,

Észtből,

Ne keseregj értem apám!
 Habokban van nekem házam,
 Víznek mélyiben lakásom,
 Kamrácskám a halak helyén,
 Fészkem a tenger fenekén...

Aranykardért elindultam,
 Keresgélni a habokban,
 Ezüst gerelyt megtalálni,
 A rézijat kihalászni:
 Ott pusztultam el én árva,
 Ott veszem el, bús madárka,
 Fiatalon elfonnyadtam,
 Nyíló virág elvándoroltam,
 Bogárszememet bezártam,
 Leányfővel holtra váltam,
 Galambfiók elsárgultam.

Ne sírj, ne sírj édes anyám,
 Ne keseregj értem apám!
 Habokban van nekem házam,
 Tenger limbusán lakásom,
 Kamrácskám a halak helyén,
 Fészkem tengernek fenekén.
 Fagyos ágyban fekszem itten,
 Nyoszolyám a nyirkos víz lenn,
 Ringok örvények ölében.
 Aleviak altatgatnak,
 Karolgatnak Kaleviak,
 Szuleviak szundítgatnak.»

BÁN ALADÁR.

SZEMLE.

Jánosi Gusztáv.

Arany János *Koszorújában*, a hatvanas évek elején jelent meg először halálhíre, melyet már a következő számban örvendező czáfolat követett: Jánosi Gusztáv, a fiatal veszprémi pap, a ki akkor már e tekintélyes ujságban bontogatta szárnyait, csak nagybeteg volt, de hál' Istennek felépült. S a szerkesztő hozzátette: a kinek fiatal korában holt hírért költik, sokáig él.

S ez a jóslat szerencsére ezuttal is bevált; Jánosi majdnem félszázaddal élte túl azt az esztendőt, melyben először parentálták el, mint szép reményekkel biztató, komoly, derék munkását a költészetnek, s csak most augusztusban, hetvenedik évének vége felé, hagyta el igazán és végképen írószobáját. Nemes élet volt, melytől megvált, egyszerű és igénytelen; majdnem egészen egy csöndes vidéki városban folyt le, távol az irodalmi harczok központjának zsivajától és tülekedésétől; az «érvénysülés láza» nem bántotta, az ujságok reclamját nem vadászta, hanem munkálkodott zajtalanul, híven áldozva az Isten templomában és a múzsák csarnokában egyaránt. Mint az egyház szolgája fölemelkedett egészen a kanonokságig, de magasabbra jutni nem kívánt és elhárította magától a püspöki süveget, melyvel megkinálták; nem akarta elcserélni bármely fényes főpapi auláért az ő egyszerű hajlokát, a hol kedvére temetkezhetett bele poétáiba, a kiket magyar köntösbe öltöztetni volt élete legfőbb gyönyörűsége.

Jánosi a magyar műfordítóknak, fájdalom, nagyon is kicsiny gárdájában tisztos helyet vívott ki magának. Igen bölcsen azokat a műveket kívánta tolmácsolni, melyek átültetésével hézagot pótoltt és melyek megválasztásában annyiban is szerencsés volt, hogy jámbor lelkületéhez egészen közel álltak. Neki köszönhetjük, hogy a világirodalom két legnagyobb valiasos eposát, Milton *Elveszett Paradicsomát* és Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*

magyarul is olvashatjuk; a mellett Longfellow *Arany Legendáját*, Tennyson *Arden Énokját* is ő adta először nyelvünkön.

Mind e munkák bizonyára fognak új tolmácsokat is találni, a költői nyelv nagyobb művészeit, a verselő technika erősebb mestereit: de vajon nem vár-e ugyanez a sors azokra is, a kik a műfordítás terén nála sokkal jelesebbek? A nyelv fejlődése, átalakulása pár évtized alatt fakóvá teheti még ezeknek a munkáit is és újabb nemzedékek újabb hangokon fogják kívánni a régi remekeket. Jánosi Gusztáv ezt tudta, de jóságos lelkéhez nem fért keserűség; senki nála jobban nem bírt örülni ifjabb pályatársai sikerén, senki hangosabb szóval nem hirdette azt, valahányszor rá alkalma nyillott. Mint egyházi férfin kívül állt minden türelmetlenségtől (levelezett Fogazzaróval is, a kit mint «modernista» szellemű író indexre tettek), mint ember pedig ép oly tiszta volt, a minő a kegyes Godofréd, a kinek harczeit magyar stanzákba öntötte. A kik beszéltek vele élete utolsó éveiben, a Kisfaludy-Társaság havi ülésein, melyekre annyira szeretett fellátogatni: azok fogalmat nyerhettek arról, milyen volt a régi magyar írók legszebb typusa, azoké a «szent öreg»-eké, a kiket az — úgy látszik — maholnap már lomtárba jutó nagy ideálok tüze melegített... Arany János vezette be az irodalomba s Arany János szelleméhez maradt hű mindhalálig — s ez tán a legnagyobb dicséret, a mit magyar íróról el lehet mondani.

Rudó Antal.

Az E. M. K. E. életének negyedszázados évfordulóján.

A míg az *Emke* cz. alatt közzétett nagyszabású emlékkönyvet forgatom, lelkemet egész erővel ragadja meg a közművelődési egyesület keletkezésének emléke. A bölcsőnél magam is jelen voltam. Az erdélyi magyarság fölébredt. Oly hasonló volt a hangulat, mely politikai pártállás, felekezeti buzgóság, társadalmi rangkülönbség nélkül a régi magyar fejedelemség százados emlékei közt mindnyájunk keblét áthatotta, ahhoz a hangulathoz, mely a XVI. században a három darabra szakadt Magyarország romjain kesergő szász eredetű latin költő szívét betöltötte. A medgyesi szász költő Schesæus hazafias lelkesedéssel énekelte meg Dobó, Losonczi, Szondi és Zrínyi hősi küzdelmeit, kik az egyseges hazáért küzdöttek, igaz meghatottsággal siratja el János Zsigmondot, kinek temetésén magyar gyászdalokat énekeltek kesergő szívvel. De a mi a XVI. században a csatatereken vér-

patakokat ontott: a XIX. század végén a nemzetiségi gyűlölség *dæmonait* bocsátotta szárnyra. Az E. M. K. E. létesítése a magyarság becsületkérdésévé vált. Nem az elnemzetietlenedett magyarság visszahódításáról volt szó, mert ennek aggressiv jellege lett volna, hanem az Unió végrehajtásáról és pedig nem a törvény betűiben, nem a politikában, hanem a társadalomban, a szívekben és lelkekben. Egyetlen fegyver a szó hatalma, a cultura terjesztése volt. Megérezte a magyar a Királyhágón innen, mi veszély fenyegeti véreit a Királyhágón túl, megérezte a magyar a Királyhágón túl, hogy elszigetelt helyzetében a politikai irredenta diadalmasan hódítá meg a kultúréletre ébredő nemzetiségek lelkét és az eszmény varázserejével sodorja a dákóromán ábrándok örvénye felé. Romániában a közszellem egész erővel vetette magát az erdélyi románság meghódítására, szellemenben, lélekben. A gyűlölet tombolt. Hóra, Kloska alakjai, a pia fraus csodálatosan elbűvölő hatásával, a történeti hazugság kápráztató fényével, nemzeti herosok talapzatára állottak. Sőt a közelmultból Janku véres alakja a nemzeti dicsőség fénymezébe öltözött. Zengett a dal Romániában Dragescu János ajkán.

«Mert Erdélynek szép országa
Nem magyaroknak hazája;
Ha van bátorság te benned
Jöszte, harczolj én velem meg.
Ki hazát akar szerezni,
Utánam a hegyekre ki!»

Tehát Erdély nem a magyarok hazája; tehát Bethlen, a Rákócziak hazája nem a magyaroké. És a mi Bukurest térein zengett, visszhangzott Balázsfalván. Az *Astra* majdnem egyidőben ülte meg ötvenéves fennállásának örömmünepét. Omlott a pénz a román testvérek megmentésére, a barbár magyar uralom igájából való felszabadítására és valljuk meg mi hangos, mi lármás magyarok, hogy minket megszégyenítő eredménynyel folyt a magyarság meghódítása a culturánép részére. A «tace si face» oláh jelszóhoz híven folyt a terjeszkedés lassan, feltartóztathatlanul. A szászok is e korban az exclusivitas, a különálló Erdélyi hagyományainak légkörében éltek. Nem érezték a közös gyűlöletesség testvéri szövetségében a veszélyt, mely épen a szász népet elnyeléssel fenyegeti.

A XVI. században érmet is vertek, melynek körirata ez volt: *a fronte malum a tergo malum* (szembe veszedelem, hátul is veszedelem). Ily érmet vert az a felhívás, mely a magyarsá-

got felhívta a XIX. században. Csakhogy a veszedelem a századok szellemében átalakult. A küzdelem vértelen, a szellem küzdelme. De annál véresebb, mint Tompa szépen mondja :

«a béke véresebb».

A lelkek elveszéséről volt szó.

A ki elolvassa az *Emke*-emlékkönyv első fejezeteit, a megdöbbséget adó adatok egész tömegével látja igazolva az E. M. K. E. keletkezését. A pánszláv, a pángermán és dákoromán áramlatok a nemzetiségeket nagy politikai alakulathoz csatolta: a *haza* szétdarabolása az álmok, az ábrándok köréből a társadalmi hódítás útján már-már a valóság felé törekedett. A kiegyezés által szentesített dualismust türehtetlen járomnak kezdték tekinteni. Szét akarták törni a szent szabadság nevében, hogy e szegény hazát a nemzetiségi harcok csataterévé tegyék.

De az erdélyrészi magyarság fölébredt. És ha a történelmi múltban a szabadságharcok, a hit és politikai szabadság mezejére Erdély egy századon át sorba küldötte el megmentő harcosait: most a kölcsönben ontott vér nevében a szellemi harcra kért segítséget az anyaországtól.

Azok a kérdőívek, melyeket az alakuló egyesület előkészítőbizottsága bocsátott ki az országba, hihetetlen sötét képet hoztak létre az erdélyi magyarság elvérzéséről. És mindez a nemzeti törvény oltalma, mindez a szabadelvű kormányzás védelme alatt történt. Végre eljött a belátás ideje, végre az öntudatos nemzeti politika igéi elhangzottak. Nem a magyar állam erejét, nem a politikai *salus reipublicæ* *suprema lex esto* örökké igaz jelszavát hangoztatta az erdélyi magyarság, mert a szenvedések iskolájában érlelődött meg az erdélyrészi magyarság honszerelme. Fölébredt egy hit és az új hit fanatikus erejével hatott. Hit a culturában, hit a magyar cultura fölényében, hit a magyar hegemonia szükségességében, hit a nemzeti egység történeti erejében, hit önmagunkban. Ez adott életet a E. M. K. E.-nek. Most is lelkem előtt van az alakuló gyűlés képe. Nem a nagy zaj (fájdalom, ősi véralkatunk nem szokott el a zajtól), nem a pazar fény, nem a sallang, nem a sok parádé: hanem az összedobbanó szívek szótlán esküje a magyarok istenére, hogy magyarok vagyunk és magyarok maradunk. Mint reflectorfény világított be ez az egyesület a nemzeti áramlatok sötét hullámaira.

Fölébredt az áldozatkészség szelleme. És pedig dicsérrel kell kiemelnem a Királyhágón inneni magyarság lelkes hozzá-

jarulását. Igen nagy alapítványokat kapott az E. M. K. E. a nagy magyar Alföldről. Ha azokat a tanácskozásokat elgondolom, melyekben magamnak is részem volt, igazán reményem éled, hogy mi is tudunk nemcsak beszélni, hanem tenni is. Berzeviczy az E. M. K. E. ünnepén Gambetta bölcs jelszavát idézte: «Mindig arra gondolni, soha sem beszélni». E jeligét eddig inkább a mi román testvéreink követték, de csak velünk szemben, mert a külföldi sajtóban ugyancsak kongatták a vészharangot. Azokon a tanácskozásokon megrajzoltuk az elszigetelt magyarságot az alföldi magyarsággal összekötő utak tervrajzát csöndben, nyugodtan, gyakran a késő éjjeli órákban. És e tervrajz irányát követte az E. M. K. E. egy negyedszázad óta. Az állammal, egyházakkal, községekkel és egyes birtokosokkal, vállalatokkal kezét fogva 1.179,040 kor. 30 fill. áldozattal negyedszázad alatt 163 legveszélyeztetettebb ponton szervezett és támogatott iskolát, melyből 77-et az államnak adott át, vagy mint államit karolt fel s állandó szervezéssel elérte azt, hogy a culturvonalakban az alakulásnál felvett 152 község mindenikében van ma már állami, községi-, felekezeti vagy Emke-iskola.

Merült föl egy nagy, egy merész eszme is: a református egyház egy millió forint erejéig tett volna befektetéseket, hogy a régi magyarság feldult fészkrét hamarosan újraépítse, az E. M. K. E. évi törlesztési hozzájárulással teremtette volna meg az összeget. Az eszme fénye sokunkat elkápráztatott. De a végrehajtás közben félreértés, féltékenység, felekezeti érzékenység a terv valósítását meghiusította. Ekkor éreztük a felekezetek társadalmi hatalmát. Lehet, hogy az egyoldalú fejlesztés közönyt, feszültséget, sőt versengést idézett volna elő. Jól esett látnom: mily igaz, odaadó szeretettel karolta föl a magyar társadalom az E. M. K. E. valódi hivatását: minden ellenszenv, minden bántódás nélkül haladt az önálló alkotások útján; a felekezeteket pedig segélyadás útján támogatta; igazán a gyakran erőtlen állam önzetlen támogatására sietett. Minden érdekszálat egybekötött, minden érdekellentétet elsimított. Most egy negyedszázad után kell elismernem az E. M. K. E. vezetésének bölcsességét, áldanom nagyjainak emlékét. E nagyokat nem sorolom föl. Ki a díszes *Emke-émlékkönyvet** végig forgatja: a fenséges ural-

* Az E. M. K. E. megalapítása és negyedszázados működése 1885—1911. Az egyesület huszonöt éves örömnepére írta Pákai Sándor József tiszt. alelnök, főtitkár. Ára 15 kor. a diplomépítő-alapra.

kodóház tagjai sorában néhai Rezső trónörökösét, József főherceget, a legkiválóbb államférfiakat, Erdély minden számottevő tényezőjét megtalálja. És legmélyebb hódolatra kötelez Ő felségének, a királynak kegyes érdeklődése, jóságos figyelme. Az alapítók sorában Laky Adolf, Rökk Pál és Reményik Zsigmond együtt 100,000 koronával szerepelnek. Ezt azért emelem ki jóleső meglepéssel, mert ez jele, hogy az erdélyi magyarság küzdelmét megértették az anyaországban.

Ha mégis külön meg kell említenem gróf Kún-Kocsárd alapítványát, mely egymagában 737,365 K értékű fekvőségből áll, inkább a cél tudatos eszme kedvéért teszem, mintsem azért, hogy különbséget tegyek az alapítók közt, kik egyenlő buzgósággal és egy lélektől áthatva áldoztak. Gróf Kún-Kocsárd földműves-iskola alapítására tette alapítványát, azzal a célzattal, hogy a székelyföldről toborozzanak növendékeket, kiket gazdatiszti pályára nevelnek, hogy ezek a román nemzetiséggel körülözlött birtokokon új családok alapításával erősítsék a magyarságot.

Rendre, mondhatni, politikai hatalom birtoka nélkül, hatalommá lett az E. M. K. E., mely a gazdasági élet különböző küzdelmeiben, a román vámháború korában, a magyar tőkék válságaiban hatott, egyesített, szervezett, bátorított és anyagi erejével támogatott minden mozgalmat, mely a magyarság megerősítésére szolgált. Az *Emke*-emlékkönyv azon fejezeteiben, melyekben e kérdésekről van szó, kimerítő képet lehet találni az E. M. K. E. ily irányú működéséről. A gróf Kún-Kocsárd-féle intézet-alapítvány fejlődését pedig egy nagyterjedelmű, pontos adatokkal, statisztikai kimutatásokkal ellátott fejezet tárgyalja. És az eredmény? Gyűjtöttek 3.627,029 K vagyont, mely fekvőségben, értékpapirban és pénzintézetekben van elhelyezve. A tőkésítés talán túlon túl folyamatban van. Nagy alkotás a gróf Kún-Kocsárd féle intézet. Idáig 5.851,696 K-t fordított az E. M. K. E. culturalis és közgazdasági actióra. Segélyt adott egyháznak 173,436 K-t, teremtett egy templomépítési alapot, mely már 15,926 K-t tesz ki. Álljunk meg e tételnél. A román egyház tényleg nemzeti egyház. Most is az utolsó balázsfalvi jubileumon az egész clerus részt vett. Az erdélyrészi úgynevezett desolata ecclesiák: a magyarság tumulusai. Ha a templom dűledékéből fölépül, ha megszólal a harang: ez a magyar öntudat ébredése. Ezt lehet elmondani Erdély határain szétszórt katolikus és Hunyad megyében elpusztult református egyházakról.

A felekezeti érdek felköltése nem épen szerencsés gondolat.

Ez volt a fő oka annak, hogy a Szász Domokos volt református püspök nagyszabású terve nem valósulhatott. De az E. M. K. E. igazgatósága tapintatos eljárással igyekszik minden érdeket kielégíteni. Ebben van haszon, de rejlik veszély is. Haszon az E. M. K. E. iránti érdeklődés fölkeltése, veszély a segélyezés szétforgácsolása és nagyobb szabású actio megnehezítése. Mert bizony a kitűzött célhoz még nagyon lassan közeledünk. Az *Emke-émlékkönyv Végeredmények* cz. alatt még csak húsz év statistikájára támaszkodhatik. Pusztán a nem-magyar anyanyelvűek közül ez idő alatt a korábbi 120,901 helyett megtanult 202,206 egyén a haza nyelvén; az írni-olvasni tudók száma meg 471,239-ről 931,705-re emelkedett, mi 34.71%-nak felel meg.

A legutóbbi népszámlálás adatait még nem ismerjük, de a húsz évi haladás arányában mégis csak közeledtünk ahhoz, hogy a török és a Rákóczi-korszak után az elvérzés és a nagy idegen beáramlás következtében 26%-ra olvadt magyarság az abszolút-többséget elérje. Persze nem szabad a magyar állam érdemét leszállítani és a társadalmi actio értékét túlbecsülni. De annyi bizonyos, hogy a társadalmi úton lehet és kell az Uniót igazán a lelkekben végrehajtani. Legfőbb érdekünk, hogy a magyarul írni-olvasni tudók száma gyarapodjék, mert a magyar cultura igaz értékét, magas színvonalát, az európai culturákkal egyenrangúságát csak akkor érzik meg idegenajkú honfitársaink, ha a magyar irodalom termékeit is megismerik. Ha Európa a világra szóló szellemek egész sorát elfogadta a magyar földtől: nemzetünk művelődésre való képességét és tehetségét holmi nagyzási hóbortban szenvedő agitátorok lármája el nem homályosíthatja. A mi nagy baj: magában a túlnyomó idegenajkú tömegben elszigetelt népnél az erős faji öntudat hiánya! Kiemelte ezt mélységes gondolatok láncolatában Kossuth is néhai Szatmári Györgyhez és Herman Ottóhoz írott leveleiben. A vegyesházasságoknál mindig a román anya erősebb. Erősíti a vallási étellel táplált fajtudata és hihetetlen közönye férje szellemi élete iránt.

Mi segíthet ezen egyéb, mint a kisededóvtól fel a középiskoláig szervezett elemi intézetek egész sora, a népkönyvtárak és, hozzátehetem, a felnőttek oktatásának hatalmas szervezete? Ez még teendő, ez még ezután valósítandó. Ha Kossuth Erdélyt Magyarország jobbkezeének nevezte: e jobbkez erősítése szükséges ahhoz a titáni küzdelemhez, mely még csak most megvívandó, midőn az általános választójog valószínűsítése felé közeledünk. Hány lélekben kell még a haza egységének cultusát föl-

kelteni, mielőtt a haza sorsa feletti döntést adnók a milliók kezébe!

Most már országszerte számos culturegylet működik. Mindeniknek meg van a maga külön területe, mely a viszonyokhoz mért eszközökkel dolgozik. A legbonyolultabb feladat az E. M. K. E.-nek jutott. A legtöbb erőre neki van szüksége. Örömmel mondhatjuk el, hogy az E. M. K. E. negyedszázados fejlődése az egyesület vezetőinek bölcsességét, önzetlen hazaszeretét, odaadó buzgóságát hirdeti. Az az ünnep, mely nagy lelkesedés mellett folyt le szeptember 8-án a király, a magyar kormány, a Tudományos Akadémia, egyetemek, culturegységek, megyék és városok képviselőinek és a közművelődési congressus tagjainak jelenlétében, egy megható jelenettel kezdődött.

Midőn Zichy János gróf, mint Ő felségének képviselője egy 21 tagú díszküldöttségtől kísértetve a Rákóczi-téri színpadon megjelent, felzúgott a kisbarcsai és csernakeresztúri magyarok énekkara, mely a Himnusz énekelt. Az «elnémult harangok» szólaltak meg újra, az elfeledett nyelv csendült meg újra, a régi érzés zsongott újra, a lelkek hódításának legszebb diadalútjára vetett e jelenet világot. A régi triumphusban megkötözve vitték a meghódított városok és tartományok főbb embereit a diadal-szekér útján. A nemzeti szellem diadalútján a felszabadított lelkek énekkara zeng. Mert ki visszanyeri magyar voltát: az az elnemzetietlenedés jégbilincseitől szabadul meg.

Az E. M. K. E.-nek sok ilyen diadalt kívánunk.

H. I.

Az utolsó angol strike-ok.

Az Angliában augusztus hóban lefolyt strike-ok a nagy-közönség figyelmét főleg az előfordult utcza-i harcok, a társadalmi rend közegei és a nép között előfordult aggasztó összetűzéseknél fogva, melyek teljesen forradalmi jellegűek voltak, izgatták. Pedig, bár csak rövid ideig tartottak, inkább azért nevezetesek, mert rendkívül nagy, súlyos problémákat vetettek fel. Felhangzott a vasutak államosításának követelménye a mindeddig elég szívósan a non interference elvéhez ragaszkodó Albionban. Sőt mi több: felhangzott a termelés militarizálásának a követelménye, azaz az a követelmény, hogy a termelésnek strike által való megzavarását, legalább a hadsereg és a tengerészet érdekeit közel érintő iparágakban, az állam a katonai erő rendelkezésre bocsátásával hárítsa el. Felhangzott a békéltető

kamrák kötelező behozatalának s az állam birói és békeltető közreműködésének követelménye is.

De nevezetesek voltak e munka-szüntetések a munkásosztály és a munkásmozgalom szervezete és lélektana szempontjából is. A char-tismus lezajlása után az angol munkásosztály főszerve a Trade-Union, a szakszervezet, melynek mintaképe az 1851-ben alapított «Amalgamated Society of engeneering» volt. A Trades-Unions egész helyesen fogták fel feladatukat. Nem utopistikus eszmék megvalósítására, hanem a bérrendszer tökéletesbítésére törekedtek. Először constatálták azt a tényt, hogy magasabb bérre csak a qualificáltabb munkásnak lehet igénye, a tanult munkásnak (skilled labourer). Azért egész politikájukat a tanult munkásra alapították, már azért is, mert helyes érzékük arra tanította őket, hogy a tőke és munka közötti harcban csak a tanult munkásból álló hadsereg nyerhet csatákat, a tanulatlan munkás igen hamar kénytelen derekát beadni, mert könnyen pótolható. A Trade-Union tehát bizonyos mértékben a munkások arisztokrátiáját foglalta magában, melynek viszonyai már közel állanak a középosztály alsóbb rétegének viszonyaihoz, itt-ott még jobbak. Továbbá zsinórmértékül tartották azt, hogy a munkásnak, kinek vagy nincsenek tartalékai, vagy csak kis mennyiségben, nem annyira béremelésre kell törekedni, hanem egy állandó, kielégítő, minimalis bérre. Ezen eszmék által vezérelve, a Trade-Union már most megállapította munkásügyi politikáját, melynek főcélja a munkapiacz szabályozása s a kereslet és kínálat olykép való irányítása, hogy az a munkásokra nézve lehetőleg kedvezően alakuljon. Szükség esetében a munka-szüntetés is fegyverei közé tartozott. A Trade-Unionban való szervezés egyúttal megkönnyítette a tőke és munka között felmerült vitás kérdések elintézését, melyekre a munka-kamarák alakultak. A Trade-Union a bérmegállapítás tekintetében a véletlentől és egyéni körülményektől befolyásolt bér-szerződések helyébe a collectiv bér-szerződést állította, a mi végül a tarifa egyezményekhez vezetett, mintegy hosszabb időre kötött békeszerződések a tőke és munka között, melyeknek egyik leg-nevezetesebbike a híres Brookland agreement, mely Anglia legnagyobb iparágában hosszú időre a munka-szüntetéseknek véget vetett.

Azonban a Trade-Union fénykora is mintha lejárt volna. A forradalom, az általános munka-szüntetés lép mindinkább előtérbe, a tanult munkások mellett mindinkább a tanulatlan munkások lépnek előtérbe, a kiváló, kipróbált vezérek, kiknek oly nagy érdemeik voltak a munkásosztály irányítása körül, elvesztették tekin-

Szüntető és kizárt munkás volt :

1890	--	--	--	--	--	--	--	393,245
1895	--	--	--	--	--	--	--	263,758
1900	--	--	--	--	--	--	--	188,538
1905	--	--	--	--	--	--	--	93,503
1910	--	--	--	--	--	--	--	300,818

1905 óta a munkaharcok száma ismét emelkedik, emelkedik a szüntető munkások száma és az elvesztett munkaidő nagysága. Míg 1904-ben az elvesztett munkaidő 1.316,686 nap, addig 1908-ban 10.632,638, 1909-ben ismét csak 2.560,425. Nagy ingadozások mellett mégis 1905 óta ismét zavarosabb a helyzet, sűrűbbek és intenzívebbek a harcok.

A folyó évben egyáltalában a munkások között lázasabb izgatottságot lehetett észrevenni. Már az év első szakában a walesi bányákban egy jelenségeiben elég aggályos mozgalom tört ki, mely a rend fenntartása érdekében igen komoly intézkedéseket követelt. Utána következtek azok a tüntetések, melyek a hajósok, aztán a kikötői és rakodó munkások között kitörték. Elsők voltak a hajósok, kik több kikötőben beszüntették a munkát és úgy a béremelés, mint a munkaidő megrövidítése tekintetében jelentékeny eredményeket értek el. Utánuk következtek a dockmunkások Londonban július végén, állítólag 30000, tehát jóval kevesebben, mint a hányan a híres 1889-iki dockmunkás-strike-ban résztvettek. Azonnal közbelépett a belügyminister és tényleg már augusztus 7-ikén a munkások javára jelentékeny előnyök biztosítottak. Azonban a strike egyelőre még terjedt, míg végre 100,000 ember otthagya a munkát. Londonnak a legfontosabb élelmiszerekkel való ellátása veszélyeztetve volt : hiányzott a vaj, a tojás, a tej, a hús, a szén, a petroleum, a jég, az árak gyorsan emelkedtek. Kisebb kihágások is előfordultak, a kormány jelentékeny katonai erőt tartott készenlétben és kijelentette, hogy minden eszközzel fenn fogja tartani a közrendet. Ben Tillett, a nagytekintélyű munkásvezér, intette a munkásokat nyugalomra. Végre augusztus 11-én létrejött a megegyezés a munkások egy részével és néhány napra rá a többiekkel.

Azonban még mielőtt ezen és több hasonló munka-szüntetés más kikötőkben befejeződött volna, kitört a vasuti munkások szüntetése. Ezekben az első szerepet a tanulatlan munkások játszották, kik aztán a Trade-Unionban szervezett tanult munkásokra gyakoroltak nyomást. Az egész északi és nyugati hálóza-

ton a viszonyok hamar igen válságos képet mutatnak. Liverpoolban augusztus 10-én és a következő napokon veszélyes zavarások és utczaí harcok törtek ki a munkások és rendőrök, illetőleg katonák között. Augusztus 13-án a harcok ismét kitörnek és éjjelig folynak. Augusztus 14-én újabb csaták. Most a munkaadók 30,000 dockmunkást kizárnak. Erre a strikevezetőség kimondja az általános munkaszünetetést és minthogy közben más helyeken, így Manchesterben is stb., a vasuti munkások mozgalma kitört, az általános munka-szünetetés veszélye csakugyan mindinkább közeledett. És midőn a kormányval folytatott tárgyalások eredményhez nem vezettek, Liverpoolból 1500 távirat ment szét augusztus 17-én, mely az általános munka szünetetésre izgatott. Ennek a felszólításnak állítólag 200,000 munkás engedelmeskedett. Mindamellett általános strike nem volt. Körülbelül kétharmada a vasuti munkásoknak munkában maradt; délen és keleten, Skóciában, Irhonban a forgalom akadálytalanul fenntartatott. De azért így is súlyosan nehezedett a helyzet az egész közgazdaságra, az összes ipari vállalatokra, a bányászatra, a fémiparra, a szövőiparra. A mellett a földalatti és közúti vasutak személyzete is lázas tüneteket mutatott.

Azonban a harc nem tart soká. Az összes érdekeltek, elsősorban a kormánynak, különösen a miniszterelnöknek, a pénzügyminiszternek és kereskedelmi miniszternek s a munkáspárt parlamenti képviselőinek vállvetett működése, augusztus 19-én éjjel létesíti az egyezséget a vasutak és a munkások között.

A vasuti munkások főpanasza, bizonyos béremelésen és munkaidő-rövidítésen kívül, különösen az volt, hogy a munkaadók az 1907-ben létesített békéltető bizottságokban csak a saját munkások képviselőit fogadták el, kizárván a Trade-Uniont. Minthogy a munkások mint alárendeltek ebben jogos érdekeik erélyes képviseltetésének akadályát látták, követelték a Trade-Unionok elismerését, mi persze ismét a nem szervezett munkásokra nézve hátrányos és azokat a szervezetbe bekényszeríti. A békekötésben most kimondták, hogy egy királyi vizsgálóbizottság fog kiküldetni ezen és egyéb panaszok megvizsgálására. A bizottság tartozik munkáit mielőbb befejezni. Viszont a vasutaknak a kormány ígéretet tett oly törvényjavaslatnak benyújtására, mely az emelkedett önköltségeknek megfelelően, a viteldíjak felemelését megengedi.

A munkásvezérek most már kiadták az utasítást a strike befejezésére és augusztus 20. és 21-ikén a rend tényleg helyre-

állott. De még nem egészen; Liverpoolban még néhány napig tartott az izgalom, mert a közuti vállalat néhány száz munkást nem akart visszafogadni, mire Mann Tamás általános szüntetéssel fenyegetődött; végre ez is sikerült és augusztus 25-ikén végleg megszűnt a strike.

A kormány viselkedése a strike alkalmából a parlamentben is szóvá tetetett. Különösen kifogásolták a munkáspárt képviselői a katonai erő igénybevételét és a kormány késői közbelépését a béke érdekében. Churchill kifejtette, hogy a kormány kötelessége a közrend és az élelmiszerral való ellátás érdekében esetleg még a katonai erőt is felhasználni. Különben összeütközések munkásokkal nem fordultak elő, csak a csőcselékkel.

A kormány beavatkozása és erélyes fellépése megóvta az országot a strike olynemű elfajulásától, mely már nagyon közel áll a részleges polgárháborúhoz. Az erőszakban és lázongó magaviseletben a munkásoknak és különösen a szervezett munkásoknak kevesebb részök volt, mint a nép legalsóbb rétegének, mi mellett bizonyítanak épen a liverpooli sajnos események, mely városban igen sok a csőcselék, melyet még erős vallási ellentétek is izgatnak és mely minden alkalommal nagyon hajlandó czivódásait erőszakkal elintézni.

Az utolsó forradalmi strikeokban mindenesetre a szervezetlen munkások nagy tömege játszotta a főszerepet; a mellett azok a Trade-Unionok, melyek a régi conservatív módszert elhagyva, erősen radicalis, sőt forradalmi irányzatúak, azok a Trade-Unionok, melyek a socialistikus eszméknek utat engedtek. Azonkívül nagy befolyást gyakorolt Tom Mann izgatása, ki a francia syndicalismussal rokon, intransigens tanokat hirdet. Oly mozgalom, mely nem forradalmi, hirdeti Mann, a munkásoknak nem használhat. Állítása szerint nincs Amerikában oly néger nép, mely oly alacsony standardon élne, mint az angol munkások széles rétegei. Kétségtelen, hogy nagyok a bajok. Rawntree szerint egy család fenntartásának költsége csak oly standardon, melyet élelmezés tekintetében a szegényházak nyújtanak, heti 21 shillingnél több és mégis az angol munkások milliói nem keresnek többet, mint 14—15 shillinget, 13—14 órás munka mellett, de vannak a kik csak 9 shillinget keresnek egy egész héten át. A vasuti munkások bérei az utolsó tíz évben alig emelkedtek, ellenben emelkedett rendkívüli módon az élelmiszerek ára.

Egyelőre a láz lecsillapodott. De azért a jövő homá-

lyos, részben sötét.* Valószínű, hogy már október havában foglalkozni fog a parlament Crook képviselő azon tervével, mely kötelezőleg akarja kimondani a békéltetést. Strike és lock-out előtt az érdekelték kötelesek a választott bíróságot igénybe venni. Csak ha a békéltetés eredmény nélkül megkíséreltetett, vagy a választott bíróság ítélete kimondatott, a nélkül, hogy azt a felek hajlandók elfogadni, szabad a strikenak vagy a lock-outnak bekövetkeznie. Hasonló törvény áll fenn Franciaországban. Azonban sem ez a törvény, sőt még a newzealandi törvény sem, mely a feleket aláveti a bírósági ítéletnek, nem volt képes a társadalmi békét végleg biztosítani. Természetes is, mivel a társadalmi jog és egyáltalában a társadalom még nem nyugszik oly alapokon, melyek az igazságosságnak vagy a méltányosságnak megfelelnek. Anglia volt az, mely legkorábban hatályos módon karolta fel a békéltetés eszméjét és annak gyakorlati alakot adott a Mundella- és Kettle-féle kamarákban. És ime újból előtte áll a problema, újból keresni kell az eszközöket a társadalmi rend fenntartására. Minthogy az önkormányzatilag, kölcsönös egyetértéssel létesített szervek gyengéknek bizonyultak, az államhoz fordulnak segítségért, a mint tényleg az utolsó években nem egyszer a kormány okos, tapintatos és részrehajlatlan beavatkozása a nagyobb bajok és complicatiók elhárítója volt; az utolsó strikeban is. De az állam is csak akkor teljesítheti működését, ha a munkások már a szervezetekben hozzászoktak a nyers erő szabályozásához és erejüknek szabályszerű, a társadalmi békével megférő alkalmazásához. E tekintetben még Angliában sincs a szervezés munkája befejezve.

Vannak, a kik még egyéb fontos változásokat jeleznek. A *Nineteenth Century* szerint Anglia egy oly mozgalom elején áll, mely alapján megingatja mostani termelési rendszerét. Angliában a munkabéreket e szerint az egész termelés terén emelni kell, mert a nagy tömeg oly béreket kap, melyek a megélhetésre nem elegendők. De hogy ezeket a magasabb béreket fizethessék és hogy a munkaidőt leszállíthassák, minthogy ezzel a termelési költségek emelkednek, át kell menni a védvámrendszerre. A szabadkereskedelmet — mondja — nem kell sajnálni, mert lefokozta a nemzetet, aláasta a nép egészségét és megengedte az oly tökéletlen termelési eljárásokat, melyeket Északamerika régen elhagyott.

* Már e sorok közzététele előtt újból kitört a strike-mozgalom, főleg Irhonban.

Sok iparágban Angliában három ember vétetik igénybe oly munkára, melyet a tökéletesebb gépezettel Amerikában egy ember végez. A magas bérek kényszeríteni fogják a termelőket, tökéletesebb termelési eljárásokra való áttérésre. Szabadkereskedelem mellett a bérek emelése az országot tönk szélére juttatná. A jelen lázadás — mondja a *Nineteenth Century* — nem lázadás a tőke ellen, hanem lázadás a munka olcsósága és kizsákmányolása ellen szabadkereskedelem mellett . . . Mann — a munka-szüntetés nagy szószólója — a nélkül hogy tudta volna, agyonütötte a szabadkereskedelmet. A munkabéreket fel kell emelni és ezzel a fogyasztás és a nép nevelése érdekében több történt, mint minden más eszközzel. Nem vizsgáljuk, nem túlzottak-e a tekintélyes lap fejtegetései, de annyi bizonyos, hogy a nagy gazdasági problémák újból megoldást követelnek.

Fontos gyakorlati tanulsága az utolsó angol strike-oknak továbbá az, hogy ilyen, az egész termelést és fogyasztást veszélyeztető és erőszakos kitörésekhez vezető strikenak lehetőleg gyorsan véget kell vetni és hogy e tekintetben minden kormánynak sürgős feladata a kezdeményezést kezébe venni.

Az angol közgazdaság új korszak előtt áll, melynek nagy socialpolitikai alkotások fogják a jellegzetes vonását tenni. A nagy gazdagság fellendülés után következik ésszerűleg annak helyes megosztása és így Anglia tovább is fontos tanulságokat nyújtó laboratoriuma marad a társadalmi tudománynak.

F. B.

ÉRTESITŐ.

Régi Magyar Könyvtár.

Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest. Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1910—1911.

25. *Földi János költeményei.* Kiadta és bevezette dr. Mixich Lajos. 238 lap.

26. *Szentjóni Szabó László költeményei.* Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadta Gálos Rezső. 248 lap.

27. *Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól.* Sárvár, 1602. Kiadta Ferenczi Zoltán. 278 lap.

A *Régi Magyar Könyvtár* kiadásának és szerkesztésének terve, az eddig megjelent füzetekből ítélve, nincs szorosan meghatározva. Vannak benne oly művek is, a melyek a *Régi Magyar Költők Tárába* tartoznának (Heltai, Gyöngyösy munkái); de vannak olyanok is, a melyeket ez előtt nem szoktunk a régi magyar irodalomhoz számítani (Balogh, Székely S. munkái). Mert mióta Szabó Károly bibliographiai kézikönyve megjelent, mintegy átment az irodalmi köztudatba, hogy csak az 1711-ig, illetőleg 1772-ig megjelent műveket sorozzuk a *régi magyar irodalom* termékeihez. A vállalat legtöbb füzete a megújulás irodalmát öleli fel: Bessenyei, Kazinczy, Ányos, Verseghy s legutóbb Földi és Szentjóni Szabó műveit. Mindez arra vall, hogy a pontosabban megjelölt terv nélküli vállalat a ritkább vagy nehezebben megkapható műveket óhajtja az eredetihez lehetőleg hű másolatban az irodalom munkásaival megismertetni. Így érthető, hogy annyi különféle tárgyú és alakú mű foglalhat helyet a kiadásban, a melynek azonban általános irodalmi becsén kívül megvan az a különös értéke, hogy hozzáértő emberek kezéből kerül ki, a kik tárgyukkal huzamosan és philologiai gondal foglalkoztak.

Mind Mixich, mind Gálos részletes életrajzzal vezeti be a kiadást. Amaz inkább csak az adatok felsorolására törekszik a nélkül, hogy Földiről akár mint emberről, akár mint íróról

jellemképet festene. Emez bőven tárgyalja Szentjóni Szabó életét s költői munkásságát, megkísérli összefüggő rajzban elénk tüntetni pályáját; de néhol oly részletekbe téved, a melyeket az életrajz kerete alig bír el. Nem mondható, hogy Gálos művének nincsenek ügyesen, szakszerűen megírt részletei, például a tulajdonképi élet-adatok összeillesztése, az irodalmi hatások fejtegetése; de bizonyos, hogy egyes részletei magukban véve sikerültebbek, mint az egész tanulmány. A Kisfaludy-Társaság életrajz-pályázatán a bírálók dícsérettel említették; ámbár ha a szaktudós meg tudja is becsülni, a nagyközönség, a melynek számára a Kisfaludy-Társaság életrajzot kívánt, kevésbbé használhatta volna. Nem hisszük, hogy a német és francia irodalom hatásának inkább az egyes művekhez adott jegyzetekbe, mint az életrajz keretébe illő aprólékos magyarázata érdekelhetné a nagyközönséget. De a *Régi Magyar Könyvtár*-ban, mely a szaktudósoknak szól, mindenkép helyén van.

Földi írói értékével irodalmunk tisztában volt már e kiadás előtt is. Mint költő, alig jöhet tekintetbe, de mint fordító, mint a magyar verstechnika fejlődésének egyik határjelzője figyelmet érdemel, főkép azonban mint nyelvész. Mixich Lajos kikel azon tarthatatlan felfogás ellen, mintha Földi a *Debreczeni Grammatika* elveit hirdette volna; de buzgalmában többet bizonyít, mint a mennyire szükség van. Szerinte Kazinczynak a nyelvújításra nézve vallott elvei sok tekintetben megegyeznek a Földi elveivel s ebből azt következteti, hogy Földit nem szabad az orthologusok közé számítani. Pedig maguk a leghevesebb orthologusok sem tagadták a mérsékelt újítás jogosultságát, mégis nagy különbség választotta el őket Kazinczytól. Mert nem épen az új szók, hanem az új kifejezések, a különféle stylnemek utánzása volt a Kazinczy irányának vezérelve, a miben Földi csakugyan ellentétben volt a széphalmi vezérrel.

Az egyes költeményekhez csatolt jegyzetek mind a két kötetben különböző értékűek. Mixich leginkább a *Kazinczy F. Levelezése* II. kötetéből írta ki a jegyzeteket, a melyek inkább a művek keletkezésére vetnek világot. Gálos tárgyi és philologiai magyarázatot is nyújt, de itt sokszor nagyon is szükséztavú. Ide kellett volna az életrajz több lapját iktatnia.

Más körbe vezet bennünket Ferenczi Zoltán kötete. Ehhez fogható csak egy füzet van eddig a vállalatban, t. i. Telegdi Miklós *Felelete*. Magyar ismeretes művének s az író életrajzá-
nak néhány fontos adatát mondja el a bevezetésben; pillantást

vet az író felfogásának a régebbi íróknál megtalálható voltára, de itt szerettük volna, ha pár sorban a kérdés egész történetét megelevenítette volna, a mi a Túry József becses tanulmánya után fölötte könnyű lett volna. Ennek a keretében aztán jobban kiemelhetne volna, miben tér el Magyari előzőitől s követőitől. Egyébiránt jól jegyzi meg Ferenczi, hogy Magyari e művét a tizenöt éves török háború alatt írta, «a katolikusok részéről az evangélikusokra újabban a török háborúk és foglalások alkalmából hártott felelősség ellen». És pedig nem valamely könyv, vagy mondjuk szálló irat, hanem a kath. papok predicationi ellen. Lehet azonban, hogy egyenesen Monoszlay lebegett szeme előtt, a ki leghathatósabban vitatta a protestánsok felelősségét. E fő kérdés megvilágításán kívül még egy pár más korszerű gondolatot is tárgyalása körébe von Magyari: így a kor meggyőződésében gyökerező erkölcstelenséget, romlottságot, a föld népének sanyargatását, az idegenek segítsége elleni panaszt stb., a melyek Zrínyi nagy eposában is velejárnak a romlás okainak magyarázatával.

Magyari e művének általános irodalomtörténeti fontossága könnyen belátható. Korának erkölcsi felfogását, a protestánsok vallási meggyőződését a hazáját féltő hazafi aggodalmaival vegyítve tájja elénk világos, több helyt szabatos magyarsággal. Nyelvének világosságát a fölindulás heve még jobban kiemeli, numerosussá, hangzatossá teszi. De azért nem mondjuk Ferenczivel, hogy új korszakot nyit a magyar vitairadalomban. Nem, hanem az előbbi korszakot mintegy betetőzi. A XVI. század vitairadalmának vannak nálánál kimagaslóbb alakjai, de előadásukban bizonyos nyugodtság, styljökben egyszerű tisztaság nincs több, mint a Magyariében; a szerkezet arányai tekintetében meg egyik sem múlja fölül. Mindazáltal Pázmány *Felelete* akár világosságát, akár styljének tisztaságát nézzük, nem áll alatta. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Pázmány helyzete könnyebb Magyariénál; a XVI. század csapásai együtt jártak a protestáns vallás terjedésével s oly írónak, mint Pázmány, nem volt valami nagy feladat e helyzetet kiaknáznia. E mellett Pázmány a *Felelettel* csak megkezdí korszakalkotó írói pályáját, míg Magyari működésének a szóban levő mű a legfőbb terméke.

Lenau, mint ember.

(Leo Greiner: *Ein Kampf ums Licht. Lenau, sein Leben, Lieben und Leiden.* München, 1911. 463 l. Ára 1 Mk. 80.)

Az előttem fekvő igen szépen kiállított és bámulatosan olcsó kötet, affectált czíme ellenére, érdekes és becses munka. Greiner állította össze, a ki alig néhány lapot írt bele; a többi mind Lenaunak és kortársainak nyilatkozatai: levelek, naplók, följegyzések, közbe a költőnek legjellemzőbb versei. Tehát önéletrajzféle, melyet Lenau barátjainak és ismerőseinek levelei és egyéb tudósításai, a hol kell, kiegészítenek. A könyv úgy hat, mint a legérdekesebb regény, emlékeztet is pl. Goethe Werther-regényére, mely szintén hasonló módon van megalkotva (költemények és idegen följegyzések nélkül). Lényegesen emeli a kötet értékét, hogy sok eddig ismeretlen anyagot, főleg Löwenthal Zsófia részéről, tartalmaz. Gyermekkorától szellemi elborulásáig kísérjük a szerencsétlen költőt, a ki e megható, sokszor megrendítő, mindig lebilincselő nyilatkozatokban élete tragédiáját megkapó közvetlenséggel, sokszor költői lendülettel maga tárja elénk. Nagyon érdekes, de egyúttal nagyon szomorú olvasmány, mely néha valósággal fojtogat.

A kötet hat fejezetre oszlik: Ifjúság (1802—31.), Sváb föld (1831—32.), Amerika (1832—33.), Vándorévek (1833—44.), Alkony (1844.), Vég (1844—50.). Minden fejezet után következnek Lenaunak az illető évekből származó legszebb költeményei, de nemcsak a lyraiak, melyek szintén belsejének megkapó nyilvánulásai, hanem leíró és elbeszélő versek is, melyek a költő életével csak igen laza vagy semmi kimutatható kapcsolatban nincsenek. Ez a kapcsolat pedig, sajnos, ott sincs jelezve, a hol tényleg megvan: a szövegben semmi sem utal a költeményekre és a verseknél sehol semmi megjegyzés, mely az önéletrajzi jellegre figyelmeztetne. De egy másik hiány is szembeötlő.

Lenau nagyobb művei (*Faust, Savonarola, Albigenser, Don Juan*) teljesen hiányzanak, pedig ezek is rendkívül gazdagok önéletrajzi anyagban, hisz Lenau első sorban, majdnem kizárólag lyrikus, a ki mindig saját érzéseit juttatja kifejezésre. Természetesen a közölt levelekben is csak elvétve és igen mellékesen van szó a költő műveiről, úgy hogy a tájékozatlan olvasó csak a stylus költői szárnyalásából és az előadásnak megragadó hangulatából következtetheti vagy sejtheti, hogy az egész kötetben végig egy kiváló költő lelki életének, reményeinek és szenvedéseinek nyil-

vánulásaival ismerkedik meg. Lenau, az ember, e kötet tárgya; Lenau, a költő, csupán függelékképen és kellő összefüggés nélkül jut szóhoz az egyes szakaszok után.

A kiadó nagy szorgalommal és körültekintéssel állította össze a könyv anyagát és ügyesen vezet át, igen rövid megjegyzésekkel, a mutatkozó életrajzi hézagokon. Ellenben kissé élvezhetetlen, de szerencsére nagyon rövid lélegzetű, a kötet elé függesztett egy lapnyi bevezetése, mely affectált szellemességével megközelíti az érthetetlenséget. Szerinte Lenau élete «a fájdalomnak nagy Donquichoteriája», egy akaratsnak tragédiája, mely nem tudott kifelé hatni, mert erejét belsejében «a nehézség és megsemmisülés dæmonja», «egy gyáva és vad állat» lekötötte, úgy hogy sohasem tudott cselekedni, mindig csak szenvedni stb. Hisz van ezekben a képekben sejthető értelem, de sajnos, a metaphorák nem világosítják meg a megfelelő fogalmakat, hanem inkább még jobban elhomályosítják. Ugyanez áll még fokozottabb mértékben, a kötet elején és végén, Greiner két költeményéről, melyekben Lenaut dicsőíti. De ezek lényegtelen apróságok, melyek a könyvet nem is érintik. A könyv maga pedig egy jó gondolatot testesít meg ügyes körültekintéssel és annál melegebben ajánlható mindazoknak, a kik boldogtalan hazánkfianak földi pályája iránt érdeklődnek, mert a tudomány igényeit és tisztelőinek várakozásait kielégítő Lenau-életrajz vagy levelezésének teljes gyűjteménye, sajnos, még ma is csak a jövőtől várható.

h. g.

Könyv a gyermekről.

Nádai Pál: *Könyv a gyermekről. Munka, játék, művészet.* Budapest. Franklin-Társulat. 1911. 8-r. Első kötet XVI., 285. l. Második kötet 235. lap.

Nádai könyvének jellemére nézve leginkább útbaigazít bennünket a szerző, mikor munkáját futó szemlének nevezi, melyet emberek, eszmék, írások, teoriák, alkotások, intézmények és földrészek fölött tartott. A szemle méltán megérdemli a dicséretet, minthogy az olvasó a könyvben az emberiség szellemi életének tekintélyes részét látja maga előtt s könnyűséggel ismerheti meg korunk nevelésügyének izgató kérdéseit.

Az első kötet elején a gyermekszoba eszményképét festi meg a könyv szerzője. A tágas ablakokon keresztül ragyogó napfény áramlik a szobába. A bútorok egyszerűek. Minden szín,

minden vonal teljes összhangban van a bútör anyagával s rendeltetésével. Az eszménykép festőjének ecsetjét egyszerűség, természetesség, igazság, célszerűség s finom izlés vezette. Nagyjában ezek maradnak az író szempontjai továbbra is, mikor a gyermeklélek fejlődését s a fejlődés eszközeit: a képeskönyvet, az ifjúsági irodalmat s a kertet bírálja meg. A mesélésben a magyar népköltés mesevilágáért lelkesül, a gyermekjátékok közül az első helyet annak adja, mely a gyermek alkotó tevékenységét is mozgásba hozza. Nagy szeretettel szól az erdei iskolákról, a kézimunkának a gyermeknevelésben való szerepéről s a tanulás okoszerű megindításáról. A második kötet főképen a művészi és erkölcsi neveléssel foglalkozik. A művészi nevelésnek vezető gondolata, hogy minden embernek van joga a művészi élvezet-hez; a nevelés eszközei az elemi iskolában a művészi környezet, a középiskolában a művészettörténet. Az erkölcsi nevelés elméletében az emberi társadalom érdekei lépnek előtérbe; ezek színezik a nemi kérdés irodalmának bírálatát is.

Nádai egyénisége különösen megfelel annak a feladatnak, melyre vállalkozott. Olvasmányaiból sokat és sokfélét tanult, külföldi útjain sok értékes benyomást gyűjtött össze, úgy, hogy olvasóinak mindig tud egy-egy érdekes ismerettel vagy úti emlékekkel kedveskedni; mindazáltal jó izlése távol tartja a tudá-kosságtól s biztosítja a könnyed szellem uralmát. Még több vonzalmat ébreszt maga iránt a gyermeknek szinte rajongó szeretete s az a derűs világnézet, melynek legszebb ékessége az igazság erejébe s az emberiség tökéletesedésébe vetett hit. Az író okoskodása gyakran kerül gyengéd érzelmeinek hatása alá.

Ilyenkor a lelkesedés hangja rezeg végig az ötletes magyarázatokon s az elméletek ismertetője szívesen adja magát át ábrándjainak s lyrai hangulatainak. A könyv kellemes hatásában nagy része van a csapongó, magyaros előadásnak is. A szerző jól ismeri s kimívelt, egészséges nyelvérzéssel alkalmazza a magyar prózai stílusnak hatásos eszközeit. Mozgékony képzelet- és érzésvilága szívesen elidőz egy-egy kedves tárgynak vagy hangulatnak rajzánál.

A mi azonban egyfelől erénynek látszik, más szempontból tekintve, könnyen fogyatéknak tűnhetik fel. Az az ötletesség, melylyel Nádai a különböző elméleteket s intézményeket ismerteti, ellentétben van a mélyebben fekvő okok kutatásával. Fejtegetéseiben többször fog hiányt érezni az, ki kételkedve fogadja a sokszor hangoztatott kijelentéseket s kinek meggyőződés-

sét csak határozott érvek tudják irányítani. Részben ez az oka, hogy bármily sokat olvasunk a gyerekekről szóló könyvben a nevelésről, mégis homályban marad előttünk, mit tart tulajdonképpen a szerző a nevelés céljának. Egy helyen mintha határozottabb vallomásra bukkannánk. Itt azt olvassuk, hogy korunk «nevelő feladatait csak természettudományosan gondolkozó emberek művelésével érheti el, mert csak ilyen módon tud egész és erős embereket adni a társadalomnak». A múlt századi positivismust elkábították a természettudományok nagy sikerei, csodákat, új világhódítást várt tőlük, de ma már az élettannak tudós tanára is beismeri, hogy csak a kezdet kezdetéig jutott el. A természettudományok ép oly fejlődő tudományok, mint bármely más tudomány. Miért volna tehát kiváltságos helyük a nevelésben? Az is kérdés, vajon a természettudományok nevelnek-e egész és erős embereket. Tolsztoj az életről szóló munkájában épen az ellenkezőt vallja. Az orosz nemzet nagy nevelője azt fejtegeti, hogy a természettudományok ferde irányba terelték az emberiség gondolkodását, az életnek mellékes, lényegtelen mozzanataira fecsérték erejüket, azért soha sem tudják megmagyarázni az egész emberi életet összes jelenségeivel. Ha nem helyezkedünk is mereven Tolsztoj álláspontjára, még mindig bizonyításra szorul a történelemben, vajon az emberiség akkor közelítette-e meg az erkölcsi tökéletesség eszményét, mikor gondolkodása főképp a természettudományok után igazodott.

Az erkölcsi nevelésnél Nádainak sok jó tanácsot ad a nevelőnek s komoly kötelességekre akarja szoktatni a gyermeket, de fejtegetéseinek alapját itt is megingatja a cél kitűzése. Szerinte a cél az embert a társadalmi alkalmazkodásra képessé tenni. E gondolat mellett ósdinak tetszhetik Kant erkölcsi törvénye s az isteni akaratnak vallásos tisztelete, valójában azonban a társadalmi alkalmazkodás elve ingatag alapnak bizonyul, melyen az erkölcs lényege örökösen ingadozni fog a különböző korok, nemzetek, sőt osztályok gondolkodása szerint. Ily elmélet soha sem tudná megmagyarázni, miként állhat egyedül a reformator igazi erkölcsi alapon egy egész korhadttal társadalommal szemben. A szerző maga is közeledik Kant erkölcsbölcselete felé, azokra a «kötelességekre és parancsokra» hivatkozik, «melyeknek halkan, de öntudatosan *kell* élniök a lélekben», majd hirdeti, hogy «ethika csak egy van», sőt szívesen beleegyeznék abba is, hogy a socialis kötelességek szempontjából az ifjút egy új lovaság kötelékébe iktassuk.

A biztos alap hiánya idézi elő azokat az ellentmondásokat is, melyek a könyvben a lelkes rajzok s színes ábrándok mögött húzódnak meg. Egyik helyen a szerző a világnak oly átformálásáról ábrándozik, mely újra trónra emeli a harmadfélezer éve száműzött hedonét; máshol a lemondást dicsőíti s meghatva beszél az amerikai iskolák puritán szelleméről, az angol leányokról, kiket már fiatalságukban szoktattak a fáradalmak és szenvedések elviselésére. Vannak helyek a könyvben, melyek határozott ellenérzést mutatnak a klasszikusok hideg csodálata s a romba dőlt világok meddő kutatása iránt; másutt pedig az író maga is beáll a klasszikus műveltség csodálói közé, gyönyörködve üdvözlí a görög szellem csillámát Duncan asszony iskolájában, a harmadfélezer éve eltemetett hedoné után sóhajt s a görög játszóterek rég elcsitult vidámságát sovárogyja vissza. Nagyon tanulságos lett volna, ha a szerző több figyelmet fordított volna a magyar nevelésügy bírálatára is. A ki egy-egy külföldi kísérletet annyi szeretettel ismertetett. bizonyára sok becses és értéktelen gondolatot talált volna a magyar neveléstörténetben is. Az amerikai iskolák tisztelője, ki oly őszintén lelkesedik a gyermek egyéniségének szabadságáért, az ifjúság önkormányzatáért, szívesen festhette volna a magyar protestáns iskolák életét, hol — mint Jókainak s Baksaynak egyik-másik költőí rajzából látjuk — az önkormányzat fegyelemre, önállóságra s munkára nevelte a magyar ifjút.

Mindezen ellentmondásokat s hiányokat azonban nem szabad nagyító szemüveggel néznünk. Nádaí nem rendszeres munkát akart írni, nem áltatta magát azzal, hogy a nevelés nagy kérdéseiben a végső szót mondotta ki. A bölcselkedésnél s teljességnél nagyobb feladatot tűzött maga elé; a magyar nevelésügy munkásait akarta gondolkodásra, önismeretre, szeretetre, munkára buzdítani, fel akarta hívni a magyar társadalom figyelmét arra a nagy kincsre, melyet a sors a gyermek lelkében tartogat számára. Ezt a célít az író sokkal inkább elérte ismereteinek gazdagságával, nemes emberszeretetével, művészi izlésről tanuskodó rajzaival, szellemes előadásával, azért könyvét értékes alkotásnak s pædagogiai irodalmunk becses nyereségének kell tartanunk.

Papp Ferencz.

Magyar művek olasz fordításban.

1. Alessandro Petőfi: *Poesie tradotte da Francesco Sirola*. (II. Serie.) Fiume, 1911.
2. *Pagani*. Romanzo storico ungherese di Francesco Herceg. Versione di Vincenzo Gelletich autorizzata dall' autore. Fiume, 1908.

Fiume földrajzi fekvésénél, politikai, társadalmi és nyelvi viszonyainál fogva mintegy hivatva van arra, hogy bizonyos közvetítő szerepet vigyen a magyar és olasz cultura, s különösen a magyar és olasz irodalom között. A legújabb időkig azonban e természetszerű feladatának vajmi kevésbé felelt meg. Az olasz műveltség ugyan, melynek számos képviselője és alkotása nagy nemzetközi jelentőségre emelkedett, koronként talált hazánkban is hívekre és csodálókra, kik által jótékony hatását nemzetünkkel is éreztette, de már a mi kulturális életünk jelenségei a legutóbbi esztendőig Olaszországban merőben ismeretlenek voltak. Pedig a XIX. és XX. századbeli Magyarországnak művészete, melyet épen napjainkban mutatnak be nagyobb arányokban Itáliának, s tudományos és szépirodalma megállja helyét a nyugat-európai művelt népek szellemi versenyében. S épen ez utóbbi terület, a magyar irodalom mezeje az, melynek virágaiból és gyümölcseiből egy-egy füzérre valót Fiuménak olasz ajkú, de magyar lelkű gyermekei vannak első sorban hivatva az olaszokkal megismertetni.

Azért nemcsak az általános kulturális érdek, hanem a hazafias kötelesség teljesítésének szempontjából is a legmelegebb elismeréssel kell adóznunk azon törekvéseknek, melyek Fiume értelmiségének fiatalabb tagjai közt mind erősebbekké lesznek, s melyek a jelesebb magyar irodalmi termékeknek olasz nyelvre való átültetésére irányulnak.

Sirola Ferencz neve nem ismeretlen azok előtt, kik irodalmunk nemzetközi ismertetése iránt érdeklődnek. Műfordításait, magyar írókról és irodalmi jelenségekről írott cikkeit előkelő olasz folyóiratok is szívesen fogadják.

Most megjelent Petőfi-fordításai méltán sorakoznak munkálkodásának eddigi kiválóbb termékei mellé, a mennyiben ezeket nemcsak utólérik, hanem meg is haladják. Kötete két hosszabb elbeszélő költeményt (*Bolond Istók, Salgó*) és tizenhárom rövidabb verset (*A csárda romjai, A gólya, Farkaskaland, Volt egy szegény fiú, Szülőföldemen, Megfagy a szív, ha nem szeret, Tűz, Világos kék a csillagos éjszaka, Mosolyogj rám, Fekete*

kenyér, Szeretlek én, szeretlek téged, Karácsonykor, Búcsú) tartalmaz.

Sirola jól érti a magyar nyelvet, helyesen állapítja meg a költői kifejezések árnyalatbeli értékét s könnyen találja meg megfelelőit az olasz nyelvben. A magyar szöveg félreértéséből származó hiba egyáltalán nem fordul elő fordításaiban, s a hol csak lehet, híven követi az eredetinek mind tartalmát, mind formáját. Bár sokszor igyekszik szinte szóról-szóra fordítani: az olasz költői nyelv birtoka, verselési ügyessége, különösen nagy rímelő készsége mindig megfelelő külsőbe tudja öltöztetni az átültetett gondolatokat. Itt-ott azonban akadni helyekre, hol egyik vagy másik irányban engedményeket kénytelen tenni, feláldozva egy-egy maga után űrt hagyó jelzőt, megváltoztatva némileg az eredetinek szemléltetőbb kifejezőmódját vagy elhalványítva kissé a gondolat élénkségét, színezetét. Ilyen helyek például:

A 13. lapon:

Non sarebber bastate tre carrette
a trasportar le cose da lui dette ...
Három *vendégoldalas* szekér
Sem bírná el, annyit fecsegett ott ...

Az 50. lapon (a *Tűz* című költeményben):

Questa vita è bella quando
tra l'amore e il vin si parte ...
Csak így élet ez az élet
Tűzes lyánnal, *tűzes* borral ...

A 10. lapon:

Non ho perduto il ben dell' intelletto
da dar di naso in un tal luogo, *ov'io*
non fossi certo di trovar ricetto.
Hisz nem ment el az eszem,
Hogy beüsssem orrom ilyen helyre,
Ha el nem esteledem.

A 38. lapon:

E contemplavo muto le piccole cicogne
che apprendevano il volo.
S némán szemlélttem a szárnyukat próbáló
Kis gólyafiakat.

A 46. lapon:

Anche or lo sento come da bambino ...
Most is hallom e dalt, *elhangzott bár* ...

Az 59. lapon:

Sole non son che muova la terra con la luna . . .

Nem nap vagyok én, föld és hold körében' . . .

A *Salgó* ban, melyben a versalak több szabadságot enged, néha kissé megnyílik az olasz kifejezés a magyarral szemben s így a sorok száma meggyarapodik. A magyar költemény 566 sorát az olasz fordítás 591-gyel adja vissza.

Némileg visszásan érinti versszerékünket a gondolatnak a versorok végén való gyakori megtörése. Petőfinek majdnem minden egyes sora több-kevesebb önállóságú, elemeiben szorosabban összetartozó gondolatot vagy gondolatrészt tartalmaz, úgy, hogy a versszak tagozódásával párhuzamosan tagozódik a gondolat is. Érvényes ez némileg még a sorok ütemeire is. A fordításban a gondolat- és gondolatrész-egységek nem mindig vágnak össze a vers-alakbéli egységekkel, s e körülmény a tartalom és alak összhangját nem engedi teljesen érvényesülni, elhomályosítja Petőfi művészetének természetességét.

Mindez apró hiányosságok azonban nem akadályozzák a Petőfi hangulataihoz való férközését, a költő eredetiségének, magyarosságának, népiességének, művészetének felismerését és élvezését.

Egyetlen jelentősebb kifogásunk, melyet Sirola műfordításaival szemben fel kell hoznunk, a kiválogatás tervszerűségének hiánya. Petőfi tisztán a lyra körében is oly sokoldalúságot tüntet föl, hogy ismertetője vagy tolmácsolója bőven válogathat működésének irányai között. Elbeszélő, leíró, szerelmi, családi, hazafias, forradalmi, népdalszerű költészete egyaránt megérdemli a figyelmet és átültetést. Sirola gyűjteményében nem látjuk semmi ilyen szempontnak uralkodását, s ezért a lefordított költemények a maguk tartalmi és minőségbeli vegyességében bizonyos kaleidoskopszerűséget mutatnak. Jobban szeretjük a lefordított Petőfit csak egy két oldalról látni, de akkor legjellemzőbb, leghalhatatlanabb vonásaival. Így az idegen is mélyebben látna lelkébe s jobban meg tudná szeretni.

* * *

Gelletich Vincze nagy munkára vállalkozott, mikor a *Pogányság* átültetésére határozta el magát. E mű nem a divatos társadalmi regények közé tartozik, melyeknek többé-kevésbé nemzetközi jellegű terminológiája nem állítja súlyosabb feladat elé a két nyelv modern szókincsének használatában gyakorlott fordítót.

Herczeg e műve a magyar pogány és keresztyén világ utolsó nagy mérkőzésének keretében az ősmagyar élet végső fellobbanásait mutatja be. Ez élet jeleneteinek és alakjainak rajzolása a nyelvbeli kifejezés jellemző erejének alapos kiaknázását nem nélkülözheti. Ezért a régi és népnyelv tősgyökeres magyar szavainak olyan tárházával állunk itt szemben, melyeknek megértése is némi tanulmányt kíván a régi hadi mesterség s az ősfoglalkozások történetében járatlan olvasótól. A fordítás pedig csak a két nyelv e nemű kifejezéseinek mélyreható átbuvárlása árán lehetséges. Az ebből származó nehézségekkel fordítónk nem mindig tudott megküzdeni.

Hogy néhány feltűnőbb példát hozzunk fel, mikor a főpiczést capo dei pescatorinak, a laptárost mozzo di barcanak, a fattyúlaptárost pescatorello del collegionak fordítja, nagyjában megközelíti ugyan az eredetinek értelmét, de nem adja vissza a magyar halászati műszó különleges, a végzett munkát megjelölő tartalmát. Ezek mellett találunk a festőiség, szemléletesség, költői lendület, sőt az értelem rovására menő, néha súlyosabb természetű hibákat, eltévelyedéseket s prózai műben megengedhetlen kihagyásokat is.

Nagyon érezhető egy kis történeti bevezetés s néhány magyarázó jegyzet hiánya. Mert mit tud az olasz olvasó a mi tizenegyedik századbéli politikai és vallási viszonyainkról? Szt-István, Endre, Levente, Havasalföld, Etelköz, táltos — reá. nézve jelentésnélküli üres szavak.

A fordítást azonban még e gyengéi mellett is nyereségnek kell tartanunk, mert hozzájárulhat egy érdekes irodalmi termékünk tartalmának s általa az ősmagyar világ néhány jellemző vonásának idegenek előtt való megismertetéséhez. E mellett tekintetbe kell vennünk, hogy e fordítás — tudomásunk szerint — Gelletichnek első ily nemű munkája, s így remélhető, hogy ha nem lankad benne az a buzgóság, mely e mű átültetésére ösztönözte, a jövőben még több és jobb fordítással is fog érdemeket szerezni a magyar és olasz irodalom iránt.

Vida Sándor.

Benedetto Croce kisebb munkái.

Benedetto Croce: *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana.* (Saggi filosofici, I.) Bari, Gius. Laterza e Figli. 1910. VIII+513. l.

Meggyőződésünk Croce rendszerének világosságáról és következetességéről, melyet már az æsthetikájáról adott ismertetésben kiemeltünk e folyóirat f. é. márcziusi számában, csak megerősödik bennünk kisebb æsthetikai dolgozatai fenti gyűjteményének elolvasásával. Ezekben is győzelmesen jutnak érvényre rendszerének, mely az æsthetikát az intuitív szemléletes kifejezésről szóló tudománynak vallja, főelvei, különösen a két legfőbb: az æsthetikai funkciónak a nyelvvel való azonosítása s mindenféle kategóriának kiűzése az æsthetika területéről.

Az első a művészet legtökéletesebb demokratisálását jelenti mindenféle romantikus képzelgéssel szemben, az által, hogy az æsthetikai jelenségek körébe nemcsak a műalkotásokat foglalja be, hanem első sorban æsthetikai jellegűnek ítéli az emberi beszédet is, még a tudományos művekben is, melyekről azon szempontból ítélve: jól vannak e írva vagy sem, tehát kifejezik-e kellőképen témájukat, — szintén æsthetikai ítéletet mondunk.

Második sarkpontja e rendszernek: a kategóriák kiküszöbölése. A kifejezések ugyanis qualitative sohasem különböznek, mert hisz a kérdés rájuk nézve mindig az: kifejezik-e témájukat a kellő intuitióval. Azért is a különböző hatások, melyekkel ránk különböző művek vannak, nem a feldolgozás különbözőségéből folynak, hanem a feldolgozott témáikéből. A művészi kifejezés tárgya lehet minden s így természetesen az is, a mit a leíró lélektan fenségesnek, komikusnak, tragikusnak stb. nevez, de ezek meghatározását követelni az æsthetikától épen annyi volna, mint a gyűlölet, szerelem, irigység stb. meghatározását követelni tőle, melyeket a művészet mind kifejezhet.

Ez utóbbi felfogásnak a mi irodalmunkban tudtommal Péterfy Jenő adott leghatározottabb kifejezést és pedig Euripidesről írt tanulmányában. Fejtegeti ebben, hogy Euripidest el kellene ítélni Aristoteles alapján, mert drámákat írt tragikum nélkül, sőt azt kellene tennünk már Sophokles *Trachiai nők* és *Philoktetes* című darabjaival is. Pedig Euripides helyesen járt el, mert tudta, hogy a tragikum nem valami külön kidolgozási

forma, melyet rá kell alkalmazni az anyagra, hanem magában a témában van meg, ha megvan, de ha nincs, csak művészi-
len dissonantia kerülne ki a ráérőszakolásból. Euripides élet-
eleven szemléletességgel megjelenített, tehát művész volt, tragi-
kum nélkül is. Aeschylusban viszont azért találjuk meg mindig
a tragikumot, mert a thémái voltak tragikusok: «Aeschylus oly
kevésbé tudta, hogy tragikumot kell mélyesztenie a mondába,
mint a hogy Mr. Jourdain nem tudta, hogy prózát beszél».
(*Péterfy összegyűjtött munkái*, II. 73. l.) Ime a tragikumnak a
thémák s nem a kidolgozás körébe utalása, mivelhogy nem
qualitativ válfaja az utóbbinak.

Crocénak ez összegyűjtött dolgozatai rendszerének nem egy
részletkérdését még élesebben, több oldalról, a polemia lendüle-
tétől is támogatva, fejtik ki, mint azt az *Estetica* concepciója
arányainál fogva megengedte, sőt megkapjuk a kötet első cik-
kében e rendszer bizonyos kiegészítését is. És a mennyire követ-
kezetesen végigviszi felfogását e kisebb cikkein, ép oly egyen-
letesen világos, könnyed, a maga helyén az elmésséget, fino-
mabb gúnyt és nemes lendületet sem megvető e dolgozatok
stylje is, melynek megvan az a mindennél becsesebb jellege, a
melyet írásunknak csak a magunkkal és tárgyunkkal való komoly
számvetés, a rutinós esetlegességtől való irtózás adhat meg.

E cikkek legnagyobb része Crocénak *La Critica* című
kéthavi folyóiratában jelent meg, néhány közülük más hazai és
külföldi közlönyökben vagy épen e kötetben először. Ajánlja
őket barátja, Antonio Fusco emlékének, ki főkép a renaissance
poetikájával és kritikájával (Castelvetro) foglalkozott és fiatalon,
a messinai földrengésben pusztult el, 1908 december 28-án.

Croce 1903-ban indította meg folyóiratát s célul tűzte ki
számára a beszámolást arról, mi értékeset termelt a szépiroda-
lomban, philosophiában és történetírásban az olasz szellem a
XIX. század közepétől. Azzal, hogy vizsgálódási körét szűkebbre
vonta, oly időre, mely a jelenhez közelebb esvén, ennek gyer-
mekeit jobban is érdekli, elérte a legnagyobb elterjedtséget folyó-
irata számára. Így történt, hogy ennek három első kötete II.
kiadást ért (s hozzá az elsőnél drágább áron), sőt legújabbán
szükségessé vált az I. kötet harmadik kiadása s már a IV. kötet
második kiadása is. A turini királyi akadémia e folyóiratnak
(mely, mellelég mondvá, a legújabb időkig egyetlen nyilvános
közkönyvtárunkban sem volt olvasható) ítélte a Gautieri-díjat,
mely eladdig csak egyes tudományos műveknek jutott, a mivel

Croce hatalmas munkaerejét is megkoszorúzta, mert a folyóirat cikkeinek túlnyomó része az ő tollából került. A többinek java-részt főmunkatársa, Giovanni Gentile írta. Íme, mit tehet csak két ember is, ha lelkét teszi fel munkájára!

A kötetben első helyen találjuk Crocénak a heidelbergi philosophiai congressuson 1908 szeptember 2-án tartott előadását, mely *A tiszta intuitio és a művészet lyrai jelleme* címmel arra felel, hogyan értendő az intuitio-elmélet szempontjából az érzések kifejezése. Mert kétségtelen, hogy hiábavaló minden szemléletesség, ha a művet hidegnek érezzük, ha nem sugárzik meleg egyéniség belőle. A megoldás az, hogy az igazi intuitív kifejezés tartalmazza a lyraiságot is. Az intuitio a lelkiállapotok kifejezése, minden logikai destillatio nélkül. A lélek állapota pedig épen az érzések, a personalitas, a lyraiság. A honnan ez hiányzik, ott nincs meg a tiszta intuitio sem. A tárgy is csak úgy van igazán szemléletesen, az ember-élet körébe vontan kifejezve, ha úgy szemléljük, a mint azt a költő át meg átjárta érzésével. Az igazi költészet egyaránt «naiv és sentimentális», egyképen megvan benne a realitas hív repræsentálása s a tárggyal a költő lelkében összeszövődött érzések kifejezése.

E dolgotat tekintjük a legjelentősebb értelmező adalék-nak, mondhatnók kiegészítésnek elméletéhez, de van a kötetben még több ilyen is. Így pl. azon helyein, melyeken azt magyarázza: mit jelent az, hogy egy témát csak egyféleképp lehet feldolgozni? Azt, hogy valamely témának, azon nyersen tekintve, annyi kidolgozása lehet ugyan, a hány egyéniség nyúl hozzája, de már annak, a mit valamelyik egyéniséglát a témájában, vagyis annak a témának, melyet már át- meg átjárt valamely egyéniség, az ő részéről csak egyetlen kifejező, helyes ábrázolata lehet, variatiók nélkül.

Tiltakozik az ellen, hogy azt, a mit ő expressiv intuitión ért, azonosítsák a Wundt-féle apperceptióval. Ez utóbbinak pszichologiai jelentősége van, az ő elméletének pedig gnoseologiai. Épen azért azoknak, a kik szerint az ő elmélete avult psychologián alapszik, azt feleli, hogy ennek egész területe, mint æsthetikusra, közömbös rá nézve. Az ő embere Humboldt, a nyelv-philosophus s nem Wundt, a ki szerinte psychologismusával a legértékesebb német hagyományok ellen támad.

Azok számára, a kik a kategoriák kiküszöbölésébe nem tudnak belenyugodni, úgy nyilatkozik, hogy ezek a praktikumban, vagyis a műbírálatban mindig fognak szerepelni. Mint

utensiliákkal lehet és fognak is mindig élni velük, ő nem ily értelemben harczol ellenük, hisz kritikáiban maga is használja őket, hogy pszichologiai elemzését valamely íróról jobban nuançirozza, csak azt akarja a köztudatba bevinni, hogy mindezek nem tudományos kategóriák, hogy csak a descriptiv pszichologia szempontjából becsesek, de nyelvphilosophiai, tudományos æsthetikai jelentőségük nincs. És hogy ez ál-æsthetikai fogalmaknak, mint a kategóriákat nevezi, alakulási folyamatát végigkísérnünk mily tanulságos pszichologiai szempontból, erre ebben a könyvében is nyújt példát, a humorról és a romanticismusról írt cikkeiben.

Ezeket s még egyéb, itt a helyszűke miatt nem érinthető értelmezéseit elméletéhez főkép a könyv utolsó csoportját tevő vitázó cikkeiben találjuk, melyeket *Schermaglie* (polemiák) cízzel foglalt össze.

Termékenyítő gondolatokban leggazdagabb a könyvnek az a része, melybe a kritika és irodalomtörténet elméletére vonatkozó cikkeit foglalta össze. E rész külön megérdemelne egy összefoglaló essayt, sőt azt is, hogy javarészt magyarrá fordítsák, mert nem egy oly kérdés tisztázódnék velük, a mely körül nálunk akárhányszor a legzagyvább beszédet halljuk. Tárgyalja bennük pl. a műbírálat két antinomiájának, a historismusnak és æsthetismusnak kiegyenlítését, a kritika, a journalismus, a művelődéstörténet viszonyát az irodalomtörténethez, a művészet kapcsolatát a társadalommal, az elméleti pszichológiával, a költészet mellékeczéljainak kérdését, a plágiumot, az irodalomtörténet körét, módszereit, az összehasonlító irodalomtörténetet stb. E gondolatai nem kis részben Olaszország legnagyobb irodalomtörténetírójának, Francesco de Sanctisnak gyakorlatából vannak levonva, hivatkozik is rá gyakran, ki után, német hatás alatt, Olaszországban is, a minthogy Európaszerte s így nálunk, sőt még Amerikában is, egy lelketlen philologiai «módszeres» eljárás kezdett érvényesülni, mely az eruditio göggyével szedte ugyan össze a költőkre és költészetre vonatkozó anyagot, de értékest és értéktelent együtt s a nélkül, hogy épen a creativ mozzanatra is kiterjesztette volna vizsgálódását. Ez irányzat éles antagonistájának, a lelketlen historismus ostorozójának látjuk e cikkeiben Crocét. Hogy ez a felfogása nem a laikus lenézése a szakemberekkel szemben, azt eléggé igazolja írói pályájának első tizennégy éve (1886—1900.), melyben mint politikai és irodalomtörténetíró működött, teljes eruditiójáról téve tanuságot, s hogy ezt mint elméletíró sem veti meg, csak a helyes

mértékkel kezeli, azt ékesen bizonyítja jelen könyvének az a két nagy szakasza is, mely az olasz æsthetika és irodalmi kritika történetére vonatkozó dolgozatait nyújtja. Különösen érdekes e körben a Spallettiről szóló rész, ki a XVIII. század második felében a jellemzetest hirdette a művészet lényegének, ép úgy, mint azt nálunk, ismert német példára, Henszlmann tette, a XIX. század közepén.

Külön csoportba foglalta Croce a grammatikára, retorikára és stilistikára vonatkozó dolgozatait. Mind a háromnak a nyelvre vonatkozólag csak descriptiv, értesítő jelentősége van, tudományos értékű igazságokhoz sohasem juthatnak. A nyelv mindig csak mint egyéni jelenség létezik, tudományosan tehát csak az æsthetika szólhat róla, mely a nyelvphilosophiával azonos. Ép úgy harcol tehát a grammatikai «törvények», stilistikai és retorikai kategoriák, mint a poetikai műfajok ellen. Mikor az ember beszél, nem hangtörvényeknek engedelmeskedik, hanem æsthetikai szellemének. A megítélés szempontja minden stylust illetőleg ugyanaz, hogy t. i. kifejezi-e világosan, concréten, szabottan, szemléletesen a tartalmát? A Gröber ellen írt polemikus czikkeinek mind ez a veleje s érdekes ezzel kapcsolatban megemlítenünk, hogy Gröber szellemében kezdte eleinte munkásságát Crocénak legkitünőbb német követője, a heidelbergi Vossler Károly, így Cellini styljéről írt könyvében, melynek bírálata Crocétól könyvünkben szintén olvasható, hogy aztán *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft* című elméleti könyvében, továbbá a dolce stil nuovóról és Dantéről írt műveiben egészen a Croce álláspontjára térjen, feladva a grammatikai törvényeket és a styl-kategoriákat.

A nyelvet sohasem szabad formának, a tartalomtól különvalónak tekintenünk, mert az mindig az ideák és a kifejezés együtt. A régiek a «legjobb» nyelvet keresték, mi azt mondjuk, annyi nyelv van, a hány individuum. Azért teszünk ám megkülönböztetést jó és rossz stylus között, csak hogy nem merev normákkal való összehasonlítás, hanem izlésünk segélyével. Elítéli Edmondo de Amicist, ki az *Idioma gentile*-ben egy ideális, legjobb olasz nyelvet képzel el magának, ajánlja a nyelvnek tartalomtól független, szótári tanulmányozását s nyelv-ideáljától vezetve, nem méltányol bizonyos inprecis, approximativ kifejezéseket oly esetekben sem, a mikor azok bizonyos lelki indetermináltságnak teljesen kifejező, æsthetikailag helyükön levő kifejezései. Crocénak e nézete azonban természetesen nem a ki-

fejezéstelen értelmetlenségeknek szánt védelem, hisz ezeket épen ő ostromozza a legélesebben.

Harczolván a stilistika lelkelen és philosophiátlan abstrakciói ellen, eltörlését követeli az egyetemeken a stilistikai katedráknak, melyek, beszélvén stylusról tartalom nélkül, formalistákat nevelnek, pedig ha baj is a lompos írás, az oktan díszeskedés, egyéniség és kellő tartalom nélkül, még nagyobb. Tanítani kell az *egyes* nagy írók stylját, de kapcsolatban mindig témáikkal, a mi aztán már nem a régi, odiosus értelemben való stilistika tanítás, hanem a teljes műkritika, az æsthetikai méltatás.

Egy csoportját kell már csak emlitenünk a könyv cikkeinek, azokét, a melyek a költészetten kívüli művészeti ágakról szólnak, ezek valamelyikét tárgyaló műveket bírálják. Tendenciájukat összefoglaló címük: *Intorno all'unità delle arti*, eléggé kifejezi. Az összes művészeti ágakat egyazon szempontból kell tekintenünk, t. i. mint intuitiv kifejezéseket, melyek ugyan más-más eszközzel jöttek létre, de ez utóbbiak már a technika körébe tartoznak, æsthetikai különbséget nem tesznek köztük. Lessing elmélete a művészetek határvonalairól tévutakra vezet. Így pl. az æsthetikai alapfelfogás helytelenségeért ítéli el Venturinak a *Madonnáról* írt könyvét, mely evolutiv művészettörténeti tárgyalását akarja adni a Madonna-ábrázolásnak, holott minden műalkotásnak külön problémája van, ha igazán műalkotás s nem nyomorúságos utánzat.

Végezzük ez áttekintést azon hitünk kifejezésével, hogy a ki e könyvet elolvassa, æsthetikai felfogásának nem egy tekintetben való továbbfejlődéséért lesz hálával adósa.

Várdai Béla.

Az újabb Rousseau-irodalomból.

I. *Correspondance de Jean-Jacques Rousseau avec Léonard Usteri.* Publié par Paul Usteri et Eugène Ritter. Zürich-Genève, 1910. 187 lap.
Ára 2-50 fr.

II. *Jean-Jacques Rousseau et le théâtre*, par Amilda et Pons. Genève, A. Jullien, 1909. 255 lap. Ára 3-50 fr.

I. Ritter genfi egyetemi tanárnak, a Rousseau irodalom egyik legkitünőbb bűvárának, s Usteri zürichi tanárnak, a ki Zürich XVIII—XIX. századi irodalmi összeköttetéseit tanulmányozza, e kötet nem első közös műve. Több tanulmányon kívül, a melyek különböző folyóiratokban jelentek meg, együtt adták ki néhány év előtt Staëlné asszonynak Meister Henrikhez, a Grimm-féle

irodalmi levelezés folytatójához — a ki Zürichből származott s a forradalom után ismét Zürichben telepedett meg — írott leveleit. A fenti kötet is Genf és Zürich két fia közt folyt levelezést nyújtja, a kik körül Bernnek s különösen Zürichnek még több lelkes irodalombarátja, a természet imádójának több tisztelője csoportosul. A kötet élénk világot vet Rousseunak a német Svájczczal való összeköttetésére, s nem egy jellemző adattal járul az 1762—1765 évek küzdelmeinek, irodalmi terveinek megismeréséhez.

Az előtérben, Rousseau mellett, Usteri Leonard, egy fiatal zürichi pap áll, a ki 1761 nyarán meglátogatta Rousseaut Montmorencyban, megnyerte rokonszenvét s attól kezdve három és fél éven át élénk levelezésben állott vele. E levelezésnek különösen az *Emil* és a *Társadalmi szerződés* egyes pontjainak megbírálására, illetőleg értelmezésére vonatkozó részletei — a melyekben Rousseau az Usteri kifogásaival, ellenvetéseivel szemben kifejti az illető részletek értelmét, igazolja, védelmezi a maga felfogását, — irodalmi jelentőségűek. De a többi levelekből is fontos értesüléseket szerezhetünk Rousseau e korbeli életének, gondolkodásának, összeköttetéseinek földerítéséhez. Látjuk e levelekből azt a nagy hatást, a melyet az *Emil* az egész Svájczra gyakorolt; a gáncsolók mellett nagy számmal akadnak magasztalói is. Rousseaut hívják tisztelői, hogy menjen Zürichbe lakni s ő vágyik is látni «e szerencsés várost, a mely annyi tiszteletreméltó embert zár kebelébe, kiket még nem rontott meg az irodalom.» 1763 nyarán el is indul gyalog Sautternnel — e magyar származású fiatalemberrel, a ki Rousseau kedvéért telepedett meg néhány hónapra Môtiersben — Zürichbe, de a rossz időjárás 10 nap mulva visszatérésre kényszerítette őket. Sautternről több levélben is van szó; Rousseau tudakozódik zürichi barátainál az ő kiléte felől. Nagy kár, különösen Zürich városára nézve, hogy Rousseau el nem juthatott e városba, mert *Vallomásaiban* bizonyosan érdekes képet rajzolt volna róla s kiválóbb alakjairól; abból az érdeklődésből, rokonszenvből, melylyel Usteri, Hess, Lavater, Gessner s mások iránt viseltetik, látszik, hogy Zürich meghódította a szívét. Mily szívesen várja Usterit, midőn ez fiatal feleségével látogatására indul, mily elbűvölő szeretetreméltósággal fogadja őket! mily figyelmes, mily hálás az iránta tanúsított jóindulatért!

Az Usterivel való levelezés mellett, mely 42 levélből áll, találunk még leveleket a kötetben Moulton Pál genfi lelkészről,

Rousseau genfi barátjától, Bondeli Juliától, e szellemes berni leánytól, ki az *Űj Heloise*-t annyi finomsággal és hozzáértéssel védelmezte, hogy Rousseau a legnagyobb elragadtatás hangján nyilatkozik róla; továbbá Kirchbergertől, egy fiatal berni írótól, végül Meister Henrikől, Grimm későbbi utódjától, — mindketten Rousseaunál tett látogatásukat írják le érdekesen, szellemesen.

II. Mi része volt Rousseannak kora színmű irodalmában? Mily álláspontot foglalt el a színházakkal és színművekkel szemben? Erre a kérdésre igyekszik a második mű feleletet adni.

A ki ismeri Rousseau híres levelét; a melyet 1758 tavaszán D'Alemberthez intézett (*Lettre à D'Alembert sur les spectacles*), a melyben a legerélyesebben visszautasítja ennek azt a javaslatát, hogy Genfben színházat állítsanak fel s általában az erkölcs nevében pálczát tör a színház felett, az eléggé csodálkozni fog azon, hogy Rousseau mint színműíró is nem jelentéktelen tevékenységet fejtett ki, mert erről alig hallott valamit. Rousseau neveléstani, sociologiai, jog- és vallásbölcészeti művei annyira az előtérben állanak, hogy színműveiről alig esik szó. Pedig ezek irodalmi működésének első korszakában elég sűrűn következtek egymásután. Ide tartoznak a következő színművek: *Narcisse ou l'amant de lui-même*, prózában írt egyfelvonásos vígjáték, a melyet még 1733-ban Chambéryben írt s 1741-ben magával hozott Párisba; *Les prisonniers de guerre*, Magyarországon játszó, prózában írt egyfelvonásos vígjáték 1743–44-ből; *Arlequin amoureux malgré lui* (töredék); *L'engagement téméraire*, három felvonásos verses vígjáték 1747-ből; *Lucrèce*, tragédia-töredék 1754-ből. Tehát két töredék s három vígjáték, mind a három középszerű dolog. Rousseau nem tudott vígjátékaival sikert aratni a színpadon, mert hiányzott nála a tárgyilagosság és a mulattató tehetség. Ő nem tudott hideg szemmel elmerülni a világ szemléletébe, nem tudta levetkezni a saját személyiségét; ő csupa alanyiség: minden művének tárgya, központja önmaga: mindenikben önmagát tanulmányozza, elemzi, kutatja, az egész világot magára vonatkoztatja. Érzékenysége és képzelete phantasmákkal népesíti be a világot, melyeknek a tárgyi világban semmi sem felel meg; ő a magányt szereti s itt örökké magával foglalkozik; legfőbb boldogsága az ábrándozás. Egy ilyen érzékeny, ingerlékeny, álmodozó természet nem való drámaírónak, legkevesbbé vígjátékírónak. mert hiányzik belőle a nevetetés adománya, hiányzik belőle a ragyogó, könnyed szellemesség. Ő sohase nevet, ő melancholiára hajlik.

Mint zeneszerző már sokkal nagyobb sikereket aratott. Zeneművei: *La découverte du nouveau-monde*, a melyet még Lyonban készített, de aztán nagyrészt megsemmisített; *Les muses galantes*, a melyet sikerrel adtak elő az operában; *Le devin de Village*, a mely igazi sikert ért el, úgy hogy e miatt Gluck a drámai zene megteremtőjének nevezi Rousseaut; végül *Pygmalion*, lyrai jelenet, a melyet szintén sikerrel adtak elő.

A mű utolsó két fejezete Rousseaut mint színműhőst mutatja be. A IX. fejezet a XVIII., a X. fejezet a XIX. században Rousseauról írt színműveket ismerteti, vagyis azokat a darabokat, a melyek kifejezetten vagy burkoltan Rousseaura vonatkoznak, a melyekben ő játszik kisebb vagy nagyobb szerepet. Ilyen darabot az előbbi fejezet kilenczet, az utóbbi szintén kilenczet sorol fel.

Szerzőnk pontosan utána járt minden adatnak, a mely Rousseau és a színház egymáshoz való viszonyára vonatkozik; behatóan elemzi műveit s kimutatja azok szerkezeti fogatkozásait, illetőleg a zenedaraboknál méltányolja az azokban nyilatkozó költői erőt, gondolati mélységet és érzelmi egységet; feltünteti a hatást, a melyet azok az egykorú és későbbi zenekedvelőkre gyakoroltak. Ha valami fogatkozást látunk művében, talán csak az, hogy nem igyekszik megoldani azt az ellenmondást, melyben Rousseau-nak, a genfi philosophusnak a színházat elítélő nyílt levele magának Rousseau-nak színműírói tevékenységével áll. Ez lett volna műveinek méltó befejezése.

I.—s.

Új magyar könyvek.

Aeschylus Oresteiája. Drámai trilogia. A Kisfaludy-Társaság Szécher Árpád-féle pályázatán nyert műfordítás. Görögből fordította Csengery János. 2. javított kiadás. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 228 l.) 3 K 20 f.

Alapi Gyula dr.: Komárom vármegye nemes családai. Komárom, 1911. Spitzer S. (8-r. VI. 308 l.) 10 K.

Balásházy Péter: Forrongások. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 3 K 50 f.

Csokonai Vitéz Mihály: A' özvegy Karnyóné s két szeleburdiak. Vigjáték 3 felvonásban. Vitéz Mihály ébresztése. Ady Endre verse. (Nyugot-Könyvtár. 15. sz.) Budapest, 1911. Nyugot. (8-r. 60 l.) 30 f.

Fellner Frigyes dr.: A valutarendezés Magyarországon, különös tekintettel a készpénzfizetések megkezdésére. (Magyar Közigazgatási Könyvtár. XII. kötet.) Budapest, 1911. Grill K. (8-r. II. 287 l.) 6 K.

Gottl Ágost: Polgári perrendtartás. (1911: I. t.-cz.) magyarázatokkal. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. VII, 616 l.) 20 K.

Heinrich Gusztáv. Egyetemes irodalomtörténet. IV. kötet: Uralaltajak és szlávok. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister támogatásával. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. XI, 746 l.) 24 korona.

Jász Géza: A sejt, mint a fejlődés alapformája. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 129 l.) 3 K.

Kóbor Tamás: Ki a Ghetéből. 2 köt. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 197, 269 l.) 8 K.

Lovik Károly: A préda. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 175 l.) 3 K 50 f.

Márki Sándor dr.: Az újkor és a legújabb kor története. (A műveltség könyvtára. IX. köt.) Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 712 l.) 24 K.

Olcso Könyvtár. Alapította Gyulai Pál, szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1911. Franklin-T. (16-r.)

1598—99. sz. *Riedl Frigyes*: Gyulai Pál. 40 f.

395—396. sz. *Petőfi Sándor* beszélyei. 2-ik kiadás (91 l.) 40 f.

796—800. sz. *Bellamy Edvárd*: Visszapillantás 2000-ből 1887-ik évre. Regény. Fordította Radványi Dániel. 2-ik kiadás. (363 l.) 1 K.

Petőfi-könyvtár. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán dr. Budapest, 1911. Szilágyi B. (8-r.) 25. kötet. Csernátóni Gyula. Petőfi-tanulmányok. (167 l.) 1 K 20 f.

Rákosi Viktor munkái. Budapest, 1911. Révai-Testv. (8-r.) Egy kötet 4 K 50 f.

XVII. köt. A buzsáki királyság. Kiarendált urak. (307 l.)

XVIII. « Őszi termés. (328 l.)

XIX. « Rejtett zugok. (320 l.)

XX. « Kis emberek világa. (351 l.)

Sik Sándor: Szembe a nappal. Versek. Budapest, 1910. Élet. kiadóhiv. (8-r. 160 l.) 4 K.

Szomory Dezső: A rajongó Bolzay-leány. Színmű 4 felvonásban. Budapest, 1911. Nyugot. (8-r. 163 l.) 3 K.

Törökne Kovács Hermin: A Baárd-lányok. Regény. Budapest, 1911. Szt.-István-T. (8-r. 360 l.) 4 K.

Tóth István: Tavasz. I. Versek. II. Elbeszélések. Szolnok, 1911. Róth D. (8-r. 129 l.)

Zelenyák János dr.: A neurasthenia, annak lényege, kezelése és óvszere. Baumgarten Alfréd dr. és más orvostanárok nyomán. Budapest, 1911. Szt. István-T. (8 r. XVI, 230 l.) 6 K.

Zsélyi Aladár: A röplőtechnika alapelvei. 3. kiadás. Budapest, 1911. Nagel O. (8-r. 102 l.) 4 K.

GYULAI PÁL.

(1825—1909.)

Első közlemény.

T. Társaság!*

A Kisfaludy-Társaság Gyulai Pál helyét akarván betölteni, el volt szánva az irodalmi mérték jelentékeny mérséklésére és ragaszkodását hajdani elnökének emlékéhez legalább oly tagnak választásával kívánta kimutatni, a kiről feltette, hogy őszintén osztozik a Társaság kegyeletes érzésében.

Az önök kitüntető és hálára kötelező bizalma azt a feladatot róttá reám, hogy a Társaság nemes czélú szabályai értelmében székfoglalóm bevezetésül röviden megemlékezzem Gyulai Pálról.

Ne vegye rossz néven a Tisztelt Társaság, hogy eltérve a jó szokástól, a székfoglaló tárgyaúl választottam ezt a megemlékezést. Érzem a kísérlet merészségét, volt már e feladatban elődöm, kit el nem érhetek és azok, kiket a Tisztelt Társaság és az Akadémia az emlékbeszédek elmondásával megbíztak, bizonyára messze túl fognak szárnyalni. De Gyulai pályája és egyénisége olyan gazdag tárháza az irodalmi és erkölcsi értékeknek, hogy még az is, a ki csupán jóakarattal felszerelve kutatja át, munkájának némi eredményét remélheti.

I.

Fejlődés; érzelmes dalok és elégiák.

Gyulai Pál (nagyváradi) régi nemesi családból származott. Báthory Zsigmond fejedelem Geszthy Ferencz ajánlatára 1591-ben Gyulai Balázst a magyar és erdélyi nemesek

* Felolvastatott a Kisfaludy Társaság 1911 október 4-iki ülésén.

sorába emelte. Geszthy nagyon szerette Gyulait, azt mondja róla végrendeletében, hogy «hosszú betegségemben oly nagy vigyázással, szorgalmatossággal fáradott körülmények között magát nem kimélvén, hogy ha édes fiam lett volna is, többet tőle nem kívánhattam volna.» A hű embernek nemesi czimerében fehér liliumot és fehér rózsát látunk, mint az őszinteség s becsületes lélek jelvényeit.*

Az a gyöngéd hűség, melyet Geszthy oly nagyrabecsült Gyulai Balázsbán, megmaradt legkiválóbb utódjának lelkében is. Gyulai Pál is úgy szolgálta a magyar irodalmat, mint őse az erdélyi főurat s azon a nemesi czimeren, melyet a magyar irodalom adott kiváló bajnokának, ott találjuk újra az őszinteség és becsületes lélek liliumát és rózsáját hervadhatatlan frissességben.

Gyulai közvetlen elődjei hivatalnokok voltak. Nagyatyja Ferencz, az erdélyi főkormányshéknél szolgált; az ő érdemeit tekintve, Gyulaink apja, Antal is ott kapott hivatalt húsz éves korában, miután Kolozsvárt a jogi tanfolyamot elvégezte. Gyulai Antal sok előmenetelre vágyó társával küzdve, lassan emelkedett a hivatali ranglétrán, míg végre negyvenkét éves korában a központi számvévisztje tisztje lett évi négyszáz forint fizetéssel, mely azután öt-százig gyarapodott. Elöljárói szerették a csöndes, pontos hivatalnokot, ki a hivatalos latin nyelven kívül németül és oláhul is értett s bonyolultabb ügyekben jó ítélő tehetséget mutatott. A református egyház ügyei, de tudományos kérdések is érdekelték. A tudós Szilágyi Ferencznek, Sándor atyjának, baráti köréhez tartozott. Körülbelül negyvenhét éves korában, 1840 január 9-én halt meg.

Özvegye, Hajós Sára, egészen vagyon nélkül maradván, Ferencz, Pál, Sándor és Antonia nevű gyermekeivel siratta a család fentartóját. A kormány, tekintve Gyulai Antalnak több mint huszonhat évi szolgálatát, az özvegyi nyugdíjat a három kiskorú árva nevelési járulékával együtt — mert a húsz éves Ferenczet már nagykorúnak tekintet-

* L. Komáromy András tanulmányát *Turul*, 1889.

tek — 241 forint és negyven krajczár ezüstpénzben állapította meg.¹

Többet ért e pénz akkortájt, mint ma, de az öttagú család ellátására nem volt elég. Az özvegy gyermekeivel szűkös körülmények közt élt, hanem el nem csüggedt; körülbelül úgy élt és érzett, mint a *Vén színész*ben Dávid anyja, a ki az alacsony ablakban jó reggeltől késő estig varrt, de boldogtalannak nem érezte magát, mert Isten a munkához türelmet, jó kedvet és reményt is adott neki. Még elhalt testvére anyátlan árváiról, a Hajós gyermekekről is gondoskodott, ezek is anyjuknak tekintették. A munka megviselte szervezetét, Kolozsvárnak 1848-iki ostroma siettette halálát, csak nyolcz évvel élte túl férjét. Fia Pál nem juthatott az Urbántól körülzárt városba, nem enyhíthette anyja haláltusáját, mint Dávid sem tehette a *Vén színész*ben, csak-hogy Gyulai anyja nem halt meg békétlenül, büszke anyai érzéssel gondolt távollevő s már ismert nevű fiára.

Gyulai Pál 1825 végén született Kolozsvártt² s így tizennégy éves volt apja halálakor. Rajongással szerette anyját, kitől költői lelkét örökölte, valamint atyjától a conservativ állami és társadalmi érzést. Bár még maga is gyámolításra szoruló gyermek volt, segíteni akart anyján és kisebb gyermekeket tanított. 1843-tól kezdve már a maga munkája után élt, mint Pataki Dániel gyermekeinek nevelője; ez évtől kezdve 1845-ig, mikor a jogot végezte, mint Szász Károlytól tudjuk, az iskolai szüneteket Deésen töltötte Pataki házában.³ Korán kezdette meg a küzdelmet az élettel és pedig azon a pályán, mely költői hajlamaival nem igen egyezett. Tizennégy éves korától egészen 76 éves koráig

¹ A Gyulai Antal pályájára vonatkozó iratokat az Orsz. Levéltár-erdélyi osztályában Barabás Samu levéltárnok úr lekötelező szíves-séggel bocsátotta rendelkezésemre.

² Gyulai anyja azt mondotta 1840-ben, hogy Pál 1826 január 14-én született. De Herepei kolozsvári lelkésznek Szilágyi Sándorhoz intézett levele szerint (N. Múzeum), január 14-én keresztelték Gyulait. Herepei szerint tehát 1825 végén kellett születnie.

³ Szász Károly cikke a *Vasárnapi Ujság* 1869 decz. 17-iki számában. Ez a cikk úgyszólván alapvető életrajza Gyulainak.

nem sok megszakítással folyvást tanított. Míg Kolozsvártt a theológiát tanulta, gróf Bethlen János gyermekei mellett volt nevelő, 1855-ben a Szőnyi-féle nevelőintézetben tanított, ez év őszén mint ifjú gróf Nádasdy Tamás mentora Berlinbe, majd Párisba utazott, 1856 őszén Münchenbe ment tanítványával az egyetemre, de Nádasdy ott meghalt az év végén s Gyulai ismét haza utazott. 1858-ban, nősülése után, a kolozsvári reformatus főgymnasium tanára lett, majd 1862-ben végleg Pestre költözvén, az itteni reformatus gymnasiumban, a szini képzőben, a nőképző egyesület iskolájában tanított, míg azután 1876-ban Toldy utódja lett a budapesti egyetemen s mint egyetemi tanár vonult nyugalomba 1902-ben.

Tanári munkáját kedvezőtlenül bírálták némelyek, nem tudni mi okból. Pedig Gyulai a legjobb tanárok közé tartozott. Nem volt hatásos katedrai szónok, sőt néha előadás közben egy ideig kereste a szót, de el is találta mindig a jellemzőt, a lényegbe vágót. Voltak felejthetetlen szavai a tárgyról és a tárgy alkalmából is sok mindenről. Egyszerű, természetes és atyailag jó volt tanítványaival szemben, sokkal mélyebb részvétet érzett az ifjúság sorsa s egyéni sajátosságai iránt, semhogy a vizsgákon a félelmetes paedagogiai nagyhatalom hírére vágyott volna. Nem kimért módszerrel, hanem megbecsülhetetlen egyéniségével hatott. Komolyabb lelkű tanítványai jól érezték, hogy olyan ember áll előttük, ki eredeti benyomások és egy jelentékeny élet tapasztalatának kincseit nyújtja nekik. Így adott ösztönt a jobbaknak, gyakran egész életpályákra elhatározót. Tehát a legnagyobbat érte el, a mire tanár törekedhetik s elérte mesterkedés nélkül, mert hiszen a tanítás is oly művészet, mely a sikert nem az aggodalmasan szabályos munkásnak juttatja, hanem annak, a ki szerencsés tapintattal és a lényegre törő munkával a maga útján jár olykor szabálytalan fordulatokkal. Gyulai teljesen át volt hatva a tanári pálya jelentőségétől, azért élt hivatalának lelkiismeretes pontossággal, de noha sok öröme telt jelesebb tanítványai fejlődésében, tehernek érezte munkáját, mert alapjában nem tanári, hanem költői és írói babérokra vágyódott.

Gyulai Pál — írja Szász Károly — mint gyermek mohón olvasta a költőket; az eleven, eszes, csillogó szemű és tüzes mozdulatú kis fiú mindig szavalgatott.

Gyulai első ifjúságának rajzát Kemény Zsigmondtól vesszük át, mert Kemény a *Kölképek a kedély láthatárán* című elbeszélésében Márton Adolf jellemrajzát Gyulai ifjúkori élményeiből és lelki életéből alkotta meg költőileg. A költői nagytapasztalatokat mellőzve, Kemény így jellemzi Adolfot: «karcsú, arányos, de kicsiny termetű volt, finom arczczal, tiszta halványpiros bőrszínnel, merengő szemekkel, keskeny homlokkal és szép hajjal. A szerencse forgandósága, a viszonyok gyors változása az ő különben is költői kedélyét ábrándossá, álmataggá tette. Az élet hangtalanságát vagy rossz hangzásait a képzelődésében élő tündérvilág harmóniája által törekvők elfeledni. Szeretett tétlenül heverni zöld fűben, illatos virágok körül, csevegő vízhaboknál, úszó fellegek árnya alatt. Henyesége csodálatos ellentétben volt olykori erélyével, mely töredékenynek látszó testét megdöbentő kitartással ruházta fel.»

Szóval, az ifjú Gyulai lelki életében az ábrándos, a köznapi élettől elkivánczozó költő hajlamai uralkodtak. Már korán nyilatkozott hajlama költeményekben, de nem Petőfi vagy éppen Arany hatása alatt, mint többször mondták. Hiszen Gyulai első kiadott költeménye az *Athenaeumnak* abban az évfolyamában (1842) jelent meg, melyben a Petőfi *Borozója*. Aranynak a hírének pedig csak öt évvel később hallotta. Gyulai ugyan azt írja Petőfiről szóló tanulmányában, hogy «hála adóját akarja leróni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúsága álmát körüllebegte.» De Petőfi hatása mégis csak Gyulai egynéhány költeményének fordulataira vagy hangulatára s az Aranyé még kevesebbre szorítkozik, mint Riedl kimutatta.* Helyeselnünk kell tehát

* Riedl Frigyes tanulmánya a *Bud. Szemle* 1910. évfolyamában s az *Olcsó Könyvtárban*. Fent már czéloztam e tanulmányra. Újabban Horváth Ferencz is figyelmeztetett némi Petőfi hatásra a Karczagi Ref. Főgymnasium 1909/1910. Értesítőjében közzétett *Gyulai Pál lyrája* című meleg érzéssel írt tanulmányában.

Dömötör Jánosnak azt a véleményét, hogy Gyulai mint költő alig állott Petőfi és Arany hatása alatt.* Mert mindaz, a mi Gyulai lyrájában a nép-nemzeti irány hatásának látszik, s az is, a mi nem onnan magyarázható, mind közösen egy ritkán emlegetett erdélyi költői kör törekvéseiből fejlődött ki. Gyulai Pál tizenhárom éves múlt, midőn a kolozsvári Unitarium Collegiumbeli olvasó társaság kiadta a Kriza János által szerkesztett *Remény* című zsebkönyvet, melynek 1840 és 1841-ik köteteit a Kemény Zsigmondtól is nagyra becsült Szentiványi Mihály szerkesztette. A három kötet némi feltűnést keltett akkor, a min nem csodálkozunk, hiszen Krizának, Petőfi székelyföldi előzőjének népdalai, költői munkái is itt jelentek meg. Kriza mellett különösen Szentiványi Mihály s még Medgyes Lajos munkáiban is nyilatkozott költői hivatottság. De általában véve a *Remény* írói utánoztak; kísérleteikben különösen Kölcsey érzelmességét, Vörösmarty epikai formáit, epigrammáit és romantikáját tükröztették vissza.

Még Kriza is követi Vörösmartyt és Kölcseyt, ha nem ír népdalokat. Sajátságos vegyülete volt a *Remény* az érzelmes, németes lyrának, a kalandos romantikának, a társadalmi rajz némi próbájának, a rendi társadalom ellen kikitörő satirának, s a töről metszett népiességnak. Gyulainak egyik rokona, Hajós János is munkatársa volt a *Reménynek*. Hajós őrizte meg Gyulainak egy tizennégy éves korában írt balladáját, a *Villám és sir* címűt, e Kölcsey stylusában írt utánzatot, mely bátran megjelenhetett volna a *Reményben*.** Sőt e balladának némi változatát Gyulai ki is adta 1843-ban Kövály László *Beszélytára*-ban, mely vállalatban a *Remény* több munkatársa közölt dolgozatot.

E körülmények is mutatják, hogy a *Remény* körének költői törekvései bizonyára erősen hatottak az ifjú Gyulai lelkére. Azok a műfajok, melyeket a *Remény* költői külön-

* *Vasárnapi Ujság*, 1876.

** Kéziratban maradt ránk. Gyulai-Fodor Dánielné, Gyulai Aranka úrhölgy birtokában van. A *Reményről* értékes adatok vannak Versényi György *Kriza Janos emlékezete* cz. tanulmányában. *Budapesti Szemle*, 1911 július.

külön kedveltek, úgymint a dal, ballada, elégia, óda, romantikus és társadalmi beszély, népies rege és monda, epigramma, satira mindannyi egyesítve van Gyulai költészetében. Sőt a *Remény* költői Heinéből is fordítottak, kinek nevét Gyulai bizonyára ekkor hallotta először. Általában a *Remény* körének ideáljai Gyulait is követésre lelkesítették. Különösen Kölcsey lyrájának hatása tartós volt a Gyulaiéra. Érthető ez a két költő lelkének belső rokonságából is. Gyulai a legnagyobb szeretettel ápolta Kölcsey emlékét. «Kölcsey álmodozó és borongó természete — írja róla 1873-ban — a lány szív és erős lélek e különös vegyülete, ez inkább belső, mint külső élet, szép elégiaként hat lelkünkre.»* Úgy hatott reá már gyermekifjú korától fogva. Gyulai lyráján a lány borongás, a hevesen fájdalmas motívumok nem csupán egyéni hangulatból és körülményekből fakadnak, hanem némileg stilszokásnak is tekinthetők, mely Kölcsey hatása alatt keletkezett. De csak kis részben tekinthetők öröklött szokásnak. Gyulai egységes, derült lelkében a melancholiának fel-felbuzgó forrásai is rejtőztek. Érzékenysége már korán szenvedett a valóság durva érintésétől, mint Kemény idézett vázlatából is láttuk. Phantasiája különben is befelétő volt, lelkét gyöngéden körülvevő, komoly érzések árnyalatát gazdagító és hevesességét fokozó. Szerette magát egészen átengedni sugallatának, lelkén árnyak suhantak át, emlékeken és álmokon merengett s bármily forró vágygyal csüngött a külvilágon, vonzóbbnak találta sokszor a természet titokzatos beszédét, mint az emberekét. Ez az álmodozó, lány érzés különös bájjal csendül meg Gyulai lyráján mindig, s már igen jellemzően van kifejezve ifjúkori költeményeiben, mint például a *Tavaszejben*, vagy a *Mi hallik az erdőn* címűben. Költeményei nem a rhythmus leleményességével, vagy a szavak merészségével hatnak, hanem a legtöbbször azzal a sajátsággal, melyet Horatius a *dulcia sunt* szavakkal követelt. Szinte érezzük a *Tavaszejben* a költő hangulatának átömlését a sokáig melengetett szavak rhythmusába. A *Mi hallik az erdőn* az erdő és a csalógan-

* *Budapesti Szemle*. 1873. Újabb magyar regények.

ének költészetét érzékíti. A költő mintegy része a természetnek, nem nézi festői phantasiával, de otthonn van benne, átérzi életét s hallja lüktetését.

Néha egy kép erős felindulás kíséretében villan fel képzeletében s ilyenkor megkapóan szemléletes. Így az *Emlékben* :

Vissza visszagondolok rád
Sokszor, bűnös angyalom!
S lelkemen, mint tó hulláma,
Ha vihar jó éjszakára,
Megmozdul a fájdalom.

Ez a szakasz a csalódott szerelemről szól, melyet a rajongó szerelem öröme előzött meg, mikor az ifjú költő ujjongva kiáltott fel :

Óh ily zöld az erdő,
Óh, ily kék az ég,
Ily piros a rózsza
Nem volt soha még!

és a mikor «mint holdfény a kék Szamos vizében, fürdött lelke a leány sötétkék szemében». Azonban a csalódást annál fájdalmasabban érezte :

Szivem vén uj csalódásra,
S eltemetett ifjusága
Szebb jövődöt sirba zár,

így panaszkodott. Ezt a csalódást talán az a leány okozta, kinek «családja régi, fényes, gazdag s nevének minden betűje kincs.» De a szépen eldalolt szerelmi csalódás nem szokta megölni a költőt, kivált ha huszonhat éves.

Következett az igazi szerelem, az életre szóló. A boldogság alig fér a költő lelkébe, kiárad egyszerű, meleg dalokban :

Nem vagy velem, veled vagyok!
Hiába álom, éjtszaka,
Ott ég szemednek csillaga,
Ott ég, viraszt és mosolyog.

Nem vagy velem, veled vagyok!
Hiába zaj, hiába csend,
Édes szavad szivembe cseng,
S az félve, fájva feldobog.

1858-ban nőül vette Szendrey Máriát; nejéhezirt levelein, bár telve vannak a mindennapi élet gondjával, apróságaival, épannyi melegség vonul át, mint a házassága boldogságát dicsőítő költeményein. Költészetébe csak azt vitte át, a mit igazán érzett s látott.

Költeményeinek e csoportjában az egyik, a *Haza felé*, a népdal drámai közvetlenségét éri el.

Négy évi házassága után folyvást gyöngélkedő nejének aggodalmait így csillapítja egy levelében: «Bízzál Istenben, négy évi házaseletünkben annyi örömmel, áldással halmozott el s oly kevés szomorúsággal látogatott meg, hogy bűn volna kishitűeknek lennünk.»

De mintha ez a jámbor hit istenkisértés lett volna, 1866-ban, négy évvel a levél írása után az ifjú, szép nő, ki csak boldogságot terjesztett maga körül, a ravatalon feküdt.

E csapás emléke nem némul el Gyulai lantján, dalban, elégiában mindvégig felhangzik. Még a csüggedésből alig kiemelkedve siratja neje emléket *A budai Rózsahegyen*, a honnan lenéz a Dunán égő alkonyra s ott ül újra, hol hitvesével annyszor ült, minden mosolyogni látszik körülötte, mint régen; előtte a fűben a kaczagó és csevegő gyermekek. De

Oh hol vagyon édes anyátok, oh hol van ?

Még hallani vélem a bús siri dalt.

Úgy elborulok, s tova mind szomorúbban

Érzem, szívem élete pusztá, kihalt.

Gyulaiban az érzékenység sokkal több életkedvvel párosult, semhogy sokáig élhetett volna ily hangulatnak. A kötelesség munkára szolitotta és megnyugodott «a régi törvényben.» Egy kiváló elégiájában, a mely egy fiatal leányhoz szól, ki hitében először csalódott, az ifjan sebzett női szívnak, de önmagának vigasztalására is e hangzatos sorokban szól arról a törvényről:

Nem vagy első a világon,

Kit megejtett csalfa álom,

Kit megsebzett csalfa szív.

Régi törvény már felettünk,

Szenvednünk kell, ha szerettünk,

Örömünk csak búra bív.

A neje emlékével foglalkozó dalok közt a legszebb a *Margit szigetén*.

Nincs e költeményben egy szó sem, mely kizökkentene a hangulatból. Az illatmaradvány a hervadó levelen, a betegségből lábadozó költő éber álma, a fájó emlékek, a csendesedő érzések lassú kihangzása lelkünkbe hatnak. De a visszatérő egészséggel fokozódik a munkakedv és van egy falusi ház is, hová el-el menekül a költő, ha elfárad Pest zajában,

A hiúság vásárában.

Itt, úgy érzi, életútja határáig jutott; Leányfalva

Jó pihenő, jó sírnak is,
Legyen, ha kell, hát annak is.

Oly szívetindító foglalkozás a fák nevelése; mily szépen fizetnek a fáradságért árnyékkal s gyümölcsessel és késő nemzedékek háláját is kivívja az ültető. De a költő ötvenes éveinek vége felé még nem oly kimerült, hogy ez idyll egészen kielégítse. Lelke változik, mint a szél lengése, felderíti nyíló virág is, de vonzza a magas, vonzza a mély, el-elragadja a szenvedélyek sodra. Azonban új villám csap le előtte. Leánya, Margit, anyja képe-mása, kit az égből küldött vigaszának tekintett, mint ifjú anya, fehér virágként elhervadt.

Úgy fekszel ott halálra válva,
Mint egykoron szegény anyád.

Ez a fájdalom még a réginél is metszőbb volt. Jóbatka hangzott fel a kesergő apa ajkán.

. . . éjbe boruljon
Kék egü hajnali fény,
Északi vész keze dúljon
Viruló völgyek ölén.
És a madárka ne zengjen,
Asszanak el fa, virág;
Legyen oly pusztá, kietlen,
Mint szívem, ez a világ!

De a hatvanas évek küszöbe már át volt lépve, az ősz fuvalma a lelki békére intett, mely illik, hogy meg-

előzze a végső gyengeséget. Az ősz mindig kedves évszaka volt Gyulainak, élete őszén még bensőbben vonzódott hozzá:

Kedves ősz, te nem igérsz, adsz,
A mit hoztál, mindent itt hagysz.
Nincs aszályod, nincsen vészed,
Bölcs közép az osztályrészed.

Csudálatos derűtség szállja meg a költő lelkét, a vágyak és remények elültek, a fájó emlékek egyre gyengébben sajognak, a nagy életpálya öntudata melegíti kedélyét s a még megmaradt vagy ifjabb barátok körében mintha másodvirágzást érezne lelkében. Miskolczon Lévy József társasága volt az a *Baráti kör*, melyet a vénülő költő így szólít meg:

Sok éve, hogy nem láttatok,
Én is, ti is, megvénülénk,
Úgy mulnak évek, mint napok,
S már életalkony int felénk.
Hadd folyjon szó, csengjen pohár!
Az elhanyagló napsugár
Még gazdagabban szórja szét
Utólszor fényét, melegét.

De ezt a derűt még egy utolsó csapás zavarja meg. Fia, Kálmán, férfikora küszöbén követte anyját és hugát. Az apa már ekkor hetven éves mult, az életöszön ilyenkor nagyon szívós, a lét édes szokásához mind sóvárabban ragaszkodunk. És így aránylag nyugodtan fogadta a csapást, de fia gyermekkori arczképét folyvást nézegette s elaggott korában azt képzelte, hogy fia mint gyermek halt meg. Legutolsó költeményei egyikében megéneklei azt az almafát, melyet fia ültetett:

Nékem ültetett ő téged,
Majd mikor a hó nap éget.
Lennél árnyas nyughelyem. — —
Hús árnyadba hadd üljek hát!
Tán a szellő fiam hangját
Suttogja lombod között.

Így látjuk visszatükrözve Gyulai sorsát s lelki élete hullámzását költői stylusának sajátságaival együtt érzelmes dalaiban s elégiáiban.

II.

Elbeszélő és hazafias költemények.

De a kép csonka volna elbeszélő s hazafias költeményeinek ismerete nélkül. Balladákat, balladafele költeményeket ép oly szívesen írt ifjúkora óta, mint a *Remény* költői. És mint ők, Gyulai is szerette ilyfajú műveiben a nagyon tragikusan, vagy nagyon érzelmesen romantikus motivumokat. Első, igazán jeles s népszerű balladáját, *Pókainé-t* 1851-ben írta. Bár *Pókainé* még a régi, Arany Jánost megelőző szónokias balladákra emlékeztet, kitűnik mégis a jellemzés erejével és az előadás drámaiságával. Minő eleven kép Báthory bevonulása a szentpáli csata után, Pókainé átka, mikor lánczravert két fiát látja s a két fiú a menetben, mikor felnéznek az ablakra, hol anyjukat látják.

A két fiú hallgat, az ablakra fölneéz :
 Büszke, szabad homlok, sebzett arcz, békós kéz,
 Könny, sóhaj, fájdalom mélyen eltemetve,
 Hogy a sokaságnak ne telhessék kedve.

A büszke s fiai életéért könnyörgő anya párbeszéde Báthoryval, kinek zsarnoki gögje oly erélylyel van rajzolva, általában drámai, de különösen ott, hol Báthory a távozó anyát megállítja, hogy a kegyetlen kegyelemmel még erősebben sújtsa. Egy későbbi balladája, *Kendi*, már a legjobb népballadák hatását mutatja, az elbeszéléstől meg nem szakított párbeszédek folytonosságában, fokozatosságában s a jellemző refrainben. Csak éppen az a dæmoni elem hiányzik, a mely jól illenék az ily tragikus tárgy hangulatához és felkeltené iránta a melegebb érdeklődést. Annál mélyebben köti le részvétünket a költő az *Éji látogatásban*, e legszebb balladájában, mely egy dán népballada motívumait alakítja át. Itt a kísérteties az árván maradt gyermekek képzeletéből alakul ki, népies felfogással van elhitelve a hazajáró anya gondoskodása. Mindez oly mélyen megható, a nélkül, hogy a költő mutatná meghatottságát, csak a végén szakad fel lelkéből a sóhaj, szintén népies tárgyilagossággal, mintha szemlélője s nem részese volna a szomorú-

ságnak. A népiesnek, a naivnak költői értékesítésében Gyulai kiváló művész. Elég csak említenünk példázatainak s meséinek czímeit: *A szél és nap*, a *Tudós*, az *Igazság és Hamisság*, *A gonosz mostoha*; jól ismerjük e költeményeket gyermekkorunk óta. És hozzá még a gyermekmesék!

Ezekben senki sem múlja felül Gyulait nálunk. Elmondhatjuk róluk, hogy gyerek ezt hallgatja örömmel. De a felnőtt is szívesen hallgatja a mesékbe burkolt elmés célzásokat. A ki azt akarja tudni, hogy mikép keletkezik néha politikai vagy társadalmi közvélemény, csak olvassa el a *Tyúk és a farkasverem* című mesét. A házfödélről lehulló kavicsból égszakadás, földindulás lesz a tyúknak s a többi állatnak képzeletében, mint hasonló semmiségből néha országos hírnév vagy mozgalom keletkezik. Gyulai azért értett annyira a gyermek nyelvéhez, mert még hajlott korában is fellelte lelkében a kíváncsi és csodálkozó gyermek kedvét. Szívesen elegyedett gyermekek közé, örömestebb hallgatta vitáikat, okoskodásukat, mint a hazuglelkű szónokok pathosát.

Szilágyi és Hajmásiban Gyulai a magyar lovagvilág egy mondáját alakította regényes költői beszélylyé, régies formában, rimtelen Sándor-versekben, körülbelül úgy, mint Tennyson felélesztette az Artur király hőseinek mondáit a *Király idyll*ekben. A Hunyadiak korából fennmaradt mondát választotta, melyet Vörösmarty már balladában feldolgozott. Gyulai a mondát leleményesen tovább fejleszti. Leilát, a szultán leányát keresztyén anyja titkon keresztyén szellemben nevelte, innen rokonszenve a keresztyén rabifjak iránt. S mily lélektani tapintattal van szembeállítva Hajmási kételkedése, csüggedése, bűnös szenvedélye Szilágyi romlatlan hitével, tiszta érzésével s jutalmat nyert bizalmával.

A régies hang oly keresetlenül van eltalálva, sőt a török földön játszó történetnek keleti színe is van. Leila például atyját, a szultánt a rab ifjakért a mohammedán szent iratokból vett bölcs mondással kérleli:*

* Goldziher fgyelmeztette reá.

Atyám légy irgalmas, Allah úgy irgalmaz ;
 Az irgalom egy fa paradicsomkertben,
 Ágai kelettől nyugatig elnyúlnak.
 A ki e nagy fának csak egy ágát fogja,
 Bizonyára bejut paradicsomkertbe.

A sors megtagadta Gyulaitól és tőlünk, hogy költői regényét, a sokat emlegetett *Romhányit* befejezhesse. A mi irodalmi közvéleményünk, a helyett, hogy hálával fogadta volna, a mit a költőtől kapott, gúnynyal követelte azt, a mit a költő nem adhatott. Gyulait a gúny nem ösztönözte sietésre. Csak lelke teljességéből bírt írni. A gyors tollúak dicsősége nem ingerelte, érezvén kapcsolatát az utókorral, nyugodtan várta az igazi inspiratio óráit. A mikor meghallotta a belső intést, néha nagy erélylyel s gyorsasággal, bár folytonos gonddal írt, de a külső kényszer nagyon untatta. Egy jegyzőkönyv néha több fáradságába került, mint Vörösmarty életrajzának egy-egy szép lapja.

A byroni elbeszélés formájának követésére a pathosnak és satirának tehetségéhez illő vegyülete ösztönözte. Nem közvetlenül Byront követte, hanem Puskind. Romhányi az Ányegin utódja, ép úgy, mint Ányegin Childe Haroldé. Ányegin apja is adósságot hagy hátra, mint a Romhányié, nevelése is olyan felületes, mint a magyar grófé, Ányegin és Romhányi egyformán léha udvarlással, vagy rendszertelen tevékenységgel töltik az időt, Ányegin is elutasítja Tatjánát, mint Romhányi Csáth Ilonát s Puskin hőse ép oly szívtelenül udvarol Olgának, úgy megszereti a férjes Tatjánát, mint a hogy' Romhányi udvarol Ilonának hiú érdekből, de azután komolyan megszereti, mikor Telegdiné lesz.

De Romhányi mégis eredeti marad, magyar levegő veszi körül, mint Ányegint az orosz, sőt Romhányiban több a magyar vér, mint Ányeginban az orosz, mert Puskin hőse igen feltűnő mása a Byronénak s tulajdonkép mindvégig az marad. Romhányi ellenben átalakul, hiúságának szétfoslása s lelkében a komoly vonások uralomrajutása fokozzák Gyulai regényének költői érdekét. Romhányi, a léha divathős, a karzatnak szónokoló államférfiú, a szabadság-

harczban is szerepekért kapkod, de mivel mindenbe belé-
sül, haragjában honvédnek áll s

Kiből nagy államférfi nem vált,
Sem diadalmas hadvezér,
Hazájának most híven szolgált,
Pecsétli omló drága vér.
Nagy elveit, lármás beszédit
Föléri legkisebb sebe;
Midőn a dob rohamra indít,
S üvöltöz a harcz bösz ebe:
Füstfellegben és szuronyfényben
Ajkán: «Előre!» kard a kézben,
Indult, rohant és ostromolt,
Valódi férfi, honfi volt.

Ez a halálos tusa edzette Romhányi lelkét s mikor
mint sebesült s üldözött honvéd véletlenül a conservatív
gróf Telegdi kastélyába menekül, felébred komoly szenvedélye
a kastély úrnője iránt, kit azelőtt könnyelműen mellőzött.

Az elbeszélés fordulatainál is érdekesebbek a költő ki-
térései. A folytonos mozgalomban előretörő s csattanós végű
strophák a pathos és irónia fényében csillámlanak.

Emlékezetes marad a Telegdi salonjában összegyűlt
társaság vitája. Emlékezetes az ötvenes évek politikai ár-
nyalatainak finom rajza s a Görgeyre és Kossuthra vonatkozó
strophák miatt. Gyulai is jól tudta, hogy Görgey és Kossuth
ellentétének kényes problémája költői felhevüléssel nem
tisztázható. De mivel a mult század hetvenes éveiben
könnyen hazaáruló hírébe juthatott, a ki Görgey Arturt
védelmezte, Gyulai meg nem állhatta, hogy sikra ne szálljon
a «nemzet-hiúság áldozatának» becsületéért. A költői cél-
hoz illően a vádat Romhányi veri vissza, a ki igazi férfias-
ságot Görgey táborában tanult. Felpattan, mikor Geréb vá-
dolja Görgeyt; harag szemében, arcza sápadt s így dörög:

Vezérem volt és híve voltam,
A hont szeretni ott tanultam,
Halálos vészbe öltözött
Csaták és ostromok között.

Majd a költő apostrophálja Görgeyt:

A mit kivívtál száz csatába,
Beolvadt a nemzet sorsába,
És olthatatlan lánggal ég,
Dicstény, erő és hősiség.

E szavak ma már kevésbbé merészen hangzanak, mint a mikor először mondtak, a mi hatásuk ereje mellett is tanuskodik. De a Telegdi-salonban folyó társalgással vége szakad Romhányinak. Mert nehezen oldható csomóhoz jutott az elbeszélés. Telegdinében is szerelem ébred Romhányi iránt; vajon szomorú végű legyen-e a lelki harc? Gyulai fiatal korában szinte kereste a tragikus bonyodalmakat, érettebb korában egészen saját leleményű elbeszélésben hangulata nem könnyen alkalmazkodott a sors és a szenvedélyek végtelenségének rajzához. Azután Gyulai a kitérésben elmondta már a javát annak, a mi a szívében volt. Es az egyetemi teendők, más hivatalos kötelességek, a családi katasztrófák, az életkor haladása, Gyulai nagynevű barátainak kihalta lehűtötték azt a légkört, melynek melege nélkül a nagy alkotáshoz szükséges kedv föl nem virulhatott.

Különben is az ily erősen subjectiv művekhez jól illik a töredékesség; idő előtt kimulnak, mint a költő alkotó kedvének boldogsága.

A mit Gyulai azon túl mint költő akart elmondani korának viszonyairól, azt más formájú kisebb versekbe foglalta. A hazafias érzés ugyanis gazdag ere volt költészetének. Már 1848-ban jelent meg egy füzet Kolozsvártt nemzeti színű czímlapon ily czímmel: *Nemzeti Szinek*. Irták: Gyulai, Mentovics és Szász Károly. «Szabadság! Unió!» a füzet jelszava s e jelszavakért lelkesedik Gyulai ott megjelent öt költeményében.

A márcziusi mozgalmak forró levegője csap felénk e versekből, melyeken a legerősebben érezhető Petőfi hatása Gyulaira. A költemények nagyon tetszetek akkor és midőn 1848 márczius 25-én a kolozsvari házi zenekör nemzeti ünnepet rendezett, Gyulai verseit a Petőfiéivel együtt osztogatták a közönségnek díszkiadásban.*

* Endrődi Sándor: *Petőfi Sándor napjai*. (Petőfi könyvtár 29, 30.) 401. l.

De bármennyire lelkesedett Gyulai az unióért, Erdélyt érezte igazi hazájának, a gyermekkori és ifjúkori emlékek, a kis ország mozgalmas története, «a vadregényes fenyevesek homálya» élete végéig vissza vonzották oda, hol «forróbb a szülőföld szerelme».*

Mikor 1848-ban el kell hagynia Kolozsvárt, a *Távozó*-ban fájdalmasan búcsúzik szűkebb hazájától.

Vándor felhők jönnek-mennek,
Ismerősi a bérceknek;
Megyek a menőkkel,
Kik jönnek, irigylem,
Bércek, édes ismerősim,
Nem lehet pihennem!

Ez érzelmi particularismussal dicsőíti *A székel*yek vitézségét 1849-ben, de természetes, hogy átfogja lelkével az egész mozgalmat. Komolyan aggódik a siker miatt: 1848-ban azt hiszi, hogy a győzelmi hymnus nekünk bús síri dal lesz, de bátorít a harcra, hogy legyen a «történetben rólunk egy nagy emlékezet». A harc azonban dicsőbb lett, mint remélte. A költő egész lelkesedését a *Hadnagy uramban* összpontosítja. A tizenkét soros költeményben, mely Csikány főhadnagy tápió-bicskei hősie halálát örökíti meg, minden szó, mint a jól röpitett nyíl, céljába fúródik. Ez 1849-ben írt kis remekműben már megtaláljuk a népies balladák tömörségét, drámaiságát, gondolatrhythmusát s lyraiságát is a refrainszerű ismétlésekben.

De mindennek vége van *Világosnál*, hol Gyulai költeménye szerint a huszár öngyilkossággal menekül a rabság elől. Ezzel kezdődik egész sora az elnyomatást sirató költeményeknek. Érzésben, formákban nagyon változatosak. Milyen érdekes költői formában példázza a *Bujdosó* a száműzött honved sorsát. A bujdosó párbeszéde Ráró lovával, a hű állat haragja, a mikor megérti gazdája baját, oly költő leleményei, a ki a költészet legősibb forrásából, a népiesen naívból meríti phantasiája ifjúságát. És mennyire

* L. a Haraszi Gyulához írt leveleket. *Budapesti Szemle*, 1910 november.

átjárja a bánatos, sejtelmes hangulat a *Szüreten* című rajzot. Oly magyaros szüret s minden során érezhető a Világos után következő évek hangulata. A vendégek, a mint a kialvó tűz mellett beszélgetnének, de elnémulnak, a vén gazda a régi mentében, a mint hiában próbálja a tréfát, ajkán csak egy-egy teremtetten, a cigányzene táncz nélkül, az elesett vőlegényét sirató menyasszony, a hallgató hegy, a kifogyott löpor, s végül a mint egy mellékesen oda vetett sor: Sok a sír a völgyeken, — oly művészi rajzzá formálód-nak, melynek minden vonása belé van merítve a kornak haragos, de elfojtott fájalmába. E hangulatban az idegen költő rokonszenve a magyar szabadságharcz iránt felüdítette költőnk lelkét. Gyulai nagyon szerette Heinét már ifjú kora óta, a mikor a német költő népszerű volt íróink közt s Petőfire is hatott. Gyulai még kevéssel halála előtt is foglalkozott Heine fordításával. Csodálta Heine dalaít s a németekre szórt gúnyrakétáiért szívébe zárta. Különösen hálás volt iránta az *1849 októberében* című költeményért, melyet valódi lelkesedéssel fordított, a mint e néhány sorból is látjuk:

Úgy megszűkül német ruhám,
Nevét ha hallom a magyarnak,
Érzések tengerárja hány,
Lelkembe' trombiták rivallnak.

És megcsendül az ősi dal,
Feléled hős mondánk varázsa,
Kemény, szilaj-vad hangival
A Nibelungok pusztulása.

Az így fordított költemény egészen magyarrá lett.

Költőnk az ötvenes évek vége felé már nem csak a száműzöttekkel és halottakkal foglalkozik, hanem bátrabban hivatkozik a jövőre. A *Hősök sírján* az erdő szélén, hol háromszázan alszanak, hangot hall, mely messze kiáltja:

Lelkünk szélyel jár a légben,
Örök bíró él az égben.

A reményt mint kötelességet hirdeti 1859-ben *Horatius olvasásakor*. Az allegorikus formát tanári foglalkozá-

sából veszi. Tanította akkor Horatiust és elmélyedt belé. Feléledt előtte Augustus kora s Horatius, a mint a zsarnokság idején Epikurus bölcsességét hirdeti.

Érzi a rokonságot Augustus kora s a miénk közt s rémülve gondol arra, hogy fogékonyságunk Epikurus bölcsesége iránt még elzsibbaszthatná hazafias erélyünket. E bűvölet ellen a kereszthez menekül s a szenvedés jelképe alatt hirdeti, hogy küzdenünk kell bárminő veszélyek közt azért, a mi a magyar Philippinél elveszett.

Ily messze tekintő történetphilosophiával kapcsolja össze Gyulai a keresztyén és hazafias erést s e gondolat-sort, valamint Horatius jellemrajzát mind végig emelkedő ódai lendülettel hatja át.

A nemzeti közélet ébredésekor más hangnembe tér át. Az ódát, elégiát a satira váltja fel. Bár az 1863-ban keletkezett *Széchenyieskedők*ben egészben véve néhány korabeli, muló tünetet tesz nevetségessé, mégis mintha örök érvénye volna a satira alapgondolatának:

Idő se' volt alkalmasabb rá szinte,
Míg csak hazánkból egy darabka tart,
Megsiratnunk a legnagyobb magyart,
Mint most, midőn hamis tan szól felőle,
És csúfot űznek mindennap belőle.

De még nagyobb, még gyökeresebb nemzeti betegséget támad meg a költő a *Népszerűség*ben. A kiegyezés ellen indított s népszerűvé vált hajsza gyújtotta fel haragját. És igazi lángostort fonva haragjából, vérig ostorozza a népszerűség kufárait. Nem kiméli a nemzetet sem, bár lehetetlen nemesebb pathosszal rajzolni a nemzeti erényt s mellé fájóbb gúnnyal a nemzeti gyöngeséget.

Csodálatos, hogy e satirának csak igen kevés sora lett szálló igévé, pedig megérdemelné, hogy folyton olvassuk és emlegessük. Nézzük csak a magyar hősiesség rajzát:

Hős vagy csatában, nagyszerű alak,
Csodát művelni hányszor láttalak,
Füstfellegekben győzelemre szállva,
Dicsőségben nap fényévé válva!

Szenvedni tudsz, meg is tanulhatál,
 Népek közt martyr oly sokszor valál;
 Arczodhoz illik ez a büszke gyász,
 Rabláncz szoríthat, de meg nem gyaláz.

Hanem az árnyék sem hiányzik.

Emészt a vágy, remény tüzes bora,
 Megtántorít csal-álmok mámore.

És mámoros fővel, gögösen hallgatja a magyar az
 udvaroncokat, kik

Füledbe súgnak s távolról se' véled,
 Hogy mennyi mindent elhitetnek véled.
 Kődében elméd jót, rosszat feled,
 S kegyelmesen pazarlod rendjeled.
 Hány érdemetlen dolmány mellin ég
 Rendszallagod, magyar népszerűség!

Valóban a magyar derék hazafi, mindenét odaadja, ha
 a haza nevében kérik, de

Egyet ne kérj, csak ezt, egy fényes batkát,
 A népszerűség bármely kis darabját,
 Mindent, de mindent feláldoz honáért,
 Sőt még a hont is . . . népszerű magáért.

De nem szeretett népet akarja megszólítani a költő, hi-
 szen a nép is olyan, mint a király, tanácsadói felelősek
 érte. Ezeket nincs miért kimélje.

Gögös tribun, ki állsz a forumon,
 Megrikató pathosszal ajkadon,
 Ha önzésből vadászod nép kegyét;
 Más nem vagy, mint hitvány udvarcseléd.

És minő had versenyez a vezérszerepért a forumon!

Hány léha szív, a melyben semmi hit
 S fitogtatón negédlí elveit;
 Hány csalfaság, czégyeres elvtelenség,
 Ma jó barát és holnap már ellenség;
 Hány ronda érdek, hivatalvágy, éhes,
 Irigy kedély, mely csak gyűlölni képes,
 Bitolja népszerűség fénypalástját,
 Takarva gonddal szennyos inge rongyát.

a harmadik, hol arról van szó, hogy sokat dobálóznak a hazaáruló czímmel.

Ne játszodjunk e nagy szóval,
Mert bizony beteljesül,
S a valódi árulóval
Az idő megterhesül.
Nem kétkedve jelszavában,
Míg zajongva álmodunk,
Az eszméknek zavarában
Rá ismerni sem tudunk.

Midőn halálosnak látszó hosszas betegségeből felocsudik 1892-ben, a *Léthe partján* című költeményében elmondja, mikép várta a halált s minő érzések közt ébredt új életkedvre. A közéletben a régi «kétes fényt» látja.

Oh magyar! meg nem bűnhödted
Még se multad, sem jövődet
S jelen harczát a mint vívod,
A Nemesist ki-kihívod.

És látva az obstructiós szellem folytonos feléledését, megdöbbenve kérdi *Az ev végén* 1898-ban:

Jó magyar nép, ősi kincséd
Ily könnyen fecsérled?
Szíved, elméd megromlását
Nem érted? Nem érzed?

Vége felé jár e század,
Mely ujja szült téged,
Van-e lelked megtagadni
Annyi szent emléked?

Legutolsó politikai költeményét, a *Válságot* nyolczvan éves korában írja 1906-ban. Kétségbeesett lemondással fejezi be politikai költészetét, ép úgy, mint Kölcsey.

Hajh reánk nem hős halál vár,
Pocsolyába fuladunk,
Csak isten segíthet immár
Rajtunk, többé nem magunk.

És így Gyulai politikai költészetében kimerítette a korabeli magyar hazafias költészetnek egész tartalmi körét.

A honvéd hősiességnek koszorút font a *Hadnagy uramban*, a leigázott nemzetet mély s bölcs hittel bátorította a *Horatius*-ódában, de a szerencséjében elbizakodott magyart a gúny tövisével ösztönözte az önismeretre a *Népszerűségről* szóló satirában. E három legkiválóbb költeményében s a hozzájuk tartozókban megalkotta a magyar hazafiúi érzes trilogiáját. Mind a három résznek hangulata látszólag ellentétben van tartalmával. Az első rész eleinte kételkedik a harcz sikerében s aztán büszke öntudattal tekint a legyőzött támadásra, a másik rész reményt hirdet a szerencsétlenségben, a harmadik épp a győzelem után kételkedve csüggedez. Az utójátékhoz is hozzáfogott. De bohózatos humort nem vitt belé. Kezdte ugyan könnyed gúnynyal, hanem egyre mélyebben aggódott s komolyabban intett, míg végre kétségbeesve elnémult.

III.

Beszélyek.

Gyulai még kora ifjúságában feltűnt mint beszélyíró. Pedig phantasiája inkább lyrai, mint epikai, inkább volt fogékony a hangulatok, mint a formák és színek iránt. Egészen elmélyedve önmagába, a külvilágot úgyszólván csak érzései világításában szerette szemlélni. A fővárosban, hol évtizedekig lakott, nehezen bírt eligazodni az utcákon, szinte lyrai módon tájékozódott, például egy ideig az alsó dunasori Sztoczek-ház, melyben felesége mint menyasszony lakott, útba igazította azon a tájon.

Hanem az emberi lélek indulatai melyen érdekelték, nemcsak belső forrongásukat ismerte, de észrevette azokat a hanglejtésen, arczkifejezésen s a viseleten is. Bár emberismeretét rokonszenv és ellenszenv néha majdnem korlátozás nélkül igazgatták, éleslátása mégis meglepő volt. Még hanyatlása idején is voltak megjegyzései, melyek mélyen világítottak bonyolult lelki állapotokba. Ez a szerencsés ösztöne és veleszületett kedve a mesemondásra tették őt versben és prózában legkiválóbb beszélyíróink egyikévé.

Legelső prózai elbeszélései az 1843-iki *Regélő*-ben jelen-

tek meg. A *Testvéreket* és a *Hegyes dombot* azonban nem novelláknak nevezte, hanem népregéknek; inkább helytörténeti regék voltak, melyek kolozsvári hagyományokhoz fűződtek. Helyi regét a *Remény* is közölt,* a *Tündérforrás* címűt. Gyulai a *Testvérekben* szintén a tündérregék motívumaival foglalkozik. A második, a *Hegyes domb* inkább novellának vehető. Kincsásás, hű szerelem és egy pokoli szemű olasz gonosz szenvedélyei alkotják a romantikus történet elemeit, de az alig 18 éves ifjú már érdeket bír kelteni az elbeszélte történet iránt. Még erősebben nyilatkozik e tehetsége a nagyobb, *Férj és nő* című novellában, mely a *Pesti Divatlap* 1846-iki folyamában jelent meg. A húsz éves író merész problémákba fog, végletes szenvedélyeket rajzol s halmozza a szélsőségeket; romantikus nagyításai az akkori olvasók ízlését nem bántották. Szász Károly szerint a *Férj és nő* figyelmet ébresztett fiatal szerzője iránt s igaz is, hogy a leleményes elbeszélő ügyessége megérdemelte a figyelmet.

A sikertől felbátorítva a kezdő költő tovább haladt a romanticismus útjain. A *Férj és nő* tartalma, bármily végletes, legalább az újkori társadalmi szokások keretében mozog. Szerzője azonban e keretet is szűknek érezte, a középkori lovagvilág és a keleti romanticismus tarka színpompája vonzották. A *Remény* költői is jártak e mezőkön. Gyulai az *Aranycsinálóban* a lovagvilágból csak néhány általános vonást vesz fel, de Mohammed hiveinek költői és vallásos hagyományait, meg a Paracelsus tudományára vonatkozó értesítéseket bővebben felhasználja elbeszélésének színezésére. Vörösmarty *Vérnászának* motívumai megismétlődnek az *Aranycsinálóban*, Kemény hatása is látszik itt-ott. Érdekes a cselekvénynek az a döntő motívuma, hogy a mohammedán hitben nevelkedett Zulejka a keresztyén Tabánért elhagyja ugyan ősei hitét, de mindig visszavágyódik ahhoz s ez okozza katasztrófáját. Gyulai később a *Szilágyi és Hajmásiban* mintha gondolt volna ez összekötőzésre s a szultán leányát azért tünteti fel titkosan ke-

* Orbók Sámuel és Gál Miklós írták.

resztyén érzelműnek. Figyelemre méltó az *Aranycsinálóban* Tabán barátjának, a jókedvű és hű lovagnak néhány találó vonással oda vetett rajza. A székely lakodalmi jelenet az elbeszélés elején már sejteti Gyulai tehetségét a naivnak humoros ábrázolására. Az a mód, a mint a szerelmében végtelenül boldog Zulejkában elhagyott vallásának hagyományai gyötrő tudattá lesznek, becsületére vált volna gyakorlottabb tollnak is. És minő érdekes találkozás! Gyulainak ez a csodásan kalandos, a naiv phantasiát izgató elbeszélése az 1848-iki *Unió* című zsebkönyvben jelent meg, a hol Jókainak *Az átkozott ház* című, szintén igen csodálatos, a földalatti természettan titkaiból vett elbeszélése van közölve. És a két író közül Gyulai a romantikusabb s a leleményben gazdagabb, több szörnyűséget és csodát hordott össze, mint író társa.

A mikor tehát később, *Romhányiban* Gyulai ezt írja:

Ha nagy, csodás és szörnyű szép kell,
A Jókai regényét nyisd fel;
Én ezt meg nem tanulhatám,
Nincs hozzá sok phantáziám,

gúnyos sorainak mélyebb az értelme, mint rendesen hinni szokás.

Feltűnő a különbség az *Arancsinyáló* s a három év múlva megjelent *Vén színész* közt. Amott még utánzás, másoktól tanult eszközei a hatáskeresésnek, fellengző stylus, csak kevés természetesség s határozottság, emitt önálló felfogás, biztosság a jellemrajzban, olyan egyszerűség és erély az elbeszélés stylusában hogy a maga korában ritkítja párját. Sok történt három év alatt 1848-tól 1851-ig. Gyulai anyja meghalt, élete nehezebb lett, a nagy országos események, ön- és világismeretének gyarapodása megérlelték művészetét. Vége a romantikus bohóságnak; világos problémája az emberi lélek és a társadalom megfigyeléséből van merítve. «Átk a színésznek» — úgymond a költő — «hogy lehozza a színpadról a szerepek szenvedélyeit, s az életben is komédiázik.» A beszély ez alapgondolata nem csupán a színészekre jellemző. Minden érzékeny művészi kedély hajlandó phantastikus szokásokkal, szenvedélyekkel életét szétzilálni. A színészben igen feltűnő

e hajlandóság s inkább nyilatkozik komikus, mint tragikus bonyodalmakban. Fiatal beszélyírónk azonban jobban szeretette a tragikus megoldást és még egészen le nem győzött romantikus izlésétől vezetve az előadás pathosát fokozta azzal, hogy az őrzöngő vén Dáviddal beszélteti el, mint ölte meg fiatal korában Desdemonáját Othelló szerepében a színpadon. Az elbeszélésnek ez a módja érezteti ugyan velünk a féktelen szenvedély hangulatát, de gyöngíti a katasztropha iránt az érdeket. A tárgyilagos elbeszélés a szenvedély fejlődésének közvetlensége által mélyebben véste volna lelkünkbe a szomorú végnek kényszerűségét. De minő érdekes az út az Othelló-jelenetig. A vándorszínészek élete; a nemesi származásával dicsekvő, korhely igazgató, ki hazafias phrasisokat szaval és színészei pénzét, ha csak lehet, elveri; a színészetért lelkesedő fiatal leány, kiből kaczer, lelketlen színésznő lesz; a nyers, de hű lelkű sugó; a szép színésznőkre vadászó műpártoló mágnás; a hős, mint rajongó, naiv művészi lélek a sok szurtos s grotesk életművész közt, a fiatal művész lelki fejlődése a hiúságtól a komoly becsvágyig; a régi világfelfogásban elfogult anyjának kétségbeesése: mindez oly igaz kép, oly könnyedséggel s az élet ríktó ellentéteinek olyan átérzésével van rajzolva, hogy a *Vén színész* el nem avulhat.

A *Vén színész* után írt elbeszélések, mint az *Egyszerű történet*, mely a *Szépirodalmi Lapok*ban jelent meg 1853-ban, s *Fanni*, mely ugyanekkor jelent meg a Szilágyi Sándortól szerkesztett *Nők Könyvében*, nem érik el előzőjüket. Mind a kettő szerelmükben csalódott nők tragédiáját beszéli el, az egyénítésnek és a társadalmi rajznak nem azzal az erejével, melyet a tárgy megkíván. A kettő közül *Fanni* a jelentékenyebb. Alapeszméje hasonlít a *Romhányiban* elbeszélt szerelmi történet lélektani tartalmához. A férfi, kit a hiú nő közömbössége ingerel, bosszúból más leánynak udvarol, de ez komolyan veszi a hódolatot és a csalódást nem bírja el. Költőnk a hiú nő számító és féltékeny szenvedélyessége iránt egészen leköti figyelmünket s igen szépen állítja vele szembe a másik nőnek büszkén leplezett halálos szenvedését. És Gyulai mégis elégület-

len becsvágygyal átengedte mind a két beszélyét a feledésnek.

Ép ily kiméletlenül bánt a *Magyar Nép Könyvében* (1854.) megjelent *Varjú István*nal. Nem emlegette, nem adta ki újra s nincs dolog a világon, mi hamarább volna elfelejtve, mint magyar író munkája, ha szerzője sem hirdetgeti. Meglepetéssel hallottuk a Kisfaludy Társaság 1910-iki közgyűlését követő lakomán Varjú István nevét. Beöthy Zsolt szólt róla, noha csak rövid megemlékezést mondhatott Gyulai Pálról. Beöthy Varjú Istvánt egyik legszebb népregényünknek nevezi s az ily illetékességgel kijelölt rangot e kis regény bizonyára megérdemli és aligha veszíti el. Gyulai, Kecskeméten írta Varjút 1853 vége körül, a mikor a Pákh Alberttel együtt szerkesztett *Szépirodalmi Lapok* bukása után Pesten kifogván a jövedelemből, az alföldi városba vonult, hogy ott Szilágyi Sándor házi körében éljen. Ekkor figyelte meg a kecskeméti életet, melynek keretébe illesztette elbeszélését, midőn Csengery és Kemény vállalata számára népies elbeszélést akart írni.

A vállalat a magyar népnek volt szánva, verses és prózai közleményei a célhoz alkalmazkodtak tárgyban és felfogásban. Ide b. Eötvös József is írt elbeszéléseket, még ő is rajta volt, hogy a nép életéből vett mesét lehetőleg a nép nyelvén beszélje el. Gyulainak ez a feladat, úgy látszik, kedvére volt. Gazdagon ontja a népies fordulatokat, de jellemezni s nem tüntetni akar velők. Az igazi népiességet nem csupán az előadásban találja el, hanem a leleményben s a jellemrajzban is. Varjú István történetében egyszerűen nemes érzések mellett sok nyers indulatosságot s kerges szokásokat találunk. Nem a divat kedvéért népies ruhába öltöztetett bábokkal van dolgunk, hanem valódi alföldi földmivessékekkel s iparosokkal. De a realismus e sűrű levegője nem tikkaszt, mert a költészet üde árama hűsíti. Romeo és Julia, vagyis inkább Montague és Capulet történetére emlékeztet Varjú István meséje. Két halálos ellenség gyermekei szeretik egymást, de Gyulai elbeszélésében végül egyesülhetnek, mert Gyulai nem annyira a két szerelmes szenvedéseivel, mint inkább a szülők sorsával foglalkozik.

A két apa jellemrajza igen eredeti alkotás. Erdösi Péter, a szűrszabó, az elbeszélés Juliájának apja, elszegényedett, mert Varjú István, a szerelmes legény atyja, elpörölte lába alól a földet, megvesztegetván a birákat. Erdösi az italban keres vigaszt, egyszer részegen Varjú szép, cserepes háza elé kerül, fenyegeti a gazdát, az ő élete megrontóját, de elbukik a kőben, melyet Varjú felé akar dobni, mire nagy csődület támad, Erzsí leánya oda siet, nagynehezen hazaczipeli apját, de hiában ápolja, a szerencsétlen életét már nem bírja megmenteni. Erdösi halála nincs szépítve, bizonyára visszataszítja a finnyás ízlést, de a durva valóságot a költő oly természetesen kapcsolja össze az apai érzés gyengédségével s az ártatlan leány lelkének emelkedettségével, hogy a részeges szűrszabó halála megindító tragikus képpé emelkedik. Még több gondot fordít a költő az elbeszélés hőséne, Varjú Istvánnak jellemrajzára. Varjút, a meggazdagodott parasztot a kapzsiság, a nagyravágyás eldurvítja; ilyen kemény kéreg alatt van eltakarva szíve, mikor megismerkedünk vele az elbeszélés kezdetén. Fiának úri leányt akar feleségül, de fia Erzsit szereti, a részeges szűrszabó leányát, nem kíván úri házasságot; apja ezért iszonyú dühvel kiutasítja házából. Mivel az öreget lelkiismerete bántja e tetteért, büszke daczczal akarja elnémitani a belső mozgolódást, maga kéri meg s meg is kapja az eladósodott szomszéd úr könnyelmű, szép leányának kezét.

Most az úri önérzet fejébe száll, nem veszi észre, hogy csúfot üznek belőle s vagyonát akarják. Végrendeletet csinál, kitagadja benne fiát, lelkiismerete egyre dorombol, de Varjú boritallal s még keményebb makacssággal segít magán. A lakodalom éjjelén annyit iszik, hogy szélhűdés éri, mely megbénítja nyelvét. Az úri rokonság eldobja, felesége a vén ember halálát várja, hogy szeretőjének neje lehessen, csak Erzsí nem hagyja el, fiának hű kedvese, a halálba kergett Erdösi leánya. A betegség s a tapasztalatok felébresztik Varjú lelkiismeretét, megszereti Erzsit, nehezen várja vissza bujdosó fiát, ki ép akkor ér haza, mikor apját meg akarja ölni nejének szeretője. Az elbeszélésnek főérdeke abban a harcban összpontosul, melyet Varjú alvó s csak

nehéz csapások alatt ébredező lelkiismerete vív paraszti gőgjével s kapzsiságával. E birkózás körül több szép jelenetben látjuk Varjú fiának ép s friss fiatalságát, Erzsinek tiszta, odaadó lelkét, s a jó asztalosnak, Kenderessinek czivakodását szeretett s gyöngeszívű nejével, ki első házasságából született fiát oly alaposan elkényezteti, hogy csélesap úrhatnám s végül még az öreg Varjú életére törő nőcsábító lesz belőle. E gyilkos kísérletet a gyermeki állapotba sülyedt öreg Varjunak az a különben titokban maradt tette előzi meg, hogy felgyujtja apósának házát, mert így akarja elégetni a végrendeletet, melyben fiát kitagadta. Itt a végén az elbeszélés megkapóan egyszerű és leleményes menete hirtelen átsap a borzalmasba s ellankad. Gyulai alighanem e befejezés miatt akarta teljesen elfelejtetni *Varjú Istvánt*, hanem a szigorú önbírálat ellen az irodalomnak tiltakoznia kell.

Varjú István helyet kaphatott volna a *Vázlatok és képek* című gyűjteményben, a hol Gyulai közzé tette az ötvenes évek dereka óta írt elbeszélő prózai munkáit. *Egy anya* nyitja meg a sorozatot. Sajátságos, régies divatú érzelmes rajza az özvegy anyának, ki egyetlen megmaradt gyermekét úgy óvja és félti, hogy mintegy fogékonnyá teszi testét a halálos betegségre. Mint halvány arczon a ritka fátyol, úgy terül el e rajzon az özvegyi gyász és a monomaniáig fokozott anyai aggodalom költészete. Két vidám alak mozog a háttérben, a ven huszár, kinek karjai közt halt meg a csatában az özvegy férje és Boris, a szakácsnő, ki, noha ötven éves leány, haragszik, ha vénnek mondják. A két cseléd pörlekedése s kipróbált hű ragaszkodása a házszelid asszonyához régi úri házak otthonias légkörébe vonják az özvegy szomorú történetét. Általában Gyulai beszélyeiben a cselédek sokat szerepelnek. Gyulai az életben is sokat foglalkozott velök. Érdeklődött sorsuk iránt, nagy öröme telt naivságukban, mulatott gyengeségeiken, jó szóval, jó tettel feledtette velük, a mi nyomasztó az alárendeltség érzetében, nem félelmüket, de tiszteletüket és ragaszkodásukat szerezte meg. Sokszor mondotta, hogy nincsenek rossz cselédek, csak jól kell bánnunk velük. Az ő háztartásában a socialis kérdésnek ez a része meg volt oldva.

Egy másik rajza, *Az első magyar komikus*, vidám s érzelmes, valóság és költemény egyszersmind. Gidófalvi Jancsó Pálnak humoros életrajza ez; annak a Jancsónak, ki a kolozsvári színház megalapításakor beállott színésznek s az első magyar komikus lett. Pedig Jancsó, ki lófő székely eredetére büszke volt, gyalázatnak tartotta, hogy rajta nevetnek. Hajdan kántor s tisztartó volt; csak hazafiságból lett színész, szép énekkel, vagy komoly szerepekkel akart hatni. De oly ellenállhatatlan komikum volt megjelenésében, hogy rákényszerítették a komikus szerepeket. Jancsó ezeket is komolyan adta s így annál nagyobb s tartósabb hatást ért el. Szerencsétlennek érezte magát a komikus szerepkörben, feleségét is azért vette el, mert bókot mondott neki egy rövid tragikus szerepéről. Fia is úgy hal meg, hogy a színházba szökik, mert szeretne apján mulatni, de apja észreveszi és úgy megfenyegeti, hogy a fiú hazulról elkóborol s idegláznak lesz áldozata. Jancsó komikus szokásai s társadalmi becsvágya, művészi élheteretlensége és világjavító zsörtölődése, örökös mogorvasága és érzékenysége, hatalmas étvágya s szegénysége, érzékisége s félelme a könnyelmű női csúfolódástól természetesen összeforrván a jellemrajzban, játszi s mély ellentétekben gazdag egységgé alakulnak. Gyulai ismerte Jancsót gyermekkorában, hálával tartozott neki jóságáért, könnyet és mosolyt művészien egyesít az emlékének szánt rajzban.

Más hangulatban írt humoros rajz a *Glück-Szerencse* úr. A berlini tartózkodás emlékeiből van véve, a berlini magyar egyletről szól, melynek Gyulai is látogatója volt. 1855-ben még többnyire Berlinben letelepedett magyar mesteremberek voltak az egylet tagjai, mint még később is. A ki 1882-ben eljár az egylet helyiségeibe, még láthatott egy jó magyar arcú öreg szücsöt, ki magyar kálvinista vidékről vetődött Berlinbe. Német feleségével szívesen eljár az egyletbe, hogy magyar szót halljon, csendesen ült ott, már nagyon elöregedett, s még azon a télen a magyar egylet tagjai kikisérték a temetőbe, hol német pap búcsúztatta s német családja siratta. A derék öreg még emlékezett Gyulaira, fiatalabb volt, mint Glück Szerencse, mikor

Gyulai Berlinben járt, de noha gyermekei németek voltak, magyarnak érezte magát mindvégig, mint Szerencse úr. Gyulai nevetséges oldaláról fogta fel ezt az elnémetesedést, a szilaj magyar legény a berlini asszony szigorú kormánya alatt csöndesen söröző polgár lesz, de a magyar bálban fejébe száll a magyar önértet, kirúg a hámból, s a bortól feltüzelve. olyan jelenetet rögtönöz, hogy majdnem kitör az elnökválság a nagy botrány hatása alatt. Jó kedvű bohózatba illik Glück-Szerencse mámorának kezdete s fokozódása mindaddig a míg duhajkodni kezd és végre az álom elnyomja. S a mulattató környezet kevés nagyítással nagyon találóan van jellemezve. A magyar mesteremberek korteskedő hajlama, rátartisága, a rendjeles porosz városi őrök leereszkedése jóízű mellékletei a nőcsábító kalandokkal dicsekedő papucshős történetének. Gyulai barátja, Pákh Albert, bár igen elmés ember volt, humoros genret ily közvetlenséggel és ily jellemző erővel nem bírt rajzolni.

Gyulai külföldi útjának emlékeivel találkozunk még *A nők a tükör előtt* kezdetén s végén, vagyis e rajzgyűjtemény keretében. A költő ugyanis valóban beteg volt Párisban 1856 tavaszán, mint említett munkájában elmondja. Betegsége közben álomba merülve különböző nőket lát a tükör előtt. Jó helyen látja őket, a tükör nagyon sokat jelent a nők életében, többet, mint a hírnév a férfiakéban. És feltűnnek rendre a költő képzeletének ismerősei, a hiúságuk miatt szerencsétlen vagy nevetséges nők, a tükör életre-halálra szóló próbájára idézve. Végül megjelenik az a leány, kit a költő szeret, ki a tükör előtt az ő kedvelt virágát tűzi a hajába. Mari csupa egyszerűség, természetesség, nincs vágy benne a feltűnésre, egész világát feltalálja otthonában és szíve választottjában. E látványtól a beteg költő egészségre s új életre ébred. A rajzgyűjtemény tehát bókokból kötött bokréta, melylyel a költő Marinak hódol, azt mondván: te nem vagy Árpádina, a hóbortos író, meg Charlotte, kit az ékszer elszédít és a többi, hanem olyan vagy, a milyennek lenned kell, hogy boldogítsál. Ily szerelmi idylllel végződik a képsorozat, melynek egyes tagjai töredékes beszélyek s

néha szembetűnően moralis célzatúak. Az egész nem az egységes költői szerkezet erejével hat, hanem a változatos megfigyelések érdekességével.

Annál egységesebb s erősebb a belső szerkezet az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában*. Felismerni véljük az öreg Radnóthy bizarrságában s makacs szenvedélyességében Kemény regényhősei viselkedésének hatását. De az egész Gyulai elbeszélő költészetének legszebb s legeredetibb alkotása. Mind az a gyöngédség, melylyel a költő a régi Erdélyhez, udvarházaikhoz s nemességéhez ragaszkodott, mind az a szeretet, melyet az idegen uralomtól lealázott nemzete iránt érzett, belé van olvasztva Radnóthy történetébe. Az öreg emberben mindig van valami Lear királyból, mondja Goethe. Radnóthy is Lear, csak hogy elégikusan van színezve. Hiszen ő nem a maga hibájából szakadt el a multtól, a mult szakadt el tőle; mint Rip van Winkle, a forradalom után új viszonyokra ébred és azokban többé nem bír eligazodni. Lelkének a multhoz kötött szálai lassankint szakadoznak. A régi jobbágyságtól elpusztított udvarházban nem találja meg a régiségtől megszentelt butorokat, jogérzete a mult szabályaihoz tapad és jogsértéssé változik az új viszonyok közt. Nem szereti volt jobbágyságot a nagy dúlás óta, gazdaságában többé nem találja kedvét, az idegenben nevelt leánya elidegenedik szívéből, fia, nemzetségének fenntartója meghal, az ősi ház pusztul feje fölött, csak István marad meg a régi világból, a hű szolga, a ki barátja, gyermeke, ápolója, szép multjának egyetlen hirtetője, egy személyben mindene lesz, de ez is meghal s végül a hajdani hírneves alispán, a nagyhatású szónok, az erdélyi méltóságos úr egyetlen társasága és támasza Mányi lesz, a sánta, ügyefogyott kis leány, kiben a régi világ cselédi hűsége a legjobban maradt meg.

A gyász, az elmulás hangulata fokozódó hatással vonul végig az elbeszélésen. A komor felhőket a hanyatlás humorának aranya szegélyezi. A különös s végletes is valóságos lesz, Radnóty s udvarházának pusztulásában egy nagy jelentőségű rend, egy egész korszak elmulása van személyesítve nem csupán ellágyuló érzéssel, hanem férfias tiltá-

kozással, mely az idegen uralom és szokások ellen fordított metsző gúnyban nyilatkozik.

Gyulai az absolutismus korából még egy regényt is akart írni, de ennek csak egy fejezete készült el: *A fősvény halála*. Úgy látszik, hogy a regény *Varjú István* modorában lett volna írva. *A fősvény halála* után Patterson Artur s mások is sokat vártak a regénytől, de az töredék maradt. Bár Gyulai mint novellairó vívta ki írói hírnevének elismerését, korán fejezte be munkásságát e téren s azon túl csak értekező vagy szónoki prózát írt.

ANGYAL DÁVID.

EGYETEMI PARAINESIS.

Tanévnyitó beszéd.*

Egyetemi Polgártársaim!

Régi szokás, hogy a rectort adó kar dékánjának az ifjúsághoz intézett szózata nyitja meg a tanévet. Ezen régi szokás szerint most nekem kell önökhöz szólanom. Nekem, a kinek nem adatott az ékesszólás olyan ereje és bája, mint sok elődömnek és így, bár minden gondolatom, minden érzésem az ifjúságé, gondolataimnak és érzelmeimnek bizony-nyal csak töredékes kifejezést adhatok.

Az első szó az üdvözlés, a köszöntés szava. Isten hozta önöket ide, legfőbb kulturális intézményünk falai közé. Tudom, hogy sokaknak nehezükre esett elhagyni a szülői házat. Sokan még most is érzik homlokukon a gondos, a szerető édesanya bucsúcsókját, melylyel önöket aggodalommal, félelemmel, sőt rettegéssel bocsátotta útjukra. Az édesanya könnyei bizonynyal elérzékenyítették a távozó ifjút. De ezt a gyengeségüket sohase resteljék. Ebből a gyengeségből fakad az az erő, a melylyel e nagyvárosban lépten-nyomon leselkedő és a legkülönbélebb rejtekútakon támadó kísértéseknek ellentállhatnak. A szülők iránti szeretetből, a jó anya iránti tiszteletből és gyengédségből táplálkozik az a kitartás, melylyel fölfelé haladó életpályájukon a természetes ellenállásokat leküzdhetik. Ez erősíti a fokozódott felelősség érzetét, melylyel munkájukat: tudományos, hivatási és erkölcsi fejlődésüket, nevelődésüket önmaguknak kell végezniök. De mi is, ez egyetem tanárai, ott látjuk homlokukon a sok

* Elmondott a budapesti tudomány-egyetemnek 1911. szept. 17-iki megnyitó ünnepén.

ezer anya, ott látjuk mindnyájunk jó édesanyjának, hazánknak, aggódó gondját, epedő reménységet és érezzük, hogy a sok ezer anya legfőbb kincsével, mindenével, hazánk jövő reménységével lüszegesen kell sáfárkodnunk.

Ezért már ma, ez ünnepélyes alkalommal, midőn az egyetemi tanács nevében önöket új otthonukban szívesen üdvözlöm, arról szeretnék egyet-mást elmondani, hogy miképen rendezkedjenek be ebben az új otthonban, miképen biztosítsák itt-tartózkodásuk lehető legnagyobb eredményességét. Mit tanuljanak és hogyan, mivé nevelődjenek és miképen? Ezekkel a kérdésekkel szeretnék foglalkozni ma, midőn először szorítok kezét ifjú barátainkkal, a kiket egyetemünk falai között szíves vendéglátással, meleg szeretettel fogadunk.

Mit tanuljunk, mivel foglalkozzunk? A felelet erre a kérdésre igen egyszerű: főként a szaktárgyainkkal. De ha azt kérdezzük, különösen a kezdővel, hogy mik legyenek e szaktárgyaink, akkor a főiskolai pædagogia első nehézségével állunk szemben: a pályaválasztás kérdésével. De rosszul mondom, hogy e kérdés nehéz; mert ha nehéz, akkor szinte jó és helyes megoldás lehetetlen is. Báró Lilien Anna, a mi halhatatlan költőphilosophusunknak, báró Eötvös Józsefnek édesanyja, az élet útjára induló fiának azt mondta: «Ne higgy az olyan gondolatban, melynek szíved ellentmond». Mi is azt mondanók az életpályáján meginduló ifjúnak, ne higgy oly hívásban, melynek szíved ellentmond. Szóval: csak olyan pályát válasszunk, a melyet lelkünk egész erejével megszerettünk.

Többen vannak önök között, kiknek a pályaválasztás semmiféle gondot sem okozott; a kik azt mondhatják: itt állok, másként nem is tehettem. Ezeket a máris kiforrott, vagy forrongásban levő tehetség, a pályájuk iránti rajongó szeretet, a munkájuk iránti lelkesedés hozta ide. Ezeknek szívem egész melegével büszkén és szeretettel mondom még egyszer: Isten hozta önöket nemcsak a maguk, hanem a mi örömünkre!

Az igazi tehetségnek nem sok pædagogiára van szüksége, azért ezekhez a mi ifjainkhoz nem sok szavam lesz.

De mégis eszükbe juttatom, a mit Taine, ez a finom lelkű æsthetikus-philosophus mondott Mill Stuartról, a genialis philosophus-nemzetgazdáról, hogy «inkább elvágta szárnyait, csakhogy lábai is megerősödjenek». Önöknek is, fiatal barátaim, a kiket Isten-adta tehetségük szükségszerűséggel vezet a választott pályájukra, azt mondom, erősítsék meg a lábait is, tanulják meg a járást a választott főút mellékutcaiban is és főként: el ne bizzák magukat. Mert a tehetség kitartó munka nélkül fellobbanó láng, mely ideig-óráig világít, de melegíteni nem képes. Csakis a szorgalommal, a szívós munkával párosult tehetség az, mely állandó tudományos haladást, igazi tudományos sikereket biztosíthat. Sőt tovább megyek: az a, sajnos, többször hirdetett tehetség, mely a munkát kerüli, mely a szorgalmas munkát nélkülözni képes, nem is igazi tehetség, csak sziporkázó látszat, mely előbb-utóbb a sötét éjszakába vész.

De egyetemünk nemcsak ezekért a kiválasztottakért van. Az egyetemnek nemcsak az a rendeltetése, hogy ezeknek a kis számú nagytehetségű ifjaknak megadja azt az energiát, melylyel a tudományos légkör magas régióiba juthassanak, hanem e mellett arra kell törekednie, hogy igen nagyszámú, tudományosan képzett, hivatását becsületesen teljesítő, testileg és lelkileg kiképezett, erős jellemű egyéneket bocsásson útra, a kik tiszteletreméltó, sikeres munkát végezzenek a közösség azon helyén, a melyre beállanak. Melyik az állami és társadalmi organismus azon pontja, a hova a magunk boldogságára, a közösség hasznára a siker legnagyobb reményével állhatunk be, ennek kiderítésére azt mondtam: főként a szívünkre hallgassunk. De nem szeretném, ha félreértetném, vagy ha szavaim concret tartalmukat elveszítenék. Csak azt szerethetjük igazán, a mit jól ismerünk; eddigelé pedig a középiskolában csakis néhány tudományszakkal foglalkoztunk és ezekben is jóformán a tudomány belső birodalmának csak a kapujáig jutottunk el; már pedig minél inkább elmélyedünk a tudományban, annál jobban megszeretjük.

E dilemmából a német egyetemek nagy részében úgy szoktak menekülni, hogy az első fél éveket a tapogatódzás,

az igazi hivatás felismerésének idejéül ajánlják. Részben ennek tulajdonítható az is, hogy a porosz egyetemeken pl. a tanárjelöltek átlagos tanulmányi ideje a szabályszerű hat félév helyett nem kevesebb, mint $10\frac{1}{2}$ félév. Nálunk ez nem szokásos, fősvénykedünk a munka idejével; de azért gyakori az első vagy második félév utáni pályaváltoztatás, a mi sokkal jobb, mint a szeretet nélküli következetesség; mert hivatásunk felismerése az emberi élet legfontosabb problémája az egyén s a közösség szempontjából. «Hivatásunkat felismerni és a szerint élni, ezt nevezem szabadságnak», mondja a modern élet nagy norvég költője.

Sajnos, még mindig nagy számban vannak azok, a kik az önismeret e fokára sem egy, sem több félév után sem jutnak és egyáltalában nem érzik egész tanulmányi idejük alatt szívük sugallatát, a kik minden különös rátermettség, minden nagyobb kedv és teljesen lelkesedés nélkül, külső és mellékes körülmények hatása alatt választják meg pályájukat. Az ilyeneket, ha mégis itt maradnak közöttünk, sajnálom; ezektől feltem egyetemünket, de féltém egész jövőnket is. Mert alászállítják egyetemünk szintáját és ha — a mi, sajnos, nem ritka eset — az ilyen sivarlelkű egyének vezető szerepre jutnak, letörik egész társadalmi életünk ormait. Már a legnagyobb magyar is megmondta, hogy «igen jól tartom emlékezetemben és tartám mindig — bár tennék mások is — hogy nincs vétkesebb elfoglaltság s mely több földi bajoknak volna kútfeje, mint másokat vezetni akarni, ahhoz kívánságát tulajdon nélkül». Azóta, hogy e prófétánk szólott, nagy változások álltak be életünkben. Minden helyre erős embernek kell állania, ellátva a tudomány, a műveltség, a szellem és a szív minden szerszámával; versenyre, nemes versenyre kell minden egyes őrszemnek kelnie a forrongó társadalmunk minden terén feltörekvő erős munkásokkal, ha helyüket diadalmasan akarják megállani, ha a reájuk bízott örök értékeket az utókornak is biztosítani akarják és ha, a mi ez egyetemből kikerülő munkás tábornak fő rendeltetése: a rohanó áradatnak nem ideig-óráig feltartóztató gátat, hanem észszerűen beállított zsilipekkel az egész közösséget termékenyítő csatornákat akarunk épí-

teni. Vajha elérnök, hogy mindazok, a kik tudományos pályát választottak, éreznék, hogy szívük szerint választottak és tudományos haladásukkal, a felismert hivatásuknak megfelelő munkásságukkal, ezzel az igazi szabadsággal, tárgyak és hivatásuk iránti szeretetben is folyvást erősödnének!

Azt mondtam, hogy szaktárgyaikkal foglalkozzanak. De ez még nem elég. Hazánknak nemcsak egyoldalú szak-tudósokra van szüksége, hanem művelt emberekre, mert a legfőbb kincsünk, mint a mi nagy prófétánk mondta: a kiművelt emberfő. Régebben a műveltségnek majdnem schémákba foglalható jelei voltak. Ezt, vagy amazt kellett tudnia mindenkinek, hogy művelt embernek tekintessék. Ma már ilyen felfogással ritkábban találkozunk. A műveltség nem annyira kész állapot, mint inkább képesség; a tudományos, művészeti, társadalmi kérdések iránt való eleven érdeklődés, a természeti és történeti valóság ismeretén alapuló tudásvágy és tanulási képesség, a jó és szép iránti egészséges érzék; tehát nem a tudás bizonyos quantuma, hanem inkább az alapismeretek növelésének képessége jellemzi a művelt embert. Ebből a szempontból tekintve a dolgot, véleményem szerint az igazi szaktudós, a ki tudományába mélyen belehatol, a ki a tudományos módszerekkel megismerkedik, sőt önálló tudományos kutatásra is képes, vagy legalább arra törekszik, magában szaktudományában fel fogja ismerni azokat a góczokat, melyekből más tudományok körébe is bevilágíthat. Magas oromra jutott, melyről a szomszéd csúcsokat és a heglánczokat is áttekintheti, a saját tudományos világfelfogásának tükrében meglátja a szomszéd területek képeit is, soha sem érzi magát késznek, érettségi bizonyítványát, de még diplomáját sem tekinti obsitnak, melylyel a tudományos munkából elbocsátást nyert, hanem munkakönyvnek, melylyel nemcsak a régi, hanem új munkakörbe is tevékeny munkásul szegődhetik.

Ha a műveltségről ilyen felfogásuk van, akkor megérik, hogy szaktudományukon kívül is még igen sokat tanulhatnak. Ha igazi tudósoknak készülnek és hajlamaik a szellemi tudományok, a jogi, vagy theologiai tudományok

felé vonzzák: felkeresnek egyes természettudományi és matematikai előadásokat is, hogy érdeklődésük körét tágítsák és főként, hogy a tudományos kutatás tipikus módszereit és főbb eredményeit megismerjék. Ha a természettudományokkal, vagy éppen az orvosi tudományokkal foglalkoznak, fel fogják keresni e tudományok egyes távolabb álló ágait is, hogy ismereteiket mélyítsék és bővítsék, erősebben megalapozzák, de bepillantanak a történeti tudományok birodalmába is, hogy a modern élet alakulásának gyökereit és a szellemi élet continuitását megismerjék, és hogy jövő élet-hivatásuk szűkebb vagy szélesebb körében a történeti tudományok fáklyájával világíthassanak be az élet sötétségébe önmaguknak és embertársaiknak irányításul és sokszor vigasztalásul.

Főként pedig azt ajánlom, hogy minden tudományok tudományával, a philosophiával mindnyájan, különösen előrehaladott semesterekben, midőn már szaktudományukban némileg jártasok, midőn már világfelfogásuk előrehaladott korukkal és ismereteikkel fejlődőben van, ne csak névleg, hanem tényleg, igazi szükség érzetével foglalkozzanak. Ez az a só, mely összes szellemi táplálékukat izletessé teszi; ez az a kapocs, mely különben szertehulló ismereteiket harmonikus egészszé összefűzi.

Alig kell mondanom, hogy igazi műveltséget irodalmi és művészeti érdeklődés nélkül el sem képzelhetünk. Az igazi irodalmi és művészeti alkotásokat csak érettebb korban tudjuk igazán értékelni, csak ekkor válnak lényünk kiegészítő részévé. Boldog az az ifjú, a ki olyan derék tanár vezetése alatt állott, a ki nemcsak megismertette, hanem megszerettette és nélkülözhetlenné tette számára a nemes irodalmi és művészeti élvezetet. Az ilyen ifjú fejlettebb korban, fejlettebb ízléssel, erős erkölcsi alappal gyönyörködést talál az igazi szépben, undorral fordul el az erkölcsi életét megmételtyező szennyes irodalomtól és az élet kemény munkája mellett, különösen a pihenés és erőgyűjtés idejében, megtalálja a szellemi foglalkozás bájaait is.

E téren is, éppen úgy, mint a társadalmi élet terén. nagy forrongások korszakába kerültek önök, ifjú barátaim.

Zúg, zajong, zakatol körülöttük a piaczi lárma, mely a régi értékek devalválására és új értékek forgalombahozatalára törekszik. Eszem agában sincs azt hirdetni, hogy az ifjúság a gyorsan forgó kerekek fogaiba kapaszkodjék és megátolja a kerék forgását. Csak arra kérem, hogy ne induljanak jelszavak után. Ne vessék magukat semmiféle irányban az «új» karjaiba, csak azért, mert új. Ismerjék meg alaposan a régit is, azt, a mi nélkül apáik szellemi életet elképzelni sem tudtak. Ha lelkük telítve lesz azzal, a mit eddig értékesnek tartottunk, és nemcsak az ifjúság képzelt jogán, hanem eszük, szívük, igaz érzésük erejénél fogva mégis az új értékek felé vonzódnak, akkor biztos vagyok benne: hogy a történeti patinával bevont társadalmi, irodalmi és művészeti örök értékeink megbecsülésével és tiszteltetésben tartásával fognak a fejlődés, a haladás útjára lépni.

Különösen figyelmükbe ajánlom a modern nyelvek tanulását. Kis nemzet vagyunk és nagy munka vár reánk. Nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy csak saját nyelvünket értsük, mert ezzel izoláljuk magunkat a művelt nyugattól és mesterséges korlátokat állítunk tudományos fejlődésünk elé. Idegen nyelvet különös rátermettség nélkül csak erős, eleven érdeklődésből fakadó kényszerűségből tanulunk; azért erre nézve is azt mondom, hogy a nyelvtanulásra is leginkább a szaktárgyainkban elmerülés ösztökél bennünket. A ki szaktárgyaival behatóbban akar foglalkozni, a ki nem elégszik meg az ú. n. vizsgálati anyag asszimilálásával, a ki tudománya iránt igazán érdeklődik: az éhesen veti magát e szaktárgyainak idegennyelvű irodalmára is és némi kis nyelvtani jártasság alapján nyelvismeretét magán a tudományos irodalmon fogja fejleszthetni.

Miképen foglalkozzunk tárgyainkkal? Erre a kérdésre is könnyű a felelet. Minden rendelkezésünkre álló módon. Az első és legfontosabb: az előadások szorgalmas és produktív módon való látogatása. Sokan azt kérdezhetik, szükséges-e ez a könyvnyomtatás feltalálása után félezer esztendővel? Az előadást, t. i. a megfelelő előadást semmi sem pótolhatja. A könyv sem. És pedig több okból. A könyv,

még a legújabb is, a tegnapé, az előadás az mai, az rámutat a tudomány legaktuálisabb kérdéseire, sőt ezekre a tudományos gondolkodás fejlesztése és az önálló munkásság szempontjából a legnagyobb súlyt helyezi. A könyv kész épület, melyről majdnem teljesen eltávolították az állványokat, eltávolítottak mindent, a mi a nem épen szakavatott előtt felderítené, hogyan keletkezett az alkotás. Az előadás a készülőt, a keletkezőt mutatja be, a tudományos gondolkozást a tudományos eredményre vezető úton végigjárással gyakorolja. Az előadás, hogy a tudományos gondolkozást fejlessze, bevilágít akár magának az előadónak, akár más tudósnek gondolkozási menetébe, végigvezet sokszor azokon a tekervényes útakon, melyeken a kutató összevissza bolyongott, míg a magasba ért; a könyv szerzője ellenben, ha csak teheti, a már fölfedezett oromra kényelmesebb úton, sokszor királyi úton vezet fel bennünket. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy hallás és látás mennyire kiegészítik egymást és lelki életünk tartalmát a külféle benyomások mennyire erősítik. Az előadóterem ezután is, hogy Schleiermacherrel szóljunk: szentély. Ez egyesíti a tanárt és a tudományra vágyó hallgatóságot egy közös szellemi táborba a legszentebb kapocscsal: a tudás és sokszor az érzület közösségével. És hányan vannak az önök társai között, a kik ezt a szentélyt kerülik, a kik egy cseppet sem érzik azt az ihletet, a mit a belépéskor érezniök kellene. Ezeket őszintén sajnálom, mert lelkük nem forr össze nemesen gondolkozó társaik lelkével, nem érzik a szellemi közösség fölemelő, erősítő, buzdító, komoly tevékenységre serkentő hatalmát és lelküket a kötelességmulasztásnak még a legkönnyelműbb egyént is sokszor kínzó gyötrelme marcangolja.

A könyvnek és általában a tudományos irodalomnak az előadáshoz való viszonya a főiskolai pädagogia egyik megoldatlan, sőt véleményem szerint általánosságban megoldhatatlan kérdése. Sokan azt mondják, hogy a hallgató az előadás előtt tanulmányozza az előadás tárgyát, hogy azután a tanár egyéni felfogását a már előre megalkotott eredeti véleményével egybevesse, az előadást kritikával

fogadhassa és ezzel magát a tudományos kutatás egyik legelső feltételében: a tudományos kritikában gyakorolja és a tanár előadási és kutatási módszerét behatóbban megismerhesse. Mások az ellenkező állásponton vannak. Előbb az előadás, azután az irodalmi tanulmány. Véleményem szerint a kezdő semesterekben és az egyes tudományokba bevezető előadásoknál ez az utóbbi eljárás a helyesebb; de előrehaladottabb semesterekben, különösen egyes speciális előadásoknál és olyanoknál, melyekben a tanár eredeti kutatásait és eredményeit tárja a hallgatóság elé: az első módszert célravezetőbbnek tartom. Erre nézve egyébként maga az előadó szolgálhat legmegbízhatóbb tanácscsal.

De akárminő módon rendezi is a hallgató ezt a viszonyt, mindenesetre ügyelnie kell arra, hogy az előadást a maga egyéniségének legmegfelelőbb módon aknázza ki. Tudnia kell, hogy az előadó a tudománynak csak egy kis részét ölelheti fel, egy jól megalapozott világítótornyot épít, melyből a tudomány végtelen területére világít, inkább a tudományos kutatás módszerét, mint a tudományos anyagot tárgyalja. A terület növelése magának a tudományos kutatás eszközeivel ellátott hallgatónak önmunkásságára van bízva. A hallgatónak magának kell az előadás anyagának asszimilálásáról gondoskodnia, nem úgy, mint a középiskolában, ahol az óráról-órára való számonkéréssel és az állandó ismétlésekkel maga a tanár gondoskodik az ismeretanyag rendszeres felépüléséről. A psychologus nagyon jól tudja, hogy az új ismeretek megalapozása minő nehéz; különösen az előadás kezdetén itt is óráról-órára kell készülnie a hallgatónak, az újat a régivel szerves kapcsolatba kell hoznia, hogy jól beleélje magát abba a gondolkörbe, melyben az előadó egészen otthonos. Csak így lehet közös szellemi munkáról szó. Szorgalmasan, kitartással kell dolgoznia a hallgatónak, hogy azután simán, könnyedén, majdnem észrevétlenül emelkedhessék mind magasabb régiókba, honnan már gyönyörűséggel tekinthet vissza a kezdet verejtékes munkájára.

Még tán az előadásoknál is fontosabbak a semináriumok és gyakorlatok. A hallgató önállósulása, a megszerzett

ismereteknek speciális kutatásokra való alkalmazása révén, itt megy végbe. Itt ismerkedik meg leginkább az aktuális problémákkal, a tudományos folyóiratok olvasásában és feldolgozásában, a kutatási módszerekben, az eredmények felhasználásában, törvények megállapításában, új jelenségek felderítésében és, a mi szintén igen fontos, a tudományos előadásban és a tudományos közlés módjában itt gyakorolja magát. Szinte örömtől repeső szívvvel látjuk, a mint ifjaink a kormányaink bőkezűségéből létesített seminariumokban, a laboratóriumokban fáradhatatlan buzgalommal dolgoztatnak a maguk problémáin. Kell-e mondanom, hogy ezeké a boldogság és talán ezeké a jövő? Nincs szentebb fájdalom, mint a kutató ifjú tudományos fájdalma, mely a kereséssel, töprengéssel, az igazság utáni vágyakozással jár; de alig van tisztább, nemesebb öröm, mint a mikor szinte észrevétlenül megvillan agyában az eszme, a mely kivezeti az útvesztőből, vagy midőn fáradságos munkájának szépen rendezett eredményei fölött kérdésre az óhajtott, a remélt választ megadják. A ki a teremtésnek e felmagasztosító pillanatait nem ismeri, nem tudja, a boldogságnak minő tündéri birodalma a tudomány országa! Vajha önöket, tisztelt egyetemi polgártársaim, a tudományos alkotás ezen öröme mindnyájukat áthatná, mindannyiukat megnemesítené!

Végül azzal a kérdéssel kell foglalkoznom, hogy mivé nevelődjenek és miképen? Nevelődjenek, mondom, mert az egyetemi hallgatónak önmagát kell nevelnie. De mivé? Mi nem vagyunk utópisták a nevelés tekintetében, nem is bízunk a nevelés mindenhatóságában. Nem hisszük, hogy igaza volna Leibnitznek, e modern Archimedesnek, a ki azt mondta: «Adjátok nekem az ifjúságot és megváltoztatom az egész világot». A folytonos fejlődés, vagy inkább a fejlődős folytonossága ilyen nagy átalakulásokat nem enged meg. Földi ember kevesebbel is beéri. De e kevesebbnek minden esetre olyannak kell lennie, a mi az állandó, az örök nevelési czélt a fejlődő korszellemmel összhangzásba hozza. Állandónak tekinthetjük azt; a mit Herbart így fogalmazott: erkölcsös jellem fejlesztése. Minden nevelésnek ez az

örök czélja. De másrészt arra is kell törekednünk, már csak a fejlődés folytonossága okából is, hogy a mai nemzedék szellemi és erkölcsi tartalmából minél többet vigyünk át az új generációba; ezzel tartozunk a multnak; és hogy kifejllesszük benne, mint a modern socialpædagogia kívánja, a sociabilitás nemes érzületét. Ezzel tartozunk a jelennek és a jövőnek. A főiskolai nevelés, illetőleg nevelődés feladata ennek megfelelően, hogy kifejlődjék a tudományos jellem, a hivatási jellem, mint a hivatásának élő tudományosan képzett egyén erkölcsi jelleme és megteremtse a tudományos és hivatási egyéniségéből a nemzeti és tarsadalmi életben érvényesülő, felelősségteljes hivatását a közösség hasznára teljesítő, támaszul, irányjelzőül szolgáló személyiségét.

Úgy a tudományos, mint a hivatási jellem és még inkább a jelzett értelemben vett személyiség kifejlődésének alapföltétele: a kiművelt erős akarat; az akarat, melynek erényei: a kezdeményezés ereje, a határozottság, a kitartás, a testi és lelki bátorság és elszántság. Ha önnevelésükkel az akaratukat ilyenre akarják fejleszteni, akkor Franklin módjára tudatosan és kitartással kell küzdeniök az akaratot bénító, sajnos, nagyon elterjedt hibák ellen. A hirtelen fellobbanás nálunk igen gyakori. Ezrével járnak közöttünk a nagy tervezők, a kikben ötletszerűen, véletlenül, külső behatásokra, hangulatra vetődnek fel az eszmék, de hiányzik a munkakedv és kitartás, a megfontoltság, az igazi, mélyen átértett szükségképiség, mely igen kevés szóval, de annál több cselekedettel boldogítaná a közösséget. Küzdenünk kell épen úgy a gyávaság, a félnétség, mint a vakmerőség ellen; a testi és lelki erőnket megemésztő tétlenség, mint az örökös kapkodás ellen; kerülnünk kell épen úgy a határozatlanságot, az ingatagságot, mint az esztelen önfejűséget és makacsságot. Az az ifjú, a ki akaratát testi erejével, tudományával és érzésével kellő összhangba hozza, a ki az igazat nemcsak ismeri, de akarja is, a ki a jót nemcsak megérzi, hanem cselekszi is: élete céljának, tökéletesülésének, emberi méltóságának útját egyengeti. Az jó uton jár tudományos és hivatási jellemének, valamint személyiségének kifejlesztésében.

A nevelésre, és így az akarat nevelésére is, magának az egyetemi életünk szervezetének kevés eszköze van. Az egyetem nem gondolhatja úgy a hallgatókat, mint a középiskola; nem zárhatja el a másnemű, az egyetemnél jóval erősebb befolyásoktól, nem veti szigorú, egyéni életét meghénítő fegyelmi szabályok alá; mindössze csak az együttélés elemi törvényeit szabályozza. Itt szabadságban nevelődnek szabadságra. A nevelésnek, első sorban az akarat nevelésének, egyetemi életünkben nincs más eszköze, mint az önmaguk fegyelmezése, egyetemi intézeteink külső rendjének és csekélyszámú szabályainknak tudatos megtartása, szabadon választott kötelességük pontos és lelkiismeretes teljesítése, tanáraik és társaik példája és főként e társaikkal, barátaikkal való szeretetteljes együttélés. Egyetemi életünk egész jövő életükre kiható nevelő erejét, varázsát, de a társadalmi nevelődés, a társadalmi együttműködés erejét is ez adja meg leginkább.

Sajnos, a mi egyetemi életünk külső viszonyai még nem nagyon alkalmasak e nemes plántának: az ifjúság igazi barátságának kifejlődésére. Az élet nehézségei, a külső körülmények ridegsége, a társadalmi túlekedés előrevetett árnyéka és még sok más körülmény, a mire nem is akarok rámutatni, útját állják a legnemesebb, legtartósabb érzelmeknek, az ifjúsági barátságnak és a bensőséges, a tanulást és szórakozást egyaránt ápoló, testet és lelket egyaránt fejlesztő, a kedélyt nemesítő, az akaratot edző, az erkölcsi életet támogató és akaratlanul is ellenőrző szép ifjúsági élet kifejlődésének. Ha a mi ifjaink is természetesebb életet élnének, ha csapatostól járnak be hazánk remek vidékeit, ha együtt kalandoznának gyönyörű Tátránk bércei között, miként azt német társaik oly gyakran megteszik, ha együtt gyönyörködnének természeti szépségeinkben és népünk józan okosságában, ha a mainál sokkal, de sokkal nagyobb számú testületi kirándulásokban egyszerű, szerény, igénytelen életföltételeikben testvériesen osztozkodva, szívükben közelebb jutnának egymáshoz, ha előkelő, nemes, ifjú kedvüket visszhangzó, duhajkodás nélküli multságokban egyesülnének, ha társadalmi, jótékony, oktató, felvilágosító tevékenységben a

mainál sokkal erősebben tömörülnének, ha szép hazánk különböző vidékeiről idekerült ifjaink egymás nyelvében, szokásaiban gyönyörködnének, ha fővárosi kartársaik tárt karokkal és igazi magyar vendégszeretettel fogadnák az őszinte, igazlelkű, egyszerűbb viszonyokhoz szokott társaikat és ha fővárosi kulturális intézményeinket, főként szépművészeti és többi museumainkat is együtt látogatnák, büszkeséggel mutogatva a lelket gyönyörködtető kincseinket és fővárosunknak belső és környékbeli szépségeit, ha közöttük a pajtáskodáson túlmenő, mélyebb, kölcsönös megbecsülésen alapuló szeretet fejlődne, mely az egyetemi féléveken túl a szünetekben, az erőgyűjtés idejében is közvetlen érintkezésben, egymás felkeresésében, tiszta, nemes, baráti együtt-létben nyilvánulna . . . Istenem, minő egyetemi élet fejlődhetne itt, minő egységes nemzeti szellem alakulhatna ki, minő fény és dicsőség áramlana szerteszét az országban, minő erőlelkű, egymást támogató, egymást ellenőrző, egymásban örömet, boldogságot lelő ifjúsága volna a mi epedő édesanyánknak!

De igen messze ragad e perspectiva. Igen sokat kell dolgozniok, ifjú barátaim, hogy egyetemi életünket ilyenre alakítsák; de hálás a munka; minden nap meghozza a gyümölcsét. És, úgylátszik, jó uton is vagyunk. Ifjúsági egyesületeink komolysága, az állam és a társadalom bőkezűségét és gondosságát hirdető fényes intézményeink máris a jelzett irányban egyesítik ifjaink egy részét. De mindez bár a legnagyobb küzdelemre méltó cél önmagában is, e pillanatban csak arra gondolok, hogy az erkölcsi jellem nevelésének ez a legfőbb eszköze.

Az erkölcsi jellemnek első sorban mint tudományos jellem kifejlődésének egy-két vonására akarok ráutalni. A tudományos jellem kialakulásának első kelléke megint csak az, a mire már annyiszor ráutaltam: a tudománynyal való beható foglalkozás, a tudományos gondolkodásra való képesség. Ez első sorban erős, kitartó munkát követel. Voltaire, a ki a newtoni alma meséjében nem hitt, azt írja, hogy Newtontól egyik barátja megkérdezte, miképen juthatott a gravitatio nagy törvényére, mire ez Voltaire szerint így

felelt: «En y pensant sans cesse». Szakadatlanul erre gondolva. És még hozzáfűzi a nagy író, hogy minden nagy fölfedezésnek ez a titka. A tudományos jellem első kelléke — és ezt nem lehet elégszer ismételnünk — a kitartó, lankadatlan és még hozzáteszem: érdeknélküli munka. Nem szabad az elméleti tudományokban, de még a gyakorlati tudományok elmélkedéseiben sem a közvetlen gyakorlati haszonra gondolni, mert ez elhomályosítja az elmét. Jól mondja Helmholtz, épen az a férfiú, a kinek munkáiból az emberiségnek annyi közvetlen haszna támadt, hogy a ki tudományos kutatásainál a közvetlen gyakorlati haszonra vadászik, az majdnem biztosra foghatja, hogy fáradsága hiábavaló. Az érdeknélküliség, tisztán a tudományért való lelkesedés a tudós-jellem egy másik vonása. Sőt tovább megyek: az igazi tudós nem is annyira a tudományos eredményekben, hanem magában a kutatásban leli örömét. Megmondja ezt Gauss, a Princeps mathematicorum, a mi Bolyai Farkasunkhoz írt egyik levelében: «Nem a tudás, hanem a tanulás, nem a birtok, hanem a szerzés, nem az ittlétel, hanem az idejutás az, a mi a legfőbb élvezetet nyújtja». Erre kell magunkat nevelnünk, hogy tudományos jellemünk kifejlődjék. A tudományos jellem őszinte; nem titkolja el, hogy mit kitől kapott. Az őszinteségben a legnagyobbak a szerénységben is tündökölnek. Newton, midőn dicsérettel halmazták el nagy alkotásáért, csak annyit mondott, hogy «óriások vállán állott». Nekünk nemcsak az a kötelességünk, hogy az óriásokról emlékezzünk meg. A tudományos őszinteség, a tudományos tisztesség azt követeli, hogy adjuk meg mindenkinek a magáét. Mondjuk meg, hogyan jutottunk a problémánkhoz, kik voltak elődeink, mit köszönünk nekik, miben térünk el tőlük, szóval rendesen, tisztességesen, őszintén, becsületesen illeszkedjünk bele a tudományos munkások táborába.

Őszinteség, nyíltság, a tudományos állásfoglalás bátorsága, egyenessége, mások érdemeinek elismerése, nem pedig irigy lekicsinylése, az igazság szeretete, a személyeskedéstől, alacsony indulatoktól mentes, erős, de nem kiméretlen kritika, az önhibáértől messze eső önértékeltség, a tudományos meggyőződésben erős hit, előkelőség és lelkiismeret-

tesség jellemzik a tudóst. Ezeket az erényeket kell magukban fejleszteniök, hogy hazai tudományosságunk jellemes, erős munkásai lehessenek!

Az egyetemen nemcsak tudományos jellemüknek, hanem részben már hivatási jellemüknek is alakulnia kell. Erre nézve megint csak azt mondom, a mit már annyiszor hangoztattam: az életben az állja meg a helyét, a kinek megvan a kellő, alapos, mély szakismerete, mely nem áll izoláltan a lelkében, hanem széles alapon nyugszik és egész lelki életével, az egész emberrel harmonikusan összeszőődik. A ki azt, a mire szabad választása szerint hivatottnak tartja magát, alaposan tudja és lelke egész hevével szereti, a kinek műveltsége olyan, hogy az emberi méltóságról fenkölt eszméi vannak, a kiben kifejlődött a tudományos jellem és ez erős kötelességérzettel, haza- és emberszeretettel párosul, a ki testi és lelki frissességét, tanulási vágyát, munkakedvét meg tudja őrizni: az megállja a helyét ott, a hova ismeretei és képessége folytán rendelve van, abban maga a szeretettel végzett munka tökéletessé fejleszti a hivatási jellemet. Önök, ifjú barátaim, a kik majdan hivatásukat ilyen módon lelkiismeretesen, a közösség hasznára áldásosan teljesítik, a kik tehát a tudomány szent lángját megőrzik és azt a mindennapi élet viszontagságai közé viszik, egyúttal egyetemünk szellemét is átplántálják az életbe: a mi nagy nemzeti kulturális feladataink teljesítésében hűséges munkatársainkká válnak. Így válik az egyetem hatása állandóvá, így száll ez nemzedékről nemzedékre, örökkön örökké.

Így válnak önök, ifjú barátaim, e szent csarnokokból kiáradó világosság terjesztőivé. De hogy e munkájuk áldásos lehessen, a tudományon kívül, melyet az egyetemen és az egyetem által táplált önmunkásságukkal szereztek, még egyre van szükségük. arra, hogy ideálokat alkossanak maguknak. Ideálokat, melyek nem hiú ábrándok, nem gyermekes képzelődésnek csak ábrándozásra csábító szülöttei, hanem olyanok, melyek lényükkel összeforrnak, önökkel együtt nőnek, erősödnek, izmosodnak, tartalmasabbakká, szobekké, kíváncsabbakká válnak, melyekért érdemes élni és ha kell, meghalni.

Ha ilyen nemes ideálokkal eltelve lépik majd át az egyetem küszöbét és életük egész folyamán ezek megvalósításán, ezek megközelítésén hűségesen munkálkodnak, akkor azon a helyen, a hova önöket a sors állítja, nemcsak mint tudósok, nemcsak mint hivatásuk emberei, hanem mint valódi személyiségek állják meg a helyüket, a kik erkölcsi súlylyal és tekintélylyel, nemes befolyással, magas eszményeikkel, erős, dolgos kézzel irányítják a társadalmi munkásságot, a kik nemzeti létünk kimagasló, irányító jelző ormaivá lesznek.

Összefoglalóan még csak ezt a néhány útravaló szót akarom mondani:

Orizzék meg testük és lelkük tisztaságát, hogy az életben tiszta örömet lelhessék!

Szeressék a tudományt, hogy tudják szeretni a munkát!

Éljenek egyszerű, igénytelen, természetes módon, hogy a természetben találjanak mindig megújódást!

Becsüljék meg az életet, hogy az életben becsülettel állják meg helyüket!

Tiszteljék a törvényt, hogy törvényeinknek tiszteletet szerezhessenek!

Teremtsenek maguknak nemes ideálokat, hogy ideális életüknek állandó célja és tartalma legyen!

Szeressék embertársaikat, hogy örülhessenek minden szeretetteljes figyelemnek és rázkódtatás nélkül viselhessék el a szerettelen csapásokat!

Munkálkodjanak hazánk javára, hogy hazai munkásságunk elismerésben, tiszteletben részesülhessen.

Higyenek az emberiség boldogságában, hogy e boldogság megteremtésében hittel munkálkodhassanak.

És főként: mindig és minden körülmények között teljesítsék kötelességüket, mert csak így válnak az igazi boldogságra méltókká.

Ezzel az 1911/12-ik évi egyetemi tanévet megnyitom.

BEKE MANÓ.

AZ ARAB MŰEMLÉKEK BIZOTTSÁGA ÉS A HASSZÁN-MECSET.

Mig Mariette pasa már a mult század derekán az ó-egyiptomi emlékeknek szentelte fáradhatlan kutató tevékenységét s ezáltal előkészítette az egyiptomi műemlékek megőrzésére szolgáló hivatalt, az arab, vagy jobban mondva iszlám emlékek fenntartására alakult bizottság (Comité de conservation des monuments de l' art arabe) csak 1881-ben lépett életbe. Működése igénytelenül indult meg, mert csak szűkös pénzügyi eszközökkel rendelkezett; ez azonban oly körülmény, mely bizonyos tekintetben jóra vezetett. Ugyanis szerény és meggondolt költekezésre szorította a bizottságot, s ez úton rendkívül lelkiismeretes megválogatására azon emlékeknek, melyek történelmi, műtörténeti vagy építészeti jelentőségük folytán első sorban tarthattak igényt a comité figyelmére és tevékenységére. Hogy a mecsetek, iskolák, kutak tömegében e megválogatás nem volt könnyű, hogy egyiket-másikat nehéz szívvel kellett kirekeszteni, az természetes. Másrészt azonban azt a hibát is elkerülték ez által, hogy nagyon is sok újraépítésbe fogjanak, a mi nagyobb költség-előírányzat mellett is a részletek kárára sodor a sokbapapás felé.

A bizottság ma már három évtizedes működésre tekinthet vissza, s az eredménnyel meg lehet elégedve. Minthogy az építészeti emlékek a wakf-igazgatás alá tartoznak, vagyis a mecset-legatumok kezelősege alá, eleintén ez kizárólag a fenntartási költségek kifizetése mellett kardoskodott. Az első években az évi költségvetés mintegy százezer koronára rugott, melynek jelentékeny részét az irodai hivatalok emésztették föl. Nemsokára csaknem megkétszereződött ezen összeg.

Ehhez járul 1896. óta 125.000 korona állami segély, úgy hogy a rendelkezésre álló évi összeg most 350,000 korona körül jár. A pénzügyministerium hozzájárulását kellőképen indokolja az, hogy a műemlékek jelentékeny része állami tulajdon, s azokra a wakf-igazgatás a maga legatumait nem fordíthatja. Az állami hozzájárulás különben egyes esetekben magántulajdonban levő fontos emlékek fönntartására is fordítható.

Azon emlékművek száma, melyeket a bizottság 1910 végeig gondozásban részesített, 278. A harmincz évi működés alatt kiadott összeg hat és fél millió koronára megy. Ez összeg fölhasználásáról a következő táblázatok nyújtanak tájékozást:

I. Kiadás, koronákban.

	Munkálatok	Iroda- költség	Együtt
a) a wakf-igazgatóság számláján ..	4.240,000	785,000	5.025,000
b) az állam terhére	1.247,500	240,000	1.487,500
c) a kopt patriarchatus költségére *	32,500	—	32,500
Összesen :	5.520,000	1.025,000	6.545,000

II. Az építészeti emlékek száma, melyekre fordítatott: **

Műemlékek, melyekre egyenként fordítatott	Korona				Korona	
70	1000 —	3000	---	---	---	189,000
75	1 —	1000	---	---	---	75,000
41	3000 —	5000	---	---	---	188,000
40	5000 —	12500	---	---	---	420,000
15	12500 —	25000	---	---	---	350,000
12	25000 —	30000	---	---	---	365,000
10	30000 —	65000	---	---	---	550,000
9	65000 —	125000	---	---	---	1.000,000
3	125000 —	200000	---	---	---	550,000
3	200000 —	230000	---	---	---	750,000
278 emlék						4.437,000

* 1896. óta a bizottság gondot fordít az ó-keresztyén templomokra is, melyek az orthodox-kopt egyház tulajdonai.

** Az utolsó csoportok jelentékeny összegei természetesen a szóban forgó emlékeknek csaknem teljes újjáépítését jelentik.

Egyetlen egy műemlék maradt éveken át kívül a bizottság programján, a legnagyobb és legjelentékenyebb: Hasszán szultán mecsetje. Egészen apró-cseprő tatározásokat leszámítva, a bizottság nem fogott hozzá ennek gyökeres helyreállításához. Nem mintha arra nem lett volna szükség, ellenkezőleg; mindenütt látni lehetett az évszázadok lassú rombolásának nyomait; minden fala omladozott, márványmozaikját bemeszelték, padlója merő repedés, az ajtók bronz foglalatai lehántva, a dúsan aranyozott faívek a kupola alatt romokban. Hogy a bizottság mégis húsz esztendeig várakozott, mielőtt munkához látott volna, épen azért történt, mert ismerte a szükséges munkálatok nagy terjedelmét, s a költség miatt, mely az óriás arányú épületnél természetesen szintén rendkívüli volt, minőt a bizottság pénztára nem bírt fedezni. Arra gondolni sem lehetett, hogy a csekély anyagi eszközök, s annyi javításra váró építmény mellett egyetlen egy mecsetre fordítsanak egy millió koronát. Mert körülbelül ennyire lehet becsülni a szükséges összeget. A bizottságnak csak húsz évi fennállása után lehetett a rég halogatott terv megvalósítására gondolni. Az első lépés az volt, hogy föl kellett venni graphikailag az egész építményt, a lefényképezett részhez megfelelő helyreállítási tervet rajzolva.* Azon épületek, melyeket a nyugatiak általában «mecset»-eknek neveznek, a mohamedánoknál nagyságuk és rendeltetésük szerint különböző neveket viselnek. Van gáma, a dómoknak megfelelő nagy imaház. Ha az ilyen szerényebb méretű, a neve masgid. Van aztán a zauya, mely csak ima-kápolna. Nagyjában a nyugati collegiumoknak felel meg a madrasza, s a mi zárdáinknak a khanka. Ezek a legfontosabbak, de van még többfajta is. Mindezen épületek alaprajza mecset-forma. A Hasszán-mecset gáma-madrasza, s a mellett sir-mecset is, mert keleti homlokzatához oda van tapasztva építőjének

* E művek könyvalakban is megjelentek: *La mosquée du sultan Hassan au Caire*, par Max Herz bey. 1889. 1902-ben e mű arab fordításban is megjelent: Ali bey Bahgat által. — A Beöthy Zsolt szerkesztésében megjelenő *Művészetek története* II. kötetének 171—175. lapjain láthatók a Hasszán mecset alaprajza és látképei.

mausoleuma. A madrasza nevét különösen megérdemli, mert mecset és collegium úgy olvadnak össze benne, mint Egyiptomnak egyetlen más épületében sem. Az előbbi az épület magva, mely tervrajzában a kereszt-alakot mutatja. A mellett négy liuan-ja van: fedett csarnokok az imádkozók számára. Ezek derékszögben állnak egymással, s a négy collegiumot zárják magukba, a sunniták négy ritusa számára. Több emeletes építmények. Ezekhez csatlakozik keletről a már említett mausoleum, nyugat felől pedig egy másik épület-szárny, mely a főkaput s a vestibulumot foglalja magában, továbbá a csaknem romokban heverő használati helyiségeket; a szárnyak közt terül el a mosakodó-udvar.

Olyan e roppant épület, mint valami vár; történetében is van sok háborús. Ámbár az első kár, mely az építményt érte, nem harczból, hanem az épület hatalmas tömegéből. Kétségkívül az építkezés szokatlan arányainak tudható be, hogy még a mecset építése közben egy minaret, alighogy elkészült, beomlott s maga alá temette egy szomszédos iskolának háromszáz árva gyermekét. A tervezett négy torony közül ez volt a harmadik; később ismét fölépítettek. Harmincz évvel az épület fölavatása után, keresztyén időszámítás szerint körülbelül 1386-ban, Barkuk szultán jónak látta, hogy a nagy portalét befalaztassa s néhány lépcsőzetet, melyek a terrasse-okhoz vezetnek, leontson. Mindezt azért tette, hogy a fölkelésre hajló mameluk-fejedelmeket megfoszsza egy váruktól, mert ezek hamarosan rájöttek, hogy a mecset ormáról pompásan lehet hajító-lövegeket irányozni a közeli czitadellára, mely királyi palotául szolgált. A mecset nem sokára teljesen elhagyatottá lőn. Mikor 1416-ban a tudós el-Muayyed szultán a maga mecsetjét építtette, abba hordatta át az elhagyott mecset bronzsal kiverett pompás ajtószárnyait. Aztán a béke évei következtek; a tiszteletre-méltó imaház csarnokai ismét megtelnek ájtatoskodókkal, de ez nem tart sokáig, s ismét harci láрма hangzik föl bennök. Az az erős harcz, melyet e mecsetben vívtak, döntő volt Egyiptom egész sorsára. 1517 január havában történt. Szelim csapatai másodszor verték meg az egyiptomiakat; az út nyitva volt Kairó felé. De a fővárost drágán kellett

meghódítani. Minden ház várrá változott, minden utcát külön kellett elfoglalni. Magától értetődik, hogy a Hasszán-mecset nagy szerepet játszott az elkeseredett harczokban: az utolsó mameluk-szultánnak, Tuman-bejnek végső menedéke volt. Hiába volt minden ellenállás; az utolsó szót Szelim ágyúi mondták ki, s azoknak a Hasszán-mecset sem bírt ellenállni. Még ma is látszanak az ó-falakon Szelim ágyúinak nyomai. Leginkább megsérült a boltozat, mely Hasszán sírja fölé borul; e kupola 1616-ban ámulatba ejtette della Valle olasz utazót, s nem kevésbé a francia Thévenot-t, a ki 1657-ben utazott Egyiptomban. Az épület e része tulságosan megrongálódott volt ahhoz, hogysem sokáig fennállhatott volna; nem sokkal Thévenot ott járta után beomlott, magával rántva az északi tornyot is. A kupolát is, a minaretet is újra építették később, kisebb arányban.

Minthogy a kormány évi részletekben egy millió koronát szánt e célra, 1902-ben megindult a renoválás munkája. Ma, nyolcz év multán, 24,000 font, tehát mintegy 530,000 korona fordítottatott e célra, minek fejében elkészült az előirt munkák megfelelő része. Teljesen helyrehozták az északi és keleti homlokzatot, a vestibulumot, az ezzel érintkező nagy folyosót, az összes falakat s minden famunkát, a mi a mecsetben találkozik. Az udvar márványföldjét az idén vették munkába. A sírkápolna egészen helyre van állítva. A fából való óriási tám-ívek nem függnek alá többé töredezetten; az ezeken kivehető festés nyomai meg vannak mentve jövő századok számára. A négy collegium közül az éjszak-keleti madrasza es-Shafaieh egészen, egy másik, az el-Hanafieh, részben helyre van hozva.

Különösen ki kell emelni a sir arany-ezüsttel ékes ajtainak restaurálását; ezek az iszlám kelet legszebb kivert munkái közé tartoznak. Az imádkozó-fülke is ki van javítva, bár nem teljesen, mert egyes mezői hiányoztak. Nem kevésbé fontos a homlokzat alsó párkányzata, melyet egy mély árok ásásával szabadítottak ki; ezt ugyanis feltöltötték volt, mikor Ismail pasa khedive a Mohammed-Ali-utat csináltatta. Így a mecset külseje ma egész impozáns nagyságában készen és szabadon áll előttünk, kivéve a főkapu helyét. A hátra-

levő munkálatok előreláthatólag még körülbelül négy évet vesznek igénybe.

A Hasszán-szultán-mecset különleges érdeme azonban nem csupán rendkívüli nagyságában áll, hanem egyszersmind a jellegzetes részletek egész sorában, melyek az összes többi mecsetektől megkülönböztetik. Így például határozottan naturalistikusan rajzolt diszitmények mellett oly műformákra is akadni, minőket az egyiptomi művészet máshol nem bír fölmutatni. A homlokzat alsó párkányzata, mit Hasszan ideje előtt az egyiptomi építészet nem ismert; továbbá a jellegzetes, 140 centiméternyire kiszökellő koszorúpárkány, az oszlopok lábazatain fejökre állított stalaktitek, s a specifikus iszlám építészetben szokatlan más ily szabadságok arra a következtetésre vezetnek, hogy e nagyszerű építmény mestere nem volt egészen beavatott az iszlám építőművészet lényegébe, sőt talán Egyiptom nem is volt a hazája. A mecsetről szóló fentebb említett monographiában mindebből az ikoniumi szeldsukokra gondoltam, mint-hogy bizonyos építészeti alakzatok határozott rokonságot mutatnak azoknak építőmodorával és sajátságaival. Egy azóta előkerült lelet megerősíti e föltevést. A mecset nyugati oldalának kiszabadítása közben egy köportaléra akadtak, melyen még különlegesebb sajátság, valóságos anomalia észlelhető: ajtófoglatatként vízszintesen lefektetett stalaktitok. Hogyha ehhez hasonló példa után kutatunk az iszlám földjén, csak Kis-Ázsiába fordulhatunk, a szeldsukok egykori birodalmába. Sarre* érdekes művében a Konia és Akserai közt vivő uton 1228—29-ben (a Hedsra után 626-ban) épített szultán-lak ábrázolatai közt ráakadunk a Hasszán-mecset különös kapujának rokonára. Az ott ábrázolt részletek felkölthetik a műtörténészen a kutatás vágyát. Talán hozzájárulnak ahhoz is, hogy az épületet többre becsüljük, de semmi esetre sem kisebbítik annak jelentőségét: a Hasszán-mecset kétségkívül egyik legnagyobb építészeti alkotása az iszlám culturának.

HERZ MIKSA BEY.

* Sarre, Friedrich: *Reise in Kleinasien*. Berlin, 1896.

ROSTAND MESTEREI A DRÁMAIRÁSBAN.*

A magyar néző, a *Cyranónak* vagy a *Sasfióknak* előadásáról kijövet, azzal a végső benyomással távozhatik, hogy ennek a színműírónak világa egészen más, mint az, melyben a többi szerzőknél rendesen a mai élet realitása vagy legalább is e realitásnak szenvedése tárul elénk, szereplőkül balga szüzekkel és még balgább asszonyokkal meg férfiakkal. Valóban a Rostand színiköltészete nagyon elüt a ma divatos átlagos francia drámairodalomtól; annyira elüt, hogy majdnem azt vélhetné a távolból és csak futtában szemlélő, hogy teljesen kivételes jelenségek ezek a versben és nem prózában írt, — nem napjainkban, hanem a múltban játszó darabok.

Közelebből vizsgálva a dolgot, látni fogjuk, hogy szó sincs arról, mintha Rostand teljesen elszigetelve állna. Vannak társai, kik, részben már az ő fellépte előtt, az övével többé-kevésbbé rokon irányú színiköltést műveltek. Biztosra vehetjük, hogy e társaknak példája nem is volt minden hatás nélkül Rostand drámaírói irányára. De annak tudása különösen érdekelhet bennünket, kik voltak neki is, mint most említett társainak, amaz elődjek, kiket mestereiként tisztelhet és kik közül többen — mint már említettük — rája mint lyrikus költőre is hatottak. Ha felfejtjük azt, kiktől és mit tanult Rostand színiköltői minőségében, ez által az irodalom történetének keretébe illeszthetjük bele őt.

E kérdés tisztázásához kezdve, vissza kell térnünk még egyszer az iskola padjaihoz. A hivatalos iskolai program-

* Mutatvány szerzőnek *Edmond Rostand* című, sajtó alatt levő könyvéből.

ban előírt remekírók, Corneille, Racine és Molière műveiről kell legelsőbbben is megemlékeznünk. Ezeket az ifjú Rostand aligha forgatta pusztán csak kötelességszerű robotlásból, hanem alkalmasint már ekkor elkezdett behatolni örök szépségeikbe, melyek reá a benyomások iránt még fogékony ifjúkorban különösebben hathattak. Úgy, hogy ép ezért lett tartós nála e hatás.

Cyrano précieux szelleme még mindig rá fog vallani Corneille fiatalságának vigjátékaira. Nem lehetetlen, hogy Corneille *Özvegyéből* kölcsönözte tán a *Romanesques*ben a nőrablás gondolatát, a *Place Royale*ből pedig tán azt az ötletet, midőn Guiche herceget *Cyrano* megakadályozza, hogy Roxanehoz bemenjen és megzavarja a szerelmeseket, kiknek [együttlétéről nincs tudomása Guichenek. Az sem lehetetlen, hogy a *Cyrano* erkély-jelenetére hatással volt a spanyolból utánzott *Hazug folytatásának** ama jelenete, hol éjjel a nő a lent álló férfiúval beszélve, másik imádójával vél beszélni. Az *Illusion comique*ben, Corneille e fiatalabbkori különleges alkotásában, a hol egy Matamore szerepel, emez oly túlcsapongó komikai szóáradattal beszél, hogy a *Romanesques* rokonalakjának vagy épen az olykor szintén matamoroskodó *Cyranónak* leghíresebb tirádáiból előlegez valamit. A spanyolból utánzott *Don Sanche d'Arragonnak*, *Hernani* ez előfutárának negédes humora, szeszélyes vervee jut ismét szóhoz és áradoz fel nem tartóztathatóan *Cyranóban*, melyet Rostand egyenesen *Don Sanchetól* kölcsönzött kifejezéssel hősi vigjátékának minősít. Corneille öreg korában nem egyszer fog ismét «hősi vigjátékokat» írni (*Tite et Bérénice*, *Pulchérie*): nagy szerelmi lemondásokat rajzol bennük, politikai okok közreműködése folytán, mint egykor még genialisabban, erejének teljében, vallási ok szerepeltetésével rajzolt effélet *Polyeucte*ben. Ha *Hernani* az Auguste lemondását a bosszúról ismétli *Cinnából*, szerelmi lemondást is vegyítve bele, a *Princesse lointaine* viszont egyenesen az öreg

* A *Hazugból* idéz a *Romanesques*: Les gens que vous tuez se portent . . . mondja gúnyosan Straforel Percinetnek.

Corneilletől fogja felújítani a szerelmi lemondásra irányuló nagy erőfeszítéseket. Sőt a *Chantecler* is, melynek némely jelenete egyenesen *Polyeuctetől* látszik ihletve lenni, úgy hogy a classikus tragédia híres vitázó dialogusainak modorát is felújítja.

Corneille fenkölt eszmevilága így inspirálja Rostandt a szenvedély és kötelesség harcának rajzára. Viszont magának a szenvedélynek, a szerelemnek szilaj pathosú, tragikus festésében már csak távolabbról mutatkozik Racine tanítványának a *Princesse lointaine* szerzője. Bizonyára nem keveset tanult Racinetől a lelkiállapotok válságainak, az idegkrisiseknek ábrázolásához, ezeknek a fokozatok és árnyalatok hosszú sorozatain végig fejlesztéséhez. De az is bizonyos, hogy Sardou idegrázó modorából sem tanult e pontban sokkal kevesebbet. Tény, hogy Rostand távol maradt attól, hogy tragikus szerelemnek olyan lélektani mélységű specialistája legyen a színpadon, a minő Racine.

Molière hatása különösen jelentékeny a *Cyrano* és a *Chantecler* szerzőjénél, ki e műveiben is épen annyira vígjátékiró, mint a mennyire képviselője egy olykor kothurnusosabb hangnemig emelkedő komoly szinköltészetnek. Molièret a *Cyrano* mindenesetre mint olyat fogja emlegetni a darab alapeszméje kedvéért — a ki mások pávatollaival ékeskedik néha (a mi elvégre igaz és abban az időben semmivel sem meglepőbb, mint akár a Shakespere hasonló eljárás módja), azonban maga Rostand elismerteti Cyranóval, hogy Molière lángelme. Ennek a komikai lángelmének kifogyhatatlan ötletessége, ellenállhatlan vígsága, mi hol a legbolondosabbul mulatságosan fakaszt nevetésre, hol pedig mélyebb humortól árnyalódik, nem csekély mérvben mozdíthatta elő azt, hogy a Rostand költői egyéniségében meglevő ilyen fajtájú rokon elemek minél jobban kifejlődjenek és érvényesüljenek.*

* Moliérere célzás van a *Romanesques*ben: Et le hasard se fait le Scapin des Léandres. Magyar fordításban törölve. U. i. Orgon, Géronte, Argante említve. Cyrano párbeszéde Lebrevel (II. felv.) Alceste és Philinte megnyitó párbeszédének tenorjában van tartva. Viszont Baumarchaisra is akadnak utalások (Bartholo, Almaviva) a *Romanesques*ben.

De főleg Molière nem méltatlan utódjával, Regnardral találják Rostandt rokonnak a bírálók mindjárt első felléptekor, elannyira, hogy aztán, második nagy alkotásának, a *Princesse lointain*nek verseivel szemben Sarcey csalódva kiált fel: «Ah teringettét, ez már nem Regnard, nem, ez már nem Regnard!» A Regnard szellemes helyzeteinek és mondásainak csapongását, eleven stíljének, könnyedén áradó verselésének fesztelenségét és szeszélyességét különösen látszik örökölni a *Romanesques*, a *Cyrano*, sőt a *Chantecler* költője.

A Molière után következett vígjátékirók legnagyobbjának, egy Marivauxnak létezésére szintén emlékeztet olykor Rostand. Finom művészet iránt fogékony lelkével különösen élvezhette e nagy írónál az érzelmek subtilis szövődéseinek elemzését a csudás csipke-művészetű párbeszédekben, melyek a précieux stílnak legmélyebb és legmerészebb remeklései Ezek raffinált finomságaiból rája is ragadt egy és más. Claretie azt mondja majd a *Romanesques*ről, hogy a Marivaux prózáját öltözteti Regnard verseibe. A genialisan modoros marivaudageból nem kevés visszhangzik a *Cyranó*ban is...

A régibb színiköltészetről emlékezve még egy nagy nevet, az összes eddigieknél nagyobb és már nem francia színiköltő nevét is említenem kell. Mert ha valaki, úgy ez, Shakespeare bővölte meg Rostandt lyrai bevületeinek hatalmas árjával, képzeletének ragyogó játékával. A *Romanesques* jellemzőn Romeo és Julia nászéji duettjének felolvasásával kezdődik aztán lépten-nyomon áradozik a Romeót és Juliát játszani akaró főszereplők ajkáról a Shakspearebálványozás, mit sem törődve szerző azzal, mennyiben anachronismus ez ily francia roccoco-alakoknál. A *Cyrano* legszebb jelenetére legalább is annyira adott ösztönt a Romeo és Julia erkély-jelenete, mint a *Hazug folytatása*. A sas-fiókot mindegyre Hamlethez halljuk hasonlítani, maga a herceg *Macbeth*ből idéz. *Chantecler*ben a *Szentiván-éji álomból* csendülnek meg távoli accordok...

Mindazonáltal önként értetődik, hogy a XIX. század színiköltészetének kellett Rostandra a legmélyebb és leg-

tartósabb hatást gyakorolnia a maga különböző irányával, melyeknek régiebbjeit különösen nyilhatott alkalma megismerni gyermekkorában a marseillei mint vidéki és így conservatívabb színpadon.

Hogy ne ignoráljuk legelső ifjúkori bűnét sem, a hogyan ő maga szokta tenni, legelőször mint Labichenak, a XIX. század közepe óta sokáig versenytárs nélkül uralkodott bohózatírónak utánzója lép fel. Tizenkilencz éves korában, más szerző (Van Lee) társaságában, a *Vörös keztyűvel*, mint említettük. E darab egy keztyűsbolt címéről, egy nagy bádögkeztyűről van elnevezve. Ennek hüvelykébe rejtette el a boltosné a hozzá írt szerelmes leveleket, melyek egy régi viszonya élő jelének származására vonatkoznak. Az elárusító kisasszony, ki szintoly kevéssé tanúsította magát érzéketlennek a multban, a kérdéses keztyűnek mutatoujját használja fel ugyanefféle irományok számára fiók gyanánt, a nélkül, hogy ő és a főnöknő tudomást vennének egymás eljárásáról. Ebből kerekedik aztán a rendkívül erőltetett, sőt érthetetlen bonyodalom, tetézve bizonyos mellszobor ügyének belevegyítésével. Hajsza à la *Olasz szalmakalap*, vagy szerelmes levelekről lévén szó, mondjuk à la *Pattes de mouches*, ha tetszik: à la *Tête de linotte*, szóval Labiche. illetőleg tanítványai, Sardou vagy Gondinet modorában. De a *Vörös keztyűben* semmi sincs abból a pompás humorból, a hogyan Labiche a nyárs-polgárságot tudja rajzolni (ebből majd a *Romanesquesben* lesz valami), sem a Sardou meg Gondinet mulattató ötletességéből. A szereplők átöltöznek cigánynak, vadásznak stb. mindenféle helyekre el-bebújnak, a bohózatok agyoncsépelt fogásait ismételve. «De hiszen mi a bolondok házában vagyunk!» kiált fel az egyik szereplő. «A közönség se vélekedett másképen», írja Sarcey, ki nem győz azon csodálkozni, a min azonban nekünk van jogunk ma igazán csodálkozni, t. i. hogy ebben a darabban semmi szellemesség nincs, egyetlen egy ötlet sincs; ellenben vannak nyers szavak, durvaságok, a mikén a Cluny-színház alantasabb izlésű közönsége mulatni tudott... Úgy látszik, a társszerzők Labiche utódai közül Bissonnak vagy még inkább

Feydeaunak borsosságaival akartak próbálkozni, a nélkül, hogy ez írók eszritjével is rendelkeztek volna... Soha színiköltő tévesebb, a maga egész egyéniségével ellenkezőbb irányban nem kezdte pályáját, mint Rostand ezzel a korcsművel, mely teljesen méltatlan az ő erkölcsi világához és művészetéhez.

A *Két Pierrot* már óriási kanyarodót jelent: e művében már jóval közelebb jutott Rostand ahhoz, hogy megtalálja önmagát, azt, ki a *Musardises* költőjeként készül fellépni. Bizonyára csak könnyed szárnypróbálgozás ez még, minden komolyabb ambitio nélkül, mégis már azon az úton első lépés, mely a *Romanesques*-hez vezet. Ama hirhedt «Odéon színházi bijou»-k vagy *Français*-beli miniature-vígjátékok utánzata, melyeket Banville hozott divatba, kinek hatása többféle tekintetben nagy és tartós Rostandra.

Théodore de Banville mint dramolettíró főleg a hatvanas években virágzott, bár utolsó sikerei még a *Vörös keztyű* évéig (a *Csók* 1888.) is eltartanak. Nálunk főleg *Gringoire*-ja révén ismeretes: azonban éppen ez azon műve, mely — ha culminál is benne tehetsége — kevésbé alkalmas átlagos drámai munkásságának megítélésére. Cselekvény vagy éppen bonyodalom Banvillenél nem szokott lenni, többnyire csak ötleteskedő csevegés tölti be azt az egyetlen egy felvonást, mennyire a darab terjed. Az egész szerelmi vagy csak bókoló udvarlás-társalgás két-három szereplő közt, kiknél ne követeljünk «logikát», «lélektani valószínűséget» és más efféle komoly dolgokat. Hiszen ez alakok nem egyszer határozottan irreális lények, mesebeli tündérek, antik istenségek vagy az olasz vígjáték hagyományos típusai, Colombine-ok meg Pierrot-k.

Legjellemzőbben modoros e semmiségek közt az *Alma*, legnegédesebb a *Szép Léandre*. Amott valami, a mi Molière *Amphitryon*-jára, emitt a *Szeleburdi*-jára akarna emlékeztetni. (Léandre Molièretől kölcsönzi nevét, olykor szavait, esetleg cselszövő ötleteit). Csakhogy mindkettőben mily édeskedő, kecseskedő hangnembe van áttéve, liliputi arányokra kicsinyítve minden! Az *Alma* Mercur és Vénus párbeszéde. A Szépség istennőcskéjétől (mert valóban divette és nem déesse

ez a Vénus), ki nem bír ellenállni egy alma megkívánásának (pedig nem is az Éva almája az), Mercur kicsalja gyöngén elméskedő ármánynyal övét, a Jupitert visszahódítani akaró Juno számára; aztán egy égi jelből értesül, hogy már nincs szüksége Junonak az övre, e nélkül is czélt ért. Édeskés szépségű balletdecoratio, rococo rózsaszíntől áradó; a levegőben rózsailat terjeng, rózsacukorízű tejhabot szűr-csölünk, e hyperraffináltan szellemeskedő enyelgések és évődések hallgatása közbe. (Tehát végtelen messzi vagyunk a Meilhac- és Halévy-féle satyrikus, pikánsul mulatságos, túlcsapongó verveü travestiák területétől!)*

A *Szép Léandre* világán az erkölcsi romlottságnak már meglepő mellékize érezhető, akár csak Regnardnál, hogy ne a *Turcaret* világát említsük. E Watteau-öltözékű szereplőket nemesítve és még egy apával kiegészítve a *Romanesques*-ben viszontlátjuk majd. Colombine, ki a *Két Pierrot*-ban is szerepelni fog, itt «kaczér» kisasszony, imádójának vallomása szerint «encore sage ou peu s'en faut»; papája a vén nyárspolgárapák önző és fősvény fajtájából való, ki haszonlesőn le akarja főzni leánya kérőjét; maga a kérő, a «szép Léandre» «iparlovag», ki viszont leendő apósát

* Ily banvillei mythologiai játékokban tetszését lelve írja Rostand a *Szent liget*-et. Ez elbeszélő versezet először a Théâtre des Arts-ban, még pedig Le Bargytól szavalva, cynématograph-képsorozatot, magyarázott, aztán a *Chantecler* évében, a Sarah Bernhardt-színházban színészekről játszott zenés-pantomimikának szolgált szöveggül. Tárgya következő. A kék tenger partján, a cyprus-ligetben szendregnek istenek s istennők. Hirtelen riadalom támad és méltán; egy szörnyeteg jelen meg, mely nem kimél sem Istent, sem embert: egy automobil. Kiszáll belőle egy párisi sportsman az ő saját külön földi Vénusával, egy operahölgygel. Lepihennek a gyepe és Morpheus mákjaitól álomba merülnek ölelkezve. Istenek és istennők odajönnek az autóhoz, töviről-hegyire megvizsgálják. Vénus pedig a hölgyecske divatczikkjei iránt érdeklődik a kocsi belsejében, magára ölti a holmit, rajtuk hagyva aztán illatát. Végül mind eltávoznak; a szerelmes pár is felébred és tovarobog: a málhák közt tudtukon kívül magukkal viszik az oda elbujt Ámort. A pantomimika Banvillenek is kedvence volt. Verses magyarázattal kísért vetített képek a hírhedt *Chat-Noir*-nak egyik specialitását tették. Rostand tehát ezzel a művével is divatos áramlatoknak hódolt.

iparkodik rászedni. Csak azért veszi mégis nőül a kisasszonyt, mert ez biztosítja, hogy másképen nem részesülhet kegyeiben, és hogy atyjának van elrejtve pénze; továbbá azért is, mert reméli, hogy ez a hölgyecske, ha most is tud pénzt szerezni (hogy mily eszközökkel, az közömbös), mint asszonyka még inkább érteni fog ehhez, ő pedig férji minőségében még inkább szemet fog hűnyni.

Mindkét blüette végén a szerző epilógot szavaltat el búcsúzóul a közönséghez. Amott Mercurerel némi életphilosophiai tanúságot akarna levonni, mint az életben is folyton előforduló esetből; emitt pedig Colombine szavaival értésünkre adja, mennyire tréfának kell venni mindent, és mennyire nem vette ő sem komolyan. (Mily erőltetett ez a tréfa a Rostandéhoz képest! Így mikor apa és udvarló Colombinet, magukról lerázni akarva, egymásnak dobálják, ócska olaszos bohózatbeli fogással. Szó sincs róla, hogy ez a comicum a híres francia bon sens nevetése volna, mint az epilóg szenvedgi!) Colombine kis tirádájában e szavak fordulnak elő: rires clairs, rime, folie, gaîté... mind oly bangok, melyek a *Romanesques* hasonló epilógjában bájos rondeauvá fognak szövődni.

Vegyük a mondottakhoz még Banville ama stylbeli sajátságait, melyeket lyrájából hozott át a színpadra: képekben eléggé bővelkedő festőiségét, vakmerő virtuositását a nyaktörő verselésben, főleg a szeszélyes rimelésben, mely utóbbi nála a kinrimekkel való visszaélésig, a parodiaszerűen élcelkedő szójátékokig megy. Minde sajátságok, minde modorosságok hatása eltart Rostandnál a *Romanesques*-től a *Chantecler*-ig...

A *Romanesques*-et megelőző *Két Picrrot*-val Rostand természetesen még kellős közepén mutatkozik a Banville lebilincselő csábkörének, noha nincs teljesen minden önállóság nélkül ez a kis kezdő mű sem, mely nemrég látott napvilágot.* Nem egy oly motivumnak első vázlatát találjuk benne, melyekhez később vissza fog térni Rostand. Végez-

* *Les Deux Pierrots ou le souper blanc*. Lever de rideau. Je sais tout 1910 nov. 15. Magyarul *Aurora*, 1911. május.

zünk ezzel is itt soron kívül, mint a *Vörös keztyűvel* tettük.

A színhely irreálisan bájos à la Banville: «Watteau-stylű díszlet. A Colombine-villa terrassea, eszményített Olaszországban.» (Dans une Italie *exagérée*.) Márványbalustrade, derűs kilátással a tengeröbölre. Szép naplemente, mely után villamos lampionok gyúlnak ki a fák ágain. Fényűzés-sel terített asztal, mely a «fehér vacsora» styljéhez alkal-mazva, a székekkel együtt (*Waring*-bútor), miként e sze-replők is, mind fehérek: így a pagliaccio costumeü két Pierrot, a «nagy fehér menyasszonyi bokrétához hasonló» Colombine, kinek a függöny felgördültekor két fehér bok-rétát dobna be a színpalak mögül. A szerző szellemeskedő utasítása szerint ő «felveszi és *mindhárman* (tehát a három fehér bokréta) előre jönnek a színpadon». Sőt fehérbe van-nak öltözve a maître d'hôtel és a három lakáj is, kik a vacsoránál felszolgálnak.

Az alakok e szerint szintén irreálisak à la Banville, a commedia dell'arte típusai. Az egyik Pierrot-t arról halljuk egy perczre beszélni, hogy ő ügyvéd, majd jegyző, majd orvos minőségében próbált szerencsét: de efféle reális mozzanatok érintése sehogy sem talál az ilyen conventionális színpadi figurához, kinek arcza be van lisztezve, haja fehér főkötő-vel le van szorítva és «a pásztorjátékok módjára felszala-gozott kalapot» hord. Az itt szereplő Colombine egyébiránt erkölcsileg fölötte áll a *Szép Léandre* Colombinejének. Arlequin e fiatal, bájos özvegye, vidám, pikáns kis nő, kinek negédes, kaczer kecsessége derűt áraszt maga körül, mint a kegyére leső imádók szerelmes levelkéikben vallják; de megjárják azok az úrfik, kik abban a hiszemben, hogy ő nem okos-ildomos (sage v. ö. *Szép Léandre*), utána ólálkod-nak, mikor a vecsernyéről kijön: erélyesen rákoppint az esetleg merész ujjakra.

A cselekvény semmiség. Colombine tudatja a nézőkkel, hogy két kérője van, két Pierrot, kik a mennyire hason-lítanak külsőleg, annyira elütő egyéniségek: az egyik folyton vig, a másik folyton szomorú. Jól meg kell tehát fontolnia, melyiket választja, mert a szerint örökös vasárnap vagy

örökös péntek lesz élete. Jön a két Pierrot és aztán leülnek vacsorálni Colombinenél: ennek távol van atyja, Cassandre, ki a *Romanesques*-ben is egy helyt említendő typusa a commedia dell'arte-nak. Colombine eleinte a szomorú Pierrothoz látszik hajlani, ezt dédelgetné, azonban nem sikerül őt felvidítnia. Miután még egy próbát tesz vele, beleun és a másiknak nyújtja kezét. Végül a közönség elé ül egy székre és cigarettázva arra inti a nőket, kiknek erősen a férfisz szerző szavaival bókolkat, hogy ha egy szomorú és egy víg kérő közt választhatnak, az utóbbit válaszsák ők is. Mert ha a női szív rokonszenvez is a fájdalommal, nem a siránkozó férfi szeret jobban. Különben is, teszi hozzá, mi nők a legnevetősebb kedvűt is könyekre tudjuk fakasztani (cigarettefüstöt fúj), ha nekünk úgy tetszik . . . Oly morál, mely nem igen mulja fölül a Banville epilógjainak «tanul-ságait» . . .

A két ellenkező temperamentumú Pierrot egyúttal két ellentétes irányú költő: ennek révén Rostand irodalmi satyrára* vesz magának itt alkalmat, mint a *Chantecler*-ben is teszi, még pedig már itt is meglehetősen haragra valló torzképezéssel . . . Pierrot II. (mert megszámozza őket a darab) sikert aratott verseivel, melyek a halálról, az élet halálkinjairól, meg nem értett lelkek gyöt-rődéseiről szóltak; valamint egy Belgiumban kiadott regé-nyével, mely «nagyon mély, nagyon pszichológiai», hisz az ember lelkét «bűdös csatornának» látja. Colombine előtt, ki «Pierrot-testbe tévedt Hamletnek» nevezi őt, ugyanilyen szellemű költeményt rögtönöz. A divatos költői hazugságok mintaképe ő, ki műveiből jól megszede magát. Éppen nem vonja meg magától az élvezeteket, bár azért mások előtt fásult-ságot szenved, azt negélyezi, hogy mindennek csak a

* A *Chantecler* irodalmi parodiáinak is előízeltőjét nyújtja e Lafontainet utánzó párbeszéd:

Colombine, prenant une grosse voix :

Qui te rend si hardi de troubler mon veuvage ?

Pierrot I. faisant l'agneau :

Tes yeux, loup blanc !

bántó visszáját látja. A természet szépségeit únja örökös egyformaságukkal; a pompás vacsoránál köszvényről, trichinről, bacillusokról beszél, sőt a Nirvánáért eseng: a következő perczben pedig, mikor egy datolyamag torkán akad, iszonyún megijed. Midőn Colombi ne próbából neki igéri kezét, kitörni akaró örömét fintor alá rejti és most — a mivel valóban túlzott caricaturává torzul el — a házaseletnek ráváró árnyoldalai miatt jajgat... Vele szemben Pierrot I. a józan, egészséges és igaz francia derű képviselője, a kinek vidám versei éppen oly kevésbé szereznek e romlott ízlésű korban hírnevet, mint regénye, melyben a szereplők «húsz éves korukban már boldogok, hogy élnek» (v. ö. Filon szavait a *Musardises*-ről), tisztességes szerelmesek s a befejezést egybekelésükkal laposítják el. Pedig ő művészlélek, fogékony minden szép iránt és vígsága éppen nem léhaság. Mikor Colombinetől elhagyottnak hiszi magát, kitör belőle fájdalma, melyet addig szellemesség alá rejtett, mint rejti majd Cyrano is. Most is kaczagni akar, de könny szökik szemébe: nos, legyen rá büszke Colombine, hogy megrikatta. És Pierrot ez egyetlen egy igaz könnyel eléri azt, a mit vágytársa a könnyek özönével nem tudott...

A most érintett tirada a *Cyrano* pathetikus tirádáihoz sem épen méltatlan. Ugyane Pierrot I. egy másik szeszélyes ömlengése, melyben a maga nevetését részletezi, a *Romanesques*-beli Straforel ama tirádájára emlékeztet félénken, mely mintegy a Cyrano híres orr-tirádájának valamelyes első elővázlata. Az alkonyat szépségeinek festése pedig (Colombine szavaiban) már arra a tollra vall, mely a *Chantecler* természet-festéseivel fog remekelni. Midőn a természetnek örökké egyforma voltát állító Pierrot II.-vel szemben (Le décor jamais ne change!) Pierrot I. annak változatosságát vitatja, Chantecler ama szavainak első csíráját fedezhetjük fel, melyek a fáczán szavai ellenében a nap fényhatásai által előidézett változásokat fejtegetik. Viszont az, a hogyan az esteli tájképet színpadi diszlethez, színpadhoz hasonlítja, Ámorral mint sűgóval: ez Percinet ötletét előlegezi, ki a *Romanesques*-ben a virágos falat hasonlítja színpadhoz, Shakspererrel mint sűgóval...

Még csak annyit, hogy Colombine e négyszer ismétlődő felkiáltása: *Vous savez donc pleurer?! Rostand egy gyakran ismétlődő hatás eszközt előlegezi (vesd össze Roxane négyszeri felkiáltását: Comme vous lisez!), — és hogy a banvillei rímjáték szeszélyes tréfája annyira fokozódik itt — mint később a *Chantecler*-ben is — hogy a champagnei üveg kiugró dugójának hangja is (Pan!) rímkisegítő szerepet nyer...*

Részben már itt is, a *Két Pierrot*-ban, de még inkább a *Romanesques*-ben feltűnik annak a nagy költőnek hatása, kitől Banville is nyerhetett ösztönt a filigrán szeretetére, érzelmeskedésre, szeszélyeskedő képzeletre, a mi ama nagy mesternél, Mussetnél természetesen kevésbé enerváltan meg nagyobb szabású arányokban jelentkezik. Musset, ha — miként érintettük — rányomta varázsának bélyegét a *Musardises*-re is, szintén nem csekély befolyással volt Rostandra, mint olyan színiköltő, a kiben Shakespeare és Marivaux szelleme egyesült sajátosan. Nem tudom, mennyiben kereshetni Musset-féle visszhangokat a *Princesse lointaine* egyes motívumaiban: miként e darabbau, úgy a tragikus végű *Marianne szerelmi szeszélyeiben* egy — tilos szenvedélyre majdnem perversül hajló — nőnek hirtelen szerelemre lobbanását látjuk ama férfi iránt, ki barátja szerelmének szószólója gyanánt jön hozzá és kit a csáb barátjával szemben árulásra ejt meg. Gyakran idézik *Car-mosine*-t mint Mussetnek oly művét, mely Rostandra különösen hatott. Talán azért, mert általánosságban ezt az annyira mennyire rokon alaptárgyat hámozhatni ki belőle: ábrándos rajongás (Mussetnél: egy leányka részéről) elérhetetlen szerelmi eszményért. De ha ezek nagyon is távoli és olyan mozzanatok, milyeneket elvégre másutt is találhatott Rostand, viszont egészen biztos, hogy Musset egy fiatalabbkori, még verses vígjátéka, a *Miről ábrándoznak a leánykák?* kölcsönzött a *Romanesques* írójának eszmét a szerelmesek regényességének rajzához, sőt az apák cselének kigondolásához... És ha Musset, ki szereti a képzelet csapongásának tág teret nyújtó, kevésbé szabatosan körülírt időt és helyet, ily színpadi utasítást ad e művében:

«La scène est où l'on voudra», a *Romanesques*-nél is ez utasítás van ismételve: «La scène se passe où l'on voudra!» . . . Mindazonáltal nemcsak az ily materiálisabb jellegű hatásokban keresendő Rostandnál Musset befolyása.*

Musset, kinél Shakespeare és Marivaux nevét említettem, e mesterek követését a romantikus drámának azzal az irányával fűzi egybe, mely 1835-ben De Vigny *Chatterton*-jével arat nagy sikert a színpadon. Miként De Vigny cselekvény helyett a lelki élet rajzára törekszik e részben szerelmi tragédiájával, Musset is pszichológiai darabokat ír, melyekben a szerelemnek jut nagy, sőt főszerep; elannyira, hogy az ő darabjai megannyi — nem egyszer tragikus hangnemű — ékesszóló védbeszédnek a szívnek komolyan vétele mellett, a szerelemnek szent és sérthetetlen volta mellett. Rostand nem lesz éppen ennyire a szerelemnek apostola: igaz, hogy Percinet még valamilyes kis öcsöcske a *Ne játszószól a szerelemmel* hőséne, mert — éretlen kalandjainak kudarczai után — ő is a szerelemnek zeng hymnust; de ezzel aztán véget is ér Rostandnál minden ilyen fajtajú Musset-visszhang. Ha a *Princesse lointaine*-ben Trophime pap létére a szerelemnek szószólója, ez a szerelem a Rudel troubadour eszményi rajongása, a melynek nyomában ugyan földi heves, bűnös szenvedély támad, de ez is szintén csak oda vezet végül, hogy — Trophime jóslatának megfelelően — az Éghez emelkedjék fel a megtisztult lélek, nagyszerű öngyőzés árán, lemondva a szerelemtől, mely itt már tehát csak emberi gyarlóság és nem többé a Musset által oltárra helyezett istenség vagy fatum. Valamint *Chantecler*-ben is a szerelem háttérbe kénytelen vonulni a kötelesség elől, melynek ellene tört. Ha nem mernők is azt állítani némelyekkel, hogy Rostand egyáltalán nem a szerelem költője: annyi bizonyos, hogy annak nem a la Musset költője. Pszichológiai művészete sem a Musseté; a kedélyállapotok

* *Aiglon*-ban a hol Gentz arról a félelméről beszél, hogy egy ifjú meg fogja ölni őt, mint Sand tette Kotzebueval, és a herczeg ezt feleli: Igen egy ifjú, az Ön saját ifjúságának emléke, — e gyönyörű párbeszéd Doppelgänger-ötlete a Musset egyik *Nuit*-jére emlékeztet.

fejlesztésének marivauxi finomságaihoz ennyire ő nem ért; ő nem tud így bevilágítani az érzelmek szövődésének titkaiba, evolúciójuknak mélységeibe. Mindazonáltal a kedélyhangulatok festésében a lyraiságot, az érzelmek szívtől szívhez szóló kiadását Mussettől kapta örökségbe.

Musset a Victor Hugo alakjainál jóval igazabban élő és igazabban lelki életet élő alakjaival arra is útmutatást adott Rostandnak, hogy reális léttel bíró embereket szerepeltessen, ne pedig elvont lényeket vagy éppen színpadi bábokat. Musset nyomain haladva lett költőnk személyeinek beszélgetésében kevésbé à la Hugo feszesen kothurnusos, kevésbé nagyzólón pompázó, és lett viszont melegebben színeződő, tudta az érzéseket több közvetlenséggel éreztetni, jutott az életnek gazdag változatosságához közelebb. Musset nélkül aligha fejlődött volna úgy ki nála az a Rostand-i művészet is, mely páratlanul ért ahhoz, hogy a mindennapi társalgás nyelvét varázsolja át a legszellemesebben kipointezett és üde képzelet színeiben játszó vígjátéki nyelvvé, mely aztán ugyanoly költőiséggel tud a helyzet elkomolyodtakor, minden zökkenés nélkül, az ú. n. középfajú dráma érzelmes szenvedélyességéhez emelkedni fel, mi közben fájó disharmoniával kihangzó accordokat is érint. Midőn még feljebb emelkedve, esetleg a tragédiák szilaj szenvedélyű pathosát is meg-megszólaltatja percze, ilyenkor nem egyszer különösen nyilvánvaló, mint óvja meg Musset a Victor Hugo-féle declamáló szónokiaságba vesztéstől.*

... Victor Hugo nevét ismételten említettem. Ideje róla, a legnagyobbbról szólnom, ki a leghevesebb és legállandóbb rajongásba ejtette Rostand-t. 1902-ben, midőn

* Rostandnak Mussethez való viszonya egyébiránt nem az a pont, mely felől egy értelemben volnának bírálói. Leghatározottabban Faguet emeli ki rokonságukat (a *Musardises*, a *Romanesques*, sőt a *Princesse lointaine* révén), noha ő is elismeri, hogy Rostandban több a képzelet és kevesebb a sensibilitás. Legerősebben viszont Haugmard tagadja e rokonságot, mert R. sensibilitása az agyban, a M.-é ellenben a szívben fészkel; R. képzelete gazdag, a M.-é aránylag szegény. Vagyis H. sem tud több érvet hozni fel a maga fel fogása mellett, mint a mennyit már Faguet concedált.

Hugo születésének századik évfordulóját ünnepelte Franciaország, Rostand egy nagyszabású ódaszerű költeménynyel hódolt e lángelme emlékének. Címe *Egy este Hernani-ban*. A szokott csapongó causerie-modorban, szárnyaló részeiben Hugo grandiloquens stíljével, sőt tőle kölcsönzött kifejezésekkel elmondja, hogy amaz ünnep előestéjén költőnk átsétált lakhelyéről a spanyol határszélen fekvő Hernani nevű faluba és e közben elképzelte magának, mint utazott arra valamikor Hugo mint kis gyermek, anyjával és többi fiútestvéreivel, a Spanyolországban állomásozó családfő után. Rostand szereti hinni, hogy az említett falu neve ejtette a gyermek lelkébe azt a magot, melyből aztán a *Hernani* dráma fejlődött idővel, ez a par excellence «nagy francia dráma», a mely előtt még a *Cid* is leteheti a fegyvert. Merész poetai ötlet, de alkalmas arra, hogy a Hugo-bálványozásnak szabad ömlengést engedjen. «Oh isteni lantos, én is a Te kíséretedhez tartozom», kiált fel Rostand Hernani szavaival, «hiszen a Te hutáidból került sáppadt tanítvány az összes új költői nemzedék. Mosolyogj, egy század Atyja, ránk, egy óra szerény fiaira!» Nos, ha nem is épen «sáppadt tanítványa», de minden esetre tanítványa Hugónak, a drámaírónak, Rostand a drámaíró, miként a *Musardisesben* néhol Hugo lyrájának accordjai visszhangoztak.

Nem lehet szándékom itt bővebben fejtegetni azt, mi-ben állt a romantika híres forradalma a színiköltészetben: hogy Hugo az elmélet és a gyakorlat terén küzdve, az utóbbi téren az öreg Dumas mellett, sőt ettől meg is előztetve, miként detronizálta a színpadon is a classicismust, ennek főképviselőjét, a tragédiát. Csak pár szóval utalok arra, hogy ezt a detronizálást egy olyan színiköltészeti válfajtól kölcsönzött fegyverekkel hajtotta végre, mely válfaj már a tragédia első megalakulatótól és trónra jutásától fogva, már a renaissance idejében ott lappangott a tragédia körül, mint a középkori színpad hagyományainak ösztönszerű folytatása. E válfaj jelentős részt erőszakolt ki magának aztán egy Corneille tragédia-költészetében, még többet a Voltaireében, míg nem a XVIII. század végén és a XIX. század ele-

jén nyíltan fellépett és óriási sikereket aratott Mercierrel, majd Pixérécourt-ral, e válfaj kikiáltott «királyával», közvetlen Hugo fellépte előtt. Sőt Hugo után és mellett sem szüntek meg sikerei; mi több: az egész színiköltészetre irányítólag tudott hatni, úgy a komolyra, mint a vígra. Ez a válfaj, mely egy egész irányt jelöl: a melodráma, vagy mint a francziák nevezik, kik szeretik az efféle szórövidítéseket: a mélo.

Mik fő sajátosságai, melyeknek diadalát köszönhette? Az erős színpadi hatás, a külső drámaiság, tehát oly elem, mely nélkül igazi színiköltészet nem lehet el; azonban ez elemnek durva, sőt brutális egyeduralmával együttjárt itten mindannak mellőzése, a mi a színiköltészetet költészetté is teszi, a mi irodalmi értéket kölcsönöz az író alkotásának, mely máskülönben merő mesterségbeli gyártmánynyá silányul, mint silányult tényleg a mélo. Az a küzdelem, mely itten orgiáit üli, nem lelki természetű, nem a szív indulatának egymással vagy éppen ezeknek a kötelességgel folytatott harcza; hanem különböző egyének érdekeinek ármánya egymás ellen, vagy ez egyéneknek harcza, még pedig sokszor jó darabig sikertelen harcza az ellenséges külső viszonyok ellen. Úgy hogy a hős itt nem annyira a maga szenvedélyeinek, mintsem az eseményeknek árjától sodortatik; gyakran valószínűs labdája a véletlennek, a miben nem jut rész az ő erkölcsi elhatározásának, elannyira, hogy az erkölcsi beszámítás, tehát éppen az zárva ki, a mi a legnemesebb drámai érdeket alkotja. Így aztán jellemfestés, lélektani elemzés és fejlesztés helyett a cselekvény legkülsőbb mozgalmasságát tartja szeme előtt az író, az események halmozását, minél érdekfeszítőbb bonyolításra törekedve a nagy fejtörés közt kieszelt csel-szövényben, mely minél csattanósabb, megrázóbb helyzetekre köteles alkalmat szolgáltatni. A megrázás a fő és az erre törekvés annál inkább érvényesülhet, mert az előtérben álló intrikusok gonoszsága folytán a rettenetesnél rettenetesebb gazságok vannak napirenden. A hátborzongatás a képzelhető legnagyobb mértékben járja itt, valamint ennek kíséretében az elérzékenyítés, a mi a «Minden jó, ha vége jó» elvének hódoló befejezéssel végül tetőpontját éri el. Mind e közben

pedig a szerző arról is gondoskodik, hogy üdítő szerekkel vidámitson, ha még oly olcsó, de mindig szívesen vett comikai részeket alkalmazva.

A mélo e sajátosságait felhasználva és e válfajt igazi költészetté emelve diadalmaskodik a harminczas években a romantika *Hernanival*,* mely a classikus tragédiát, verses formában, tehát az ő pánczélát öltve magára, veri le az ő területén, a történelmi színműírás terén, még pedig a classikus tragédia első nagy diadalának, a *Cid*nek hazájába, spanyol földre kalandozva el. Így kezdődik el ama részint verses, részint prózában írt darabok sorozata, melyek *Hernanira* következtek. Mennyire szerepel ezekben a sok álarcz s álöltözet, titkos lépcső, rejtekhely, tör, méreg, koporsó, vérpad, a mi e színpadot nem a legegészségesebb és legmulatságosabb üdülőhelylyé teszi! A legrémesebb mélo-k legerőszakoltabb borzalmai ezek, melyek ma már paródiaszerűen hatnak, mert ha du sublime au ridicule il n'y a qu' un pas, ez a lépés itt mindegyre át van ugorva, a hivalkodó hatásvadászattal kiczirkalmazott helyzetekben, melyek idegeinket túlságosan kinpadra akarják feszíteni. Vegyük ezekhez a hirhedt ellentét elvét, mely alatt nem az egyenes jelenetek hangnemének merész váltakozása értendő tulajdonképen, nem az a shakespereieskedő ugrálás, a fenségesből a nevetségesbe és trivialisba meg vissza: hanem a hős, vagy hősnő lelkének oly képtelen complexitása, mi a rút, vagy Hugo szavával: a grotesque cultusának szegődik szolgálatába, élethűségre törekvés ürügye alatt. Verdinek köszönhetőn még ma is mindenki ismeri Rigolettot, akarom mondani Triboulet-t, ezt az undok külsejű és belsejű udvari bolondot, ki egyszersmind rajongón szerető, nemes atyja egy bájos leánykának. Vagy hogy ez antithesis magasabb fajtájú megtestesüléseit is érintsem, melyek eszményibb irányzatúak: ott van Hernani, e banditafőnök és főúri lovag, — ott Ruy Blas, a mindenható minister és a királyné rajongó lovagja, egyúttal a királyné ellenségének görnyedő szolgálja és bosszú-

* Az *Aiglon*ban az ál szabó, ki Hamletet és Falstaffot is idézi, Hugótól az *Ode à la Colonne*-t említi és Dona Solra céloz.

eszköze, — meg ott végül a kaméliás hölgyek elődje, Marion Delorme, a courtesane, ki odaadó, hű szerelemtől nemesül meg...

De ismétlem, mindebben igazi költészet van már. A jelenetek gyakran igazán fenségesek, méltók Hugo lángelméjéhez. A phantasiának csodás bűbája, a nyelv festőiségével és zeneiségével egyetemben, remek hangulatosságot áraszt el az egyes helyzeteken. Bizonyára felette gyakran nyilvánvaló, hogy ezek az alakok nem élnek igazán, csak az író szócsövei, melyekből kétségbeejtő szóáradattal zúdul a retorika, lévén hihetetlen Hugo szóbeli készsége, úgy hogy a cselekvény e miatt nem egyszer vonzolódik, sőt megakad. Azonban másfelől mennyi lyrai varázs és különösen mennyi, valósággal corneillei eszményekért buzdulása a léleknek, mennyi ódai hevület, sőt hatalmas epos-törödékeknek beillő részek, mennyi elegiai báj a tirádákban, a túltelt léleknek e kiömléseiben, a mint a viszonyok kényszerével küzködik, gyötrő bilincseiből szabadulni vágyva, azokat le is tépve magáról, esetleg az élet bilincseivel együtt!.. És ha már Hugo alakjairól szólok, ne feledjem végül azt az ötletesen daliás szilajságot, mi oly elragadóvá tesz egy Hernanit, azt a burlesque humort, mely oly élvezetessé tesz egy Don César de Bazant és annak az espritnek visszfénye, mely máskülönben nem gyakori jelenség Hugonál, semmiestre sem oly gyakori, mint az öreg Dumasnál, kívált ennek ama műveiben, melyekkel az egészen komoly drámáktól még mindig eléggé komoly történelmi vígjátékok műveléséhez tért át.

Cyranot egyes irigykedők mint egészen banalis melót bírálták le. Tényleg vannak e darabban melodramai motívumok. Maga Rostand következő művében mintegy szükségét érezte annak, hogy reflectáljon a melodramához való viszonyára, részint tiltakozva, részint beismerőleg. Így a reichstadti herczeg tiltakozik az ellen, hogy «durva melodráma» esetét lássa valaki az ő sorsában, mert, úgymond, nem testileg, hanem lelkileg akarják őt megmérgezni. Midőn a fáczán üldözői elől berohan a színre és menedéket esengve Chantecler karjaiba ájul, a rigóval ezt mondatja a

költő, némi öniróniával: «C'est du mélo!» — Utaltam rá futólag, hogy a mélo irányítólag hatott a víg színiköltésre is; hadd emelem ki, hogy különösen rányomta bélyegét arra a cselszövény-vígjátékra, melyet a XVIII. század nyomán Scribe hoz divatba, a romantika diadala idejében, a XIX. század harminczas éveiben. E válfaj motivumai visszhangzanak a *Chantecler* egyes jelenetében, valamint a *Sasfők** ál szabó és ál divatárusnő jelenetében, sőt tán a *Princesse Lointaine* kereskedő-jelenetében is, mely az előbbivel rokon... Hanem a most említettekhez hasonló részek mégis ritkábbak Rostandnál: ő főleg a Victor Hugo nagyszerű képzeletének diapasonjába áttett mélo követője. Arra tán túlmerész volna gondolni, hogy a *Chantecler*beli összeesküvés-jelenet és a *Hernani*beli közt keressünk valamilyes összefüggést reminiscencia tekintetében; de azt már valóban feltűnőnek találhatjuk, mennyi elsőrangú szépségű hely idézi vissza emlékünke az *Aiglon*ban *Hernani*-t**. A herczeg fohásza a wagrami síkon közvetlen a szökés, a trón elnyerésére teendő ez első lépés előtt, emlékeztet Carlos királynak corneillei magabaszállástól ihletett fohászára, közvetlen a császári trónra jutása előtt, Nagy Károly szelleméhez. Noha egészen elütő a hangulata, mégis a schönbrunni park álarczos estéje *Hernani* esküvőjének álarczos estélyét és nyüzsgő tömegét juttatja eszünkbe. Mikor Dona Sol végre magára marad immár férjével és az est csendjében zenéért esengvén, a hirtelen felhangzó kürtszó elragadtatásba ejti: ennek a jelenetnek a hangulatából van valami az *Aiglon*ban ott, hol a reichstadti herczeg anyjával magára maradva, rajongó szavakban áradoz a távolból oda hangzó zene hallatára.

Lehet mégis, hogy mindez csak véletlen találkozás. Azonban feltétlenül biztosra kell vennünk, hogy Hugo bátársára vezetendők vissza a következő momentumok. Az érdek fokozása végett az egyes felvonásoknak mint önálló tableau-

* Az *Aiglon* (IV. 12.) 1831-ben Schönbrunnban Scribe darabjait játszatja.

** Maga az *aiglon* szó ötlete is Hugótól vett kölcsönzés különben (*Châtiments*), noha Hugo előtt használta már Baour-Lormian.

nak hatásos külön alcímekkel ellátása, valamint az a naiv fogás, hogy az álöltözetben fellépő személyt az olvasókra való tekintetből eleinte ne igazi nevén jelezze az illető jelenetben a szerző.* Továbbá az antithesis kedvelésének jelei: Photine courtisane, ki Jézus iránti szerelmében megtisztul; Cyrano, ez a nem szép testben szép lélek és szép tehetség. Már a nevetséges határát érintőn bizarr az a jelenet, midőn a szerelmi légyottra jött, rózsaszínű tricóban diszló ballerina csókok helyett történettanári leczkét ad a herczegnek. Szerencsésebb ellentét az az (anthentikus) ötlet, hogy a herczeg bölcsőjét hozatja oda halálos ágyához és keresztelőjének leírását felolvastatva hűny el. Továbbá a cyranói negédes, esprit-től sziporkázó, esetleg burlesque humor, Főleg pedig a tirádák előszeretete, melyek telve vannak fényes ékesszólással meg intensiv lyrai ömlengésekkel, a képzelet** és a szív hevével, az elme ragyogásával, tündöklően festői művészettel, úgy, hogy mindent összevéve, és különösen hozzávéve a nagy, széles körvonalakban megvázolt és könnyen érthető cselekvénynek külső mozgalmasságát, a jeleneteknek, a helyzeteknek erős drámaiságát, Rostand

* Az *Aiglon*ban eleinte Tailleur és Essayeuse minősítéssel szerepel a Fiatál Ember és Camerata grófnő, a pásztornak átöltöztött herczeg pedig mint pástor. V. ö. *Chanteclert* is, hol a galamb először mint «egy hang», la faisane mint le faisan jelezve.

** Hugo képzeletének leleményessége meglepő hatással volt a *Chantecler* utolsó felvonására, az erdei jelenetre. V. ö. *La Forêt Mouillée*-t, ezt az esőtől vizes erdőben játszó dramolettet, (a *Théâtre en liberté* című kötetben), mely különben a lehető legszeszélyesebben romantikus ötlet, telve cynikusságig fokozott iróniával az ideálista szerelmi hevület gúnyolásában. Beszélgetnek egymással a virágok (szerepel a liseron is), a pillangók, madarak (van egy páva, a veréb Rostand rigójának elődje már; bagoly is előfordul), megszólal a pókhálón a pók, a darazsak kara. (Vivent la bave et le fiel! mondják, v. ö. a *Chantecler* varangyait.) Egy hang a légben a tavasz jöttének zeng hymnust és felszólítására a madarak kara, az egész természet Istennek hálát adva énekel. Még a fáczánnak vetett tör sem hiányzik: itt farkasnak készítve. Az irodalmi vonatkozások sem hiányoznak, így az akademikusok gúnyolása sem. Némely sorokban a hajnalkeltő jelenetnek. sőt a nap-ódának csiráját nyomozhatni. (V. ö. Maeterlinck, Rostand-és V. Hugo. *Étet*. 1911.)

darabjai is mintegy prædestinálva vannak Hugo darabjainak sorsára, arra, hogy operáknak dolgozzák fel majd egyszer... E tirádákban olykor a periodus egész menete, a fordulatok és a befejezés módja is mind Hugonak a modorában van írva. Ime pl. Cyrano híres gyönyörű szavai az erkély jelenetben Roxanehoz, ki a sötétben, fent hallgatja őt:

Car vous tremblez comme une feuille entre les feuilles,
Car tu trembles, car j'ai senti, que tu le veuilles
Ou non, le tremblement adoré de ta main
Descendre tout le long des branches du jasmin.

Hernani a «car» szónak ugyanúgy háromszoros ismétlésével és ehhez fűződő fokozódással a gondolatokban szólt imádottjához:

Car vous m'avez aimé, car vous me l'avez dit,
Car vous avez tout bas béni mon front maudit*...

A természettől nyert, délies szóbőségének korlátlan csapongtatására szintén Hugótól kapott Rostand bizonyára leg-erősebb ösztönt... De megbocsáthatatlan mulasztás volna, ha elfelednék még valamit, a mit szintén e nagy mestertől tanult. Ettől a mestertől, a ki egyébiránt e pontban túlzásig is ment a maga próféta küldetéséről való képzelgésével, tanulta meg, hogy végleg szakítson a banvillei játék-költészettel, komolyan vegye és szentnek tekintse a színiköltészetet, higyen benne. Bizonyára ez volt a legszerencsésebb azok közt, a miket Rostand tanult, mert miként hit nélkül nincs igazi erkölcs, úgy nincs igazi művészet sem...

Rostand ezek szerint a romantikának utódja, külön-

* *Aiglonban* Flambeau (II. 10) így kiált fel: O Latude! és e szó itt a verssor végén rím e szóval: habitude. Hasonló felkiáltás hasonló rímeléssel van Hugonál (*Margarita*, 3. jel.): ... ô Latude... solitude. Szintén Hugo-féle verseket hallat néhol a *Princesse Loiraine*; főleg pedig Cyrano: Baisers, festin d'amour, dont je suis le Lazare! Il me vient dans cette ombre une miette de toi. — Rabizzani Hugói reminiscenciákat lát e helyeken is: Ayez pitié de mon fourreau, si vous continuez, il va rendre sa lame (Cyrano v. ô. Hernani: ma dague aussi n'est pas à l'aise et veut sortir). — Le canon des Gascons ne recule jamais (V. ô. Roland szavait lováról: il a l'habitude... de ne pas m'obéir quand je veux qu'il recule).

ben — tegyük most hozzá — a parnassusi iskolának művészetével fokozva, kivált festőiség tekintetében. Romantikus irányát nem változtatja meg akkor sem, mikor végre modern társadalmi dráma írására adja magát . . .

Mi köze Rostandnak a most említett válfajhoz? Ezt van még hátra vizsgálnunk. Vajon van-e egyáltalán köze hozzá? Valóban az ő számára mintha nem is létezett volna a Dumas fils, Augier és Sardou triumviratus, még kevésbé az ellen-reformot inauguráló Henry Becque és a Théâtre Libre meg az Oeuvre színház, az ibsenismus és mindenféle ismus e melegágyai. Az utóbbiakról legfőlebb annyi tudomást vesz, hogy a *Romanesques* banvilleeskedő epilógjában így minősíti darabját: «Un repos naïf des piêces amères», naiv pihenő a keserű darabok után.* Ha nem pusztán az utolsó perczen betoldott czélzás akar lenni e pár szó arra, hogy e művet a *Théâtre Français* Rodenbachnak egy komor, nyomasztó hangulatú darabjával társítva hozta a premiéeren színre, úgy Rostand visszahatást kíván képviselni már az első jelentős művével a Becque által inaugurált u. n. *comédie rosse*** ellen, általában véve az egész nem igazán francia szellemű pessimista színi irány ellen. Mint a ki a francia derűs szellem képviselője, amaz irány ellen támad, melyet a *Két Pierrot* már a lyra és a regény terén támadott. (*Cyrano* diadalát is joggal fogják részben ily visszahatás képviselésének tulajdonítani.) Máskülönben, ismétlem, alig lehetne felfedezni valami nyomát annak Rostandnál, hogy ő előtte és ő körülötte az a bámulatosan termékeny, hatalmas színiköltészeti válfaj virágzott és virágzik, melyre imént czélzást tettünk. Hacsak olyasmire nem akarunk utalni, minő például a *Princesse Loïtaine* hősnőjének alakja, ez a Dumas fils *Étrangère*-jének vagy Sardou némelyik melodráájának hősnőjére emlékeztető temperamen-

* A magyar fordítás ilyen semmitmondó általánossággá módosítja: «Sok vad keservre (?) csöppnyi enyhe méz».

** Rosse (a német Ross szóból megvető jelentéssel, előbb nőkre alkalmazva): minden társadalmi illem és morál megvetését szenvedő (Darmesteter — Hatzfeld). Filon szerint: öntudatlan romlottság, az erkölcsi érzék teljes hiánya, moral insanity.

tumú nő, ez a Sarah Bernhardt-i idegzettű és idegességű sphynx. Sarcey éppen ezt a darabot becsmérlő szándékkal így minősítette: olyan mint Curelnek *Amour brode*-ja, versbe áttéve; azonban részünkről mi hasonlóságot sem látunk itt Curelnek e legbizarrabb és egyenesen a histeria körébe tartozó pathopsychológiájú művével. Inkább mernők mondani, hogy a Sardou-féle nagy színpadi kiállítású történelmi melodramákhoz hasonlít, persze egy igazán költő Sardou által írva meg... Vagy hacsak éppen arra nem utalunk, hogy a romantikának nehézkes, súlyos *coup de théâtre*-ei mellett Rostand a középfajú drámától tanulta el azt a művészetet, melyet Scribe hagyott örökségül Dumas fiának, t. i. a könnyedbben, elevenebben csattanó színpadi hatások művészetét...

Azonban valóban már a társadalmi dráma, vagy hogy a találóbb franczia kifejezést használjam: a *comédie de mœurs*, az erkölcsöket festő középfajú színmű terére lépett át legújabb művével, *Chantecler*-rel. Ez immár napjainkban játszik, valóságos iránydarab, *pièce à thèse*, Dumas fiának és Augier-féle ú. n. *raisonneur* alaknak is megkísérlésével, bár a szokástól eltérően, tulajdonképpen nem ennek advák ajkára a darab thesiséhez tartozó tirádák. (A kitünő hatásesszköznek bizonyult tirádát ugyanis a *comédie de mœurs* is átkölcsönözte a romantikától.) A hősnő már a *Princesse lointaine*-nél is gyakoribb nőalak a XIX. század színpadján; hol *Barrière*-re (*Filles de marbre*), hol Alphonse Daudet-ra (*Sappho*) emlékeztet. A darab végén felsikoltása az imádott férfi életét veszélyeztető lövéskor a *Princesse Georges Séverine*-jének hasonló felsikoltását visszhangoztatja. Az irodalmi satira, mely elem itt lép fel a *Két Pierrot* után először, okvetlenül emlékünke idézi Pailleront... Csakhogy mind e motívumokból a *Chantecler*-t alkotja meg költőnk, vagyis legszeszélyesebb, aristophanesi phantastikussággal versenyre kelni látszó, olykor a gyermekmese világába kalandozó művét. Más szóval ezúttal is, midőn *comédie de mœurs*-t ír, még mindig megmaradt a romantika hívének. És ha itt symbolizál, akkor sem modernül symbolista ő, hanem legfőlebb a romantika könnyen érthető, világos és egyszerű jelképeit követve visz be gondolati elemet költészetébe.

... Rostand természetesen nem egyedül képviseli ma a romantikus drámát: ezt a pontot kívánom még pár szóval megvilágítani.

Egy nem rég megjelent, szemelvényekkel is illusztrált színiköltészettörténeti kézikönyvnek írója, Poincot, a romantikus dráma utolsó képviselőiről szóló fejezetben ezt mondja: azok közül, «kik Hugo enthusiasmusával együtt megőrizték, ha nem is az ő formuláját, de legalább valamit az ő modorról» (tegyük hozzá: a verses formával együtt), négy név nyomul itt tollunkba: François Coppée, Catulle Mendès, Edmond Rostand és a ki valamennyi közt a legjobb, legszolidabb és leginkább költő, Jean Richepin...» Hogy akadnak még más, szintén kiváló tehetségek, erről meggyőzhet egy pillantás Ernes Charlesnak szintén nemrég megjelent könyvébe,* mely a költők verses színirodalmáról szól. Szoritkozzunk ezúttal csak a Poincot által felsoroltakra.

Coppéeról annál szívesebben szólok itt pár szót, mert egy mulasztásomat teszem ezzel jóvá: ő ugyanis nemcsak mint lyrikus, de mint drámaíró is egyik mestere Rostandnak. Nem ugyan amaz ambitiosus tragédiáival, melyekben ő is, mint annyi más tragédiáíró kortársa e válfajt a romantika stíljével társítva iparkodott hasztalan új életre keltetni; mert az ő tragédiái is csak fáradságosan kieszelt tragikus helyzettel ellátott és szépen verselt mélo-k, helyenkint sok hangulattal és festőiséggel, de nem eléggé élő alakokkal. Hanem a *Vándor*-féle dramolettekre czélzok, melyek Banville chablonjába mélyebb eszmei tartalmat és érzéseket, tehát több morális súlyt és magasabb költői értéket vittek be, következőleg szintén különösebben ösztönt adhattak a *Két Pierrot* írójának arra, hogy a *Romanesques* színvonaláig felemelkedhessék...**

Catulle Mendès verselésének merészségeivel szintén Ros-

* *Le théâtre des poètes*. 1850—1910. Paris, évsz. nélkül.

** Coppée az *Aiglon* költőjére is jelentős hatással volt *Le fils de l'Empereur* című elbeszélő költeményével. Coppéénál a herczeg en uniforme blanc szomorúan sétálgat Schönbrunn parkjában: Jeune aiglon se sentant vaguement prisonnier. Egy kertész (grand vieil-

tand ösztöngzőinek sorában foglalhat helyet. Rostand nem ok nélkül dicséri technikáját, még 1895-ben kelt hosszabb versében, hol vigságát is dicséri mélységeivel és gyöngédségeivel, sőt dicséri erős gauloiserie-jét is, a mi határozottan bántó egy ily különben szűziesnek, mindenestre tisztának mondható költőnél, mikor oly érzékies, sőt frivol íróról van szó. Mendès egyébiránt a dráma terén éppen nem alkotott számbavehető, bár e művei számát egy *Cyranot* utánzattal is sietett szaporítani *Scarron*-jában. (Rostandnak Mendès színi kritikáiban is egyik leghőbb magasztalója volt kezdettől fogva.) Maga Poinson elismeri, hogy «ez a sajnálatosan termékeny parnassista egy alkotására se nyomta rá a maga bélyegét».

Et nunc venio ad fortissimum. Richépin Victor Hugo utódai közt mint lyrikus bizonyára a legszilajabb, legvakmerőbb, legvadabb, olykor kétségbeejtőn rhetori, de egyzersmind hatalmas képzeletű, hatalmas erejű, a szellemességhez nem igen értő; mindent összevéve a *Musardises*-féle szellemeskedő lyrikusokat mélyen eltörpítő tehetség. Azonban szindarabjaiért aligha fog sok babért juttatni neki a jövő, ha csak e szindarabok ama helyeiért nem, hol magához méltó lyrai szárnyalásokat vesz, és melyek — legalább a *Cyranótól* kezdve — nem maradnak hatás nélkül Rostandra sem... Nem beszélek a tragédiával próbálkozó költőről, sem a durva realismusu népi melodrámaíróról; csak az oly idylli darabokra czélzok, minők a *Kalóz* és a *Csavargó*, melyekben — természetimádásától is ihletve —

lard, aux traits durs, à la moustache grise) áll eléje és széttárva kabátját, megmutatja neki szívén a piros szalagot, melyen a becsületrend függ. Így kiált: Ismered-e? A költő szerint: ez az ember nem más mint

... apparemment un des vieux de la vieille

Que Bonaparte aimait à tirer par l'oreille.

Ez alak adhatta Rostandnak Flambeau alkotásához a gondolatot. Az említett jelenettől fogva a herczeg folyton atyja hőstetteit olvassa, közben sokat szilajon lovagol; egyszer eltéved egy síkon. Egy paraszttól kérdi, hol van ő most és az így felel: Vous êtes à Wagram, mon petit officier.

tulajdonképpen alkotott örökbecsűt. Főleg az utóbbi darabban, melyet Leroux operájává feldolgozva nálunk is szélesebb körben ismernek. De mennyire eszményített képviselői a népnek ez alakok, és minő kevéssé realis életet élő, igazi emberek. Hozzá még milyen a morál világa! Ez az asszony, ki halálos beteg férje és házukba fogadott egykori szeretője közt él, — ez a művészlélek-féle, bohème-szerű csavargó, ki húsz év múlva egyszerre felfedezi magában a szerelmet és az apai szeretetet, hogy aztán gyermeke anyját és gyermekét végül megint és végleg faképnél hagyja! És a rendetlen élet netovábbjának, az örökös útszéli csavargásnak ez az ittasult magasztalása! Csak olyan ember írhatta e művet, ki bizonyára igen nagy költő, de egyszersmind olyan különcz, hogy — mint Filon mondta róla — nyugtalan véréből tűzelve, mielőtt családja és az Akadémia körében megtelepedett volna, egy vidéki czirkuszszal vándorolt mint nyaktörő lovas és díjbirkozó, majd egy tragédiáját Sarah Bernhardtrral játszta a Porte-Saint-Martin-ben, hol minden este máglyahalált szenvedett a nagy tragika karjai közt, hindu fejedelmi costumeben . . .

. . . Ilyen elődöktől és kortársaktól nyert irányítást Rostand.

HARASZTI GYULA.

A SOCIALISMUS IRODALOMTÖRTÉNETE.

A mit báró Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméi* cz. művében megjósolt, bekövetkezett. A politikai egyenlőség nem elégíti ki a nép nagy tömegeit, mivelhogy nem jár vele társadalmi egyenlőség is és nem is járhat, míg az egyéni különböző birtok és tulajdon intézménye fönnáll. Az egyéni tulajdon hatalmat, függetlenséget ad más egyénnel, sőt az összességgel, az állammal szemben is, viszont, a ki a tulajdonjog birodalmából ki van zárva, nem lehet szabad: másnak kell szolgálnia, hogy megélhessen. Ez a gyökere annak a nagy hullámokat verő elégedetlenségnek, melynek katonái a társadalom tökéletesebb gazdasági szervezéséért majd mind a socialismus lobogója alatt küzdenek. És egyesülhetnek is seregükben a legkülönbélebb felfogások hívei, hiszen a socialismus elméletének megépítőinél mindenki megtalálhatja a maga igazát, a társadalom újjáalkotásának szerinte legtökéletesebb eszközét. Az állam megtagadója épen úgy megkaphatja itt elméleti igazolását, mint az állam mindenhatóságának követelője; az emberből a közösség érdekének rideg gépjét tervező ép úgy, mint az egyén korlátlan szabadságának prófétája. Már általános meghatározása is a hány, annyiféle. Webb (*Difficulties of individualism* 15. l.) socialismuson a demokratikus önkormányzat kiterjesztését érti — a politikai világból a gazdaság világába; — Sombart (*Sozialismus und Soziale Bewegung* 1. l.) a modern társadalmi mozgalom szellemi lecsapódását látja benne; messze áll ezektől a Métintől említett melbournei munkás fölfogása, a ki a föltett kérdésre: mit ért socialismus alatt, azt válaszolta: «Tiz shillinget naponta». Nemcsak

a Fourier-féle francia idealista socialismust választja el egész világ a munka, a kötelesség vallását hirdető, Rodbertus féle zordabb német társadalombölcselettől, hanem a mai socialismus két vezéralakja: Marx és Lassalle, meg utódjaik között is nagyok az ellentétek, alapvető kérdésekben is.

Ennek jóformán csak a társadalom mai állapotával való elégedetlenségben egy, de különben szerteszét húzó, sokféle ágazó mozgalomnak áttekintése, rendszerbe foglalása és jelentősége szerint való méltatása nem könnyű feladat. Tökéletes tájékozottságot követel az irodalomban, otthonosságot a társadalmi gazdaságtan egész körében; magasabb erkölcsi fölfogást, a mely ezeket a napi hatalmi kérdésekkel egybefonódó problémákat az obiectiv kutatás légkörébe emeli. E nehéz feladat megoldására hivatott tudós vállalkozott Földes Bélában.* Buzgó tanítványa volt Stein Lőrincznek, a társadalomtudomány e vezető szellemének s figyelmét régen felkeltötte, állandóan foglalkoztatja a socialismus eszméjének áramlása. 38 évvel ezelőtt jelent meg első idevágó tanulmánya, mely nagy feltűnést keltett. Műveiben, tanári székén és főmunkájában, a kétkötetes *Társadalmi Gazdaságtanban*, az ethika vezérelvét követő társadalom-erkölcsi iskola hívének vallja magát.

Az Akadémia kiadásában most megjelent *A socialismusról* szóló kétkötetes munkájában az irodalmi tájékozottság mellett szembetűnők szerző kortörténeti ismeretei és áttekintő képessége, a melylyel a socialistikus eszmék fejlődése és a kor társadalmának állapota között a kapcsolatot megtalálja. A kor képének áttekintése nélkül nem érthetnők meg a socialismus fordulatait; Lajos Fülöp korának, a bourgeoisie társadalmának szemléltetése nélkül nem igen magyarázhatnók meg az akkori rend ellen oly dühvel törő Louis Blanc és Proudhon föllépését, a gépiparra való áttérés által az angol munkások körében okozott nyomorúságnak, a házasságok kötését és föloldását szabályozó angol

* Földes Béla: *A socialismus*. I. k. VII. + 298. l., II. k. 517. l. Budapest, 1910. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa.

törvények visszasságainak ismerete nélkül nem foghatjuk föl Owen kitöréseit a tulajdon- és a házassági jog rendje ellen.

De a mint a kor ráüti bélyegét az eszmék alakulására, az egyén jelleme, gondolatainak világa szintén; Marx nehézkes okoskodása a német bölcsélet szörszálhasogatására vall. És ha Marx Angliába nem kerül s nem látja ott a világ leghatalmasabb gépiparának árnyékában a munkások testi és lelki nyomorúságát, «a capitalistikus rendszer tragédiáját», megírja-e vajjon főművét. Földes vázolja az egyén külső pályafutását, hol ez bevilágít a socialismus gondolkozóinak lelkébe. A hűség kedvéért pedig lehetőleg magukat beszélteti az ismertetett szerzőket. Bár az egész földet átölelő nemzetközi mozgalmat vizsgálja, a hol lehet, kiemeli a magyar vonatkozásokat. A gazdasági tényezők jelentőségét a politikai életben egész sereg hazai példával világítja meg (II. k. 61. s. köv. lapokon), Marxról följegyzi, hogy a magyarság történeti jelentőségének elismerésével emlékezik meg szabadságharcunkról (II. k. 56. s. köv. l.); bő teret juttat Lassalle bennünket illető nyilatkozatainak (II. k. 245—246. l.), megismertet a Chevalier (Saint Simon egyik híres tanítványa, a Collège de France későbbi tanára) által kigondolt európai vasuti hálózatnak hazánkban tervezett vonalával (I. k. 115. l.). Meg kell említenünk, hogy a XIX. század socialismusát a legjellemzőbb ellentét alapján az idealisták és a materialisták csoportjába sorozta, e két csoport egyikébe sem illeszthető rendszereket (anarchismus, syndicalismus stb.) pedig külön-külön tárgyalja.

A socialismus nem a XIX. században keletkezett: egyidős a társadalommal. Lykurgos törvényhozása, a Solon-féle birtok-maximum, a római ager publicus kérdésének bonyodalmai megannyi nyomai az időről-időre megújuló tiltakozásnak a társadalom gazdasági szervezetének tökéletlenségei ellen. Földes is e sokak szemében merőben új eszmeáramlatnak ókori mintáit keresi. A ki ismeri Platonnak a legnagyobb meg a legkisebb birtok egymáshoz való arányát megállapító, az ingó vagyon szaporítását minden áron el-

lenző, a kamatvételt tiltó, a szegények általános segélyezését követelő törvényeit, meg képzeletbeli államának communistikus rendjét, Xenophon eszméjét a vállalatok államosításáról, Aristoteles tanítását a polgárok egyenlőségéről, egyforma állami neveltetéséről, a közgazdaság központi szervezéséről, annak osztoznia kell a szerző fölfogásában, hogy a modern világ sokszor visszatér a görögök társadalmi bölcséletének azon alapgondolatához, a mely az egyének határt nem ismerő túlterjeszkedésének korlátait a közjó követeléseiben találja. Pöhlmann szerint (*Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, München 1901. 70. s köv. l.) Jambulosnak a collectivismust kifejezésre juttató «napállamában» sok olyasmi valósult volna meg, a mit a Marxismus hirdet; Dikaiarchos — Aristoteles tanítványa — közvetlen befolyással volt Rousseau társadalmi elméletére, stb. (*Capitalismus und Sozialismus*; Tübingen 1870.) Marx híres értékelmélete Aristoteles uzsoraelméletének a másolata; Gomperzet (*Griechische Denker*) a kynikus iskola alapítójának, Antisthenesnek keserű támadásai Alkibiades és Perikles ellen Lassallera és Marxra emlékeztetik. S a kynikus bölcsélet végső következtetéseit levonó, az állami kényszer fölösleges voltát tanító Zenót az anarchismus előhírnöke gyanánt tekinthetjük. S tegyük bár vitássá az akkori meg a mai fölfogások azonos voltát, a hellén társadalom érdeméül mégis el kell ismernünk annak kimutatását, hogy a népek boldogsága nem egyedül a javak mennyiségétől, hanem — épen manapság hangoztatják ezt legerősebben — legalább ép annyira a megosztás módjától is függ.

A görögök bölcselkedő hajlama nélkül való, gyakorlatibb gondolkozású rómaiaknál a socialismus irodalomtörténeti anyaga meg se közelíti amazokét, de az eszméjét megvalósítani akaró törekvések, az osztályharczok egész pályáján végig kísérik Róma birodalmát. A korán kifejlődött vagyonbeli egyenlőtlenség, az eladósodás, a szigorú hiteltörvények, a rabszolgarendszer elfajulása Rómát a plebejusok és a patriciusok szakadatlan harcának, későbbben meg rab-

szorgalmazásoknak tették színterévé.* És e küzdelmekben egészen a mai jelszavakkal, okoskodásokkal és törekvésekkel találkozunk. «Szabad csak az lehet, a ki gazdaságilag is szabad», mondja Servius Tullius. Licinius Stolo törvényei megállapítják a közföldekből magánosok által elfoglalható birtok maximumát s a szegényebb polgárokat földhöz igyekeznek juttatni. A Gracchusok és Cæsar földtörvényeit, a szigorú intézkedéseket a hitelezőkkel szemben (a hátralékos kamatok eltörlése stb.) a szegényebb osztály állami ellátását gabona-, majd kenyérosztogatás útján, mind egy-egy kísérletnek tekinthetni a socialismus követeléseinek megvalósítására.

Ilyen socialistikus eszme volt az alapja a zsidóknál az esszæusok communistikus szövetkezetének is, a mely vagy 200 éven át fönnállott. E szövetség jelentősége nem merült ki abban, hogy önmagában alkotott meg egy nemes erkölcsi motivumoktól lelkesített közösséget, de «talajából nőtt ki a keresztyén világvallás mustármagja». És e világvallás tanítása is nem egy ponton találkozik a socialismuséval. Krisztus nem társadalmi tanokat hirdetett, hanem erkölcsi tanokat, de megjelenése idején a társadalom nagyon megérett a forradalomra s az új tanítást a népek a maguk nézeteihez és vágyaihoz alkalmazták s a keresztyénséget társadalmi reform színében látták. Az egyházatyák közül egyesek állást foglalnak az örökösödési jog, a kamatvétel, az elsőrendű szükségletek kielégítésén túlmenő tulajdon ellen, («Idegen jószágot bír, a ki fölösleggel bír» mondja Szent Ágoston) hangoztatják a munka jelentőségét.

A reformatio demokratikus természete szerint az élet kiválasztottjai ellen emelte föl szavát, erkölcsi törvényeknek akarta alávetni a gazdasági tevékenységet is. Addig nem ismert, elmaradt népek láttán az intézmények változandósága, viszonylagos volta vált szembetűnővé; ezzel alapot

* A római közgazdaság állapotát Földes részletesen bemutatta egy több mint 30 évvel ezelőtt megjelent dolgozatában: *Közgazdasági viszonyok az ókori római köztársaságban*, Budapest, 1881. Szerző *Közgazdasági értekezéseinek* I. kötetében Budapest 1902.

nyertek arra, hogy a civilisatio kinövéséiért magukat az embereket tegyék felelőssé. A természetes állapotba való visszatérést követelték, hogy megszabaduljanak egy, a természettel ellenkező jogrend uralma alól, a melyet azonban nem az isteni gondviselés, hanem az emberek hibája hozott létre. E természetes állapotra törekeshnek a «nagy század» gondolkozói, főkép Rousseau, kinek a socialismushoz való viszonyát Földes nagy alaposággal deríti ki, mellőzve azonban báró Eötvös József támadásait a francia forradalom theoretikusa ellen.* Rousseau elméleténél rendszeresebb, de a szó szoros értelmében platonikusabb a Mably-é. Morelly közelebb áll Rousseauhoz, de kevésbbé pessimista: nem oly nagy ellensége a civilisációnak. Utópiás társadalomszabályozó tervével Fourier előhírnöke. A munkások sorsának és a tulajdonjognak éleshangú bírálóját, Linguet-t, egy francia író Marxhoz, Marx maga Proudhonhoz hasonlítja.

A forradalom nem tudta megoldani a tulajdonjog problémáját. Csődjének láttán áll elő Babeuf communista rendszerével. Az ennek megvalósítására szőtt összeesküvést fölfedezik s Babeuf meghal eszméiért, de azok tovább élnek azokban a gondolkozókban, a kik a francia forradalom hibáiból tanulságokat meritve, nem az erőszak fegyverével, hanem az igazság erejében bizva törekedtek eszményeik megvalósítására a termelés technikája dolgában is megváltozott viszonyok között.

Az új gazdasági rendszer első prófétája, az ipar uralmának hirdetője Saint-Simon. Biztos kézzel rajzolja meg Földes a kor jellemző vonásait, a melyben Saint-Simon élt, az alapokat, a melyekre társadalmi elméletét építette. A ki Földes művét elolvassa, igazat fog adni a szerzőnek abban, hogy Saint-Simon agya nagy, új és mély gondolatok kohója, korát messze meghaladó eszméké. A mi a XX. században lassankint kialakult: a gazdasági, az ipari társadalom, azt ő előre sejtette. Fölismeri az oekonomiai tényezők szerepét a társadalom fejlődésére, a munkát a jövedelem

* Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika* 36. l. (Budapest, 1908. Jogászegylet könyvkiadó vállalata.)

egyedüli forrásának mondja, a vállalkozónak jutó többlet-értéket elítéli, az állam kormányzatát a munkára kívánja ruházni: csupa oly tételek, a melyek csapásán a legmodernebb socialismus halad. Nagy hatását mutatja, hogy kiváló tagok iskolát teremtettek, a mely nem kisebb embereket számlál hivei közé, mint Comte-ot, Chevaliert, Thierryt. Sok önmaga által szélesebb körű, nyilvánosságra nem hozott eszméjét épen csak tanítványai irataiból ismerhetjük meg, sok eszméjét meg e tanítványok a mestert megtagadó szellemenben fejlesztették tovább. Saint-Simon iskolájának rajongó és mégis gyakorlati, tapogatózó és dadogó, de nagy tömegeket megmozgató tanításából hű képet ad Földesnek a legjobb források: az *«Exposition de la doctrine de Saint-Simon»* (Paris, 1830) két kötete alapján, meg Michel Chevalier, a Collège de France későbbi híres tanárának, a saint-simonismus hatalmas közlekedési, ipari és munkáspolitikai terveit kidolgozó tanulmányai alapján készített bő ismertetése és e tanításokat emelkedett szempontból összefoglaló bírálata.

Tanítványain túl, szélesebb körökre is kiterjedt Saint-Simon hatása: Armand Carrelre, Heinere, Liszt Ferenczre és különösen Carlylere. Ezt az utolsó helyen említett hatást azonban sokan túlozták. Igaz, hogy Saint-Simon és Carlyle tanításában sok a hasonlóság nagyon lényeges kérdésekben, így a vallás meg az ökonomiai elem jelentőségének kidomborításában, de — és ebben megint igazat kell adnunk Földesnek — a Carlyle önállóságát megtagadni és őt csak Saint-Simon lángeszű tolmácsaként tekinteni, a mint ezt Muckle hirdeti (*Henri de Saint-Simon* Jena, 1908), még sem lehet.

Saint-Simon azt kereste, mit követel a történeti fejlődés logikája, Fourier az isteni gondviseléstől eredetileg megalkotott, de az idő folyamán elveszett harmoniára akarja visszavezetni a társadalmat a munka olyan szervezésével, a mely kinek-kinek megengedi ösztöne érvényesülését a nap minden órájában végzendő munka meghatározásaig. Földes abban látja Fourier érdemét, hogy elsőnek iparkodott az emberi cselekvések rugóit tanulmányozni s a munkát az emberi

boldogság elemének tekinteni. Ezzel arra utal, hogy a munkát e rendeltetésének megfelelően kell szervezni s akkor nincs szükség a tőke és a munka ellentétének megszüntetésére, mert a helyesen szervezett munka megelégedést teremt. Az emberi cselekvés rugóinak elemzésével közel jár a bölcelet amaz irányához, a mely napjainkban kiváló képviselőket talált: a tett, az akarat bölceletéhez, szemben az ész bölceletével. Súlyos tévedései vannak s alighanem igaza van Pecqueurnek, hogy a fourierismus akarata ellenére anarchiához és kicsapongáshoz vezet, de súlyosak igazságai is és addig meg nem látott kérdéseket vet föl. Már pedig Humboldt szerint a legfőbb föladat a tudományt olyan mezőkre figyelmeztetni, a melyeket eddig parlagon hagytak, pedig művelésük gazdag aratást ígér.

Mint Saint-Simonnak, Fouriernek is voltak tanítványai. Csakhogy míg Saint-Simon követői többnyire kiváló emberek, a kik az általuk elítélt társadalomban kiemelkedő állásokat tudtak elérni, Fourier iskolájában alig akadt egy-két jelentékenyebb személy. Közülük leghatásosabban, legrendszeresebben fejtette ki — túlzásai nélkül — Fourier eszméit Considérant: szabadság nincs anyagi függetlenség nélkül, az ezt biztosító létminimum nem szereshető meg munka nélkül, csak akkor biztosítható tehát, ha a munkarendszer olyan, hogy mindenkit munkára lelkesít. Azok a kísérletek azonban, a melyeket Fourier rendszerének megvalósítására Amerikában és Franciaországban tettek, sikertelenek maradtak: egyenletlenség, értetlenség, vallási communismusba vagy spiritismusba való átcsapás vetett véget a szervezeteknek, a melyek Franciaországban azért sem verhettek gyökeret, mert Fourier távol tartotta magát a politikától, sőt — azt lehet mondani — politikai elvei nem is voltak: tervei megvalósítása érdekében ép úgy fordul Napoleonhoz, mint XVIII. Lajoshoz, már pedig — mint Engels mondja — Franciaországban abban a korban mindennek, a mi nemzeti jelentőségre akart emelkedni, politikai természetűnek kellett lennie. (*Der Fortschritt der Socialreform auf dem Kontinent, Neue Zeit.* 1909. 427. 1.)

A Saint-Simon meg Fourier féle utópiás elmélkedések

után a társadalmi élet elemzésének érettebb gyümölcseit termelte meg a haladó idő Leroux és Pecqueur műveiben. S a socialismus történetíróinak mulasztását pótolja Földes, a mikor (műve I. kötetének 157. lapjától a 190-ig terjedő) beható méltatást juttat a rendszerint csekély figyelemben részesített, pedig igazán jelentős íróknak. Leroux meghúzza az individualismus és a socialismus mesgyéjét s az utóbbit egy nagy vallássá avatja. Hirdetője az egyenlőség dogmájának, gyakorlati irányban pedig követelője a munkások politikai jogainak, munkásvédő törvényeknek, közmunkáknak, munkásnyugdíjaknak. Történeti és bölcséleti készültsége óriási, ennek ellenére csak kis körre hatott, de e kis körben volt Heine, Mazzini, George Sand, Saint-Beuve, a kik mind nagy gondolkodónak tartották s valóságos rajongással vették körül Leroux.

Pecqueur kevésbé mély gondolkodó, de a socialismus történetében nagyobb jelentőségű, mint Leroux. Jóval Marx előtt a termelési eszközök magántulajdonba vételében látta a társadalmi probléma magvát s az egészséges továbbfejlődés akadályát. Ennek megszüntetését követelve, elsőként formulázza a collectivismust. Hogy aztán a későbbiek az eszmét innen vették-e, vagy önállóan dolgozták-e ki, másodrendű kérdés. Jól mondja Földes (I. 189. l.), hogy az ilyen eszme rendesen egy generatio æquivoca eredménye: az eszmék folyton hullámozó tengerének több pontján csillámlik föl, míg végre egy bizonyos kor uralkodó eszméjévé válik.

Már Leroux és Pecqueur az ábrándok földje helyett az élet mezején igyekeznek munkálkodni. Még inkább mondhatjuk ezt Louis Blancról és nagy ellenfeléről Proudhonról. Földes jellemzése Lajos Fülöp koráról, a bourgeoisie romlottságáról, a tőke mértéktelen uralma által megmérgezett közéletéről megérteti velünk, miért kellett szükségképen megérlelődniök a fennálló társadalom ellen törő Louis Blanc-féle eszméknek, melyek az 1848-iki francia forradalom egyik mozgó erejét alkották. Louis Blancnak a munkára való jogot és a munka szervezésének (társadalmi műhelyek létesítésének) elvét s ilyenképen valósággal az állam socialismusát hirdető álláspontját nemcsak főmunkájából, az *Organi-*

sation du Travailból vett bő idézetekkel, de a rendszerének megértését nagyon megkönnyítő 1848. márczius 20-iki beszédének közlésével ismerteti Földes. E rendszer jelentőségének, Rousseau hatásának, a gondolat rövid életének* jellemzése után Cabet-nek a maga idejében egy pillanatra föltűnést keltő *Ikáriába való utazását*, meg Lamennaist, a világcsalád szövetségének, «Isten városának» megalapítására törekvő egyházi socialistát méltatja alaposan s azután tér át Blanc ellenfelére, a francia socialismus legjelentékenyebb képviselőjére: Proudhonra.

Proudhon jellemzését nehéz feladattá teszi írásmódjának nehézsége és felfogásának változandósága: a socializmust hol a nyomor vallásának, hol egyszerűen társadalmi gazdaságtannak mondja; támadja a tulajdonjogot és nélkülözhetetlennek tartja; bár lényegében forradalmár, hátat fordít a forradalomnak és magát «egyszerű financier»-nek nevezi.

Földes kimutatja nála Hegel befolyását és bölcsészetének félreértését, leküzdhetetlen vágyát, hogy a dolgok szövevényes alakulásában az igazság fonálát megkeresse, vergődését az élet ellenmondásai között. Látjuk, hogy Proudhon alapjában tudós, szemlélődő temperamentum, a kit azonban a körülmények a napi kérdések gyors tervezőjévé tettek, a ki a maga munkáját csak ideiglenesnek, előkészítőnek tekinti, átmenetnek az individualismus meg a socialismus között. Látjuk a tulajdonjogról vallott, azt majd a társadalom öngyilkosságának, majd meg legyőzhetlen ténye gyanánt tekintő felfogásának alapjait, a munka jövedelmének egyenlősége, a hitel szervezése és ingyenessége, a pénz eltörlése mellett tett hitvallásának sarkköveit. Kibontakozik előttünk Proudhon gazdag tapasztalatok és erős kritika eredményeül leszűrődő államtani rendszere, a melynek előadása munkáiban fő helyet foglal el és a mely a demokratia és az állami központosítás veszélyeinek előtérbe állításával több helyt nagy kortársára:

* A munkára való jog elvét a francia törvényhozó testület már 1848 nov. 4-iki ülésén eltörölte, még pedig munkásképviselők hozzájárulásával.

Tocquevillere emlékeztet. Megismerjük óriási irodalmi munkásságát (51 kötet), döntő befolyását a francia socialismusra, mely őt ismeri el vezérének még az Internationale első éveiben is és csak lassan itéli oda Marxnak az elsőséget. Ez utóbbinak párhuzamba állítása Proudhonnal, kettejük ellentétének megvilágítása a munka egyik legértékesebb fejezete: Proudhon az idealistikus és ethikai felfogás alapján áll; az emberiség nagy eszményei: a szabadság, egyenlőség, testvériség megvalósítására törekszik, Marx az eszményeket kizárja, szerinte a fejlődés szükségszerűsége: egy vak fátum az egyedüli tényező a történelemben. Proudhon keresi az intézményeket, a melyekkel az eszmények életet nyernek, Marx egyedül a tömegek egyesülésében rejlő erőre apellál, hogy a munkástársadalom megvalósuljon. Ma Marx közelebb áll a jelenkorhoz, de ha egyszer a szervezkedés előzetes munkája be lesz fejezve, ha a szervezetekbe tartalmat akarnak önteni, alkalmasint sor kerül a lekicsinyelt ideologusokra, köztük Proudhonra is.

Proudhonnal, a kinek az anarchismusra való hatását a II. kötetben (a 283. s köv. lapokon) mutatja be a szerző, bezárul a francia socialismus képviselőinek sora, kiknek ismertetésével méltán tölti be az I. kötet java részét, szemben azzal a felfogással, a mely a socialismus tudományos megalapozásának érdemét egészen a németeknek akarja lefoglalni, holott Marx és iskolája jóformán készen találta rendszerének alapjait a francziáknál. Méltán szolgálatot nekik igazságot Földes, mert a francia szellem törekedett legnagyobb szívóssággal az egyenlőség problémájának megoldására, az eszmék terjesztésének mechanizmusa ott volt a legtökéletesebb: szolgálatában állott egy már akkor erősen kifejezett ujságírás, szépirodalom és a francia salonok eszmeébresztő és eszmeterjesztő levegője. Az idealistikus socialismus valósággal a francziák különlegessége: náluk már kiváló írók, iskolák, tanítványok és követők egész seregét termi meg, a mikor másutt még alig akad egy két apostola. Ezek közé tartozik az angol Owen és a német Weitling. Owen mint gyáros a patriarchalismust és a munkásjólét intézményeit a legnagyobb mértékben megvalósítja.

később pedig egy elméleti communista rendszert dolgoz ki és a munkás ébredő «osztályöntudatával» életsorsosainak fölszabadításáért küzdő Weltling zárja be az I. kötetben tárgyalt írók sorát.

Ezek kisebb-nagyobb mérvben mindannyian utópisták: nem az életből, hanem eszmékből indultak ki. Az «általános igazságok» ködén kivált Saint-Simon iskolájánál, meg Proudhonnál át-át csillámlanak a valóságot megvilágító gondolatok is, de rendszer nélkül, zürzavaros össze-visszaságban, mivelhogy koruknak philosophiája, társadalmi gazdaságtana is fejletlen még a lét és a társadalom törvényeinek fölfogására. Tanításuk hatása — épen mert nem volt gyökere az élet földjében — mihamar elfonnyadt s a kudarcz, a melylyel eszményi társadalmaik nem egyszer megpróbált megvalósítása járt, nevetségessé, csömörletessé tette őket. «A sivatagban szavaló szónokoknak el voltunk rontva; arra túlságosan jól tanulmányoztuk az utópistákat», mondja Engels.*

A XIX. században azonban — Spinozán, Hegelen keresztül — Feuerbachhal kialakul az a bölcséleti fölfogás, a mely a lét központjába az embert, a természetet állítja: a vallás, az istenségről alkotott fogalom, az emberiség egész ideológiája nem a társadalmon fölül álló, égi erőknek a hatása, hanem magának az ember lényének visszatükröződése. De az ember nem valami önmagában álló, elszigetelt abstractio, lényét a társadalom viszonyainak összessége határozza meg. És itt érintkezik a bölcsészlet a társadalom gazdasági életének törvényeit kutató nemzetgazdaságtannal, melynek rendszere időközben szintén fölépült. Smith Ádámmal szemben kimutatta, hogy a társadalom helyzete, az egyének szükségleteinek kielégítése nem egyedül a termeléstől függ, hanem a jövedelem megoszlásának módjától is. Különösen Ricardo az, a ki merész és ügyes kézzel nyul bele a jövedelemeloszlás problémáinak szövevényébe s kitapogatja benne azokat a hiressé vált tételeit, hogy minden érték forrása a

* *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle. Stuttgart, 1902. III. 4. e.*

munka és hogy a jövedelemből a munkásnak jutó rész rendesen nem nagyobb az életének fönntartására szükséges összegnél.

A bölcselet és a társadalmi gazdaságtan ilyenén állása volt az az alap, a melyre építette rendszerét Marx: az a férfiú, a kinek neve széles e világon ismert fogalommá, tanítása a mai socialismus hitelveinek bibliájává emelkedett s a kinek szavára egy új társadalmi osztály alakult, sőt az egész társadalom új szervezkedésnek indult. Munkásságának talaját mások már előkészítették: maga Marx is elismeri, hogy jóformán valamennyi fejtegetésében elődök vállán áll. A történelmi materialismus eszméje él már a Saint Simon iskolájában, világosabban formulázva Stein Lőrincznél, a philosophusok közül Feuerbachnál. Az érték-törvény és valószínűleg a tartalékhadsereg (a gépek térfoglalása által alkalmazásukból kiszorított munkások tömege) elmélete is Engelstől származik. A munkások szervezkedésének szükségét, a socialismus nemzetközi jellegét már előtte hangoztatták, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését pedig már a Saint Simonisták (Bazard és Enfantine, követelték. Ezek bemutatását és hatásuk elemzését alaposan végzi Földes, a tanítvány hálájától is sugallt részletesebb méltatást juttatván Stein Lőrincz valóban mélységes, és Marxra is irányadó társadalompolitikai gondolkodásának, de igazságos bírálatban részesítvén mesterének tévedéseit is.

Marx azonban több, mint valamennyi elődje. Nemzetgazdasági és bölcseleti ismeretei tökéletesebbek (ő a socialis-tává lett Ricardo és a nemzetgazdává vált Hegel, írja róla Lassalle); elméjének kutató éle, a jelenségeket átfogó és egybefoglaló ereje hatalmasabb mindegyikükénél. A világ-történelem, a szellemi és erkölcsi élet, a művészet csodáit egy varázslatos erejű tételből vezeti le. Bőkezűen gyarapítja az emberi igazságok készletét, de az emberi tévedéseket is. Engels,* — Marxnak vele lélekben szinte egybeforrt munka-

* *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* Zürich, 1882.

társa — Marx legnagyobb érdemét a materialistikus történelmi fölfogás és a többletérték alapján — a capitalistikus termelés titkának fölfedezésében látja. Nincs is benne kétség, hogy a gazdasági jelenségek a legfontosabb politikai események okai között szerepelnek (az abszolutizmus pénzügyi tehetetlensége egyengette az 1867-iki kiegyezés útját), hogy a gazdasági viszonyok hatással vannak az államok szervezetére (a rabszolgaság, jobbágyság, bérmunkarendszer szoros kapcsolatban áll az ó-, közép- meg az újkori államok rendjével). Viszont a politikai hatalmat gazdasági érdekek kielégítésére, anyagi haszon szerzésére lehet fölhasználni. «A politikai és a pénzkörök szövetkezése egyik aggályos jellemvonása a kornak.» Ebben a három tételben lehet a gazdasági viszonyok politikai jelentőségét összefoglalni, de ennél többre becsülni — túlzás nélkül — nem lehet. Az a tanítás tehát, a melyet Marx *Zur kritik der politischen Ökonomie* című művében (Berlin, 1859) hirdet, hogy az anyagi élet termelési módja meghatározza a társadalmi, politikai és szellemi életprocessust, s a melyet a történelmi materializmus legridegebb alakba öntésének lehet tekinteni, mert teljesen megtagadja az erkölcsi elveknek, az eszményeknek az emberi nem fejlődésére való befolyását: csakugyan olyan túlzás, a melyet nemcsak tanítványai enyhítettek, de a melyre maga Marx is ráczáfol. Marxnak hangoztatott, de a valóságban nem létező «amoralizmus»-ával Földes már régebben foglalkozott,* fejtegetve, hogy Marx maga is erkölcsi követelményekből indul ki, egyes rendszereket dicsőít, másokat kárhóztat, igazságoknak vagy hibásaknak ítél, még pedig az erkölcsbíró, a moralista szenvedélyes hangján, nem a természettudós nyugodt szavával. És az «ökonómiai monizmus» ama sivár és egyoldalú történetbölcseleti következtetését, hogy az emberiség története csak osztályharcok váltakozása, szintén enyhítette már Marx és Engels s még inkább tanítványaik csapata.**

* Marx amoralizmusáról. Társadalmi Közlemények 1904. Közzétette Földes: *Közgazdasági Értekezések*. Új sorozat. I. k. Budapest, 1909.

** L. különösen Tugan-Baranowski: *Theoretische Grundlagen des Marxismus*. Leipzig, 1905.

Sikeresen bizonyítja Földes, hogy gyöngé lábon áll Marx elméletének legfontosabb része, a többletérték tana is: a munkaerő kizsákmányolása a tőke által, a mely a munkást rendszerint csak a létfenntartására szükséges bérrel fizeti, de ennél jóval nagyobb értékű jószág előállítására elegendő ideig dolgoztatja s az így előálló «Mehrwert»-et magának tartja meg. Sarkalatos tévedése, hogy az érték egyetlen forrásának a munkát tekinti s a többletérték keletkezését a termelésre vezeti vissza, holott értéket ad a hiány, a ritkaság, a szükségesség is. Pusztán a munkával járó áldozat, a melynek megtérítése, megjutalmazása, ellenszolgáltatása a marxismus szerint a munkabér, épenséggel nem adná okát annak a tetemes díjazásnak, a melyben egy híres művész valamely zenedarab eljátszásaért vagy valamely vers elszavalásaért részesülhet. Az az elmélet, a mely az értéket csak fáradságra, költségre vezeti vissza és a ritkaságot figyelmen kívül hagyja, az értékjelenségek összességét nem tudná megmagyarázni. De magának a munkának értéktermelő hatását is ugyancsak emeli a tőke. Az ügyességet Marx szabója — ezzel a példával dolgozik Marx, mikor a szabómunka értékét a közönséges parasztmunka értékéhez úgy arányítja, mint kettőt az egyhez — egy év alatt, akár hamarabb is megszerezheti, tőkájének összegyűjtése talán egy emberöltő szorgalmát, takarékoságát, élelmességét kívánta meg s ez a tőke ne járulna semmivel a munka értékéhez? Bizonyára igen és abban az állításban, hogy a tőke legfontosabb functiója az emberi munka fölöslegessé tévése és értékének leszállítása, nagy conceptionnak a magva rejlik, de egyoldalúság is.

Nyilvánvaló, hogy az értéknek Marx által tanított fogalma ellenmondásra vezet. Szerinte az érték nem egyszerűen a munka, hanem az árúban testet öltött munka. De a munka értéke csak az árban juthat kifejezésre, a mely a gazdaság mai rendszere mellett az egyes gazdaságokat összeköti, ez az ár pedig — ezt maga Marx is beismeri — nem felel meg a munka értékének, tehát az árú értéke sem lehet a «tárgyasított» munka. Már most: vagy az érték határozza meg az árú árát és ez esetben a munkaáldozat nem

egyenlő az árú értékével, mert az ár és a munka nem congruens, vagy nem az érték állapítja meg az árúk árát és akkor a csereérték elveszti jelentőségét, a melylyel csak mint az ár alapja bír. Ebből a dilemmából sehogy sem bír kilábolni a Rodbertus-Marx féle munkaérték-elmélet, a mely semmiképen sem egyezik meg az árképződés reális tényeivel és úgy értékelméletnek, mint árelméletnek föltétlenül hibás. Ez az ellenmondás annyira szembeszökő, hogy olyan nagy gondolkozónak, a milyen Marx volt, minden bizonynyal meg kellett látnia. De mégis ragaszkodnia kellett hozzá, mert nélkülözhetlen alapja volt a rendszernek, a mely a capitalistikus társadalmat és a többletértéket mint a társadalmi kizsákmányolás forrását akarta föltüntetni.

Am, ha rendszere hibás volt is, Marx óriási magasságban áll előttünk, mint a társadalmi alakulások gyökereinek kutatója. Ha nem sikerült is főmunkájában, a *Tőkében* a capitalistikus rendszer tarthatatlanságát bebizonyítani, nem szabad elfelejteni, hogy épen ez a munka mélyre ható vizsgálódásokat végez a tőke egész életprocessusáról, alkotó részeiről, működésének módjáról, a bankügyről, a kölcsöntőkék meg az uzsora természetrajzáról. S itt és többi munkáiban (a melyek közül a nemzetközi socialdemokratia programmjául tekintett communista kiáltványt és Marx első nagyobb közgazdasági munkáját, a *Zur kritik der politischen Ökonomie* címűt ismerteti Földes, a kivonatok aránylag nem nagy terjedelméhez képest igen alaposan és jellemzően) megmutatta Marx a gazdasági jelenségek rendszeres történeti fejlődését, kapcsolatát a társadalom életének egyéb nyilvánulásaival és ezzel az utat a társadalom tudományának helyes fölépítésére. Realisabbá tette a nemzetgazdaságtant s fölfedezte az embert, mint a társadalomtani vizsgálódás tárgyát. Az étellel foglalkozott az addigi nemzetgazdaságtan vértelen abstractiói helyett. És az élet fölismerése, visszatükrözése, gondolatainak újsága, mélysége, termékenysége, hol költői, hol gúnyos, hol szenvedélyes előadásának magával ragadó varázsa olyan magasságba emeli Marxt, a hová a társadalom tudományának történetében csak kevesen érnek föl.

Marx — maga írja édes apjának 1837-ben — fiatal korában befolyása alatt volt Fichte idealismusának is. A nagy emberek lelki fejlődésének minden állomása érdekes és már ezért is helyesen teszi Földes, hogy megismerteti Fichtet, a ki különben is a német socialismus egyik legelső képviselője s hirdetője az életre meg a munkára való jognak.

Marxnak azt a tanítását, hogy minden érték forrása a munka, megtaláljuk Rodbertusnál is. Csakhogy Rodbertus nem materialista, rendszere az egyetemes érdeket szolgálja, az egyén jóléténél előbbre teszi az állam boldogulását. Socialismusa — helyesen mondja Dietzel — nem a francia communisták szíréhangú éneke a szabadságról, boldogságról, élvezetről, hanem a kötelesség komoly szózata, a munkáé, melynek egyedül van értéktermelő hatása. De a földbirtokosok és tőkések is hasznos szolgálatokat is teljesítenek s jutalmat érdemelnek. A tulajdonjog, a melynek a mai viszonyok közt nevelő és vezérlő szerepe van, egyelőre föntartandó, míg — nem forradalom, hanem fokozatos átalakulás útján, évszázadok multán — a tőke, a föld és a munkatermék az egészé, az államé lesz. Addig is meg kell határozni a nemzeti jövedelem azon részét, a melynek egyéni bérre kell válnia s a mely nem lehet olyan magas, hogy a nemzetgazdasági haladást, és nem lehet olyan alacsony, hogy a munkások művelődési szükségleteinek kielégítését akadályozza. -

Rodbertus rendszere az állam socialismusához vezet. Nem megy ennyire, nem a termelés államosítását, hanem az államnak beavatkozását, irányítását kívánta Lassalle, a kinek igen szép méltatását adja Földes, mely harmóniában van Lassalle egyéniségével: érzéssel és észszel, a tárgy teljes ismeretével, egy-egy helyen a Lassalle érdekes és tragikus életsorsa által sugallt lendülettel van megírva. Elibénk állítja a néptribunt, a kinek nevéhez fűződik a német munkásmozgalom fogalma, de a ki a mellett hazafi volt: eszméket adott Bismarcknak Németország újjáteremtéséhez, drámákat írt, hogy a nemzeti érzést lánggra lobbantsa; a kinek a jogtudomány, a nemzetgazdaságtan, a bölcsészet egyaránt birtokában volt: a Heraklitos bölcséletét tárgyaló munkája a nyelvészet-bölcsészet egyik legnehezebb kérdésére vet vilá-

gosságot; a szerzett jogok rendszeréről írott munkájából alapos és mesteri módon értékesített jogtörténeti és jogbölcseleti ismeret sugárzik ki, a *Bastiat-Schulze-Delitzsch* című műve, tévedései ellenére is, hatalmas erejű bírálata a bourgeoisie-társadalom gazdasági törvényeinek, a Julian Schmidtről írott munkája pedig meglepő irodalmi tájékozottságról tesz tanúságot. Teljes joggal mondhatta magáról, hogy «föl vagyok fegyverkezve századom egész tudományával» és annál nagyobb büszkeséggel, mert fiatalon (mikor a párbajpisztoly golyója megölte sem volt még 40 éves) szerezte meg roppant műveltségét s nagy nyelvismeretét és ugyancsak zaklatott életmód mellett: üldöztetés, bűnpörök közben, a börtön levegőjében. szabadon pedig egyre agítálva, utazva, szónokolva.

Földes megmagyarázza, mi vonzotta Lassallet Heraklitoshoz: az utóbbinak a köz iránt való odaadást hirdető erkölcsi törvénye, mi Lassallenál is lépten-nyomon kifejezésre jut, különösen ott, hol a bourgeoisie erkölcsi eszméjével szemben a munkásosztály erkölcsi eszméjének előnyül tudja be, hogy az egyéni erők akadálytalan érvényesülésével nem elégszik meg, hanem e mellé teszi az érdekek közöségét és kölcsönösségét.

E közösséget, a nép általános öntudatát teszi meg a jog egyedüli forrásává a *System der erworbenen Rechte* című munkájában, mely épen ez alapon fejt ki annak képtelenségét, hogy valaki valamely jog szerzésével magát ez általános jogi öntudatnak egy későbbi, e jogot kizáró alakja ellen biztosíthatná. Ez öntudat fejlődése egyébként a magánegyén tulajdonjogi sphærájának mind szűkebbre szorítása felé viszen s ezzel párhuzamosan halad a gazdasági élet amaz iránya, a mely a termelés tényezőit és magukat a termékeket a gazdasági tulajdon, az ellenszolgáltatás birodalmából az ingyenesség birodalmába tereli.

E kevésbbé a jogászok, mint inkább a «tanszéki socialisták», Lange, Schäffle, kivált pedig Wagner által méltányolt munka alapeszméjéből, az emberi közösségből indul ki Lassalle legnagyobb, de rendszeresnek nem tekinthető közgazdasági tanulmánya: a *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch*,

éleselméjű és satyrikus bizonyítása annak, hogy a munkajogi felszabadulása a jobbágyság kötelekei alól nem szüntethette meg a társadalom alávetettjeinek régi kizsákmányolását. Hiszen a munkások ősei évezredekken keresztül gyűjtötték a jogosítottaknak a tőkét, a mely most gazdaságilag elnyomja a jogilag szabad munkást. («Tegnapról való munkája fölkel ellene, leteríti és megfosztja mai munkájának hozadékától.»)

Irataiban és beszédeiben éles ellentét állapítható meg Marxsal szemben. Lassalle idealista, Marx materialista; Lassalle nem a válságokra számít, a melyek alatt a kapitalista társadalom összeomlik,* sőt ezeket éppen meg akarja előzni a meggyőződés és a társadalmi egyetemlegesség átérzésének útján; Marx elmélete a többletértékről megmutatja azt a folyamatot, a mely szükségkép átviszen a szocialistikus rendszerbe, Lassalle a Marx-féle értéktörvényben csak ethikai jogosultságát látja a mai magántulajdon jog eltörlésének: a javak a társadalmi munka eredményei, tehát nem mehetnek át magántulajdonba. Marx az érték forrását egyszerűen a munkában látja, Lassalle a czelszerűen vezetett munkában, mely alapon a tőkés és a vállalkozó jövedelme is indokolható. Lassalle váltig hirdeti Hegel ethikai állameszményét, az államtól várja a legtöbbet, Marx az államban nem lát egyebet, mint az osztályuralom eszközét. Lassalle át akarja alakítani a társadalmat, de nem osztályharczok útján, Marx ép ez úton lehetségesnek hirdeti a többletérték leszállítását, a munkabér emelését. S végül Marx világpolgár volt, Lassalle német hazafi.

Az események eddigelé Lassallenak adtak igazat: a munkáosztály javára eső újabb reformok legnagyobb része az állam beavatkozásának köszönhető, a mint ezt Lassalle várta.

Ezzel az iránynyal, a mely a gazdasági élet irányzását az államtól várja, szemben áll a másik, a mely minden

* Marx idevágó jóslatainak teljesületlenségéről érdekes adatok vannak Vladimir Simkhovitch: *Marxism Versus Socialism* című tanulmányában (Political Science Quarterly 1908. évf.)

állami és hatalmi szervezetet meg akar semmisíteni: az anarchismus. A socialismus e legszélsőbb alakjának hű képmását festi meg Földes. Megtaláljuk művében az anarchismus fejlődésének történetét, csiráitól a legújabb időkig, meglátjuk a rendszer elemzését, osztályozását, az egyes irányok sokágú ellentéteinek ábrázolását, a tárgynak és a rá vonatkozó irodalomnak teljes ismeretével. Megszólalnak az anarchismus hirdetői: Godwin és Proudhon, majd az «én» panegyrisét zengő Stirner («az egész világ az «én» szüleménye, az erény és bűn, a kötelesség meg a jog is az, tehát az én tehet velük, a mit akar»), Hess, Grün, az anarchismusban új korszakot nyitó Bakunin, a tett embere, a rendszertervezgetés megvetője («minden fecsegés a jövőről bűnös, mert akadályozza a pusztá rombolást»); a modern anarchismus egyik legkiválóbb képviselője: Krapotkin herczeg; az ethikai alapon álló anarchista: Tolstoj és magyar követője, Schmidt Jenő.

A szellemes francia írónak arra a mondására, hogy a socialismus ugyanazt tanítja, a mit a társadalmi gazdaságtan, csak hogy épen az ellenkezőjét, ugyancsak ráczáfolt a haladó idő. A modern társadalmi gazdaságtan magáévá tette a socialismusból azt, a mit tudományos fegyverekkel védeni lehet s a legkiválóbb tudósok egész gárdája tanítja már, hogy a szabad verseny és ezzel a gyenge eltaposása az erős által még sem lehet a gazdaságtan végső bölcsesége. A társadalmi gazdaságtan rideg, üzleti jellegét erkölcsivé nemesítő, a socialismust a tudománnyal kiengesztelő társadalom-ethikai iskola, meg tanszéki socialismus néven emlegetett irány oly kitűnő tudósokat számlál hívei közé és ezen a réven értékénél meg hatásánál fogva akkora jelentőségű, hogy ismertetése nélkül nemcsak a socialismus képe lenne csonka, hanem az újabb idők társadalomgazdasági eszméinek fejlődéséről való fogalmunk is. Földes munkájából pedig annál kevésbé hiányozhatik a jellemzés, mert a szerző maga is ez irány követője. Egymásután szólaltatja meg a «laissez-faire» komor szavú ellenségét Carlylet; az alsó osztály művelődésétől oly sokat váró Thüment; az állam beavatkozását helyeslő, a fősúlyt a jövedelem megosztásának problémájára vető John Stuart Millt; az erkölcs esz-

méjét a társadalom változó jogintézményei fölé állító Schmollert; a materialismus történetének jeles megíróját, Marx és Lassalle méltánylóját: Langet, a kiknek sorát újabban Ruskin, Toynbee, Wagner és Schäffle, nálunk Földes folytatják.

Jelentőség dolgában nem vetekesznek vele a socialismus sokágú fájának egyéb hajtásai: a Marx nyomában haladó, de tévedéseit lenyesegető revisionismus; az ember gazdasági szabadságát öncélú mivoltából megállapító új iskolája Kantnak; a mai társadalmi rendszerrel minden közösséget megtagadó, az üdvösséget a szakszervezet hatalmában látó, a munkások jogait az erőszak fegyvereivel kivívni akaró syndicalismus; a manapság az exact tudományosság korában kigúnyolt, lekicsinyelt utopismus, a melynek abban van a gyökere, hogy a valóság tökéletlenségei tökéletesnek képzelt eszmények keresésére késztetnek.

Mindezeket az irányokat súlyuk szerint, főképviselőik tükrében mutatja be Földes; igen helyesen kisebb teret juttat — azt is csak a «Függelék»-ben — a keresztyénsocialismusnak meg az agrársocialismusnak, a melyek inkább a gyakorlat mezején működnek, új elméletet vagy rendszert nem állítottak föl s épen ezért határukat és a socialismushoz való viszonyukat nehezen lehetne megállapítani.

Kiválóan értékkessé teszik Földes munkáját azon részei, a melyek a socialismus felfogásáról tájékoztatnak a mai társadalom alapvető intézményei: a család, az állam, a vallás, a nemzetiség, a militarismus, a gazdasági rend tekintetében. Egy-egy nagy szempont prismáján bocsátva keresztül a socialis tanítások sugarait, meglepetve látjuk az eredmény sokszínűségét, következményét a socialismust jellemző széttagoltságnak, a mi tulajdonképen természetes is olyan eszménél, a mely milliók lelkében élén, ezernyi-ezer alakot ölthet.

A vallás dolgában éppenséggel nincs egységes fölfogás. A socialisták egyik legtekintélyesebb folyóiratában nemrég erős tiltakozást olvashattunk a hitetlenség meg a socialdemokratia egy kalap alá foglalása ellen * s ugyan e folyó-

* *Sozialistische Monatshefte*, 1907. 700. l.

iratban egy assisi szent Ferenczről szóló cikk¹ nagy melegséggel beszél a hitről, vallásról, egyházról.

Nem ítélnék egyformán a családról sem s ez annál csodálatosabb, mert a tulajdonjog intézménye szorosan hozzátartozik a családdal s a ki amazt meg akarja szüntetni, meg kell támadnia emezt. Épen ez tüzei a család ellen egy részüket: a házasság helyébe a szabad szerelmet, a kényszer helyébe a teljes szabadságot akarják léptetni. Mert — mondja Marx — a kik fenn akarják tartani a házassági köteleket, azok nem szorulnak kényszerre, a hol pedig a kényszer szükséges, ott nem kívánatos. A socialistikus társadalomban megszűnik az apa és anya fogalma, a gyermek a társadalomé, a mely a fajjavítás érdekében a gyermeknemzést megtiltja a gyenge elméjűeknek, elmebetegeknek, bűnös hajlammal terhelteknek.

Közbevetőleg mondva, ezek a korlátok, a melyek fölállítására az északamerikai Unió egyik-másik államában történtek is kísérletek, a faj elsatnyulásának gátjai lehetnek, de kérdés, meg van-e a szabad szerelemnek fajjavító hatása?

Szemben azzal a nézettel, a mely a házasságot egy adott gazdasági helyzet termékének, de a fejlődés által már elavulttá tett intézménynek tekinti, vagy a prostitutiótól csak hosszabb tartama révén különböző vásárnak tartja,² gyakran szólalnak meg olyan hangok is, a melyek vagy tagadják, hogy a socialismus bármiképen is érintené a családot, vagy azt egyenesen védelmükbe veszik, sőt a socialismustól annak megnevesítését várják.³ Ujabban kivált az angolok (Blackford, Russel Williams, Macdonald) beszélnek így s az Independent Labour Party 1907-ben párthatározattal utásítja vissza a vádat, mintha a socialismus a család intézményének ellensége lenne.

Van a socialismusnak az állam mindenhatóságát követelő iránya, a mely eszünkbe juttatja báró Eötvös József

¹ Ugyanott, 1908. évi 21. sz.

² Furth Henriette cikke a *Sozialistische Monatshefte* 1908. évi 25. füzetében.

³ Renard: *Le socialisme à l'oeuvre*. Paris 1907.

ama tételét, hogy «nem a socialistikus eszmék kivitele lehetetlen, de azoknak az állam mindenhatósága nélküli kivitele.» Ezzel szemben a marxismus az állam fölöslegessé válását, megszűnését jósolja meg. A kormányformáról sem vélekednek egyformán: ma már egyre kevesebben vallják a köztársaság egyedül üdvözítő voltát s mind többen hangoztatják a kormányforma közömbösségét a socialismus szempontjából. Az általános szavazati jogot sem követelik mindannyian: már Proudhon ellenezte (ismeretes, hogy az 1848 áprilisi választáson, mely az általános választói jog alapján hajtatott végre, többedmagával Proudhon is megbukott), Marx sem volt föltétlenül mellette, Rodbertus és mások nem tekintik a társadalmi kérdés megoldásának nélkülözhetetlen eszköze gyanánt. Elágaznak a vélemények a nők szavazati joga tekintetében és abban a — kivált a francia socialistákat foglalkoztató kérdésben is, hogy a socialisták beléphetnek-e valamely bourgeois-kormányba. Vannak, a kik ezt megengedhetlennek tartják, mások meg kívánatosnak. A francia munkások 1899. évi congressusa akképen határozott, hogy a socialista, a ki a polgári capitalismus központi hatalmánál ministeri vagy egyéb állást elfogad, a pártból magát kizárja ugyan, de ez kivételes körülmények között mégis megengedhető. Tudjuk egyébiránt, hogy a mostani francia kormánynak több socialista tagja van s a *Revue Socialiste* büszkén hirdeti róluk: ha a jelenben nem tagjai is a nemzetközi socialista pártnak, socialista mivoltukat nem tagadják meg.

A socialismus, mint az emberiség minden nagy mozgalma, eleinte nemzetközi alakban lépett föl, de — és ezt Marx is átlátta — ez a nemzetköziség csak átmeneti typus: csak addig tart, míg a socialismus a kezdet legáltalánosabb és így mindenütt egyforma munkáját végezte; ennek befejeztével nemzeti jelleget kapott. Marx, Engels, kivált pedig Lassalle gyakran hangoztatták a német socialdemokratia eszmevilágának nemzeti származását s Bernstein szerint (*Soz. Monatshefte* 1910. évf. 10. sz.) az a mondás, hogy a munkásnak nincs hazája, a történeti fejlődés által az ócska vas közé dobott, tárgytalanná vált phrasis.

A hadsereget, a mely a létező intézményeket védi és forradalom esetén a hatalom szolgálatában áll, a francia és az angol socialisták erősen támadják, az olaszok meg a németek hazafias álláspontot foglalnak el. (Az olasz munkás-ság késznek nyilatkozott zárt sorokban az ellenség (Ausztria) ellen vonulni s általánosan ismeretes a német socialisták vezérének, Bebelnek az a nyilatkozata, hogy a német socialisták helyt fognak állani hazájukért.) Nincs is benne kétség, hogy az antimilitarismus törekvései veszedelmesek mindaddig, míg minden ország nem válik hívükké: az antimilitarista államot megfoszthatja függetlenségétől vagy legyőzheti a másik állam hadserege és ezzel súlyos gazdasági veszteségeket okozhat épen a nép nagy tömegeinek.

A socialismusban nincs meg a nagy forradalmi mozgalmak sokszor tapasztalható gyűlölete a tudomány iránt.

Valamennyi nagy képviselője keresi az érintkezést a tudománnyal, annak alapjain akarja rendszerét, tanítását fölépíteni.

Már Babeuf, Saint-Simon, Proudhon fontos szerepet szánnak a tudománynak az új társadalom fölépítésében, Marx a tudományt meg a socialismust egységes problémának tekinti és követőinek legföltűnőbb jellemzője, hogy első sorban theoretikusoknak tartják magukat s a fölmerülő kérdéseket mindenekelőtt az elmélet szempontjából bírálják meg. De kivált Lassalle dicsőíti sokszor és ékes szavakkal «a tudományos megismerés büszkén emelkedő fáját» és a tudománynak meg a munkásoknak szövetségét.

Talán minden újító mozgalomról áll, hogy kevésbbé erős az alkotásban, mint a kritikában. Elmondhatjuk ezt a socialismusról is. Nagy úttörői többnyire csak általános elvekbe foglalták össze a jövő társadalmának rendjét, s aránylag kevesen vannak, a kik annak képéből többet látnak vagy mutatnak. Ezeknek a gazdasági munkamegosztás megszüntetését, a munka változatosságát, csökkentését, a termelés államosítását vagy legalább az állami termelés kiterjesztését, vállalati részvények megszerzése által a vállalkozói nyereség és tőkeamat jó részének a köz javára való megszerzését, a jövedelem elosztás helyesebb módját stb.

tervezőknek jóformán mindegyike szóhoz jut Földes könyvében, a ki már régebben is utalt arra, hogy az eddignél nagyobb gondot kell fordítani a fogyasztás jelenségeire. Ennek menete, vezetése nem egy tekintetben tökéletlen, pedig a fogyasztás helyes szervezése sokat segíthet a termelés meg a jövedelemelosztás bajain, tanulmányozása tehát elsőrendű fontosságú feladat.

★ ★ ★

Bejártuk a socialismus széles és mély vizét. Állottunk kútfejénél és árja elhozott napjainkig. Tiszta és éltető-e ez a víz, vagy csak a vész és pusztítás erejét hordja-e hullámaiban? Lássuk a számadást. Nem könnyű dolog ez olyan mozgalomnál, melynek apostolai közül egyik az egyenlőséget akarja megvalósítani szabadság nélkül, a másik a szabadságot egyenlőség nélkül, a harmadik a szabadság, egyenlőség, testvériség szentháromságát; az egyiknek fegyvere az erőszak, a másik a békés fejlődés útját kívánja követni és így tovább, zűrzavaros összevisszaságban. Maga Bebel is megvallja, (*Protokoll des Jenaer Parteitage*s, 313. l.), hogy az alapfelfogás tekintetében óriási zavar van a pártban. Földes ezt a nehéz feladatot tárgyának alapos ismerete és hatalmas átfogó képessége révén sikeresen oldotta meg. Szerencsés fölfogása, hogy a socialismus jelentőségét nem rendszereinek minőségében, jó vagy hibás voltában kell keresni, hanem abban, hogy egy különleges szempont, új módszer iránytűje az emberi haladás tengerén. Hisz csak a történeti fejlődésnek a gazdasági érdekek mikroszkopiumán keresztül való vizsgálása is valósággal új szervvel szerelte föl történeti látásunkat s eddig láthatatlan világokat födözött föl. Rátalált arra a fontos valóságra, hogy a capitalistikus termelés szervi hibában szenved s túltengése megássa a sírját, mely fölött a társadalmat az egyedül helyes alapon: a végzett munka alapján kell berendezni, a társadalom hatalmi meg munkaszervezetének összhangjával. Megmutatja a munka helyes szervezése és jutalmazása híján a társadalmat fenyegető veszélyeket, kifejleszti az együttérzést, nagy erkölcsi tulajdonságokat, erős fegyelmezettséget

kíván meg. Egyedüli irány, mely az emberiség továbbfejlődésének problémájával foglalkozik, arra még századok multán is hatással lévő eszméket vet föl. Megvalósításokat pedig — az újabb irány dicséretére legyen mondva — nem az erőszak rögtönös, katastrophaszerű beavatkozásától, hanem a fokozatos, ugrást nem ismerő haladástól várja.

Nagyjában ennyi az, a mit a socializmus javára lehet írni. De a mérleg teherlapja sem üres. A socializmus mindmáig adós maradt egy, az emberiség céljainak megfelelő rendszer megrajzolásával, kevésbe veszi az ember egyéni mivoltát és természetének csak társas oldalára vet ügyet. Ködös álmokképek kedvéért el akarja gázolni az egyéniséget, az abból folyó tettvágyat, a családot, a szerelmet, a hazaszeretetet, az ember és a társadalom legbecsesebb javait. Nincs alapja okoskodásának, a mikor a létre, a munkára, a munkatermékre való jogot hirdeti. E jogok kívánatosak lehetnek, de joggá csak akkor válhatnak, ha a társadalom egyedül jogalkotó ereje azzá teszi. Képtelenség az állam megszűnésének tanítása: a socialistikus társadalom sem lehet el központi szerv nélkül, csak e szerv működésének tartalma változik meg. (Egyébiránt — mint láttuk — e tanítás éppenséggel nem általános.)

Azok a támadások azonban, a melyek az egyenlőséget követelő, tehát a gyengét is pártoló socializmusnak azt vetik a szemére, hogy ellensége a kiválogatódásnak és így elsatnyulásra viszen, nem egészen állják meg a helyüket. Az individualistikus rendszer magántulajdonjoga, örökösödési, házassági joga mind ugyancsak gátja a kiválogatódásnak, s a faj érdekében eszközlendő kiválasztás sikerére annyira kívánatos altruizmusnak alkalmasabb talaja a socializmus világa, mint az individualismusé.

Az bizonyos, hogy a mi a socializmus tanításaiból okos és szükséges, meg fog valósulni. A capitalismus szabadsága egyre összébb zsugorodik, fattyuhajtásait a munkásvédő törvények, a munkásbiztosítás, betegsegélyezés, vasárnapi munkaszünet stb. egyre jobban nyesegetik, s a mai államok némelyikében majdnem több socializmus valósult meg, mint a mennyit az 1847-iki communista szózat követelt. De bár-

mennyi valósuljon is meg eszméiből, törekvéseinek mindig lesz tere: a fejlődés új követeléseket szül s a kielégített törekvések nyomán is csak újabb vágy fakad. Mert ne gondoljuk, hogy álmokat szőni csak a letűnt kor tudott. Bécs egyetemének alig néhány éve elhalt tanára, Menger Antal is gondolt ki egy szegényt és gazdagot kielégítő «népies munkaállam»ot. Nagy optimismusról tanuskodó rendszere, a melynek betetőzése a *Volkspolitik*, halála után jelent meg, ismertette van Földesnél, s itt csak azért nem foglalkoztunk vele, mert éppen a *Budapesti Szemlében* alaposan ismertette és tárgyalva volt.* Bizonyos, hogy új meg új problémák érnek a társadalom előfáján s megoldásuknak mindig akadnak majd harcosai meg álmadozói. S törekvéseik és gondolataik ismertetése, rendbeszedése és megbírlása, a mit most Földes oly sikeresen végzett el, mindig hasznos és szükséges munka lesz: reávilágít az emberiség bajaira, a társadalom sebeire és megmutatja az egészséges haladás útját.

KENÉZ BÉLA.

* L. Joób Lajos tanulmányait a *Budapesti Szemle* 1906. és 1907. évi folyamaiban.

PARENT ÚR.

Első közlemény.

I.

A kis Gyuri négy-kéz-láb játszott a fasor homokjában és a homokból hegyeket rakott. Egy nagy rakást össze-sepert, két kezével pyramist emelt s csúcsára gesztenyefa levelet tűzött.

Atyja ott ült közelében, egy vas széken és szerelmetes, csakis fiára összpontosított figyelemmel nézte őt; az emberekkel túlsufolt kis nyilvános kertben fián kívül senkit sem látott, senkit sem vett észre.

Pedig a körben futó út mentében, a mint az a vízmedence mellett elhalad és visszatér — miután a gyepágyat megkerülte és a Szent Háromság templomát érinti — sok gyerek volt ugyanezzel a játékkal elfoglalva. Fiatal állatkák módjára játszottak, miközben közönyös cselédek bamba, kifejezéstelen szemekkel bámultak, néhány mama pedig egymással beszélgetve őrizte a gyermeksereget, le nem véve róluk a szemét.

Amott párosával fontoskodó arcú dadák sétáltak, kiknek főkötőjéről rikító színű hosszú pántlikájuk csak úgy repült utánuk a levegőben. Karjukon valami fehér holmit vittek, a mi csipkék közé volt csomagolva, másutt rövidruhás kis leányok csupasz lábszárakkal karikázás közben komolykodva tárgyaltak valamit egymással. Az ör zöld kabátjában egykedvűen bolygott az apró népség között, minduntalan nagyokat kerülve, nehogy lábával a diszes építkezéseket lerombolja vagy valamelyik apró-szentnek a kezére lépjen, s nehogy a kis emberkek hangyamunkáját valahogyan tönkre tegye.

A nap már-már teljesen elbújt a Szent-Lázár-utca házainak teteje mögé s hosszú sugarait ferdén bocsátotta alá a pajkos tömegre. A gesztenyefák sárga fényben tündököltek s a templom főbejárata előtt levő három szökőkútból mintha folyékony ezüst ömlött volna alá.

Parent úr a homokban guggoló fiacskáját nézte, legkisebb mozdulatát is szerelmes szemmel követte; úgy látzott, mintha ajkai a távolból csókot hintettek volna fiára, Gyurikára.

De a mint szemei a toronyóra tévedtek, megállapította, hogy öt percczel megkésett; ekkor felkelt, megfogta kis fia karját, letisztította poros ruhácskáját, megtörölte kezét s magával vitte a rue Blanche felé. Sietve haladt, nehogy későbbén érjen haza, mint a felesége. A kis lurkó pedig, mert nem tudott vele lépést tartani, csak úgy botorkált mellette.

Erre apja ölbe kapta fiát s meggyorsítva lépteit, lihegve haladt fölfelé a lejtős úton. Parent úr körülbelül negyven éves, már-már őszes hajú, kissé kövér ember volt, a kit a jókedvű emberek poczakja kezdett nyugtalanítani s a kit életének eseményei félénkké tettek.

Néhány évvel ezelőtt fiatalon nősült, nejét gyengéden szerette, az azonban durván bánt vele s zsarnoki tekintélyre tett szert vele szemben. Folytonosan veszekedett, mindenért megkínózta, azért is, a mit tett, azért is, a mit elmulasztott megtenni. Jelentéktelen apróságokért szemrehányással illette, szokásait, egyszerű örömeit, mozdulatait, taglejtését, hasacskáját s hangjának békés voltát egyformán kigúnyolta.

Mindamellett Parent most is szerette nejét, főleg azonban imádta gyermekét, a kit nejének köszönhetett, a kis Gyurit, a ki most töltötte be harmadik évét. Gyuri volt apjának legnagyobb öröme, szívének teljes elfoglultságával csak fiához hajolt. Szerény vagyona 20,000 francnyi jövedelmet biztosított neki s ebből élt, nem vállalván hivatalt vagy alkalmazást, pedig neje, kit hozomány nélkül vett el, folytonosan üldözte őt tetlensége miatt.

Most elérte házát, letette fiát az első lépcsőfokra, megtörölte homlokát — s felfelé indult.

A második emeleten becsengetett.

Egy vén cseléd nyitott ajtót, ki már igen régen, Parent gyermekkorára óta volt a családnál, egyike volt azoknak az uralkodó hajlamú cselédeknek, a kik zsarnokoskodnak a család felett. Parent aggódva megkérdezte:

— Itthon van már a feleségem?

A cseléd vállait vonogatta:

— Ugyan mikor tetszett azt látni, hogy a nagysága itthon lett volna félhétkor?

Nyomott hangon felelte:

— No jól van, jól; sőt még így jobb; legalább van időm átöltözni, mert igen melegem van.

A cseléd ingerülten nézett rajta végig s szánalommal és megvetéssel morgott tovább:

— Óh, tudom én azt jól, a nagyságos úr át van izzadva, a nagyságos úr futott, talán bizony czipelte is a kis fiút s mindezt csak azért, hogy itt várhasson a nagyságára félnyolczig. Most már én is elszoktam attól, hogy az ebédrel a megrendelt időre készen legyek. Én az ebédet nyolcz órára készítem el s ha rám kell várni, annál rosszabb: a sültet nem szabad kiszáritani, sem pedig oda égetni!

Parent úr úgy tett, mintha nem is hallaná. Halkan így felelt:

— Jól van már, jól van már! Jól meg kell mosni Gyuri kezeit, mert ugyancsak mocskosak a homoktól. Én pedig megyek átöltözni. Mondd meg a szobalánynak, mosdassa meg jól a kicsit.

Ezzel belépett a szobájába. Alig hogy bent volt, bezárta az ajtót, hogy egyedül, teljesen egyedül lehessen. Annyira megszokta már, hogy örökösen sértegetik, hogy csak a bezárt ajtóban bízott, csak bezárkózva érezte magát biztonságban. Még gondolkodni, elmélkedni, okoskodni is csak akkor mert, ha a kulcsot ráfordította és tudta, hogy senki sem látja és senki sem gyanusíthatja. Beleroskadva egy székbe, hogy kissé kipihenje magát, mielőtt fehérneműt váltana, arra gondolt, hogy úgy látszik Juli személyében új veszedelem fenyegeti a családot. Juli gyűlöli a feleségét,

ez nyilvánvaló, de még jobban gyűlöli barátját, Limoussin Pált, a ki pedig — bár ez nagy ritkaság — házassága után is megmaradt benső barátjának, ép úgy, mint a milyen elválaszthatatlan társa volt nőtlen korában. Limoussin volt a villámhárító közte és neje között. Limoussin pártatlanul, sőt hősiesen védelmezte őt a meg nem érdemelt szemrehányások ellen. A kemény harczokban s szomorú életének mindennapos nyomorúságában Limoussin volt az, a ki pártjára szegődött.

Azonban már körülbelül hat hónapja, hogy Juli örökösen kicsinyléssel, rossz akarattal beszél asszonyáról. Folytonosan bírálgatja, húszszor is ismételve magában: — Ha én a nagyságos úr helyében volnék, bizony nem hagynám így az orromnál fogva vezettetni magamat. De hát persze, persze, nem mindenkinek egyforma a természete.

Egyszer napközben Juli nagyon szemtelen volt Henriette-el szemben, mire este az asszony csak annyit mondott az urának: — Tudod-e, hogy ha Juli még egyszer csak egy hangos szót szól, én kilököm, ki biz' én! Úgy látszik azonban, hogy ő, a ki senkitől sem félt, a vén cselédtől mégis tartott. Ezt Parent annak tulajdonította, hogy felesége megbecsüli Juliban az ő volt dadáját, s anyjának holtáig hű ápolóját, a ki le is fogta annak szemeit.

De most már a koczka el volt vetve, a dolog nem fog ennyiben maradni. Parent kétségbeesett, ha arra gondolt, mi fog történni. Mitevő legyen? Elküldje Julit? Ezt olyan félelmes megoldásnak tartotta, hogy még a gondolattól is visszahökkent. Ép ennyire lehetetlennek látszott, hogy neje ellenében Julinak adjon igazat, pedig most már legfeljebb csak egy hónapot lehet így kihúzni, okvetlenül el kell magát határoznia valamilyen megoldásra.

Így ült ott, karjait lelógatva s bolygó gondolataival kereste annak a módját, hogy békét teremtsen, de sehogy sem találta meg. És így sóhajtott fel: — Szerencse, hogy itt van a kis fiam, az én Gyurim. Nélküle milyen szerencsétlen is volnék!

Majd arra gondolt, hogy Limoussintól fog tanácsot kérni és ezt el is határozta magában, mikor eszébe jutott,

milyen ellenszenvvel viseltetik egymás ellen barátja és a vén cseléd. Megrettent a gondolattól, hátha Limoussin is a cseléd eltávolítását fogja tanácsolni; mire újra elvesztette gondolatainak fonalát és megint aggodalom, bizonytalanság vett rajta erőt.

Az óra hetet ütött. Hirtelen felrezzent. Hét óra és még nem váltott inget! Sietve, lelkendezve vetkőzött, megmosdott, hófehér inget vett magára s gyorsan újra felöltözött, olyan gyorsan, mintha a mellette levő szobában várnák, hogy okvetlen jelen legyen valamely életbe vágó eseménynél.

Végre belépett a salonba boldogan, hogy már semmitől sem kell félnie.

Belepillantott az ujságba, majd meg az ablakhoz lépett s kinézett az utcára; újra visszatért és leült a pamlagra, kinyílt az ajtó s fia lépett be nevetve, tisztára mosdatva s megfésülve. Parent karjaiba kapta s szenvedélyesen megölelte. Azután össze-vissza csókolta: megcsókolta a száját, a két szemét, azután újra a száját, azután a kis kezecskéit. Azután felkapta és lóbálni kezdte a levegőben, majdnem fel a mennyezetig. Végre a sok erőlködésben elfáradva, leült. Gyurit egyik térdére ültette s ott lovagoltatta.

A gyermek mindezen elragadtatva nevetett. Karjaival hadonászott s örömeiben kiabált, az apja is kaczagott s egyet-egyet kiáltott, miközben nagy hasa megrengett, jelélül annak, hogy ő talán még jobban mulat, mint a gyerek.

Gyenge, lemondással teli, agyongyötört jó szívével szerette a fiát. Bolondos kitörésekkel, túlzott, elragadtatott kedveskedéssel szerette fiát, azzal a szégyenlős gyöngédséggel, mely benne rejtett s mely soha sem törhetett magának utat, mely még házassága első napjaiban sem tudott megnyilatkozni, mert felesége mindig olyan szárazon és olyan tartózkodóan viselkedett vele szemben.

Juli megjelent az ajtóban, arcza sápadt volt, szemei csillogtak s elkeseredve, reszkető hangon jelentette:

— Már fél nyolcz az óra, nagyságos úr!

Parent nyugtalanul s lemondóan nézett az órára s halkan felelte:

— Valóban, már fél nyolcz van.

— No és lám, az én ebédem már készen van.

Látva, hogy zivatar van kitörőben, Parent megpróbált előle kitérni:

— Hát nem azt mondtad, mikor megjöttem, hogy csak nyolcz órára fogod elkészíteni az ebédet?

— Nyolcz órára? Ezt csak nem tetszik komolyan érteni! Csak nem tetszik gondolni, hogy nyolcz órakor fogunk Gyurikának ebédet adni? Ezt mondani lehet, de ha megteszszük és nyolcz órakor adjuk az ebédet, tönkre teszszük a gyomrát! Na, ha más nem vigyázna rá, csak az anyja! Az igaz, hogy az anyja szépen vigyáz rá! Jó-jó, csak beszéljünk róla, mert ez már aztán minta egy anya. Milyen nyomoruság ilyen anyákat még csak látni is!

Parent reszketett az izgalomtól, érezte, hogy a fenyegető viharos jelenet kitörését meg kell akadályozni.

— Juli — mondotta, — megtiltom, hogy az asszonyodról ilyen hangon beszélj! Hallottad? A jövőben ne felejtse el ezt, érted?

A vén cselédben benne rekedt a szó a csodálkozástól. Sarkon fordult és kiment, de oly erővel csapta be maga után az ajtót, hogy a csillárnak valamennyi függője csörömpölve ütődött össze. Úgy hangzott ez a szoba csendjében, mintha láthatatlan kis harangok gyenge, szétfolyó hangja lett volna.

Gyurit eleinte meglepte a dolog, majd boldogan tapsolt kezeivel s arczát felfújva egy nagy bumm hangot adott; teljes erejéből és teli tüdejéből így utánozta azt a zajt, melyet az ajtó becsukása okozott.

Ekkor apja mesélni kezdett neki, de esze máshol járt; egyéb gondja között minduntalan megakadt s elvesztette a mese fonalát. Gyuri pedig egyszerre csak kezdte a mesét nem érteni s a csodálkozástól tágra nyílt szemekkel hallgatta.

Parent le nem vette az óráról tekintetét. Azt hitte, látja a mutató mozgását. Szerette volna megállítani az órát, mozdulatlaná szerette volna tenni az időt addig, míg felesége meg nem érkezik. Nem haragudott reá, hogy megkészt, de félt, félt tőle, félt Julitól, félt mindentől, a mi következhetett. Talán már tíz percz múlva valamely helyrehozha-

tatlan szerencsétlenség történhet, vagy oly erőszakoskodás tanuja lehet, milyenre nem is mert gondolni. Már csak annak gondolatára is, hogy veszekedni fognak, hogy hangos szavakban fognak kitörni, hogy kilőtt golyók módjára durva sértések fognak a levegőben röpködni, hogy a két asszony szemben fog egymással állani és egymást mélyen szembe nézve, sértő szavakat fognak egymás fejéhez vagdosni, ettől már előre hevesen kezdett a szíve dobogni s szája úgy kiszáradt, mintha forró napon masirozott volna, oly gyűröttnek érezte magát, mint egy rongy, oly fáradt, oly puha lett, hogy nem volt ereje gyermekét felemelni és nem tudta azt térdére ültetni.

Nyolczat ütött az óra; az ajtó kinyílt és Juli jelent meg újra. Arczáról már eltűnt az elkeseredettség, de ennek helyét hideg, gonosz elhatározás látszott elfoglalni, a mitől Parent még sokkal jobban félt.

— Nagyságos úr — kezdte — én az édes anyját halála napjáig szolgáltam, a nagyságos urat pedig születésétől mind a mai napig neveltem! Már rólam csak el lehet mondani, hogy odaadással viseltetem az egész család irányában...

Itt félbe szakította beszédjét s feleletet várt.

Parent valami ilyest dadogott:

— Bizony, bizony, édes Julim.

Mire Juli folytatta:

— Azt is igen jól tetszik tudni, hogy önzésből, pénzért, magam hasznáért soha semmit sem tettem, mindig csak a család érdekét tartottam szemem előtt, senkit meg nem csaltam, senkinek soha sem hazudtam, épen ezért jogosan nem is kaptam soha senkitől szemrehányást semmiért.

— Igazad van, édes Julim.

— No hát akkor kimondom, hogy ez így tovább nem mehet. Eddig a nagyságos úr iránti barátságból hallgattam és ezért hagytam meg tudatlanságban, de most már igen vastagon megy a dolog, most már túlságosan nevetnek rajtunk, nem csak a szomszédok, hanem az egész városrész. A nagyságos úr azt teszi, a mit akar, hiszen most már mindenki tudja; most már legutoljára a nagyságos úrnak is meg kell tudnia, nekem meg kell mondanom, ámbátor

tulajdonképen semmi közöm az egészhez. Ha a nagysága így elkésik és tetszése szerinti időben jön haza, annak az az oka, mert gyalázatos dolgokat mível!

Elképedve hallgatta ezt Parent, mert nem értette mindjárt. Csak annyit tudott dadogni: — Hallgass, hallgass, tudod, hogy megtiltottam . . .

Juli szavába vágott urának, olyan erős volt elhatározása, hogy most mindent kiad magából.

— Nem, nem, nagyságos úr, most már el kell mindent mondanom. Már réges-régen vétkezik a nagysága Limoussin úrral. Husszor is, még többször is rajta kaptam őket, mikor az ajtó mögött ölelkeztek, csókolóztak. Ugyan kérem, hiszen ha Limoussin úrnak pénze lett volna, akkor a nagysága nem Parent úrhoz ment volna feleségül, de nem ám! Ha a nagyságos úr vissza gondol arra, hogyan is történt ez a házasság, az egészét megérti elejétől végig.

Parent szederjes arczczal emelkedett fel helyéről s ezt hajtogatta:

— Hallgass, hallgass . . .

De Juli így folytatta:

— Nem hallgatok, sőt inkább mindent elmondok. A nagysága érdekből ment feleségül a nagyságos úrhoz és már az első naptól kezdve megcsalta. Hiszen így állapodtak meg előre ők ketten. Elég, ha vissza tetszik gondolni az egészre. Azután, hogy a nagysága nem volt megelégedve ezzel a házassággal, mert hogy a nagyságos urat nem szerette, hát ezért keserítette úgy meg az életét, de úgy megkeserítette, hogy nekem, a kinek az egészét látnom kellett, majd megszakadt bele a szívem.

Parent ökölbe szorított kezekkel tett néhány lépést s csak ezt hajtogatta:

— Hallgass, hallgass — mást nem tudott kinyögni.

De a vén cseléd nem tudta magába fojtani a szót, inkább úgy látszott, hogy mindenre el van határozva.

Gyuri pedig, a kiről megfeledkeztek, eleintén elbámészkodott, majd az erős, veszekedő hangokra megijedt, s élesen sikogatni kezdett. Atyja mögött állott s eltorzult arczczal, tátott szájjal bömbölt.

Gyermekének visitása kétségbe ejtette Parent-t, felkorbácsolta dühét és bátorsággal töltötte el. Két karját ütésre emelve Juli felé rohant és ezt kiáltotta:

— Te nyomorult, hisz elveszed a kis fiam ép eszét!

És már-már meg is ütötte a vén cselédet, mikor ez arczába vágta:

— A nagyságos úr megverhet, ha akar, pedig az én karomon nevelkedett, de azért a nagysága mégis megcsalja, elől-hátul megcsalja és azért a kis Gyuri még sem a nagyságos úr fia!

Erre tüstént megállt Parent és leeresztette karjait, megállt szemben Julival, annyira kikelve magából, hogy most már igazán nem értett semmit sem az egészből.

Juli még ezt is hozzá tette:

— A mennyköbe! hiszen csak rá kell nézni a kis fiúra, hogy meglássa az ember, ki az apja. Hiszen egészen Limousin úrnak a képét látja az ember benne kicsiben. Valóban csak a fiú szemét, meg a homlokát kell megnézni. Még a vak is látja.

Erre már megragadta Parent a vén cseléd két vállát s teljes erejéből rázza, rá ordított:

— Kígyó, kígyó! Ki innen, kígyó! Takarodjál, vagy megöllek. Takarodjál! Takarodjál!

S kétségbeesett erőfeszítéssel a szomszéd szobába taszította a vén asszonyt, a ki a megterített asztalhoz vágódott. Az üvegnemű, a poharak felborultak, egy s más összetört. Juli fölegyenesedett s az asztal védelmét fölhasználva, a mely körül ura utána futott, hogy újra megragadhassa, a következő borzasztó szavakat vágta a gazdája szeme közé:

— Csak menjen ki a nagyságos úr a szobából ma este ebéd után s térjen vissza azonnal, majd meglátja, majd meglátja, ha vajjon hazudtam-e én, vagy igazat mondtam. Csak próbálja meg! Majd meglátja.

E közben a konyha ajtajához ért s azon át elmenekült. Parent utána futott, felment a keskeny lépcsőn a cseléd-szoba ajtajáig, melyet Juli már magára zárt s azon dörömbölve, kiabált:

— Takarodjál a házamból tüstént, rögtön, ebben a pillanatban.

Juli az ajtón át felelt:

— No abban biztos lehet a nagyságos úr! Egy óra múlva már nem leszek itt.

Erre Parent csendesen lement. A karfába kellett fogózkodnia, hogy el ne essék. Így ért le a salonba, hol Gyuri a földön ülve még mindig sirdogált.

Parent egy székbe vetette magát s tétovázó szemekkel nézte a fiát, most már nem értett semmit, nem tudott semmit. Kábultnak, örültnek, állati módon butának érezte magát, úgy érezte magát, mintha valami súlyos tárgy a feje tetejére zuhant volna. Alig emlékezett azokra a rettenetes dolgokra, miket a vén cseléd az imént mondott neki. Végre lassan-lassan az esze, mint a zavaros víz, elkezdett tisztulni s a sok gyalázatosság, a mit megtudott, mind jobban marczangolta a szívét.

Juli olyan határozottan beszélt, oly biztosan, oly őszintén, hogy jóhiszeműségét s jóakarátát kétségbe nem vonhatta. Parent ahhoz a gondolathoz ragaszkodott makacsul, hogy Juli talán nem látott tisztán, vagy hogy talán nem volt eszénél. Lehet, hogy csalódott, hiszen őt nagyon szerette, Henriettet pedig nagyon gyűlölte. De a mint erre gondolt, s ezzel akarta magát megnyugtadni, mind több és több apró eseménynek emléke elevenült föl előtte, felesége szavai, Limoussin tekintete, apró, meg nem figyelt semmiségek halmaza, melyekre annak idején ügyet se vetett: kései kimaradások, meg az, hogy mennyiszere voltak egyidejűleg távol; jelentéktelen kézmozdulatok, melyek felkelthették volna gyanuját, ha ügyet vetett volna rájuk, ha értelmezte, magyarázgatta volna azokat, de a melyek most óriási fontosságúnak tűntek fel előtte, mert meggyőzték arról, hogy felesége és barátja «értették egymást». Félelemtől, aggódástól túlizgatott emlékezetében hirtelen minden megelevenedett, a mi eljegyzése óta csak történt vele. Mindent megtalált, a különösen hangsúlyozott szavak, a gyanus mozdulatok és furcsa helyzetek, minden, minden teljes bizonyosságú érv gyanánt tűnt föl lelkében, melyben kétségek dúltak s a

mely az alig gyanusnak mondható dolgokat is biztosaknak ismerte el.

Vad makacssággal turkált élete utolsó öt évének eseményei között, keresve-kutatva, hogy mindent megtaláljon; hónapról-hónapra, napról-napra futotta át az eseményeket emlékében s ha valami nyugtalanítót talált, fájdalmas szűrást érzett szíve táján, mintha darázs eresztette volna bele a fulánkját.

Nem gondolt többé Gyurira, a ki még mindig a szőnyegen ült, de már nem sírt többé. Hallgatása azonban nem tartott tovább, csak a míg észrevette, hogy nem foglalkoznak vele: erre a kis ficzko újra előlről kezdte a bögést.

A gyereksírásra felugrott az apja, karjai közé kapta és össze-vissza csókolta. Legalább a gyermeke megmaradt neki! Mit törődik ő egyébbel! Itt tartja karjaiban, ölelheti, ajkait fejéhez, gyönyörű szőke hajához szoríthatja, ettől megkönnyebbült, ettől megvigasztalódott.

— Gyurikám, édes kis Gyurikám, drága kis fiacskám — tört elő halkan ajkai közül.

De egyszerre csak hirtelen eszébe jutott, hogy mit is mondott Juli! Igen, igen, hiszen azt mondotta, hogy az ő fiának Limoussin az apja! No de ez már aztán csakugyan hazugság! Ez nem lehet igaz! Ezt el nem hiheti, ebben egy pillanatig sem kételkedett. Ez nem lehet egyéb, mint egyike azoknak a gyalázatos rágalmaknak, melyek csak egy ilyen szemtelen cseléd lelkében születhetnek meg.

— Gyurikám, édes kis Gyurikám.

A kis lurkó, hogy dédelgették, czirógatták, újra elcsendesedett.

Parent érezte a ruháin át, hogyan hatol be testébe a kis gyermek testének melege. Ez szeretettel, bátorsággal, örömmel töltötte el, ez az édes gyermeki meleg megczirógatta, megerősítette, megmentette a lelkét. Kissé eltolta magától a kis fiú fejét, megigazította a haját, hogy atyai szemével jobban megnézhesse. Nézte, nézte, mint a fősvény a kincseit, nézte eszelősen, belerészegedve a gyönyörbe, s csak ezt ismételtette: — Oh én kis fiam, óh kedves Gyurikám!

De egyszerre csak arra gondolt: hátha mégis, hátha hasonlít Limoussinhoz.

Erre valami idegen, kegyetlen, erőszakos, fojtogató jég-hideg érzés vett erőt rajta, azt érezte, egész testében, minden tagjában, mintha egyszerre a velő fagyott volna meg csontjaiban. Oh ha Limoussinhoz hasonlítana, s közben folyton nézte Gyurit, a ki most már kaczagott.

Megdöbönt, zavaros, nekivadult szemekkel nézte, nézte a fiút s azt kutatta, hogy a homloka, az orra, a szája körül, arcának vonásaiban nem akad-e valamire, a mi hasonló Limoussin homlokához, orrához, szájához vagy arcához.

Gondolatai össze-vissza kuszlódtak, mintha csak esztét vesztette volna; a mint a gyermek arcát nézte, az tekintete alatt elváltozott, bizarr, valószínűtlen hasonlatosságok léptek benne előtérbe.

Juli azt mondotta: — Hiszen azt még a vak is látja. Tehát valami meglepőnek, valami eltagadhatatlannak kell ott lenni. De micsoda? De hol? Talán a homloka? Igen-igen, talán. Azonban Limoussin homloka keskenyebb! Akkor hát a szája? De hiszen Limoussinnak körszakálla és bajusza van! Hogyan lehetne hasonlóságot találni a gyermek kövér-kés álla és Limoussin hegyes álla között?

Parent azt gondolta:

— Én nem látom, én nem látok már egyáltalában semmit, zavarban vagyok, most semmit sem tudnék felismerni. Várom kell. Holnap reggel, ha felkelek, holnap kell megnéznem.

Majd meg: — De ha én hozzám hasonlítana, én hozzám! Akkor meg volnék mentve, akkor meg volnék mentve!

S hosszú léptekkel végig ment a salonon, hogy a tükörben vizsgálhassa fia arcát, közvetlenül a maga arca mellé tartva azt.

Karjára ültette fiát, hogy arcaik egészen közel legyenek egymáshoz s nagy izgatottságában egészen fenhangon beszélt: — No bizony, mindkettőnknek egészen egyforma orrunk van, talán egyforma, nem egészen bizonyos, de a tekintetünk, a nézésünk ugyanaz, nem, nem igaz, hiszen Gyurinak kék szeme van. Hát akkor, oh Istenem, Istenem!

Meg kell bolondulnom. Nem is akarom látni! Meg kell bolondulnom.

Messzire menekült a tükörtől, a salon tulsó végébe, ott bele roskadt egy karszékbe, a gyereket egy másikba tette és elkezdett sírni, hangosan, fuldokolva zokogni. Ezt hallva Gyuri, rögtön ő is bömbölni kezdett.

A külső csengő megszólalt. Parent összereszt, mintha golyó járt volna át testét. Így szólt: — No most itt a feleségem! Mit is tegyek most? — S hogy időt nyerjen és hogy legalább a szemeit megtörölhesse, gyorsan befutott szobájába és magára zárta az ajtót. Nehány másodperc múlva egy újabb csengetés zaja még jobban megijesztete. Azután eszébe jutott, hogy Juli elment s a szobalánynak nem szóltak, hogy ha valaki csenget, hát nyisson ajtót. Így most senki sem fogja kinyitni. Mit tegyen? Hát ő ment oda kinyitni.

Egyszerre megjött a bátorsága. Keménynek, mindenre késznek érezte magát. Késznek a tettetésre, késznek a küzdelemre. A borzasztó rázkódtatás néhány perc alatt férfivá érlelte. S azonkívül tudni akarta, kinek a fia a kis Gyuri, ezt akarta tudni egy félénk ember türelmetlenségével s egy jószívű, de elkeseredett ember makacsságával.

Hanem reszketés vett rajta erőt. Mi volt ez? Talán bizony félelem? Igen! Talán bizony még mindig félt a feleségétől? Ki tudja azt, hogy a vakmerőségben mennyi rejlik a felkorbácsolt gyávaságból?

Az ajtó előtt, melyhez félénk léptekkel közeledett, megállt, s hallgatózott, szíve borzasztón, hevesen dobogott; a felizgatott szívdobogásától nem hallott semmit, semmit, csak ezt a hangos, tompa dobogást és a salonban síró Györgynek a zokogását hallotta.

Egyszerre feje felett újra megszólalt a csengő s ettől újra úgy megriadt, mintha mellette felrobbant volna valami; megragadta a kilincset, s lihegve, félájultan kinyitotta az ajtót.

Neje és Limoussin áltak előtte a lépcsőházban.

Az asszony kissé ingerült s a mellett csodálkozó hangon így szólt:

— Hát most meg már te nyitsz ajtót? Hol van Juli?
Parentnek fojtogatta valami a torkát. Gyorsan lélegzett s hiába erőlködött, hiába akart felelni, egy hangot sem volt képes adni.

Az asszony újra kezdte:

— Hát megnémultál? Azt kérdezem, hogy hol van Juli?

Parent dadogva felelt:

— Juli, Juli el-el-elment.

Nejét elfogta a harag.

— Hogyan, elment? Hová? Miért?

E szavakra Parent lassanként visszanyerte önbizalmát s gyilkos gyűlölet töltötte el ezzel a szemtelen asszonynyal szemben, a ki kiegyenesedve állott előtte.

— Igen elment és pedig végleg! Én küldöttem el.

— Te elküldötted Julit? Hiszen akkor meg vagy örülve.

— Igen elküldöttem, mert szemtelen volt, és mert kinozta a gyermekeket.

— Juli?

— Igen, Juli.

— És miben, mikor, hogyan volt szemtelen?

— Épen te rólad nyilatkozott szemtelenül.

— Én rólam?

— Igen, mert az ebéd elromlott, mert te nem jöttél haza idejében.

— Azt mondta, hogy . . .

— Igen, illetlenül beszélt rólad, olyan dolgokat mondott, melyeket nem lett volna szabad mondania, melyeket nem tudtam, nem akartam meghallgatni.

— Miket?

— Fölösleges volna ismételnem.

— De én tudni, hallani akarom!

— Azt mondta, sajnál engem, szerencsétlennek érzi magát miattam, mert nagy baj az, hogy egy olyan ember, mint én, egy olyan asszonynyal él házasságban, mint te, a ki nem pontos, nem rendes, nem gondos, a ki rossz háziasszony, rossz feleség . . .

Ezen közben a fiatal asszony belépett az előszobába, Limoussin is követte, a ki az előbbi egészen váratlanul reá-

szakadt jelenetet szó nélkül hallgatta végig. Az asszony becsapta maga mögött az ajtót, felöltőjét ledobta egy székre s férjével szembeszállva, elkeseredve, a felindulástól hebegve így szólt:

— Mit mondasz? Mit mondasz?... Hogy én, hogy én...

Parent nagyon halavány volt, de visszanyerte csendes nyugodtságát. Így felelt:

— Én nem mondok semmit, édes barátnőm; én csak Juli szavait ismétlem, mert hiszen te tudni akartad azokat; azonkívül figyelmeztetek, hogy én Julit éppen ezekért a szavakért dobtam ki a házból.

Az asszony reszketett dühében, alig tudott magán uralkodni, hogy neki ne essék férjének, ki ne tépje a szakállát, le ne tépje körmeivel a húst arczáról. Férjének szavaiban, hangjában, egész magatartásában jól érezte ő a lázadást, habár megfelelni neki azért nem tudott. Legfőbb gondja volt, hogy valamely egyenesen sértő szóval ő vehesse át a támadó fél szerepét.

— Ebédeltél már? — kérdezte.

— Nem, vártalak.

Az asszony türelmetlenül húzta fel a vállát.

— Elég ostoba voltál, ha fél nyolcz után is vártál reám. Tudnod kellett volna, hogy valami közbe jöhetett, hogy dolgom volt, utaim voltak!...

Egyszerre szükségét érezte, hogy megmagyarázza, mivel töltötte idejét. Kurta mondatokban, fölényes hangon elbeszélte, hogy bútorfélét kellett valahol igen messze kikeresnie, válogatnia, a rue de Rennes-en s hét óra felé hazatérőben találkozott Limoussinnal a Boulevard Saint Germainen. Megkérte Limoussint, hogy legyen lovagja s kísérje el egy vendéglőbe, mert nagyon éhes. Hisz egyedül csak nem mehetett volna be. Itt azután megebédelt Limoussinnal, ha ugyan ebédnek lehet nevezni, hiszen annyira siettek, hogy csak egy kis levest ettek és egy fél csirkét.

Parent egyszerűen így felelt:

— Jól van. Igen jól tetted. Semmi szemrehányást sem teszek ezért!

Erre Limoussin, a ki eddig némán állott, mintegy el-

bujva Henriette mögött. közelebb lépett Parent-hoz s kezét nyujtva, ezt mormogta:

— Remélem, jól érzed magadat?

Parent elfogadta a feléje nyujtott kezét s azt gyengén megszorítva, így felelt:

— Köszönöm, nagyon jól.

De a fiatal asszony, férjének utolsó hozzá intézett szavaiból, megragadott egy szót:

— Nem teszel szemrehányást? Hogy' mersz egyszerre szemrehányásról beszélni? Úgy beszélsz, mintha valami szándékod volna!

Parent mentegette magát:

— Dehogy van, dehogy. Egyszerűen csak azt akartam mondani, hogy a te késésed miatt egy cseppet sem voltam nyugtalan, s hogy ezt épen nem rovom fel neked bűnül.

Az asszony végig nézett rajta s ürügyet keresve a veszekedésre, így szólt:

— Az én késésem! úgy beszélsz, mintha már egy óra volna éjfél után, vagy mint hogyha legalább is házon kívül töltöttem volna az egész éjszakát.

— Dehogy, édes barátnőm. Csak azért használtam ezt a szót, hogy késés, mert hamarosan más nem jött a nyelvemre. Fél hétkor kellett volna hazajönnöd és te fél kilenczkor jössz. Ezt csak szabad késésnek neveznem. Hanem én igen jól megértettem okaidat és épen nem csodálkozom. De láthatod, hogy még sem használhattam más szót ebben az esetben.

— Hát akkor miért mondtad úgy, mintha azt értetted volna alatta, hogy nem aludtam idehaza, hanem a kedvesemnél!

— Dehogy, dehogy.

Az asszony látta, hogy férje mindenben engedni fog s be akart menni a szobájába, mikor észrevette Gyurit, a ki a földön sirdogált. Ekkor csodálkozó arcczal kérdezte:

— Hát a kicsinek mi baja?

— Mondtam már, hogy Juli goromba volt hozzá!

— Mit tett vele az a vén szipirtyó?

— Oh majdnem semmit. Kissé megtaszította s a gyerekek elesett.

Az asszony látni akarta gyermekét és az ebédlőbe sietett, a hol egyenesen az asztal tűnt szemébe; törött poharak és üvegek voltak azon, egy tele üvegből az abroszra folyt a bor és a sótartók fel voltak döntve.

— Hát ezt a pusztítást ki vitte végbe?

— Juli, a ki . . .

De már erre dühössen vágott szavába az asszony:

— Ez már mégis csak sok! Juli minden rosszat mond rólam, üti a fiamat, töri, zúzza a holmimat, felfordítja a házamat s úgy látom, hogy te mindezt egész természetesnek találod!

— Dehogy, dehogy, hiszen épen ezért küldtem el Julit!

— Igazán? Elküldted? Le kellett volna csukatnod! Ilyen esetben rendőrt kell hívni!

Parent hebegni kezdett:

— De édesem, ezt igazán nem tehettem, nem is volt rá okom. Valóban igen nehéz helyzetben voltam.

Az asszony végtelen megvetéssel vont vállat:

— Látod, te csak nem tudsz megváltozni, te mindig csak olyan tedd-ide-tedd-oda ember maradsz, olyan mihaszna, semmi ember, a kinek sem akarata, sem szilárd elhatározása, sem energiája nincsen. Képzelem, mi mindent vághattott a szemed közé az a te drága Julid, hogy mégis ki dobta. Jaj de szerettem volna, csak egy perczre, csak egy rövidke perczre itt lenni!

Kinyitotta a salon-ajtót és Gyurihoz sietett, felemelte, karjaiba szorította és megcsókolta:

— Gyurikám, mi bajod van kicsikém, édes kis cziczám, édes kis bogaram?

Hogy az anyja czirógatta, Gyuri szép csendesesen hallgatott. Erre anyja újra megkérdezte:

— No hát mi bajod van?

Gyuri azt felelte, a mit ijedségében látni vélt:

— Az a csúnya Juli megverte a papát!

Henriette meglepetve fordult férjéhez. Majd borzasztó kedve támadt nevetni az egészen. Ez nagyon meglátszott

szemeiben. Finom arcza megremegett, ajka felhuzódott, orrczimpái reszketni kezdtek s végre jókedvű, egészséges, csengő, a madár énekéhez hasonló kaczagás tört elő ajkai közül. Rövid, szaggatott szavak csúsztak ki szép fogai közül, melyek gonoszságukban szegény Parentnek úgy fájtak, mintha mindegyik a húsát tépte volna: Ah, ah, hát megverte a Juli! ah, ah, ah, de milyen furcsa is ez! Hallja Limoussin, Juli megverte az uramat! Ez már igazán furcsa lehetett! Juli megverte!

Parent tovább hebegett:

— Dehogy, dehogy. Hisz ez nem igaz! Nem igaz! Inkább én vágtam őt az ebédlő asztalhoz, olyan erővel, hogy majd fellökte az asztalt, a gyermek rosszul látta. Hiszen én vertem meg Julit, nem ő engem!

Henriette így szólt fiához:

— No hát mond csak még egyszer kis fiam, úgy-e Juli verte meg a papát?

Gyuri így felelt:

— Igen, Juli verte meg a papát!

Azután hirtelen más gondolata támadt, s így szólt Parentné:

— Úgy-e, ebédelt már a kis fiú? Nem ettél még semmit kicsikém?

— Nem, mamám.

Erre aztán dühösen férjének támadt az asszony:

— Te igazán meg vagy bolondulva, már fél kilenczre jár az idő s a gyermek még mindig nem ebédelt!

Parent mentegette magát; borzasztóan felizgatta ez a jelenet és ez a kimagyaráztatás, a mitől egész életének boldogsága omlott össze.

— Drága barátnőm, hiszen reád vártunk. Értsd meg, nem akartam nálad nélkül ebédelni. Minden pillanatban azt hittem, hogy megérkezel, hiszen mindennap... elkésel az ebédől...

Az asszony levette fejéről a kalapját s egy karosszékre dobta. Majd ideges hangon így szólt:

— Igazán türhetetlen, hogy az embernek mindig olyan gyámoltalanokkal van dolga, a kik semmit meg nem érte-

nek, maguktól semmit ki nem találnak, egyedül semmit sem tudnak elvégezni. Így hát, ha éjfélig nem jöttem volna haza, a gyermek éjfélig sem kapott volna enni. Mintha lehetetlen volna azt megérteni, hogy ha már elmúlt fél nyolcz és én még sem vagyok itthonn, akkor valami akadály tartóztatott úgy fel hogy el kellett késnem.

Parent érezte, hogy mindjárt kitör belőle az elfojtott düh és reszketni kezdett, de Limoussin közbe vágott s így szólt a fiatal asszony felé fordulva:

— Kedves barátnőm, most az egyszer igazán nagy tévedésben van. Parent nem tudhatta, hogy ennyire megkésik, hiszen ez soha sem fordult elő. Aztán meg, ha egyszer elküldte Julit, hát hogyan oldhatta volna meg jobban a kérdést.

De Henriette magából kikelt arcczal így felelt:

— Már pedig most is egyedül kell neki a kérdést megoldania, mert én ugyan nem segítek neki. Boldoguljon, a hogy' tud.

S ezzel faképnél hagyva őket, berontott szobájába. Már azt sem tudta, ebédelt-e a fia vagy sem.

Erre Limoussin egyszerre buzgón a dologhoz látott és elkezdett a barátjának segíteni. A törött edényneműt összeszedte és kivitte a konyhába, helyére tette a terítéket, felültette a kis fiút a magas gyermek-székre, Parent pedig elment a szobaleányért, hogy jöjjön felszolgálni.

A szobalány csodálkozva jött be, mert semmit sem hallott a történetből. Gyuri szobájában dolgozott s oda nem hallatszott be semmi.

Azután behozta a levest, az ürösültet, mely egy kissé el volt égetve és a burgonyapürét.

Parent leült kis fia mellé, lélek nélkül, alig tudott gondolkodni, úgy megzavarta ez a nagy katastropha. Megetette a gyermeket, megpróbálta, hogy maga is egyék; összevágta a húst, megrágta s erőszakkal nyelte le, mintha a nyeldeklője megbénult volna.

Majd lassacskán örült vágya támadt, hogy Limoussin arcát apróra megvizsgálja. Limoussin szemben ült vele s

kenyérbélből golyócskákat gyurogatott. Látni szerette volna, vajon hasonlít-e Gyurihoz. De szemeit nem merte reá emelni, csak hosszabb tusakodás után határozta el magát erre. Mereven megbámulta ekkor Limoussinnek oly jól ismert arcát. Most jutott eszébe, hogy eredetileg még soha sem nézte meg alaposan, annyira közömbös volt iránta, bánta is ő, hogy mikor mit gondol Limoussin. Rövid időközben egy-egy vizsga tekintetét vetett erre az arcra, hogy a legelmosódottabb vonalat, a kifejezésben a legjelentéktelenebb vonást is jól megismerje és azután rögtön fiára nézett, mintha csak az evését akarná ellenőrizni.

Örökösen ezek a szavak zúgtak fülében: Gyuri atyja, Gyuri atyja! Gyuri atyja! Szívének minden dobbanásával ezt vélte hallani. Igen, talán ez az ember az ő fiának, az ő kis Gyurikájának az apja, talán ez az ember az, a ki az asztal másik oldalán csöndesen, nyugodtan ül vele szemben. Parent abbahagyta az evést, nem volt képes enni. Egész belsejében vad fájdalom dult, majdhogy el nem kezdett bömbölni, szerette volna a földre vetni magát, a butorokat tépni, kést szeretett volna ragadni, hogy a hasába döfje. Ettől megkönnyebbült volna: legalább vége lett volna az egésznek.

Mert hát hogyan éljen ezentúl? Lehetetlenségnek látszott előtte az élet; hogy ő reggel felkeljen, az étkezések alkalmával egyék, kijárjon és sétáljon az utcán, este lefeküdjék és éjjel azzal a gondolattal aludjék, hogy «Limoussin az apja, Limoussin az apja az én Gyurikámnak.» Nem, arról szó sem lehet, hogy elegendő ereje legyen akár csak ahhoz is, hogy egyetlen lépést tegyen, hogy felöltözzék, hogy valamire gondoljon, hogy valakivel beszéljen. Minden napnak minden órájában, minden órának minden percében csak ezt kérdezné önmagától, csak ezt kutatná, ezt a rettenetes titkot akarná megtudni, kitalálni, csak erre a borzasztó kérdésre akarna feleletet kapni! És a kicsikére, az ő drága kis fiára, nem nézhetne soha a nélkül, hogy azt a hallatlan fájdalmat ne érezze, a nélkül, hogy ne érezze, mint markolja, tépi és szaggatja az egész belsejét ez a kétség, oly kinokat okozva neki, mintha csontjaiból

izzó tüvel szedegetnék ki lassacskán a velőt! És ő neki itt kell élnie ezentúl, itt, ebben a házban, e mellett a gyermek mellett, a kit szeret és a kit gyűlöl egyidejűleg. Oh biztosan avval fog a dolog végződni, hogy meggyűlöli szerénykét. Micsoda gyötrellem! Ha biztosan tudná, hogy Limoussin a gyermek atyja, talán még belenyugodhatnék a szerencsétlenségbe, talán még lecsillapodhatnék fájdalma, melyet e csapás felett érez. De azt nem tudja kibírni, nem tudja elviselni, hogy a dologban ne lásson tisztán!

Hogy kétségben maradjon, hogy folyton keresse az igazságot, hogy folyton szenvedjen s e mellett minden perczen ölelgesse, csókolgassa a gyermeket, a más gyermekét, sétáljon vele a városban, ha fáradt, karjaiban vigye, folyton érezze finom hajának gyengéd czirógatását, hogy imádja ezt a gyermeket és folyton azt gondolja: «Hisz ez talán nem is az én gyermekem.» Akkor még jobb lenne talán, ha sohase látná, ha elvesztené szemei elől, ha elszakadna tőle, ha elmenekülne előle, messze, messze tőle, úgy hogy még hirt sem hallana róla, soha, sohasem.

Az ajtó nyilott; Parent-t a zaj felrezzentette töprengéséből. Felesége lépett be.

— Éhes vagyok, — mondotta, — maga nem éhes, Limoussin?

Limoussin határozatlanul így felelt:

— Igen, igen, én is éhes vagyok.

Az asszony visszahozatta az ürösültet.

Parent azt kérdezte magától: Vajon igazán ebédeltek-e? Vagy talán azért késtek el, mert szerelmes légyottjukon megfeledkeztek az időről?

Az bizonyos, hogy mindketten farkas étvágygyal ettek.

GUY DE MAUPASSANT után, francziából

PERNESZI GYULA.

A SZOBOR BESZÉL.

Rimaszombat, 1911, június.

Áll a szobor magas talapzaton,
Hozzám beszél, figyelve hallgatom:
«Isten hozott, te régi hű barát!
Gondoltam én itt is gyakorta rád,
Itt, hol sok év előtt szülő hazám
Porondján érez-alakká változám,
Halott érczczé, de melyben nincs kihalva,
Él s működik még szellemem hatalma.

A gyors idő folytát szemlélem itt:
Árján viszi a lét küzdelmeit.
Hulláma föl-fölhág, meg' visszahúll,
Igy foly örökké változatlanúl.
Ezt tükrözi, bármint tekintem is,
Rég-rég lezajlott földi éltém is;
De mindarról, mit így látok, vagy érzek,
Senki másnak, csupán neked beszélek.

Mily élet volt az!... te jó ismeréd
Örömeit, fájdalomma tengerét,
A gyötrött szívet, a tarolt mezőt,
Melyre dísz csak képzelmem fénye szőtt:
De most már, íme lásd, köröskörül
Lábam alatt virágszőnyeg terül.
Tövissei mind eltűntek előlem,
Mert hű valék, mert szobor lett belőlem.

Éjféli csendben jó egy pillanat,
Zendülni hallok néma lantomat;
Balzsam volt egykor bűbájos szava,
Midőn sebekből vérezett a haza:
Most a multat felejtí a jelen,
Új hangok mellett régi küzdelem,
Lázás erők egymásra törve forrnak;
Oh! mondd, nem jobb-e itt állnom szobornak?»

LÉVAY JÓZSEF.

SZEMLE.

A műegyetemi otthonról.

Rados Gusztáv, a műegyetem ez idei rectora, tanév-megnyitó beszédében fontos egyetemi szükségletre hívta föl a figyelmet. Technikus-otthon alapítását pendítette meg, három-négy-száz műegyetemi hallgató befogadására.

Az eszme életrevaló. Culturánkra nézve új egyetem alapításánál nem kevésbé fontos a meglevőknek fejlesztése, hatásuknak biztosítása. Rados Gusztáv terve csak első tekintetre látszhatik jótékonyági színezetűnek; voltaképeni célja az ifjúságnak szorosabb kapcsolata az egyetemmel, ezzel az egyetem hatásának erősítése, a növendékek jobb kiképzése.

A terv megvalósítására most van itt a legjobb időpont. Az új műegyetem körül csak most van alakulóban egy új városrész, a lakás ott kevés és drága, diákoknak való nem is igen van; a műegyetem hallgatói tehát az alma matertől és könyvtárától távol, a pesti oldal félreeső utcáinak olcsó lakásaiban húzódnak meg, sokszor csapatostul egy-egy szobában. Szükség van tehát a technikus-otthonra. Viszont az inkább valószínűsíthető meg most, midőn még lehetséges volna ott tereket, kerteket alakítani, mint ha e városrész már kiépült. E környék a Duna partján, a budai hegyek s a Kamara-erdő közelében, egészséges fejlődést ígérne a magyar ifjúságnak. Ez előnyökre gondolható Kőnig Gyula, midőn a harmadik egyetem székhelyül Gödöllő-féle városkát ajánlott az egyetemalapítás dolgában tartott tanácskozáson.

Hogy mit jelent, kivált serdülő korban, a tiszta és egészséges lakás, arra nem szükség sok szót vesztegetni. Ez tartja fenn az egészséget, fejleszti az érzéket a csín és tisztaság iránt s ezzel okos és olcsó igényre szoktat, melyet jóformán költség nélkül, az ember némi gondjával kielégíthetni. A tiszta és csinos otthon a kávéház s egyéb haszontalan időtöltés ellenszere, melyet nehezebben ejt útjába a fővárosi élet sok csábítása.

Az egészség s erkölcs óvása mellett mérhetlen haszna volna ez intézménynek a tanulmányok tekintetében. Itt nyilván olcsó volna a lakás s ezzel megkönnyítené az egyetemi ifjúság életét, fölszabadítva a szegénysorsú növendékeket az életfentartás túlságos gondja alól, mi sok idejüket vonja el a tanulástól. Ez intézmény épen a legtörekvőbb diákokat, a szegénysorsúakat mentené föl az alól, hogy az élet rabszolgái gyanánt kettős robotra, az életfenntartás és tanulás munkájára legyenek ítélve; a helyett nyugodt ifjúságot s későbbre derűs emlékeket ajándékozna nekik.

A tanulmány sikerére nézve az sem közömbös, hogy ez otthon az egyetemet a diák élet központjává tenné hivatal helyett, az egyetem és könyvtára közelében állván. Az ifjúság együttélése, otthon is közösen végzett tanulmányaik szintén csak javukra válnak.

Ez intézettel a műegyetem kiküszöbölné a maga köréből a diák-nyomort, annál is inkább, mert a tervezett otthon kiegészítő részét, mint a Mensa Academica, már megoldotta, a mennyiben növendékei ötvenkét fillérért kapnak ebédet falai között.

Ily intézményekre az egyetemi oktatás sikerének égető szüksége van; bárcsak minden egyetem oldalán létesülne ilyen intézet. A kísérleteken már túl vagyunk. Az Eötvös collegium, mely hasonló eszközökkel középiskolai tanárjelöltek jobb tudományos nevelését kívánja elősegíteni s így a tudomány egyetem bölcsészeti karához csatlakozik olyanformán, mint a műegyetemhez a tervezett otthon, már fennállásának első éveiben éreztette jó hatását. Hasonló czélt szolgál a Tanítók Háza, mely tanítók fiainak nyújt olcsó, részben ingyenes ellátást főiskolai tanulmányaik ideje alatt. Ez intézmények a külföldön dívó s nálunk is terjedő internatusok s a még régebbi convictusok átvitelei a középiskoláéból a felső oktatás körébe.

Külföldön sokkal nagyobb számú és többféle ily intézet virágzik, különféle, szigorún megszabott czélok szolgálatában. Midőn Rados beszédét tartotta, az időtájt jelent meg a *Deutsche Rundschau*ban egy francia egyetemi alapítvány ismertetése. A Fondation Thiers ez, melyet a nagy történetíró emlékére 1882 ben alapított özvegye s ennek húga, Thiers sógornője. A németek váltig hangoztatják, hogy Fichte sürgette először a tudomány leendő munkásainak anyagi gondoktól való fölszabadítását s számukra külön intézetek berendezését, hol ,szakmá-

jukban művészekké fejlődhessenek. Az eszmét azonban az említett alapítvány valósította meg először 1892-ben.

A külföldi városokban fennálló művészeti s régészeti intézetek mintájára oly ifjak számára kívánt Párisban otthont teremteni, a kik tudományos kutatásra adják magokat. A Fondation Thiers élvezői már egyetemet végzett fiatal emberek; a doctoratust az Institut de France által kitűzött pályakérdés díjnyertes megoldása is pótolhatja. Összesen tizenöt hely van az intézetben; évenként öt új tagot vesznek fel; kétharmadrészüik tovább is ott marad, hogyha haladásukat egy-egy tudományos dolgozattal igazolták. Az ily művek külön sorozatban látnak napvilágot; eddig tizenhét ily kötet jelent meg.

Az intézet évi jövedelme 150,000 francra rúg. Az intézet tagjai korlátlan szabadság mellett teljes ellátást élveznek a Bois de Boulogne bejáratához közel, a Rond-point Bugeaud-n álló palotában. Mindenkinek egy háló- s egy dolgozószobája van, közös salonok s tornaterem mellett. A könyvtár Thiersnek hét-ezernyi kötetét őrzi, tele az ő jegyzeteivel; azonfelül ajándékok útján is gyarapodott. Az alapítvány jövedelmének erre szánt részéből főkép bibliographiai műveket vásárolnak, melyek útbiztatást nyújtanak a további kutatásra. Minden egyes tag havonta 100 franc zsebpénzt hűz, az intézetből való kiléptekor pedig 1800 francot kap tanulmányútra.

Az intézetet az Institut egy tagja igazgatja, ki ott is lakik. Most a philosophus Boutroux az. (Fizetése 20,000 franc.) Mellette egy tanács áll, az Institut négy tagjából, kik havonként összegyűlnek; különös gondot fordítanak arra, hogy az intézet tagjai közt a tudománynak lehetőleg minden ága képviselve legyen. Ez által a bűvárokodók egyoldalúságát akarják elkerülni s bizonyos kölcsönhatásra törekednek a különböző szaktudományok közt.

Mennyire felel meg céljának az intézet, mutatja az, hogy tizenkilencz éves fennállása alatt tizennégy növendékéből vált egyetemi tanár.

Boldog ország, a hol kiváló emberek emlékét így örökíti meg a kegyelet, a hol ily okosan s ennyit áldoznak egyesek is a culturáért!

Az érzék nálunk sem hiányzanék. Semsey Andor nagy alapítványa óta is sokat tett, legutóbb Katona Lajos könyvtárát vásárolta meg az Akadémia számára; Hieronymi Károly nagybecsű szakkönyvtára a vallás- és közoktatásügyi minister gon-

doskodása folytán legjobb helyére, a műegyetem könyvtárába jut. Emmer Kornél végrendeletében budai palotáját a philologia bűvárainak czéljaira szánta.

Sajnos, nem lehet azzal érvelnünk, a mivel Berlinben Riehl érvelt a tanár-seminarium mellett egyetemi beszédében tavaly: «A nemzet meggazdagodott és a gazdagság kötelez».

v.

A Liszt Ferencz emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Culturéletünk emlékeinek tára, a Magyar Nemzeti Múzeum a való étellel mindig fenntartván az összeköttetést, most a Liszt-ünnepélyek alkalmából egy kis kiállítást rendezett nagy hazánkfiára vonatkozó anyagából, hozzá fűzven ehhez még a Történelmi Képcsarnokban, illetőleg a Szépművészeti Múzeumban lévő metszeteket, rajzokat és képeket. E válogatott gyűjtemény a kupolacsarnokban s ennek két oldaltermében nyert elhelyezést.

A kupolacsarnokban a Strobl Alajos szobrásztanár mintázta Liszt mellszobor főszmásolata vonja magára a belépő figyelmét, míg a falak mentén körül nyolcz Liszt-arczkép van festőállványokon elhelyezve. Közöttük a legérdekesebb az a francia vízfestmény, mely az ifjú Lisztet egész alakban ábrázolja. E kép nemcsak vonatkozásánál fogva becses, hanem mint festmény is lebilincselő. Kriehuber, a szorgalmas rajzoló kőrajzain kívül — közöttük a híres «Une matinée chez Liszt» kettedrét alakban, színezve — a pompás Barabás-féle arczképnek fényképe is ott van (eredetije a római kiállításra küldetett).

A jobboldali teremben a hangjegykéziratokon s néhány festményen kívül a szorosán vett emléktárgyakat látjuk. Mindezek előtt szemünkbe ötlük egy régi zongora. Billentyűzete a maihoz képest éppen fordított színezésű, a nyolczad öt kiemelkedő billentyűje fehér, a nyolcz pedig fekete. E zongorán tanult Liszt gyermekkorában. A Magyar Nemzeti Múzeumnak özv. gróf Széchenyi Imréné gróf Sztáray-Szirmay Alexandra ajándékozta, ki a zongora hitelességére nézve a Múzeum igazgatóságához intézett levelében így nyilatkozik: «Egy Doborján vidéki úriember — ösmervén azon baráti köteléket, mely családunkat Liszt Ferenczhez fűzte, — kedveskedett nekünk ezen zongorával, melyre Liszt Ferencz, azt itten meglátván, egész határozottsággal reá ismert». Az eredeti hangjegykéziratok között becsben első helyen áll a *Faust-Sympho-*

niának zenekari vezérkönyve. Nem kevésbé fontosak a Rákóczi-induló különféle változatai. Továbbá megemlítendők *Via Crucis*-ának (=14 statió) magánhangra, karra és orgonára írt zenéjének hangjegyei, mely eredeti kéziratban van meg. Nyomatásban e mű nem jelent meg, csupán egy második példánynak a weimari múzeumban való létezéséről van tudomásunk. Hogy azonban a *Via crucis*nak Budapesten leendő előadása tervbe volt véve, mutatja az orgonaszólam első lapjára írt eme feljegyzés: Für den Regenschori Engesser. Tudjuk, hogy Engesser Mátyásról, a templomi karmesterről van szó, ki korának egyik kitűnő zenésze volt s Lisztnek buzgó, tettekrekés híve. Valóban kár, hogy nem tudjuk (eddigelé), miért nem került előadásra nálunk ez a mű.

Az egyik szekrényben ott látjuk ama díszkardot, melyet 1840-ben január 4-én ajándékoztak a nemzet nevében Lisztnek. Felette a pápától kapott botot látjuk. Még egy XVII. századi forgó és u. a. századi násfa mutatnak hazai forrásra. Azon nagy ezüst hangjegytartó alján, melyet pesti és bécsi tisztelőitől kapott, e két város minden, az előkelő társasághoz tartozó tagjának neve be van vésve. [A középen Lisztnek haut-relief arcképe a Bovy-féle érem után, alatta egy mezőben Budapest és Bécs látképei.] Arany- és ezüstkoszorúk, emlékül kapott arany-, ezüst és üvegpohár, ezüst tintatartó és szivartálca, csengetyűs tornyocska (Scitovszky primás ajándéka) és fényes kiállítású oklevelek egészítik ki e sorozatot. Munkácsy Mihálynak Liszt-portraitja, Kaulbach arcképe s még néhány arckép, közöttük Liszt Ádámnak, Ferencz atyjának képe van e teremben. Külön ki kell emelni még a Lehmann-féle remek arcképnek Madarász Viktor által 1865-ben készült pompás másolatát. E kép eredetije Olliviernek, Liszt vejének tulajdona volt, s a párisi commune dühöngéseinek esett áldozatul.

A baloldali terem leveleket, nyomtatványokat s graphikai lapokat tartalmaz. Liszt sajátkezű levelei öt üveges fiókban vannak kitéve. Csoportosításuk lehetőleg időrendben való, de ezen belül rokontárgyúak összekerültek. A sorozatot megnyitja egy Jassyból 1847 január 16-án írt levele, melyben magyarországi útjáról emlékszik meg igen lelkes szavakkal s megfogadja, hogy minden igyekezete az lesz, hogy Magyarország egyszer büszke lehessen reá. Bezárja az Erkel Ferenczhez 1885 márczius 14-én írt levele, melyben az *István király* premiéréjéhez küldi szerencsekívánatait. S e két határponton belül vannak amaz érdekesnél érdekesebb levelei, melyekben varázslatos egyéniségének

sokoldalúságában mutatkozik be. Ismételten bizonyosságot teszen magyarsága mellett, a szerzeményeiről ír, a zongorázásról beszél, tiltakozik személyének a politikába való bevonása ellen stb. Egy fiókban róla írott levelek vannak, íróik: Doppler Ferencz, Grillparzer, Palotásy János, Reményi Ede, báró Augustus Antal. Érdekes sorozat van a régi hazai lapokból összeszedve: *Pressburger Zeitung*, *Ofen-Pester Zeitung*, *Spiegel*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Athenæum*, *Honművész* stb. A kevés megmaradt műsor közül a legérdekesebbek egyike az 1840 január 11-én a pesti conservatorium létesítendő alapja javára rendezett hangversenyé. Magyar és nem magyar zeneszerzeményeinek első nyomataiból összeválogatott sorozat egészíti ki a nyomtatványok csoportját.

A graphikai lapokból természetesen a könyvnyomtatás túl-nyomó többség, míg a rajz, aczélmetszet ritkább. Négy kréta ill. sepia rajz, Leprince kőrajza 1824-ből, Deveria kőrajzai s a *Voleur* arczképe francia, a többi túlnyomólag Kriehubertől való. A magyarokat Perlaska, Tyroler és Rippl-Rónay metszetei képviselik, ugyancsak Kriehuber rajzolta meg Lisztet magyar ruhában is. Caricaturák sem hiányoznak, ezek is francziák. A *Miroir drolatique* Lorenz kőrajzát adja. A krétarajzban lévő két gúnykép közül az egyik a C dur symphoniát ábrázolja: pan! pan! tzin! tzin! patatzin! stb. A magyar caricaturákból csak a *Borsszem Jankó* 1869. évi arczképe van bemutatva, a «kard» ezen sem hiányozhatik.

E kiállítás tisztán museális anyagból oly sorozatot mutatott be, mely minden irányban rávilágít Liszt kiváló egyéniségére s míg egyrészt hozzájárul Liszt jobb megismertetéséhez közöttünk, addig másrészt tanuságot teszen arról, hogy Liszt megbecsülésében sem állunk hátrább más nemzeteknél, s elmondhatjuk ma is az 1839. évi üdvözlő verssel:

Liszt Ferencz, a honod büszke reád!

d'I. K.

Suzanne Desprès.

Ismét itt volt a jeles francia művésznő, kinek látása különösen alkalmas arra, hogy eltűnjünk a művészi hivatások sorsán. A párisi színpadok csillagain mintha különösen nyilvánvalóvá akarta volna tenni a szerencse istennője szeszélyességét, királynőket teremtve máról holnapra azokból, kikre különben az életnek legsilányabb prózája, sőt nyomora várt... Tegnap még útszéli korcsmában konyhaszolgáló, — ma fényes diadaloktól elkényeztetett opera-diva. Tegnap még éhező-fázó félárva, kit mosóintézetbe kényszerítget anyja, — ma a Théâtre Français-ben Racine antik hősnőinek eszményi megtestesítője... Tegnap még senki, semmi: ma Mlle Delna és Mme Segond-Weber... Ilyen sors jutott osztályrészül Suzanne Desprèsnek is...

Egy párisi szegény vasúti gépésznek volt leánya. Miként Mme Segond Weber, ő is az által ébredt hivatásának tudatára hogy az elemi iskolában verseket szavaltattak vele. Tizenöt éves korában egy fillér nélkül elszökött hazulról és a boulevard-színházaknál színésznőnek próbált beállani, de még statisztának se vették fel, mert rútúnak és ügyetlennek találták. Suzanne Desprès nem csüggedt. Egyéb mostohaságért azzal kárpótolta őt a természet, hogy gyönyörű idomokkal és pompás termettel ajándékozta meg. Ebbeli adományait értékesítette tehát, mert élnie kellett. Festőkhez szegődött modellül, actnak ülve, hogy mint Dianát vagy Vénust örökölték meg szép testét. Végre megismerkedett a merész újítások színházának, az Oeuvreinek igazgatójával, Lugné-Poëval, ki felfedezte benne a tehetséget. Ez Wormshoz, a Théâtre Français ünnepelt színészéhez, a Conservatoire kitűnő mesteréhez vitte őt. Egy évig volt növendéke a színképezdének, honnan a legnagyobb kitüntetést elnyerve távozott. Aztán az Oeuvre kis közönsége előtt játszott Ibsen-szerepeket. Hasztalan kopogtatott a rendes nagy színházaknál. Türelmetlensége már oly fokra hágott, hogy az igazgatóknak ingyen ajánlkozott valamely főbb szerep eljátszására, mindössze két francot kért omnibusra. Így sem akartak róla hallani. Végre a Gymnase szerződtette, a hol 1898 áprilisban teljesült lelkének hön sóvárgott vágya: egy nagy szerepet alakíthatott, még pedig nem kisebb nevű írónak, mint Lemaitrenek művében, a *Legidősbik testvér*ben.

Az utolsó napon minden reményét megsemmisülés fenyegette, mert közvetlen a première előtt vissza akarták venni tőle

a szerepet. De ő kétségbeesésében olyan szilaj dühöngést vitt véghez, annyira komolyan fenyegetőzött öngyilkossággal, hogy kénytelen-kelletlen nála hagyták. Eljátszta és egyszerre híressé lett, szerencséje meg volt alapítva. Sarcey ez elismerő szavakkal tüntette ki. «Egy fiatal művésznő, kit az Oeuvre-színháznál Suzanne Auclairé név alatt ismertek; Mlle Suzanne Desprès játszta ezt a szerepet első felléptéül». Egy sokat mondó szót «vérbeli színésznőre vallón» ejtett ki. «Nincs benne még hajlékonyság és gyöngédség, de elejétől végig lankadás nélkül játszta meg ezt a complex, nehéz és teljesen nuanceokból álló szerepet. Ez a debut nagy tisztességére válik». Lemaitre maga, ki akkortájt a *Revue des deux Mondes*-ba írt színi kritikákat, így nyilatkozott róla, a szereplő személyekről szólóban: «Csak egyet választok ki külön e névsorból és pedig azért, mert először lépett fel, Mlle Suzanne Desprès, a ki őszinte és megható Lia szerepében és máris figyelemre méltó színésznő.» E szűkszavú, hideg dicséretből úgy látszik, hogy Lemaitre nem volt felettébb elragadtatva. Nem így a közönség. Brisson következőleg emlékezik vissza e debutre: «Ezt a leányt (a legidősbet a családban), a kinek ifjúsága a háztartás apró-cseprő gondjai közt tűnt tova, a ki mindig másokért áldozta fel magát és magával sohsem törődhetett, ezt a lágyságból és mélabúból álló alakot Suzanne Desprès elfeledhetlen vonásokkal ruházta fel. Maga volt az a lény, kiről a szerző álmodott. Mikor szívében felébred a szenvedély, mikor észre veszi, hogy ő is képes szerelmet kelteni, ámulása elragadó. Viszont a haragban és felháborodásban olyan erőt, olyan vadságot fejtett ki, a mely magával ragadta a nézőket. Ez este Mlle Suzanne Desprès örökre megnyerte a közönség bámulatát». Valóban ha a darab oly számos előadást ért meg egy huzamban, ezt részben Lia ábrázolójának is köszönhető.

A Gymnasetól Antoine szerződtette a maga színházához, hol Curel és Brioux darabjaiban játszott. 1902-ben végre a Théâtre Françaisba vonul be, hol Briouxnek *Petite Amie*jét adja. Doumic üdvözölte a *Revue des deux Mondes*-ben, mint olyan művésznőt, a ki már más színpadokon bebizonyította tehetségét. «Elégge ismereteseek — írta — intelligenciájának kiválóságai, szilaj és izmos játéka.» De hozzá kell alkalmazkodnia az új kerethez és le kell mondania egy szenvedéssről, a természetesség túlzásáról. Erre majd némi gyakorlat és néhány classikus szerep képesíteni fogja. Desprèsnek lelke mélyén valóban ott is lappangott a classikus hősnők játszásának vágya. Még ugyanazon évben már a

képzeltető legmerészebb feladatra vállalkozik, és hogy arra vállalkozni engedte őt a legelső francia színpad, ez a tény már egy-maga tehetségének nagyrabecsülésére vall. Racine *Phædráját* játsza el. Az első felvonás után hévvel tapsolták, de aztán nagyot csökkent a tetszés, úgy hogy végül az egészen mellékes szerepet játszó Sylvain mellett rendezhetett tüntetést a Desprès-ellenesek pártja. Faguet Emil ez alkalomból behatóan elemezte a művésznő egyéniségét. Hadd összegezzük itt e bírálatot, a legszigorúbbat, melyet Desprèsről eddig írtak. Látni fogjuk hogy a legszigorúbb kritika is talált e legkevésbé szerencsés vállalkozásnál is jelentős fényoldalakat az árnyoldalak mellett. Megítélhetjük egyuttal Faguet szavaiból azt is, mennyire tévednek azok, kik szerint — mint többektől hallottuk és mint tán egyes lapjaink is írták — Desprès inkább csak afféle tournée-művésznő volna, kit nem annyira hazája, mint a külföld becsül nagyra.

Mme Suzanne Desprès arra a «vakmerő kaczerkodásra» szánta el magát, hogy eljátszsa *Phædrát*, a mi pedig nem tartozik szerepkörébe. Kudarczot vallott vele, de e kudarcz csak rendkívüli hasznára válik a közvéleményben, mert általa csak nőtt és bebizonyította, hogy «elég nagy művésznő arra, hogy rendkívül érdekes lehessen az egész színirodalomnak legnehezebb szerepében, abban a szerepben, mely a legtávolabb áll mindazoktól az eszközöktől és mindazoktól a tehetségektől, melyekkel ő rendelkezik». Kudarcza különben is «egészen telve szépségekkel és részleges sikerekkel». Az említett szerephez nem talál «kevésbé tragikus és felette modern arcza»; aztán nincs megfelelő antik szépsége sem. Egész testtartásában «valami plebejusi erélyesség és erő van» inkább, mintsem *Phædrához* illő «bágyatag, összetört, elaléló báj». Hangja pompás, teljes, szilárd és hajlékony, de népies intonatiók nyomaival, itt-ott némi párisias orrhang-használattal. Articulációjában is akadnak tökéletlenségek: az sz hang kiejtése nála valami keveset az s felé hajlik; éppen e selypítését tudva óvakodik a verseket gyorsan mondani, még ott is, a hol ez múlthatatlanul szükséges, úgy hogy ezáltal tönkre teszi Racine némelyik bámulatos jelenetét. Mindez akadályokon kis híja, hogy nem diadal-maskodott erejével és ügyességével. «Nincs benne előkelő méltóság, de van megható nemesség; nincs benne költőiség, de legalább jelzi a szerep költői részeit. Mindenekfelett pedig intelligens és mindent megértet. Nem indított ugyan meg, de nincs a szerepnek egyetlen egy, bár még oly könnyed intentiója, melyet ne fogtunk volna fel, még pedig olyannak, a milyen.» Igazán

kitűnő tudott lenni helyenkint: Sarah Bernhardt harminczas éveire emlékeztetett, pedig a Sarah akkori Phædrájához fogható művészi érzéklést soha senki sem nyújtott. És épen intelligenciája következtében a szerepnek addig elmosódott részei domborodtak ki nála első sorban; a hol «nem nagy effectusok találhatók, hanem a léleknek önmagával folytatott vitái, hirtelen szándékváltozások». «Csupa nuance ott minden. Ezeket a rendesen kevéssé hallgatott jeleneteket rákényszerítette a nézőkre, hogy figyelemmel hallgassák és itt csupa szabatosság, szilárdság és rendkívül gyöngéd finomság volt.» Szóval magasabb rendű művésznőnek bizonyult.

Miért, miért nem, Desprès nem maradt hosszú ideig a Françaisnál. 1904-ben a Vaudevillenél találjuk, hol Réjane távollétében a *Robe rouge*t játssza. Ugyancsak Faguet annyi dicsérettel emlékezik róla ez alkalomból, a mi azt bizonyítja, hogy tehetsége nem keveset fejlődött: «Mme Desprèsben kevesebb a megragadó erő, mint Mme Réjaneban; de a realitásnak oly érzékével rendelkezik, a hatásokban annyira józan mértéket tartó, annyira szabatos és helyes a dictiója, hogy oly érdeklődéssel hallgatjuk, mely nem lankadt, sőt perczről perczre fokozódott».

Azóta visszatért az Oeuvrehez. Ennek oszlopos tagja ma «a megindító Suzanne Desprès,» mint Brisson újabban elnevezte őt, hogy mintegy a Phædra óta tett haladást documentálja ez elnevezéssel. Hozzánk most szintén az Oeuvre egyes kiválóbb tagjaival jött el, bár inkább csak a férfi tagokra értendő a kiválóság.

Ezúttal ebben a három darabban lépett fel: *La rampe* (A színpad), *Les Marionnettes* és *La vie de Bohème*. Az első Henri de Rothschild gyöngye műve, melyet Kolozsvárt adtak először magyarul: elhasznált melodramai jelenetek sorozata ismeretes regénymotivumokból. (Nagyvilági nő tragédiája, kit szerelme és tehetsége színpadra visz, aztán öngyilkos lesz, csalogva kedvesében, ki mestere volt, ki most irigy diadalaira és meg is únta.) A második állandó műsordarabja a Nemzeti Színházunknak, hol *Bábjáték* címmel adják, a minél szebben zengő magyar szót is találhattak volna. Wolff e darabja tudvalevőn a leggenialisabb és legesetlenebb, a legszellemesebb és a legdurvább művek egyike, minőt valaha színre hozott a Théâtre Français, hol a női szerepet Mme Piérat adta. A harmadik műről csak annyit, hogy nem azonos a Puccini librettójával: Barrière tákolta össze Murger regényéből

oly gyarlón, hogy nem igen találhatni meg benne a többi Barrière-darabok előnyeit. A mi pedig még kevésbbé tette kívánatossá e darab látását, ez az a körülmény, hogy vajmi szerény arányú benne Mimi szerepe, melyet a művész nő játszik.

E három este személyes tapasztalatairól kívánunk röviden beszámolni a következőkben.

Suzanne Desprès ha nem is épen junói fenségű termet, de föltűnő és megkapó magas alakjával és gyönyörű idomai-val. (Az egykori modell nem habozik a Rampe öltözőbeli jelenetében egy perczre pompás plastikájú busteöt bámultatni meg a nézővel; miként a *Marionnetes*-ben is vállának és karjának érvényesítésében majdnem túltesz még azokon a merészségeken is, melyeket a szerző előírt e szerep öltözéke számára.) Valamivel kevésbé több már erőssé tenné e termetet, mely így, a mint van, ha nem is karcsú, de hol voluptuosusan simulékony, hol gyöngéd, odaadóan hajlékony, így mikor szerepében kedvesének, illetőleg férjének keblére borúl. Néhol kissé színpadiasan stylizáltak mozdulatai, noha játékának főelve különben az egyszerűség és természetesség. Nem annyira feltétlenül előkelő mindig, mintsem inkább tiszteletet parancsoló jelenség. Arcza nagy, széles ábrázat, kissé kemény és kissé szegletes állal, de más-különben profilban érdekes körvonalú.

A mire Desprès nem kevésbbé büszke, mint termetére, szép nagy szemei vannak, melyekből értelem és szív sugárzik. Áthatón tud velük nézni: mondhatni, sikerének túlnyomó része a szemek játékára van alapítva (néha felettébb meg is érzik ez a pillantások kiaknázni akarásán), még akkor is, ha — mint a legkínosabb fájdalom perceiben — lesütve, behúnyva tartja szemét. A megdöbbenés, a lemondás, az önfeláldozás és a gyöngéd odaadás visszatükrözésére elragadó bűbája van tekintetének. A nevetés nem áll neki annyira jól, de bizonyos fájó mosoly ellenállhatatlanul vonzóvá teszi. A legremekőbb dolgok egyike volt, miket valaha színésznőtől láttunk, az a jelenet a *Marionnettes* utolsó felvonásában, midőn azt hiszi, hogy férje végleg távozik és tőle nem látatva karjait feléje tárja, epedő boldogságtól átszellemült arczzal közeledik feléje, hogy a következő pillanatban észrevéve tévedését, arcza ismét visszaalakuljon. Ez az arcz, ha nem ül rajta a most érintett érzések valamelyike, vagy esetleg a felháborodás, a harag és megvetés, a mit szintén jól tolmácsol, — ha kifejezés-telen marad ez arcz, úgy annyira nem szép, hogy majdnem bántó: így a *Marionnettes* első felvonásában, hol felette hódol

Desprès a szerző utasításának és nemcsak félszeg, szegletes modorú, rosszúl öltözött, de arczával is felette kevésbé vonzó jelenség. A *Bohème-életben* pedig minden, csak nem a Murger törékeny, beteges kis grisetteje az ő nagyfejű, jól megtermett Mimije, ki hasztalan köhög nekünk annyit, nehéz elhinnünk róla, hogy tüdővészese.

Hangja kifejező, széles scálájú. Rendkívül érthetően beszél, még a legnagyobb volubilitás közt is (*Marionnettes* I. felv.) kitűnően articulálva, bár francia füleknek tán nem mindig a legdistingváltabb salonok légkörére vall a kiejtése. Az élet beszédmódja az, a hogyan ő beszél: gazdag a lelki hullámlások változatainak megfelelő árnyalatokban. Végtelenül kedves tud lenni e hang, olykor naiv bensőség csendül meg benne. Van ereje is a kitörésekhez, de az ily mozzanatoknál már mégis több a chablonszerű színpadi modor, a szokásos átlagos színpadi ügyesség, mint a megrázó és magával ragadó pathos, ahogyan kivált a *Marionnettesben* tapasztalhattuk. Tán épen, mert ezt maga is érezte, iparkodott annyira a Worms iskolájának játékmódjához tartani magát, az u. n. concentrált, befelé concentrált színjátszás irányában képezni ki magát, mely kerüli a nagy physikai erőt, a hangban is kivételes adományokat követelő zajos hatásokat, tompít, visszafojt, de egyuttal érezteti, mily lelki küzdelemmel jár mindez. Szóval Desprès is azt a módot képviseli a színpadon, melynek Wormstól függetlenül oly eszményi megtestesítője Duse, kinek emléke fel-felmerül élénk, ha Desprèsét nézzük.

De miként nincs meg hangjának scáláján a Sarah Bernhardt-féle vérfagyasztó kiáltás, viszont hiányzik Duse hatásának egyik legbámulatosabb eszköze is, az intonationának egy sajátos neme: az a hirtelen elváltozott, elfásult hangon megszólalni tudás, a mi a lélekben egy egész világnak hirtelen romba dőltét jelzi. Erre kitűnő alkalma nyílt volna főleg a *Rampeban*: a mit itt és pár helyt Mimi szerepében adott, az aránylag gyöngye volt. Kötelességünk azonban kiemelni, hogy a *Rampeban* dús kárpótlást nyújtott e fogyatkozásért mindenütt, a hol a második felvonástól kezdve a kiábrándulással való küzködést és aztán a magába fojtott szenvedéseket kellett ábrázolnia. Főleg ugyanez érzelmeknek köszönheti Desprès kiemelkedőbb mozzanatait a *Marionnettesben* is, hol egyébiránt másfélekkel is tudott tündökölni; így pl. midőn majdnem undor erélyével utasítja vissza férjének hirtelen támadt brutalis megkínását, vagy midőn udvarlóinak fél- vagy épen egész vallomásával szemben discret és gyön-

géd tapintattal tér ki, esetleg épen beláttatni enged egy percze a szíve mélyén rejlő keserűségbe.

Az említett két nagy szerepben különösen éreztette Desprès az egész felfogásában egy nem közönséges intelligentiának emelkedettségét és finomságát. A *Rampe*ban kezdettől fogva mimikájával, kézmozdulataival erősítve adta lépten-nyomon értésünkre, hogy ha hősnője élvezi is a színpadi dicsőséget, ha igazi hivatásból lépett is ez a főúri hölgy színpadra, mégis a szerelem vezette őt oda és a szerelem az, ami minden ambitio felett uralkodik benne, kész érette [mindent feláldozni, nélküle meg kell halnia (Meghalását a Worms-iskola hagyományaihoz méltón játssza meg.)] A *Marionnettes*ben pedig valósággal megneemesítette ezt a hősnőt, ki merő lélektani képtelenség különben, mert egy hónap alatt odaadón szerető, ügyetlen, félénk zárdanövendékből cocottei allureü kaczer nagyvilági hölgygé alakul át, környezetét is megbotráncoztatva szemérmetlen öltözkéivel. Desprès itt lépten-nyomon érezteti, kiemeli, hogy mindezt csak férjének visszahódítása végett teszi, és bár a szerzőtől előírt eszközök méltatlanok egy önérzetes és tiszta nőhez, annyira erősnek, mélynek láttatja szerelmét, hogy vígjátékiból drámaivá alakítja át szerepét; főleg a harmadik felvonástól kezdve, sötétebb tónusokkal árnyalja... Még csak annyit ez intelligentia megnyilvánulásainak jellemzésére, hogy az így felfogott szerepekben nem az a főgondja, hogy az aprólékosan kidolgozott részletek érvényesüljenek, nyugtalan kápráztatás érzetét keltve, hanem inkább széles körvonalokkal „dolgozik”: mozaikszerűleg összetett alakítás helyett egységest nyújt, mely megnyugtató, harmonikus műalkotás benyomását hagyja hátra bennük.

Mindent összevéve, Suzanne Desprès nem tartozik amaz elsőrangú korszakalkotó nagy művésznők közé, kik új irányt teremtenek, de mindenesetre egyik legkiválóbb képviselője, fogyatkozásai mellett is, egy kitűnő iskola hagyományainak, mely realista szellemű, egyszerű eszközökkel az életnek minél hívebb visszatükrözésére törekszik. Ha egyben-másban esetleg túlzásokba esik, még mindig igazibb élvezetet nyújt, mint a másik szélsőség, a declamálásnak, az egész játékban külsőséges színpadi hatásvadászatnak cultiválása. Bár mögötte marad a legnagyobbaknak, mégis elég okulni és tanulni valót találhattak nála a mi színésznőink is, kezdők és haladók egyaránt.

ÉRTESÍTŐ.

Liszt Ferencz levelei.

Csapó Vilmos: *Liszt Ferencz levelei báró Augusz Antalhoz 1846—1878.*
Budapest. 8-rét. (8 sztl. l. + 227 lap, 1 arczkép és 2 hasonmással).
Ára 6 korona.

Liszt Ferencz magyarországi működéséről, hozzánk való viszonyáról vajmi keveset tudunk s ezt is legnagyobbbrészt idegen (német) forrásból. Azok a kevesek, kik már régebb idő óta érdeklődtek, kutattak Liszt itteni élete folyása után, gyakorta keseregtek azon, hogy Lisztnek az Auguszszal, Rostyval, Haynaldal folytatott levelezése ismeretlen. Örömmel üdvözölték tehát azt a hirt, hogy e levelezés egy része, a báró Auguszhoz intézett levelek nyomtatásban megjelennek. Kiadta ezeket tagyosi Csapó Vilmos cs. és kir. kamarás, kinek a leveleket Augusz báró unokája, báró Schell Bauschlott Józsefné gróf Sigray Klára bocsátotta rendelkezésére. Ugy látszik, e könyv ama czikknek köszönheti megjelenését, mely idén januárban jelent meg a *Budapesti Hírlap* hasábjain s mely méltán fakadt ki az ellen, hogy nálunk senki sem törődik Liszttel, munkásságával.

Csapó két részre osztja könyvét. Az első, rövidebb részben (32 l.) saját emlékeiből idéz, míg a másodikban közli azt a 117 darab, Auguszhoz intézett Liszt-levelet, melyek az unoka birtokában vannak.

Az *Emlékeimből* részben részint könnyed elbeszélő modorban, részint naplókivonatokat formájában közli velünk Csapó azt, mit Lisztre való visszaemlékezéseiből fontosaknak talál s valóban különösen az, a mit a *Szent István-legendára* vonatkozólag elmond, rendkívül érdekes s egyuttal megmagyaráz bizonyos, a levelekben különben érthetetlen vonatkozást. A Jókai Mór által írt legendát id. Ábrányi Kornél öntötte versekbe. Főbb részei ezek: A szent tűz és víz. A kereszt diadala. A koronázás. Az utolsó pogány. Szent István halála. Közölvén a „Kozáknő”

könyveire vonatkozó s eddig ismeretlen védelmét, egyet s más elmond a Janina-ügyről, majd több érdekes apróságot, megfigyelést közöl. A második lapon az elbeszélés egy kis pongyolasága könnyen félreértésre ad okot. Azt mondja ugyanis Csapó, hogy Liszt 1839-ben jött vissza először gyermekkorá óta hazájába. Ez igaz, csak hogy ki kell írni, hogy ez 1839 decemberben történt, mert különben félreértés támad, a következő bekezdés ilyképen kezdődvén: «Január 4-ikén ment végbe» t. i. 1840 januárjában. Majd folytatja «A pesti emlékezetes napok után Pozsonyba rándult Liszt...» s közli Csapó Ida naplójának egy részletét, hogy Liszt «most egy kicsiny, pár tactusból álló darabot írt emlékül» számára s ezt a darabot facsimilében be is mutatja. Liszt e 8-ütemnyi darabocskát, Pressburg 22 Décembre 39. keltezi, tehát nem a pesti tartózkodás utánra esik e dolog, hanem eléje. Egy évszám elmaradása magát a szerzőt is akaratlanul tévútra vezette. Túlzottnak találok, ha a Szent Szaniszló-ról úgy nyilatkozik szerzőnk, hogy az «sem bontakozott ki az előkészítő tanulmányok homályából». Hiszen nyomtatásban megjelent egy része.

A levelek megérdemlenék a velük való részletes foglalkozást. de az kívül esnék egy könyvismertetés keretein, mert hiszen e levelek annyira egybefornak Liszt művészi működésével 1846-tól kezdve, hogy lényegükben nem másak, mint írójuk élettörténete vázlatban, de egyszersmind telvék sok oly adattal, melyek az eddig ismerteket lényeges pontokkal egészítik ki.

Ezek közül kettőt emelhetni ki. Az első Liszt álláspontja a halállal szemben. Sokan megütköztek azon a nagy lelki nyugalmon, melylyel anyjának, rokonainak, legjobb barátainak elhunytá hírére fogadta s e szomorító tényeket elviselte. Nem tudták — s talán még sokan ma sem tudják — megérteni, hogy a nagy elválás, a halál okozta szomorú érzelmeknek nem kell hangosan, feltűnően kifejezést adni. Liszt magasan szárnyaló lélek s nem «sirató asszony» volt. 1874 december 18-án kelt levelében így ír: «Tudjuk, hogy az élet nem más, mint a halál iskolája; mégis barátaink halála oly lecke, mely lesújt bennünket. Hárman hagytak el idén. Me Moukhanoff, Cornélius és Rosty. Inkább irigylem, mintsem sajnálom őket». A szívét ért legnagyobb, s élte végeig folyton sajgó sebről, fiának. Dánielnek haláláról is nyugodt méltósággal ír Augusznak, megköszönvén a baráti részvétet. Pár szóval jellemzi fiát: «Ő álmodozó, gyengéd, mély érzésű természet. Szívének hajlamai, hogy úgy mondjam, földfelettiek voltak s tőlem örökölte az erős

hajlandóságot ama gondolatbeli és reménységbeli régiók közé, mely szakadatlanul felemel az isteni irgalom felé». Fiáról szóló megemlékezését ezzel zárja: «A jóság és irgalmasság Istene őrizze lelkét az égi haza örök békéjében!»

A másik, különösen említésre méltó pont Liszt magyarsága. Erről nálunk már sokat, sokszor indulatosan írtak. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy Liszt külföldön nevelkedett, aulikus, conservatív emberekkel érintkezett, nem fogjuk csodálni, hogy nem óhajtozott politikai ágens szerepére. Sokszor mondotta magáról, hogy nem szereti a hűhós, hangos hazafiaskodást. S most térjünk vissza egy perczre Dániel fiához, kiről így írt az atya 1860 január 14-én, röviddel halála előtt: «Nékem emlékezetből néhány verset szavalt el magyarul: hogy bebizonyítsa, miként megtartotta nékem tett azon fogadalmát, hogy jól fogja tudni ezt a nyelvet, mielőtt még jogi tanulmányait befejezné».

A levelek, igen helyesen, az eredeti fogalmazás szerint hol franczia, hol német nyelven vannak közölve. A közlés (egynémely sajtóhibát nem tekintve) igen gondos.

Sarkalatos hibája azonban e könyvnek részletes tárgy- és névmutató hiánya. Ha csak valamikép lehetséges, — pótfüzetke formájában, — e hiányon segíteni kellene, mert a könyv gyakorlati használhatósága ettől függ.

Csapó Vilmos e levelekhez néhány magyarázó jegyzetet fűzött, összesen 63-at s ezeket a kötet végén függelék gyanánt közölte. Ennél a számnál jóval több és sokkal szakszerűbb jegyzetre lett volna szükség. Miután e levelek németnyelvű kiadásban is megjelentek, a mi a mű elterjedésére nézve kiváló fontosságú — attól tartok, hogy az utóbb említett hibák — ismerve a németek ú. n. «alaposságát» — szigorú megítélés alá fognak esni.

d'Isoz Kálmán.

A Tell-mondáró!

(Hermann Brunnhofer: *Die schweizerische Heldensage*. Bern, 1911, 400 l. Ára 10 Mk.)

A tudományos kutatás kiderítette, hogy a Tell alakjáról és tetteiről szóló hagyomány nem történet, hanem monda és hogy ez a monda nem benszülött terméke a svájci népnek, hanem lényeges elemeiben idegen hagyomány, mely eddig teljesen ki nem derített utakon került Svájcba, hol a «szövetség» létre-

jöttének rendkívül módosított történetéhez kapcsolódott. E tudományos eredmény körül nemcsak idegen, hanem svájci kutatók is szereztek nagy érdemeket, többek közt a Bajorországból Svájcba szakadt nagy érdemű Rochholz Ernő Lajos (+ Aaruban 1892), a ki számos könyvében (a legfontosabb: *Tell und Gessler in Sage und Geschichte*, 1877) nagy anyagkészséggel és éles kritikával tárgyalta a svájci hősmondát. Főleg ezen férfiú magatartása keserítette el az előttem fekvő nagy munka szerzőjét, a ki föladatául annak kimutatását tűzte ki, hogy a svájci összes történeti és nemzeti hagyományok a svájci nép őseredeti alkotása, melynek legvégső szálai visszanyulnak az indogermán nép őskorába, az árja és germán mythosba, melyből közvetlenül, nem valamely idegen nép közvetítésével, a svájci nemzet őseréjével alakultak ki. E nagy és nehéz föladat megoldására szerzőnk forró nemzeti lelkesedéssel és imponáló ismeretekkel vállalkozott, de sajnos, teljesen elavult és tarthatatlan módszerrel. Az indogermán mythologia széles köréből minden kritika nélkül és minden tekintet nélkül a történeti tényekre, melyekkel a mondák anyaga össze nem egyeztethető, leginkább a tulajdonneveknek (néha igen fogyatékos) hasonlatosságára építve, oly chaost teremtett, melynek csak fővonásait is alig lehet rövid áttekintésben összefoglalni. E módszerével tisztázza és megmenti az összes svájci nemzeti hagyományokat, tehát pl. a nép eredetéről vagy Winkelriedről szóló és az egyes szabadságharczokhoz fűződő elbeszéléseket is; de én most, a többi hagyomány e folyóirat közönségétől kissé messze esvén, csupán a Tell-mondára szorítkozom, mely könyvünknek főfejezete (103 – 184. l.) és mely Schiller bámulatos költői remeke útján nálunk is igen ismeretes. Csak szerzőnk legjellemzőbb fejtegetéseit vagy állításait emelem ki.

Brunnhofer abból indul ki, hogy Tell és Gessler harczában az árja ősnépnek a tavasz és tél harczáról való képzetei maradtak fön, a mi nem lehetetlen, hisz ennyit az eddigi kutatás is elfogadhatónak tartott, mely az alma lelövésében is egy ősrégi mythost vél sejtethni. Azután kifejti, hogy Tell azonos Heimdall ősrégi germán istennel, mert ezen névnek második fele -dall | a. m. Dagilo (?), ez pedig kicsinyítő Dag-hoz (a. m. nap). Tell tehát eredetileg a. m. Tello (Tagilo), azaz : nap. Heimdall az Edda szerint «a béke megalapítója», Tell pedig «a szabadság megalapítója», a mi nyilván egyre megy. (108. l.) Heimdall nevének első fele sem ment veszendőbe, mert ez a Heim meg-

maradt Heime óriásban és a mondában szereplő «Heim von Uri»-ban (116. l.). Heimdall fűjja a mythos szerint a Giallahornt és ez megvan a hagyományban is, mint «Stier von Uri» (115. l.), a ki az uribelieknek bölényszarvval kürtölő kürtöse. Tell tudvalevőleg Bürglenben született (de ezt csak 1598-ban állítja Guillimann, az első kutató, a ki 1607-ben a Tell-történetet mesének nyilvánította; a hely maga már 857-ben említettik Burgilla vagy Burgelon néven) és ez a Bürglen kétségtelenül azonos Himinibi-örggel, Heimdall lakhelyével (111. l.). Tell keresztnéve Wilhelm és fiának neve Walther, de ezt csak 1786-ban állítja Müller János — sebj; Wilhelm bizonyára annyi mint Wali, a tavasznak ősgermán istene (helyesen Welo vagy Wolo, de ily apró eltérések nem feszélyezik szerzőnket), Walther pedig Waltharius, a gót mondának Ekkehardtól dicsőített hőse! (117. l.)

A Tell-mondának főelemét (az alma lelövését) a tudomány visszavezette a dán Toko-mondára, melyet Saxo Grammaticus mesél el 1200-ban és melylyel jóformán azonos. Szerzőnk szerint megfordítva áll a dolog: a dánok faragtak a Tell-mondából Toko-mondát, mert (!) Toko annyi mint Tiutger (később Dieter), ez a név pedig gyakori Svájcban. Megvan különben a Toko vagy Tocco név is e helynevekben: Toggenburg és Togwil! (130 l.). De Tell híres hajós is: mint ilyen kétségtelenül azonos a mythikus Orendel-lel, mit e név utolsó szótagjának azonos-sága a Tell névvel eléggé bizonyít (136. l.). A mélyút, melyben Tell a zsarnok helytartót megöli, a szivárvány íve, mely alatt a tavasz istene megsemmisíti a tél sárkányát (138. l.), mert Grissler (a helytartó eredeti neve) a. m. a szürke (der Graue) és a. m. «das Greiss», egy Svájcban ismeretes véres vadállat. És Gessler keresztnéve Hermann, a mi kétségtelenül annyi, mint Ermanarich, a német hősmonda véres zsarnoka (167. l.).

De minek folytassam? Ez adatok, azt hiszem, eléggé jellemzik Brunnhofer módszertelen eljárását, mely régebben nagyon divott Európaszerte, de ma már, hála a tudomány haladásának, csak beteges tévelygésnek tekinthető. Hisz a szerző végre annyira megy, hogy még Schiller darabjából is hámoz ki ősi mythosokat. Csak két példa. A bodzabokor, mely mögül Tell lelövi ellenfelét és melyet Schiller kétségtelenül azért használ, mert jól hangzik és jól illett a versbe, szerzőnk szerint szent fa, mely a hősnak eleve biztosította lövése sikerét (154. l.), Bertha von Bruneck pedig, a ki Müller János és a szerelmi epizódokat kedvelő Schiller leleménye, Brunnhofer szerint Berhta, a tavasz

fényes istennője. Schiller darabjában kimentik a leányt az égő várkastélyból, melyben Gessler fogva tartja. Ez a tűz kétség-telenül azonos azzal a lángtengerrel, mely Brunhild walkürt körülzárta, hisz Bertha különben is azonos Brunhilddal (162. l.).

De talán már elég is. A történeti tények csöppet sem feszélyezik szerzőnket. Hogy Toko története a hagyomány szerint Kékfogú Harald (+ 906) idejébe esik, följegyzése pedig 1200-ból való, hogy az alma lelövése Tell által állítólag 1307-ben volt, hogy az egész svájci hagyomány a XV. század előtt ismeretlen, és hogy pontosan látjuk, a mint első szerény csirákból egészen Müller Jánosig (1786) a nemzeti szellemtől lelkesített krónikások jóvoltából folyton dagad, tágul és bővül, hogy Schiller, a ki a mondának lényeges elemeit megtartotta, egyebekben csak költői képzeletétől vezéreltette magát: mindez semmi hatással nincs szerzőnkre, a ki hasonló (?) hangzású neveket minden lelkiismereti furdalás nélkül azonosít, leginkább az Eddából vett homályos mythikus mozzanatokot kiforgat eredeti alakjukból és lényük-ből és erre az alapra egy légvárat épít, melylyel, tartok tőle, honfitársait sem fogja elfogadni. Akadnak művében egyes értékes adatok és figyelemre méltó föltevésések is, de az egész munka egy rég túlhaladott tudományos színvonalnak vagy iránynak elkészett terméke, melyet a reá fordított nemes lelkesedés és nagy tudás egyáltalában nem tesz életképesé.

Heinrich Gusztáv.

Két verses könyvről.

1. Bernáth Lajos: *Huszonnégy esztendő* (1886—1910). I. kötet. Kisebb költemények versformában. I—II. rész. Kiskunhalas. A szerző saját kiadása, 1910. 8-r. 167, 5 l. Ára 3 korona. — 2. Lenkei Henrik: *Az én hőseim*. Budapest, Franklin-Társulat, 1910. 8-r. 191, 1 l.

E két verskötetet a véletlen sodorta ugyan egymáshoz, mégis a kapcsolatok egész sorával vannak összefűzve. Mind a kettő tanár-ember munkája, mind a kettő egy emberélet munkásságának eredménye, mind a kettő magán viseli a tehetség és műgond nyomait, s a mi legfontosabb, méltók az elolvasásra. Viszont ép oly mélyreható különbségek választják el őket egymástól. Bernáth az Alföldön, a kúnok földjén, tanárkodik: könyve benne gyökerezik a magyarság szellemi életében; Lenkei jóformán egész életét a fővárosban töltötte: verskötete nagyobb szemhatárt tekint át, az egész művelt emberiséget; az előbbi

csupa érzelem, az utóbbi inkább gondolatokat ad átszűrve az érzelem világán; az egyszerűsége és természetessége törekszik, ez a harmóniát a művészi választékosságban keresi.

A *Huszonnégy esztendő* nagyon változatos, tartalomban, hangban, formában egyaránt. Újabb költőink eléggé nem kárhózatható eljárásával szemben, a kik a hagyományos magyar verselő eljárásról majdnem egészen megfélekedtek, Bernáth kedvvel használja a nemzeti versidomot, főkép a Zrinyi-sort, s a sorok megtörésével, a rímelhelyezéssel tetszetőssé, fordulatossá teszi verse szakait. Szókincse és nyelvkészsége is színmagyar, idegen-szerűségek nem, csak egy-két durva vagy pórias szó és kifejezés ejt rajta helyenkint kis foltot, a mit azonban, Horatiusra hallgatva, szívesen megbocsátunk nyelvének magyarságáért és költőiségeért.

Ezt a magyaros színt és zamatot azonban csak részben magyarázza a költőnek magyar származása és magyar környezete. Sokat, legalább is ugyanannyit köszön tanulmányainak is. Elmerült a legjobb források tanulmányozásába, a népköltészet, Petőfi és Arany alkotásainak vizsgálatába és élvezésébe. Lelke megtermékenyült szépségeiktől, s költészete megtelt olyan fordulatokkal, képekkel, költői fogásokkal, sőt még rímekkel is, melyeket nagy mestereinél talált. Dalai (*Csikós bojtár, Hajlós fűznek ága . . . Kis rózsafűt . . .*) a népköltészet kedves vadvirágait juttatják eszünkbe, parasztballadáit a népballádák motívumait dolgozzák föl (*Két testvér, Trézsi asszony*), vagy ha az úri osztály tragédiáit foglalják versbe, Arany nyomán pusztán a katastrophát adják s az előzményeket úgy találtatják ki az olvasóval (*Anyja és kedves*); költői leírásai (*Őszi reggel, A temető, A dömsödi nagy fák*) mind, családi versei nagyrészt (p. o. *Szüleimhez, Tavaszi tervek*) Petőfit követik, míg idylljeiben (*Téli estén*) összeolvad a két mintakép hatása. Emelkedettebb hangú verseiben több az eredetiség. Meghatók magasztos vallásos költeményei, melyek többnyire minden felekezetiségtől menten szólaltatják meg az áhítatot. A gyengeségét érző szívnek őszinte fohászai ezek az Úrhoz, a kitől támogatást, bátorítást, megnyugvást vár. A melyek ez ódaszerű költemények közül Aranyra (*Égő csipkebokor, Az ifjúsághoz*) vagy Petőfire (*Vivódás, Világhymnus*) emlékeztetnek, azok sem annyira tárgyakkal s nem is gondolataik rokonságával, mint inkább az alakítás módjával s a hangulattal utálnak rájuk.

Nem tudatos utánzás ez, hanem öntudatlan, szeretetből és

csodálatból fakadó hatás. Eredménye kettős. Megnyeri vonzalmunkat a költő, a ki a hatásnak kipróbált és előttünk kedves eszközeivel dolgozik, de alkotásai nem bírnak az újszerűség ingerével: mint régi, bizalmas ismerőseinket általában, szeretettel fogadjuk e verseket, de nem avval a kitörő lelkesedéssel, melyet az első találkozásoknál érzünk. S mélyebben vizsgálva őket, mindjobban érezzük másolat voltukat; a mi tetszik bennük, az első sorban a mintakép utánzásában tanusított művészet s nem egy eredeti egyéniség nyilvánulása. Mindamellett ezeket tartjuk költészete értékesebb darabjainak. Szerelmes versei, melyekben szíve vívódásait a maga módjára énekli meg, hidegebben hagynak. Sok köztük a gyöngébb darab, a fiatalkori próbálkozás, s még a csinosabbak is inkább a formájukkal, magyaros előadásukkal hatnak. Elhiszszük, hogy őszinték, de a belőlük kifejthető élményi elemeket nem tudjuk kellőképen elrendezni, hol a kapcsolat hiánya, hol a motivumok halmozása bánt. Egyik bordala pedig (*Mámorosan*), a hol régi kedvesét és szeretett hitvesét, egy versszak keretében, összekapcsolja, sérti ízlésünket.

Valami egészen sajátos költői munka a nagyterjedelmű, 12 énekes költői elbeszélése, *Árgirus királyfi*. Költőknél szokatosan tiszta pillantással jellemzi az *Utóhangtan* művét:

Bátor elmaradjon a babér és pálma,
Bételjesült íme gyermekkorom álma:
Árgirusról, a mi írva volt, elmondtam,
Mi nem volt, azt magam hozzája gondoltam.
Akartam a mesét kerekíteni szépen,
Fűzni okkal-móddal mindent illőképen;
Hogy itt-ott hiányos, el lehet gondolni:
Én nem vagyok Arany, Árgirus nem Toldi.

Valóban hű jellemzés. Bernáth irodalmunknak egyik legrégibb tündérmeséjét, Árgirus királyfinak s egy tündér szűz leánynak történetét, dolgozta föl egy XVI. századi széphistóriánk alapján. A mese vázát megtartotta, de a keretet kibővítette s új kalandokkal töltötte meg, Petőfi János vitézét tartva szem előtt s népmeséink motivum-kincsét kiaknázva. Maga a széphistória régi irodalmunknak talán legköltőibb elbeszélése, nem csoda, ha a kései utód nem tudott Gyergyai Albertnek nyomába lépni. Valtoztatásai nem szerencsések. Az eredetinek gyorsan perdülő cselekvényét toldásaival meglazította s a rövid költői elbeszélés helyett majd négyakkora verses mesét adott. Szerkezetét megromtatta, meséjét nem hagyta meg eredeti naivságában, de nem

is stylizálta kellőképen. Költőiségétől azonban, s ez is érdem, nem fosztotta meg teljesen. A modern Árgirus is rokonszenves olvasmány, de távolról sem olyan kedves és bájos, mint a mintaképe.

Sajátossága azonban nem ez, hanem az előadása. Bernáth határozottan nyelvművész, több: nyelvtelhetség. Úr a nyelven, hatalmában vannak fordulatai, ismeri szépségeit. E mellett rendelkezik a költői kifejezés minden eszközével, varázsával. Szava lágyan és édesen ömlik, egyszerűen és természetesen, mint a gyakorlott mesemondóé, s művészien. E pontnál nem ok nélkül említhetnők Arany nevét. Az *Árgirus királyfi*, a mint a szerzője czéloz is reá, alapos, évekig tartó Arany-studium eredménye. A költő egészen beledolgozta magát Arany műveibe, főképen a *Toldiba*, Aranynak mind nyelvét, előadását és dictiójának báját, mind inversióit és verselő módját (a Zrinyi-sor choriambikus lejtése, az alliteratiók kedvelése) teljesen eltanulta és utánozza. Sőt még, mestere példájára, subjectiv sóhajait is belevegyíti az objectiv előadás menetébe. Hiba-e, vagy sem, hogy a költő önmagában sem értéktelen egyéniségét így megtagadja egy másik, nála nagyobb költő kedvéért, nem kutatom. Az bizonyos, hogy páratlan jelenség s egyben a költői nyelv gazdagságának, hatásosságának bőven buzgó forrása.

Egészen más világba vezet Lenkei Henrik. Ő is gyakorlott nyelv és verselés dolgában, rhythmikus sorain a legnagyobb könnyedséggel siklik végig a szem, nincs semmi zökkenő, semmi bántó, magyarsága is kifogástalan, de mindez nem természetes egyszerűség, naiv közvetlenség, hanem öntudatos tevékenység eredménye. Verssorai a művészet kohójában edződtek választékosakká, gördülékenyekké.

Merőben eltérő költészete is, mely nem a magyar földbe, magyar életbe ereszti gyökereit, hanem az emberiség évezredes kulturájába. Ne értessem félre. Ez nem hibáztatás. Lenkei nem tagadja meg, mint a modernnek, a magyarságát. Érzi és megbecsüli a kapcsokat, melyek hozzáfűzik, szívétől távol áll a nemzetköziség, csak nem sajátosan magyar, mint p. o. Bernáth. Oka talán az, hogy ő nem az érzelem embere, hanem az észé, s az ész, a gondolat áttöri a politikai korlátokat, melyek a nemzeteket egymástól elválasztják. A miért ő lelkesedik, az a cultura. Valamint Carlyle és Emerson, ő is az emberiségnek ezt a legnagyobb javát nem a tömeg, hanem a csekély számú hivatottak, a lángelmék érdeméül tudja be. Innen hőstisztelete. Vonzza a nagy, a kiváló, s nemzeti, felekezeti, osztályuralmi elfogultság nélkül

dicsőíti a legnagyobbakat, az emberiség herosait. Ez magyarázza verskötetének címét: *Az én hőseim*.

Történetbölcseletének megfelelően hősei első sorban a költők, művészek és tudósok sorából kerülnek ki. Danten kezdve Ibsenig hosszú sorban vonulnak föl. Kiemeljük közülök a két nagy drámaíró, Shakespearét és Molièret, a költők sorából Goethet és Byront, Balassit, Petőfit és Aranyt, továbbá Michel Angelót, a szobrászt, és Rembrandtot, a festőt, Beethovent, a zeneszerzőt, s a két nagy angol természettudóst, Newtont meg Darwint. A politikai történet hősei kevésbé vonják magukra a figyelmét, inkább csak a zsidó mondavilág, s a görög-római kor egy-egy nagysága (Mózes, Judit; Perikles, Spartacus), az újabb korból meg a legnagyobb magyar, Széchenyi. A hadvezéreket és hódítókat egészen mellőzi, de természetesen dicsőíti az isten-embert, a kinek világunk a legtöbbet, «az emberszívek újjászületését», köszöni.

A mint a költemények tárgya mutatja, nem útszéli költészet árad e kötetből. Lenkei nem a szívének apró-cseprő buját vagy örömét foglalja csengő rímekbe, nem is csapongó vágyait szólaltatja meg: obiectiv költő, a ki a külvilághoz, a multhoz fordul ihletért s benyomásait értelmén szűri át. Említettük, hogy az ész embere, s költészete a bölcseletkedés emelkedett szempontjait aknázza ki. De azért nem hideg költő.

Az emberi szellem legértékesebb nyilvánulásai, a képzőművészetek, a költészet és zene, a tudományok fonséges eredményei megragadják a költő lelkét, s miközben csodálattal tekint a cultura herosaira, elmélyedő, bölcseelő hajlama keresi, kutatja nagyságuknak, jelentőségüknek magyarázatát. Nem hideg logikával, tudományos értékmegállapításokkal dolgozik, hanem a költő concretisáló eljárásával. Azt a csodás, megrázó hatást, a mit a lángelmék a fogékony lélekre tesznek, színes, plastikus érzéki képekben fejezi ki (*Cervantes a gályán*), vagy — s talán még gyakrabban — költött mesét tesz hordozójává. Szóval, nem áradó phrasisokkal vagy henyé jelzőkkel jellemez, hanem képekkel és tettekkel. Legtöbb verse egész elbeszéléssé szélesedik (*Heine a milői Vénus előtt*) s emlékeztet a tanító-mesére: az elmondott történet csak eszköz, de a cél nem a tanítás, mint Phædrus műfajában, hanem a jellemzés s benne a nagyság megéreztetése (*Assisi Ferencz*). Érdekesekek azok a történetei is, melyek az ætiologiai mesékkel tartanak rokonságot: egy-egy műremek keletkezését fejtik meg. Talán legszebb közöttük az *Ámor és Piéta*

(helyesen: Pietà), Michel Angelo két mesterművének visszavezetése a nagy képfaragó lelkében hullámzó ellentétes érzelmekre.

Ennek a változatos beállításnak köszönhető, hogy a versek még nagy tömegben olvasva sem fárasztók. Egymástól nemcsak tárgyban, hanem fölfogásban, hangban és előadásban is különböznek. A komoly, emelkedett hangot a költő időnként a fenségesig fokozza (*Krisztus és Judás*), máskor a tréfa enyelgő hangjával cseréli föl s versét a genre képhez közelíti (*Villon úr, A nagy bohém*). Természetesen a versek értéke sem egyforma. Nem annyira arra czélzok, hogy egyik-másik kép kissé színtelenebb — különösen az epigrammaszerű rövidebb sírföliatok között — némely története bágyadtabb, hanem inkább arra, hogy a jellemzése itt-ott nem elég mély, hősét nem a legjellemzőbb feléről mutatja be. Ez azonban szinte elkerülhetetlen, ha a költő a világhistória nagyságainak egész sorát örökíti meg. Általában azonban költeményei magas színvonalon állanak; a gondolati és érzelmi elemnek művészi vegyítése, beleolvasztásuk az elbeszélésekbe, a gondos verselés, a színes, kifejező nyelv, s a mi ezeknél fontosabb, a jellemzés ereje, az egész kötetet átható bölcséleti szellem és igazi költészet Lenkeit korunk értékes költői egyéniségei közé emeli.

Visszatérve kiinduló pontunkhoz, vonjuk le a két verses könyvből a tanulságot. Mind a két kötet huszonöt év költői munkásságának eredménye, betetőzése. E negyedszázad alatt nagyot fordult a világ. Bernáth és Lenkei ma már a régi nemzedékhez tartoznak, mely a hagyományok tiszteletében nőtt föl s a mult nagyságaitól átvette, megőrizte az értékes örökséget, a költői hivatás megbecsülését. Soraik ritkulnak, s a kik a ki-dőlték helyébe lépnek, nagyrészt más költői elveket vallanak. Milyeneket? Megfelel rá Lenkei, a következő ígéket adva Arany ajkára:

Az izlés! Művészet! Haj be bitang szavak!
Maga alkot törvényt a dicső zseni!
Hogy lehetne szép az, mit megláthat a vak?
Mit senki sem ért meg, az az isteni!
A rejtett ritmus az, mi örök értékű!
Mesteri formába csapjon be a ménkű!
Rózsaszín káprázat az igazi czél —
Petőfi meghalt, de Petykó Gazsi él!

Tompa, Tompa, régi kedves jó barátom,
Mért zengéd: „Fiaim, énekeljetek!”

Most ezernyi veréb csipog minden ágon,
 Zsibvásárrá téve berket, ligetet.
 Újmódi pacsirtát fitogatnak hetykén,
 Idegen tollakkal fennen ékeskedvén
 S hull kisded fejükre borostyán levél —
 Petőfi meghalt, de Petykó Gazsi él!

r. r.

Egy magyar vonatkozású német regényről.

(Müller-Guttenbrunn: *Die Glocken der Heimat.*)

Mióta Heinrich Gusztáv s nyomán Bleyer Jakab tanulmányai során kitűnt, hogy a magyar-német irodalmi vonatkozások kimutatása mily tanulságos eredményekkel jár, kutatóink fokozott érdeklődéssel vizsgálják e kapcsolatokat. Ez érdeklődés nem indokolatlan. Bebizonyult, hogy műveltebb szomszédainknak a szellemiek terén is szolgáltatunk nyersterményeket.

A magyar élet sajátos mozzanatai, még pedig a történeti és a mindenkori társadalmi élet köréből származók egyaránt gyakran lettek indítékaivá német szépirodalmi művek keletkezésének. A feltalálásban nem túlságosan gazdag germán képzeletet megragadta a mi viszonyaink sajátos színezete s az elragadtatás költői ihletté magasodva, olykor figyelemre méltó műveket hozott létre. Megkönnyítette a dolgot egyik-másik költő bensőbb összeköttetése a magyar culturával. Barátságban voltak magyar írókkal, mint Körner Kisfaludy Károlylyal, vagy innen kerültek külföldre, például a bajai származású Beck Károly és a csatádi Lenau. Némelyik hosszabb ideig tartózkodik nálunk, így a hirhedt Sacher-Masoch; másokra a tárgy romantikus volta hatott. Grillparzer *Bánk bánja* is így keletkezhetett, vagy a Bronikovszky regénye Széchy Máriáról s azok a szépirodalmi művek, melyek Balassa Bálintról és Báthory Erzsébetről szólnak. Olyan is akadt, a kit a lángész csodálata ihletett meg. Bizonyosság rá a Petőfiről szóló német versek sora. Egyes írókat, különösen az újabb időkben, nemzetiségi érdek vezetett. Ezek közé tartozik Adam Müller Guttenbrunn, a *Glocken der Heimat* című regény szerzője. Temes-Hidegkúton született s Temesvárott és Nagyszebenben megkezdett tanulmányait Bécsben folytatva, Linzben telepedett le. Ifjú korában lyrai verseket írt és egy pár színdarabot. Ezek sikerén felbuzdulva, visszatért Bécsbe s rövid tünődés után otthagyva hivatalát, a hírlapírói pályára

lépett. Színi kritikákat írt és kiadója volt a Schulverein évkönyveinek. Később a Raymund-, majd a Kaiser-Jubileums-Theatert igazgatta; hogy milyen sikerrel, mutatja az előbbi színházról való megváltásának története. 1895-ben *Die Magyarin* címen egy elbeszélést adott ki, melynek tárgyát a magyar betyárvilágból vette.* Mostani munkája, mely alapgondolatával és címével némikép emlékeztet Rákosi Viktor *Elnémult harangok* regényére, a braunschweigi *Westermanns Monatshefte* ez évi 54-ik évfolyamában jelent meg.

Kissé szétfolyó cselekményének színhelye egy bánáti sváb falu: Károlyfalva, vagy mint a szerző szívesebben írja: Karlsdorf. Szorgalmas és jómódú lakószai régóta harcolnak a földjeiket fenyegető Dunával. A pusztulás előidézésében a regény szerint nagy része van a magyar közigazgatás lelkiismeretlen alkalmazottainak, kik nem teszik meg a szükséges óvintézkedéseket. Nagyon gyűlöletes a szerepe egy Gergely Vilmos nevű kikapós mérnöknek, Talliánffy alispán unokaöccsének, a ki felületességével tulajdonképeni okozója a szörnyű elemi csapásnak, a kit azonban rokonára való tekintettel nem ellenőriznek kellőképen.

A fenyegető veszély elleni küzdelem, meg a víz okozta pusztulás leírása bő alkalmat nyújt az írónak, hogy a vidék németajkú lakóinak szorgalmát, kitartását, az ősi rögöz való ragaszkodását velünk megismertesse. Azonban szerző inkább azokat a küzdelmeket akarja feltüntetni, melyeket a délmagyarországi németiség egy része — mint a műből kitetszik — hiába folytat az előretörő korszellemmel. Szerző ugyan nem így fejezi ki magát, de csakis így lehet nevezni azt a hatalmas ellenfelet, mely oly mélabús reflexiókra készíti a bánáti németiség sorsát illetőleg.

E küzdelem meddősege ébreszti fel *egyesebben* a nemzeti-ségi összetartozás szunnyadó érzését, ennek láttára csendül meg keblükben a címbe irt jelképes harangszó. De hiába próbálja az író erőltetettnek feltüntetni a svábság megmagyarosodását, ez nem sikerül neki. Végeredményében mégis csak az a benyomásunk, hogy itt a magyar állameszme hódító varázsa a döntő tényező.

Jelzett célzatával a regény egy elnyújtott pamflet hatását teszi. A szépirodalmi mezbe burkolt *alldeutsch* gondolat kétség-

* Egyéb nagyobb művei: *Frau Dornröschen. Das Grab am Rhein. Götzendämmerung.*

telenül megállapítható benne. Egységes mese híján több családnak vékony száakkal összefűzött története testesíti meg az egészen áthúzódó főgondolatot. A részletek világosabbá teszik a dolgot.

Fontos szerepet játszik a műben egy Hechmüller nevű német tanító, kit a nép igen szeret. Selyemhernyó-tenyésztésre buzdítja az embereket, a mivel a jólétet emeli. De bár jó magyar állampolgárnak tartja magát s kötelessége lenne a magyar nyelv ápolása, iskolájában elhanyagolja azt. Mikor e miatt a tanfelügyelő elégedetlenkedik, bosszúságában, hogy könnyítsen magán, a hivatalos közegek előtt, a vizsgán előadatja a titokban betanított allddeutsch éneket. Ezért felfüggesztik állásától.

A sors iróniája, hogy ennek az embernek, a ki iskolájában nem akarja megérteni az állam magyarosító törekvését, fia már annyira nem vallja elveit, hogy még a nevét is Molnár Györgyre változtatja. Hechmüller szerint azért, mert a fiút — ki állami középiskolában működik — nem neveznék ki másként rendes tanárnak (?!). A névmagyarosítás, úgy látszik, különösen bosszantja szerzőt. Epéjét a falu kereskedőjéről, Jellinekről szoltában önti ki. Ennek hét fia közül állítólag hat magyarosította meg a nevét, de mindegyik másképen. Az apa már most maga se tudja fejében tartani gyermekeinek neveit. Hogy mégis végképen el ne felejtse és szükség esetén tudhassa, hát feljegyzí magának egy papirosra. A ki kíváncsi rájuk, annak onnan olvassa fel.

Hechmüllerrel szemben az iskolai magyarosító törekvések képviselője az Alfred Halmból Halmos Árpáddá vedlett másik tanító.

Szerző főképen három intézkedést talál különösen sérelmesnek a németiségre nézve: az iskolai magyar nyelvi oktatást, a helységnevek magyarosítását és a magyar nyelvű anyakönyvvezetést.

Annyit azonban a regényből is látni, hogy anyanyelvüktől, szokásaiktól, bizonyos fokú autonómiájuktól senki sem akarja megfosztani a derék svábokat; az pedig, hogy a közpályán érvényesülni óhajtó, akár német, akár más nemzetiségű honfitársainktól az államnyelv ismeretét megkívánják, csak nem vehető rossz néven. Ha szerzőnek ez fáj, a minthogy fáj, próbálja meg a nemzetiségeket boldogító eszméit Németországban és a póseni lengyelekre alkalmazva hirdetni, majd megkapja a méltó feleletet.

Nem állítható, hogy művében sok volna a torzításig menő

nagyítás, de elfogultsága azt is megkísérli velünk elhitetni, hogy még a törvényhozók mindegyike se helyesli az állam magyarsító törekvéseit. A regényben egy fiatal leány, a hazafias érzelmű katolikus pap unokahuga titokban színi pályára lép. Tanítója egy temesvári színész. A leány megjegyzi, hogy különösen szereti tanítóját a *Zápolya brigadéros* szerepében. A leány azt hiszi, hogy ez a darab magyar szerzőtől való, de a színész felvilágosítja, hogy csalódik: talmi itt minden. A darab írójának most magyar neve van ugyan, de azelőtt Franz Häberle-nek hívták és Verseczre való. E látszatra színmagyar dráma szerzője is tehát... ein trauriger Schwab (magyarul is odaírja, de sokkal erősebb kifejezést használ, mint a német szövegből sejtethető.)

A ki eddig nem tudta, az a regényből megtudhatja, hogy Szegeden külön convictus van a svábok gyerekei számára, a hol azokkal a német nyelvet erőszakosan elfeledtetik, mint a regény egy epizódja mutatja.

A regény többi alakjai közül nagy gonddal van jellemezve az allddeutsch érzelmű bíró: Klug Baltazár. Ő az, a kinek indítványára az eddig magyarul írott jegyzőkönyveket újból németül vezetik. Bátran lép fel a megyei urak ellen s ő az, a ki észre meri venni, hogy a gátvizsgálatra kiküldöttek egy része az árterület helyett a kártyalapok szemléletében merült el. Humanismust emleget és nagy demokrata.

Rajta kívül egy Trauttmann György nevű allddeutsch népboldogító is befoly az események alakulására. Amerikába szakadt bánáti németnek van feltüntetve, a ki a vízművek tanulmányozása közben mérnöki intelmekkel szolgál földieinek, de mellest csupa önzetlenségből politikai tanácsokkal is ellátja őket.

A személyek és viszonyok rajzában a valóságosság látszatára törekszik szerzőnk. Ezzel kapcsolatos még a helyi szín hírségére való törekvéssel a regényben elszórtan található ismeretebb neveknek, magyar szóknak és kifejezéseknek (olykor sajtóhibától elégtelenítve) a szövegbe szúrása is. Politikusaink közül Deákot, Kossuthot, Széchenyit említi szerző, íróink közül Kisfaludyt és Szigligetit, művésznőink közül is többeket. A papgazdasszonyt «Klári néni»-nek szólítják a regényben, leányát «Juliská»-nak, ez pedig a papot «bácsi»-nak.

Mindezt összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy e regény célzatossága folytán némi érdeklődésre tarthat számot nálunk.

nálunk. Meglátszik rajta, hogy magyarországi származású ember írta és hogy élményeken alapul, felfogásán azonban nagyon is észrevehető a szebeni iskolázás hatása.

Baros Gyula.

Új magyar könyvek.

Altmann István: A jelenkori Spanyolország. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 223 l.) 3 K.

Ballagi Aladár: Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár. I. kötet. 2-ik fele. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 449—760 l.) 8 K.

Balog Arthur dr.: Politika. 2-ik teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. 537. l.) 14 K.

Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialogusa a részegségről es tobzódásról. (1552,) A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 59 l.) 1 K 20 f.

Domingó (Horváth István): Fakadó vizek. Elbeszélések. Kaposvár, 1911. Szerző. (8-r. 155 l.) 2 K 40 f.

Filarszky Nándor dr.: Növény-morphologia. A növények alaki tulajdonsága és a velök kapcsolatos életjelenségek. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium és a Magy. Tud. Akadémia támogatásával. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. XII, 1028 l.) 32 K.

Jerusalem Else: A Szent Skarabäus. Regény. A 23-ik kiadás után a szerző engedelmével fordította Kunfi Zsigmond. Budapest, 1911. Népszava. (8-r. 494 l.) 5 K.

Kiss József: Legendák a nagyapámról. Budapest, 1911. Hét. (16-r. 100 l.) 4 K.

Kondor (Koncsek) Lajos: Kocsárdi vára. Regényes elbeszelés 12 énekben. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 116 l.) 2 K 40 f.

Legioner (Gerenday László): Allah Ákbar. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 50 f.

Mészáros Gyula dr.: Török költők. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 208 l.) 4 K.

Pekár Gyula: A szerecsenek összeesküvése és egyéb elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 222 l.) 3 K 50 f.

Prohászka Ottokár: Az intellectualismus túlhajtásai. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. III. köt. 8. sz.) Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 70 l.) 1 K 60 f.

Rubinek Gyula: A drágaság kérdése. Melléklet: Válasz Sándor Pálnak. Budapest, 1911. Patria. (8-r. 74 l.) 2 K.

Somlyó Ernő: A mésalliance és más elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 127 l.) 2 K 50 f.

AZ 1867 : XII. T.-CZ. JOGI TERMÉSZETE.

Az 1867 : XII. t.-cz. jogi természetének megállapítása a magyar közjog elsődrendű feladata. Nagyfotosságú gyakorlati következmények fűződnek ehhez. Ezért kívánatos, hogy az 1867 : XII. t.-cz. egész tartalmáról és jogi természetéről is egységes magyar közjogi felfogás alakuljon ki.

A közjog tételeinek megállapításánál a joganyag az irányadó. A «quid iuris» és nem a «quid consilii». Ide a jogtól különálló, azt megzavaró politikai elemeket vegyíteni tilos. Nincs hatvanhetes és nincs függetlenségi közjogász. Csak közjogásznak szabad lenni, a ki más anyaggal, mint az írott és nem írott joggal, nem dolgozik. Fájdalom, a mi közjogi irodalmunk sem egészen ment a publicistikai phraseológiától. Ettől minél előbb kitartó munkával meg kell tisztítani a magyar közjogot. Kétszeresen kell nekünk óvakodni attól, hogy politikai színbe öltöztessük közjogi tételeinket. Az osztrák közjogászok nagyrésze a magyar közjoggal foglalkozva különben is hajlandó az «összbirodalmi politika» roncsaiból felépíteni a magyar közjog alap-tételeit. Hajlandó jogtételeket politikai tételekkel helyettesíteni. Így Tezner (*Der Oesterreichische Kaisertitel*) az 1867 : XII. t.-cz. jogi természetéről írva, a kiegyezési törvényeket Magyarország és Ausztria együttes alkotmányos alkotásának, belső államjogi ténynek tekinti. Azt mondja, hogy olyan az, mint Magyarország és társországai között az 1868 : XXX. t.-cz., a melyet szintén egy egész részeinek együttes működése hozott létre. Csakis ennek az egésznek ily együttes működésével lehet azt módosítani. Tezner erőszakos feltevéseken alapuló elmélete a legveszélyesebb a magyar állam souverainitása szempontjából, mert ez feltételez közös törvény-

hozást, mely a magyar országgyűlésből, az osztrák «Reichsrath»-ból és a «közös fejedelmi hatalom»-ból áll. A souverain magyar állam és a souverain Ausztria között fennálló nemzetközi kapcsolatnak összehasonlítása a magyar szent korona részét tevő társországgal való viszonyunkkal önmagában megsemmisíti ezt a merész elméletet.

Vagy mit szólunk a Bidermann-féle «*Stautenstaat*» elméletéről (*Die rechtliche Natur der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien 1871.) vagy Dantscher von Kollersbergnek arról a tanításáról (*Rechtliche Natur des Reiches*), hogy az Ausztria és Magyarország között fennálló közös ügyekben a két parlament határozata egy Reichsparlament két házának a határozata, hogy a két korona fölött áll egy közös korona és ezért a két állam tulajdonképpen szövetséges államot (Bundesstaat) alkot. Még Ulbrich is (*Oesterreichisches Staatsrecht*) külön közös főhatalmat lát a közös szervezetben, közös uralkodóról (és nem fizikai személy azonosságáról), az «osztrák-magyar monarchia» alkotmányáról beszél, nemzetközi jogalanynak csak a két államot összefoglaló, a két állam fölött álló monarchiát ismeri el, a császár a külügyek vezetésében, az állandó hadsereg szervezésében és vezénylésében háttérbe szorítja a magyar királyt, kinek személyisége csak Magyarország belügyeiben lép előtérbe — stb.

Általában, mivel az 1867. december 21-iki osztrák törvény nem a fejedelem fizikai személyének közösségén nyugvó kölcsönös védelmi kötelezettségből indul ki, hanem az egységes ausztriai császárságból (*Gesetz vom 21. December betreffend die allen Ländern der Österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung*), az osztrák írók nagy része ehhez a kiindulási ponthoz méri az 1867 : XII. t.-cz. jogi természetének közjogi tételeit. Egész osztrák közjogi iskola ez, melylyel szemben állunk. Ennek szélső szárnyán buzgólkodnak a «Gross Oesterreich» egységes birodalmi politikáját előkészítő köz-ogászok.

Midőn Ausztriában így kezelik a mi közjogunkat, akkor több tévedése ellenére is, megnyugvással vehetjük kezünkbe

Žolger Iván könyvét (*Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Oesterreich und Ungarn*), mely tudományos tárgylagosságra törekedve, tárgyalja az 1867-iki kiegyezést.

Előrebocsátom, mit írok Žolger könyvének javára és azután megjelölöm, mit írok terhére.

Javára írom, hogy az 1867: XII. t.-cz. hű fordítására törekszik. Ez csekély kivétellel sikerült is. Több helyen túlhajtott nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkozik. Sőt a német nyelvben eddig nem használt kifejezéseket alkot: «Einigwerden», «Zusammensitzungen», «Zusammenkraft», «Abstimmungszusammensitzung». Az árnyalati különbségekben elmegy odáig, hogy a «ganz» és «gesammt», «zusammen» és «gemeinschaftlich», «zugleich» és «gleichzeitig», «gesetzlich» és «gesetzmässig», «zwar» és «wohl» között fogalmi határokat állít fel. Mindezt azonban éppen magyar részről nem lehet megróni, mert a magyar szöveg hű értelmének visszaadását célozza.

Javára írom, hogy a *Pragmatica Sancti*ban kifejezett «együttes és elválaszthatlan» birtoklás elvének magyarázatánál hadat izen a régi osztrák felfogásnak. Kimutatja, hogy az együttes birtoklást nem fejezi ki helyesen sem az «einheitlich», sem a «gemeinsam» szó. Itt a birtoklási jogok csak találkoznak, de nem egyesülnek. Mindegyik birtoklott állam megtartja egyéni különállását, következéleg az «együttes birtoklás» közjogi kifejezése nem érintheti Magyarország souverainitását.

A «birodalom» és «birodalmi kapcsolat» kifejezéseket teljesen úgy értelmezi, mint a magyar felfogás. Žolger kifejti, hogy birodalom — Reich — alatt nem szabad egységes birodalmat, mint jogfogalmat érteni, hanem úgy értelmezi a «birodalom» szónak jelentőségét, mint maga Deák Ferencz, mely értelmezés kizárja az «egységes ausztriai birodalom»-nak, mint jogfogalom-nak értelmét.

Közjogi terminológiánk egyes fogyatékosabb, vagy teljesen hibás kifejezéseit Žolger nem foglalja le érvelései számára vagy épen összbirodalmi következtetések megállapítására, mint ezt Tezner és iskolája valóban jobb ügyre méltó buzgalommal teszi. Csodálatra méltó, hogy oly éleseszű jogász, mint

Tezner, nem tud valahára szakítani ezzel a történelem- és tudomány-ellenes módszerrel, melylyel lehetetlen oly bizonyító eredményt elérni, melyet elfogulatlan tudományos bírálat elfogadhatna.

Mi azt sohasem tagadtuk, hogy a «monarchia», «birodalom», «összes birodalom», «egész monarchia» kitételeket törvényeink, államirataink és államférfiaink is használták, sőt használják ma is. Széchenyi István «ausztriai közállományról, közálladalomról» beszél, melynek «Magyarország már kiegészítő része». Az 1847-iki ellenzéki nyilatkozatban, melyet Deák Ferencz szerkesztett, s az 1861-iki feliratokban is ott találjuk a «birodalom» szót és ehhez hasonló szavakat. Az 1867 : XII. t.-cz. és más törvényeink is bővelkednek az ilyen természetű hibás kifejezésekben. Az 1848-iki törvények is a «korona egységéről», a «birodalom kapcsolatának épségben tartásáról» beszélnek. Žolger kerüli az eddig megszokott osztrák módszert, mely a fogyatékos magyar közjogi kifejezésekből a két állam souverainitásának egybeolvadását akarta kimagyarázni. Alig képzelhető is tudománytalanabb magyarázat, mint az, mely hibás, fogyatékos közjogi kifejezésekből akar oly jogalkotó tényre következtetni, mintha Magyarország törvényhozási akarattal óhajtotta volna kimondani, hogy többé nem független ország, hanem a birodalomnak része.

Hátrányára írom azonban Žolgernek azt, hogy az 1867 : XII. t.-cz. egész szövegét becikkelyezett nemzetközi szerződésnek minősíti. Nem vette figyelembe, hogy ha lehetnek is az 1867 : XII. t.-cz.-ben nemzetközi vonatkozású rendelkezések, melyeket én is elismerek, az a maga egészében sem alakilag, sem tartalmilag becikkelyezett nemzetközi szerződésnek nem minősíthető. Azt sem veszi figyelembe, hogy az 1867 : XII. t.-cz. a magyar állam törvényhozási függetlenségét teljes épségben fenntartja. Az 1867 : XII. t.-cz. fennállása nincs határidőhöz kötve, a módosításra vagy megváltoztatásra megzorító intézkedés nincs, azt a magyar törvényhozás két tényezője: a magyar országgyűlés királyával megváltoztathatja, úgy, a mint létrehozta. Más a törvény hatályosságának és más a törvény alkotásának kérdése.

Abban igaza lehet gróf Tisza Istvánnak, ki ezzel a

könyvvel igen behatóan foglalkozott egy tanulmányában (*Magyar Figyelő*, 1911. évf.), hogy Žolger Iván könyvének «raison d'être»-je az volt, hogy bebizonyítsa az 1867: XII. t.-cz. tartalmának szerződéses jellegét és ebből azt következtethesse, hogy ez a törvény az ausztriai törvényhozás hozzájárulása nélkül nem módosítható. Ez a következtetés mindenesetre súlyosan érinti a magyar közjogi felfogást. Semmi sem volt természetesebb, mint hogy éppen az az államférfiú, a ki az 1867: XII. t.-cz. jogi természetéről két ízben is, az úgynevezett «önálló alkotás», — tehát nem a magyar szerződéses elmélet alapján — oly behatóan nyilatkozott a képviselőházban, szembeszálljon azzal a tannal, hogy az 1867: XII. t.-cz. becikkelyezett nemzetközi szerződés és főleg, hogy visszautasítsa az ebből vont azon következtetést, mintha az 1867: XII. t.-cz. törvényhozási módosításába beleszólása volna más tényezőnek, mint azoknak, melyeknek magyar törvény hozatala a magyar alkotmányjog szerint hatáskörükben áll.

Annál inkább szükségesnek tartotta gróf Tisza a saját álláspontjának megvilágítását, mert Žolger azt állítja, hogy Tisza 1903-iki képviselőházi beszédeiben sokkal messzebb ment, mint Szilágyi Dezső az 1893-ban kifejtett álláspontjában, mert míg Szilágyi Dezső azt állította, hogy az egyoldalú törvényhozási intézkedés csak megingatná a közjogi alapot, addig Tisza azt az erőt tulajdonítja az egyoldalú törvényhozásnak, hogy ez megbontja, megdönti az alapot. Tisza hivatkozott cikkében kijelenti, hogy ő nem kívánt messzebb menni, mint Szilágyi, legfőlebb élesebben formulázott.

Nagy dialektikai erővel bonczolja gróf Tisza Žolgernek a törvény keletkezése történetéből vett érveit. Kimutatja, hogy az országgyűlés a törvénynek «megállapodás» kifejezését a nemzet és király, nem pedig Magyarország és Ausztria között létrejött megállapodás értelmében használta. Kimutatja, hogy nem a magyar országgyűlés megbízottai tárgyaltak az akkori bécsi kormánnyal, hanem a magyar közelet vezérférfiai a fejedelem akkori osztrák és magyar tanácsosaival, mint a király megbízottaival. Megczáfolja azt az állítást is, hogy a magyar országgyűlés először mint

szerződési ajánlattal foglalkozott a kiegyezési törvény tartalmával és csak midőn a másik állam kormánya azt elfogadta, akkor került a magyar országgyűlés elé a megállapodást becikkelyező törvényjavaslat.

Nyilvánvaló történelmi tényekre hivatkozik Tisza István, midőn megállapítja, hogy 1867. január végén szövegezik végleg Deákkal a királylyal létrejött megállapodásokat, hogy a teljesen kész kiegyezési művet tárgyalja már a 67-es bizottság, hogy a magyar ministerium már február 17-én ki-neveztetett és csak márczius végén tárgyalja először a képviselőház a bizottság munkálatait és ennek elfogadása után a két kormány közötti tárgyalásnak még csak nyoma sincs. Rámutat gróf Tisza István arra is, hogy nem az osztrák kormány, hanem a «Reichsrath» közjogi bizottsága készíti el a közös ügyekről szóló ausztriai törvény javaslatát. Következőleg a két törvény egymástól teljesen függetlenül jött létre s az osztrák törvény öt hónappal később is keletkezett.

Mindezekkel Tisza István más világításba helyezte a törvény keletkezésének történetét, mint azt Žolger a maga «szerződéses» álláspontjának igazolására az adatok szorgos egybegyűjtése alapján «bona fide» előadta.

Ha a törvény keletkezéséből vont érvelés döntő lehetne az 1867 : XII. t.-cz. vagy egyes rendelkezései jogi természetének megállapítására, akkor gróf Tisza erős érvelése után azt kellene gondolnunk, hogy a nemzetközi szerződés elméletének el is kellene némulnia. Döntő érvet azonban a törvényt magyarázat általánosan elismert szabályai alapján mindig a törvény tartalmából kell meríteni. Ha tehát a két törvény egész tartalma vagy annak egy része a szerződéses jelleg mellett szólna: akkor közönyös az, hogy a nemzetközi szerződések szokásos megkötési módját megtartották-e, vagy nem. A nemzetközi szerződésnek van szokásos alakja, de ez nem «exclusiv» forma. A jogi hermeneutikának ma már elfogadott szabálya, hogy sem valamely törvény indokolása, sem annak keletkezési története nem elégséges a törvényben kifejezett akarat értelmének megállapítására. Azok igen becses törvényt magyarázó segédeszközök, de inkább felvilá-

gosító, járulékos természetűek. A törvény, melyben a nemzet akarata kifejezésre jut, maga a döntő erejű. A törvényjavaslat, ha törvényerőre emelkedett, elválik az indokolástól, függetleníti magát sokszor a keletkezési történettől is. A törvény nem egyszer okosabb, mint a törvényhozók összes céljaikkal, összes terveikkel. A törvény sokszor többet mond, mint a mit a törvényhozók akartak mondani, sokszor kevesebbet. Mindenesetre mindig lényeges a jogmagyarázat szabályainak alkalmazásánál a törvényben kifejezett akarat. Ha tehát valakinek sikerülne a magyar és az osztrák kiegyezési törvények egybevetett tartalmából bebizonyítani, hogy az 1867: XII. t.-cz.-nek és az ausztriai 1867 december 21-iki törvénynek vannak szerződéses természetű elemei: akkor a keletkezés történetéből merített érvek nagy fontosságúak ugyan, de a jogi magyarázat szabályai szerint a törvényben kifejezett parancs mögött a törvény indokolása, keletkezési története, a törvényhozók személyes intenciói nem volnának döntő nyomatékuk.

Döntő nyomatékkal éppen nem járhat annak megállapítása, hogy az 1867: XII. t.-cz. és a vonatkozó osztrák törvények nem oly alakban jöttek létre, mely a nemzetközi szerződések szokásos formája; mert ha valaki be tudja bizonyítani azt a tételt, hogy souverain államok között bármely szabad elhatározásból keletkezett kapcsolat csak szerződésen alapulhat, és hogy a két állam törvénye a két állam között valamely kapcsolatot teremt: akkor az, hogy nem a szokásos szerződéskötési eljárást követték, alárendeltté válik. Nem szabad elfeledni, hogy sem a nemzetközi jog, sem a közjog, sem a magánjog a szerződések számára kizárólagos formát nem állít fel. Sőt az állam oly cselekvénye, mely éppen nem »jogi tartalmú formai nyilatkozat», esetleg szerződésnek tekinthető, ha minden körülmény észszerű megfontolásából azt kell következtetni, hogy a cselekvő állam épen ennek a cselekedetnek a révén akart más állammal szerződést kötni. (E. Ullman: *Völkerrecht*, Freiburg, 1898. 166. l.)

A két állam kiegyezési törvényei, sőt a keletkezési történet bizonyító eredményét is éppen a szóban levő jogi ter-

mészet szempontjából a hazai közjogi tudományban is eltérően magyarázzák. Úgy, hogy legkevesebbé sem lehet csodálni, hogy Žolger a nemzetközi szerződés elméletétől nem idegenkedett, hisz ez, különösen korlátozott alakban, éppen nem száműzöttje a magyar közjogi tudománynak. Sőt meg vagyok győződve arról, hogy ő, ki tudományos apparatussal írta meg művét és azt tűzte ki célul, hogy az 1867 : XII. t.-cz.-et a leghűbb fordításban mutassa be az osztrákoknak, ki jóakarátú buzgósággal gyűjtött össze minden adatot, ki megtanult magyarul, hogy eredetiben ismerhesse a magyar forrásokat, egyenesen jelentékeny szolgálatot gondolt tenni a dualismus alapos megértésének. Sőt talán magyar részről elismerésre is számított, mert az ő elmélete egyenesen derékban töri a Biederman-, Dantscher-, Ulbrich-, Schäffle-, Tezner-féle egységes birodalmi vagy közsö főhatalmi elméleteket s egész művén végig vonul a két állam souverainitásának elismerése. Nem forgatja Žolger a mi *Corpus Iuris*-unk lapjait azért, hogy keresve keresse ki a régi magyar törvénytárból azt a néhány törvényt, mely a régi központi udvari legfőbb hatóságokról szól, nem erőlteti azt a szörny-állítást, hogy az ausztriai császári cím magába olvasztotta a magyar királyi koronát. Ezeket pedig Lustkandltól Teznerig és Steinackerig arra akarták felhasználni, hogy kimutassák a Magyarország és Ausztria között régi idők óta fennálló szerves birodalmi kapcsolatot. Mind-ezt pedig annak bizonyítására irányították, hogy ezt az állítólagos régi egységes birodalmi kapcsolatot az 1867 : XII. t.-cz. is fenntartotta, az összbirodalom, a monarchia egységét, mint jogi fogalmat éppen nem ejtette el, mert az, a mi az 1867-iki ausztriai és magyar kiegyezés szerint közös, az lényegében az egységes, a birodalmi összeforrasztó elem. Žolger ettől a ferde iránytól tartózkodik és csakis a szerződéses elmélet terjedelme s a levont következtetések dolgában tér el a magyar szerződéses közjogi felfogástól.

Žolgernek műve megjelenése alkalmából egyébiránt magyar részről a dicséret is kijutott.

Egyik tekintélyes napilapunk, mely a legélénkebb érzéket szokta tanusítani a nemzeti szempontok iránt, vezércikkben valóságos dícsérő oklevelet állított ki részére.

A dícséret így szól: «Az osztrákok a kiegyezés szerződési mivoltának bebizonyításában a maguk álláspontjának a győzelmét fogják látni. Mi a magyar álláspont győzelmét látjuk benne. Mert ha a hatvanhetes magyar kiegyezési törvény nemzetközi szerződést tartalmaz, mint Žolger állítja és bizonyítja, akkor a birodalom államait nem közös alkotmány, hanem nemzetközi viszony kapcsolja össze és a magyar kiegyezési törvényt Ausztria is mint nemzetközi szerződést köteles respectálni s azon egyoldalúan nem változtathat nemzetközi jogsértés nélkül s nem helyezkedhetik arra az álláspontra, hogy Magyarország nem csupán tagja, hanem része is a birodalomnak s bele tartozik az osztrák császárságba. Másrésről ebben benne foglaltatik az is, hogy ha Magyarország megváltoztatná a kiegyezési törvényt vagy a tiszta personalis unio alapjára helyezkednék, nem lázadó volna, hanem szerződésszegő. Ez pedig más szavakkal azt teszi, hogy Magyarország teljes souverainitását fenntartotta és azt a kiegyezéssel csak nemzetközileg, de nem alkotmányjogilag korlátozta. Ha pedig szerződésszegésről szó lehet, akkor a Žolger úr elmélete szerint is nem Magyarország követte el azt, hanem elkövette Ausztria már 1867-ben s elköveti azóta mindig, a mikor a saját törvényét a magyar törvénytől sok tekintetben eltérő tartalommal állapította meg és akadályozza, hogy közös ügyekben érvényesüljön a teljes paritás. Magyarország ennél többet nem követel, de ezt követelnie kell, ha élni akar. Mi magyarok tehát köszönettel tartozunk Žolger úrnak, a ki törvényünket és a kiegyezésre vonatkozó fölfogásunkat a maga valójában megismertetni igyekezett a külfölddel és honfitársaival, s megmutatta az utat arra, hogy egymást megismerhessük és megérthessük».

Žolger bizonyára gondolkodóba eshetett kissé, midőn épen az ellenkezőjét olvasta gróf Tisza István tartalmas, nagy elemző erővel megírt cikkében, hol a legerélyesebb bírálatban részesült. De talán észrevette azt is, hogy a kérdésnek Žolger következtetéseiben nyilvánuló gyakorlati fontossága készítette a kiváló államférfiút a felszólalásra. Tisza István nem akart a kérdéssel mint «doctor-kérdéssel» foglalkozni

és azt hiszem, nem csalódom, ha azt állítom, hogy Tisza alig nyult volna tollhoz, ha Zolger a szerződéses elméletet hirdetve arra a következtetésre jutott volna, minőre, mint látni fogjuk, a «szerződéses elmélet» magyar híveinek legnagyobb része jut, midőn azt iparkodnak bebizonyítani, hogy az 1867: XII. t.-cikknek csak egy része nemzetközi vonatkozású és hogy az 1867: XII. t.-cz. törvényhozás útján való megváltoztatása nem történhetik másképen, mint azt az alkotmány minden törvényváltoztatásra rendeli, t. i. a király és az országgyűlés egyetértése alapján. Harmadik tényezőt a magyar alkotmány nem ismer. Tisza bizonyára azért fogott csak tollat, hogy az elméletnek a magyar alkotmány alapítelére veszélyesnek látszó következtetéseit utasítsa vissza. Távol kívánta tartani még a látszatát is annak, hogy a magyar törvényhozás csak az osztrák törvényhozás hozzájárulásával módosíthassa az 1867: XII. t.-cikket. De távol akarta tartani azt a törekvést is, mely onnan Ausztriából sűrűn hangzik fel, s mely szerint a szerződéses jellegből az következik, hogy mi az osztrák törvényt is tartsuk magunkra nézve irányadónak. Mi pedig éppen a más elvi álláspontból kiinduló osztrák kiegészítési törvénynek sok helyütt lényegesen eltérő rendelkezéseit a magunk részére irányadónak nem tekinthetjük; reánk nézve csak az kötelező, a mi a magyar törvényben van. *Communis opinio* nálunk az a magyarázati elv, melynek Tisza István tanulmánya erélyes kifejezést ad. «Közös ügynek csak azok az ügyek tekinthetők, a melyeknek közösségét mind a két törvény elismeri. Ott tehát; a hol egy vagy más kérdésben a közösség körét a két törvény nem egyenlően vonja meg, a dolog természeténél fogva s a két törvényhozás egyenjogúsága következtében az a szöveg lesz irányadó, a mely szűkebbre vonja azt, mert tényleg csak erre a szűkebb körre vonatkozólag áll fenn mindkét államnak rendelkezése, érvényesülhet a közösség mindkét állam területén.»

Azok a közjogászaink, a kik a nemzetközi szerződéses elmélet hívei, ezt a magyarázatot föltétlenül el is fogadják és, mint alább látni fogjuk, ez a magyarázat nemcsak teljesen összeegyeztethető a magyar szerződési elméletek-

kel, de még ezek ennek a magyarázatnak logikai erejét fokozzák.

Gondosan iparkodnak a magyar szerződéses elméletek hívei az 1867 : XII. t.-cz. tartalmát kellően szétválasztani és megjelölni az 1867 : XII. t.-cz. nemzetközi vonatkozású rendelkezéseit. Legtöbbsen a nemzetközi szerződéses jelleget nem terjesztik ki az 1867 : XII. t.-cz. egész tartalmára, már csak azért sem, mert az ausztriai deczember 21-iki törvény más alapra helyezkedett, mint a magyar törvény és ezzel a lépésével már Ausztria megszegte volna a nemzetközi szerződést. Ellenben nem zárkoznak el a szerződési viszony elismerése elől a két törvény megegyező intézkedéseire nézve. Így nyilatkozik Ferdinándy legújabban megjelent művében (*Magyar alkotmányjog*, 1911) és még kiemeli, hogy Žolger felfogása helyes lett volna akkor, ha az osztrák törvény is 1867-ben ugyanarra az alapra helyezkedik, mint a magyar.

Sok magyar gyakorlati politikussal beszéltem, ki azt hitte, hogy a szerződéses elméletet, még szűkebb korlátok között is, nálunk a magyar tudományban visszautasítják. Azt hitték, hogy Szilágyi Dezsőnek 1893. évi október hó 12-én tartott képviselőházi beszédjében foglalt thesist vállalja az egész magyar közjogi tudomány. Mindenesetre kíváncsatos volna, hogy egységes közjogi gondolkozás és felfogás honolna nálunk az 1867 : XII. t.-cz. tartalmáról és jogi természetéről, de ma még a tudományosan indokolt, teljesen egységes dogmatikai felfogást nem értük el.

Kissé visszás, hogy a közjogi tudomány és a mai parlamenti felfogás ebben a kérdésben különböző utakon halad, de annyit talán sikerül megállapítanom, hogy a gyakorlati fontosságú következtetésekben csaknem teljesen találkoznak; ez táplálja bennem azt a reményt, hogy az egységes közjogi gondolkozás kialakulása lehetségessé lesz.

Nehogy azonban különösen a gyakorlati politika férfiai azt higyjék, hogy nálunk a Szilágyi által kifejtett álláspont talán mint *communis opinio* fűdi az 1867 : XII. t.-cz. jogi természetének dogmáját, szükségesnek tartom ennek a kérdésnek kellő megvilágítását.

Sajnálom, hogy sok idézet terhével kell súlyosítanom írásom menetét, de az a czélom, hogy az olvasó a nagy jelentőségű közjogi kérdés tudományos és publicistikai állásáról kellő tájékozást nyerhessen és elősegítsem azt, hogy közjogi irodalmunk és parlamenti életünk a további fejlődés útján elérhessék az 1867:XII. t.-cz. jogi természetéről a teljesen egységes közjogi felfogást.

II.

Szilágyi Dezső álláspontjával kezdem, melyet a híres kőszegi királyi válasz parlamenti tárgyalása alkalmával fejtett ki (1893 október hó 12. és 13.). Kőszegen a király 1893 szeptember 17-én a törvényhatóságoknak adott válaszában azt mondta, hogy a kiegyezési alap kétoldalú megállapodáson nyugszik. Apponyi 1893 október 5-én a képviselőházban erre a kijelentésre való tekintettel felirati javaslatot terjesztett elő, mert szükségesnek tartotta, hogy a «kétoldalú megállapodás» jogi és politikai tartalma megvilágíttassék. Szilágyi Dezső akkor igazságügyminister volt. Ily külső körülmények között született meg a most már nevéhez fűződött elmélet, melyet közjogi irodalmunkban az «önálló alkotás» nevével is szoktak megjelölni. Tisza István gróf hű kivonatában közlöm a beszédnek a szóban levő közjogi kérdésre vonatkozó részét. «Az 1867:XII. t.-cz. nem szerződés Ausztria és Magyarország között. Az létrejöttére és megalkotására nézve más törvényektől semmiben sem különbözik, csakis hatályba lépésére nézve tesz a benne foglalt rendelkezések között különbséget. E rendelkezéseknek azon része ugyanis, a mely körülírja, hogy mi ismertetik el a *pragmatica sanctio* alapján közös ügynek, *declarativ természetű*. Ezekre nézve minden magyar tényező részéről egyhangulag nyilvánul az a jognézet, hogy Magyarország azt, hogy a *pragmatica sanctio* folyamánai szerint mik tekintessenek közös ügyeknek, a magyar közjog szerint önállóan, minden más factoroktól függetlenül, királyával egyetértőleg határozza meg. E rendelkezések másik alkateleme, t. i. a közös ügyek kezelése

módja, szintén önállóan alkottatott meg Magyarország és a király között létrejött törvény alapján. Ezeknek hatályba lépése azonban a törvenyzikk utolsó szakasza szerint világosan azon feltételekhez kötött, hogy Ő Felsége többi országai és királyságai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájáruljanak. A törvény ezen rendelkezéseinek megváltoztatására két mód kínálkozik. Történhet az a két parlament bizottságai, vagy a két kormány előkészítése alapján mindkét állam törvényhozásának egybehangzó eljárása útján, (megjegyzem, hogy Szilágyi ezt «szerződési mód»-nak nevezi), de történhet úgy is, a mint a törvény létrejött, mert hiszen, ha a törvény létrejöttéhez csak az országgyűlés és a fejedelem egyetértése kívántatott meg, az ugyanezen módon, ugyanezen tényezők által meg is változtatható. Ebben az esetben azonban a két állam közötti alkotmányos érintkezés módját meghatározó rendelkezések hatálybalépte újból a másik állam parlamentjének hozzájárulásától volna függővé teendő, mert hiszen létrejöhet ugyan törvény az egyik állam törvényhozásának egyoldalú eljárása útján is, a mely a közös ügyek kezelési módozatát érinti, de ha a másik államban megfelelő törvény nem alkottatik, akkor ez a rendelkezés nem megváltoztatja, nem módosítja, hanem megingatja az alapot».

Szilágyi Dezső okoskodásának lényegét ez a kivonat hűen adja vissza. Szilágyi nagy tudása, párfját ritkító elemző ereje, bőségesen megérdemlett tekintélye nem őrizhette meg álláspontját attól, hogy tantételeit kritika tárgyává ne tegyék.

Igy ezzel az elmélettel szemben, melyet ma, mint említettem, a gyakorlati politikusok legnagyobb része követ, a budapesti Tudomány-egyetem nagyérdemű tanára, Concha Victor (*Politika*) hosszabb érvelés után kiemeli, hogy ha az a fő kérdés, hogy szerződési-e a két fél kötelezettsége a közös ügyek intézésére nézve, — erre a kérdésre elég arra utalni, hogy ha az egyik fél idevonatkozó törvényeinek hatálya attól függ, hogy a másik egyező törvényt alkosson, ha nem is szóval, de tények útján szerződést kötnek, mert az állam törvényt csak akkor hoz, legfőbb akaratát csak akkor

fejezi ki, ha annak hatályossá válására számíthat, ha azonban e hatály egy másik állam egyező akaratától, törvényétől függ, úgy szerződés jött létre, a mely kötelez mindaddig, a míg a két fél közös akarrattal meg nem változtatja.

Kifogásolja Concha a Szilágyi Dezső tanításában használt «két-oldalú megállapodás»-féle kitétel is. Ez jogilag egészen bizonytalan, mert a «kétoldalú megállapodás» jogászai értelme alig construálható, ha ez mást akar jelenteni, mint szerződést. Figyelmeztet Concha arra is, hogy a német elmélet a szerződés (Vertrag), az egyezség, a megállapodás (Vereinbarung) között oly megkülönböztetést kezd tenni, a mi épen azzal ellenkező eredményre vezet, a mit a *megállapodás* szóval Szilágyi elérni óhajtott. Concha attól tart, hogy ebből a tanból azt is lehetne következtetni, hogy mert az osztrák alaptörvény a közös ügyek rendezéséről lényeges tartalmára nézve az 1867:XII. törvényczikkkel egyenlő, csakugyan nem szerződés, nem is hatályos törvény, hanem államalkotó (Staatsschöpfend) tény, mely az osztrák-magyar államalkotmányt teremti. Nem szükséges e következtetés helyességét elfogadni, annyi azonban bizonyos, hogy ha az 1867:XII. törvényczikknek az államhatalom gyakorlását, functionálását tárgyzó része (közös ügyek kezelési módja) az osztrák és magyar államok szövetségén kívül állónak tekintetik, szerződési jellegűnek el nem ismertetik: a két állam kapcsolatának minősége úgy souverainitási (politikai), mint jogi s empontból határozatlanná válik.

Concha kétségen kívül a legebevezetőbb oldalról mutatja be a Szilágyi-féle tantételt. Erre még visszatérek.

De lássuk, mit tanítanak a budapesti, a kolozsvári tan-székeken, mit tartalmaznak más kiváló közjogászok, publicisták könyvei, iratai és beszédei. Teljességre a felsorolásban épen nem számítok. Erről térszűke miatt le is mondok, de bővebb tájékozást kívánok minden esetre nyújtani.

Ferdinándy közjogi tankönyveivel kezdem, melyek úgy oldják meg a szerződéses elméletet, hogy azok a veszedelmes következtetések, a melyeknek elkerülése végett szükségesnek tartották nagy elméjü parlamenti vezérférfiaink az «önálló törvényalkotás» elméletét felállítani, elvesztik jelen-

tőségüket. Ferdinándy a *Magyarország közjogi viszonya Ausztriához* című munkájában az 1867: XII. t.-cz. nemzetközi szerződési jellegét főleg abból az okból nem ismerte el, mert a magyar felfogás csak az által véli az ország függetlenségét az 1867: XII. t.-cz. keretében megóvhatónak, hogy azt csak a nemzet és királya közötti kiegyezésnek, és nem nemzetközi szerződésnek tartja. Ezt az álláspontját *Magyarország közjoga* című művében hosszabb érvelés után feladja és kijelenti, hogy a törvény előkészítésének története, annak tartalma és az általa létesített közös intézmények természete a modern államelméleti felfogás mellett egyedül csak azt a magyarázatot engedik meg, mint az ország függetlenségének megfelelőt: hogy az 1867: XII. t.-cz. mindazon rendelkezései, a melyek a közös ügyek intézési módját meghatározzák, Magyarország és Ausztria között létrejött nemzetközi szerződést tartalmaznak.

Ferdinándy azonban világosan azt a következtetést vonja le, hogy mivel a törvényben a rendelkezések módosítása vagy megváltoztatása tekintetében megszorítás nincsen, sem azoknak fennállása határidőhöz kötve nincsen, Magyarország fentartotta magának a jogot, hogy ezt a törvényt, épen úgy, a mint létrejött, bármikor meg is változtathatja.

További különböztetései is figyelemre méltók, mert határvonalakat von a törvény tartalmának rendelkezései között és a rendelkezések egy részét kiveszi a «nemzetközi szerződés» fogalmi köréből. «Az 1867: XII. t.-cz. — mondja Ferdinándy — azon rendelkezéseken kívül, a melyek a közös ügyekre és azok intézési módjára nézve alkottattak, egyéb rendelkezéseket is tartalmaznak, azokat t. i., a melyek a *pragmatica sanctio* hiteles magyarázatára, a király hadúri felség-jogainak megállapítására, a védelmi rendszer megállapítására, a magyar hadsereg egyes tagjainak polgári viszonyai, jogai és kötelezettségeire és a közös egyetértéssel elintézendő ügyek körvonalozására vonatkoznak, s melyeknek csakis a belső alkotmányjog szempontjából van fontosságuk és így még azon esetben sem tekinthetők nemzetközi szerződésnek, ha véletlenül az osztrák idevonatkozó törvénnyel megegyező rendelkezéseket tartalmaznak».

Ily magyarázattal — föltéve, hogy ez megállhat, — a szerződéses elméletnek Magyarország függetlenségére, törvényhozási szabadságára semmi gyakorlati hátránya nincs.

E szerződéses elmélet épen nem áll útjában annak az álláspontnak, melyet a kilenczes bizottság programmjának 8. pontja fejez ki: «A párt fentartja azt az álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvét az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni. A ministerium politikai felelőssége, mint a korona minden tényére, erre is kiterjed és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása, mint minden jogra, erre nézve is fennáll. Ezt az állapotot a törvényhozás: a korona és az országgyűlés, együtt megváltoztathatja».

E miatt tehát annál kevésbbé volna szükséges a közös ügyek kezelési módjára szorító szerződéses elméletet elejteni, mert Ferdinándy tanítása szerint a király hadúri felségjoga nem sorozható az 1867: XII. törvényezikk szerződéses jellegű rendelkezései közé.

Nagy Ernő, a kolozsvári egyetem tanára, *Magyarország közbiztonságának* hatodik kiadásában ezt tanítja: Két souverain állam nem léphet egymással másféle összeköttetésbe, mint nemzetközibe. Már a kiegyezési javaslat fölött tanácskozó 67-es bizottság is elismerte az összeköttetés nemzetközi természetét. (*Közösügyi Okmánytár*, 153., 160., 167., és 174. lap.) A jogtudomány mai állása szerint épen abban nyilatkozik Magyarország függetlensége, hogy Ausztriához való kapcsolata nem belső államjogi tényen nyugszik, hanem nemzetközi jellegű. A miből ismét következik, hogy az összeköttetés, a mennyiben Ausztriát is kötelezi, annak hozzájárulása nélkül nem szabályozható, (1867: XII. t.-cz. 5. §.) és így az ide vonatkozó törvény egyezményes természetű lesz. Ennek felel meg az 1867: XII. t.-cz. 69. § a.

Magyarország törvénybe iktatta a kiegyezési határozatokat, mert tudta, hogy Ausztria is hasonló határozatokat fog törvénybe iktatni. Az ugyan bizonyos, hogy a kiegyezést alapján szabályozó 1867: XII. t.-cz. Magyarországnak

önálló és külön törvényhozói ténye volt, sőt fél évvel előbb is keletkezett, mint a megfelelő osztrák törvény és mert a magyar állam souverainitását változatlanul megőrizte, szerintem kétségtelen, hogy önálló törvényhozási tényével megváltoztathatja, van reá képessége, a mely esetben hazánkat illetőleg az újabb törvény lesz kötelező, csak hogy ha ehhez Ausztria nem járul hozzá, akkor a kapcsolat felbomlik, mert, mint mondtuk egyoldaluan egyik állam a másikat nem kötelezheti. A két törvénynek azok a részei pedig, melyekben egymástól eltérnek, az illető állam külön törvényeinek tekintendők.

A kapcsolatot illetőleg követett eljárás — alkudozás, megegyezés — határozottan szerződésre vall; továbbá abból; hogy a magyar törvény, neveztessek bár alaptörvénynek, Ausztriára semmikép sem hathat ki, következik, hogy a benne foglalt szabály, midőn Ausztriára vonatkozólag is kötelezőleg rendelkezik, csak egyezményes természetű lehet.

Nagy Ernő is — legalább hivatkozott tankönyvében — a legvilágosabban a nemzetközi szerződés mellett foglal állást. Lehetetlennek tartja, hogy ha a magyar törvény Ausztriára vonatkozólag is kötelezőleg rendelkezik, más, mint egyezményes természetű lehessen.

Polner Ödön (*Magyarország és Ausztria viszonya*) az 1867 : XII. t.-cz. 23. és 69. §-aira hivatkozva azt követelteti, hogy az államhatalom gyakorlása módját kölcsönös akaratmegegyezéssel akarták megállapítani, úgy, hogy mindkét állam államhatalma gyakorlásának e tekintetben való szabályozása államszerződésen alapszik s nem közös alaptörvényen, mi létre nem is jöhetett, mivel a két állam nem alkotott közös államhatalmat, mely közös alaptörvényt létesített volna. Igaz, hogy e szerződés nem úgy jött létre, mint az államszerződések rendesen szoktak, hogy t. i. két államnak kormányzó organumai előzetesen megállapítják a két állam közötti viszonyt s ezt azután a törvényhozó organumok mint törvénybe foglalt anyagi jogszabályt megállapítják. Hanem itt a két állam törvényhozó organumai, illetve azok egyik tényezője, a kormányzó organumok mellőzésével közvetlenül léptek érintkezésbe egymással, állapították

meg a szerződés tartalmát s állapította azt meg mindegyik saját államára nézve jogszabályul. A mi e törvény megváltoztatását illeti, természetes, hogy miután az két független állam viszonyát szabályozza s a két állam felett kényszerjoggal bíró államhatalom nem létezik, erejét csak a két állam önálló akaratában bírja és azt mindkét állam egyoldalulag megváltoztathatja, a mi persze a másik állammal szemben szerződésszegés lenne. Abból azonban, hogyha akár kölcsönös megegyezés folytán, — s hogy így meg lehet változtatni, arra nézve kétség nem lehet, — akár egyoldalulag valamelyik állam megváltoztatná, még nem következik az, hogy az a viszony, melyet a *pragmatica sanctio* megállapított, szintén megszűnjék, minthogy az 1867: XII. t.-cikben foglalt alkotmányszabályozás, mint láttuk, csak azon viszonyon kívül, mely a *pragmatica sanctio*-ban van megállapítva, az államhatalom gyakorlásának módját szabja meg s ezen módnak ilyen megsabása a 23. §. szerint nem folyik a *pragmatica sanctio*-ból, vagyis nem tartalma az azon alapuló viszonynak. Hogy ez, t. i. a *pragmatica sanction* alapuló viszony is, kölcsönös megegyezés útján, vagy szerződésszegés mellett a két állam bármelyike által megszüntethető, azt itt most fejtegetnünk nem szükséges.

Polner is a nemzetközi szerződés alapján áll, fenntartja ugyan az egyoldalú törvényhozási szabadságot, mit kétségbe vonni nem is lehet, de szerződésszegés nélkül ezt nem tartja lehetőnek. Világosan reámutat arra, hogy ha az 1867: XII. t.-cikket egyoldalulag a magyar törvényhozás megszüntetné, ez a *pragmatica sanctio* viszonyát éppen nem érintené. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy föl lehet vetni azt a kérdést, vajon egyoldalú törvényhozási intézkedés esetén nemzetközi szerződésszegés minden esetben föltétlenül megállapítható volna-e? Mindenekelőtt ez teljes képtelenség s ezt bizonyára Polner is így érti az 1867: XII. t.-cz. tartalmának arra a részére nézve, melynek természete eo ipso kizárja az egyezményes jelleget. Polner a szerződésszegést minden bizonynyal csak a szerződéses természetű intézkedések egyoldalú eltörlése vagy módosítása esetére értette. Ezzel szemben is vitatható, hogy képzelhetők viszo-

nyok, midőn a nemzetközi birálat az egyoldalú elállásban nem allapítaná meg a szerződésszegést, mert ha bizonyos, hogy szerződési mód szerint akarta megváltoztatni a magyar állam az alapot és ez nem sikerült, nem kell-e a souverain állam törvényhozási szabadságát, tiszteletben tartani, ha az egyoldalú elállást kellően mérlegelhető, az állam létérdekét érintő méltányossági okok fődik.

Kmety Károly közjogi tankönyvében azt tanítja, hogy a közös ügyekben előzetes kölcsönös megállapodás szerint kell alkotni a vonatkozó törvényeket. Ha concedálná is — mondja — hogy az ily egybehangzó törvények a két állam közötti államszerződések természetével is birnak, ebből még nem következnek az, hogy nem volna teljesen jogérvényes azon önállóan alkotott magyar törvény, mely az osztrákkal egybehangzó magyar törvényt egyoldalulag megváltoztatná. Az egyöntetűen szabályozható közös ügyeknél az új rendet megállapító magyar törvény végrehajthatóságának akár kifejezett, akár hallgatólagos feltétele, hogy Ausztriában is hasonló törvények (jogérvényes rendeletek) hozassanak és lépjenek életbe. Az 1867: XII. t.-cz. is kimondja, hogy azon határozmányai, melyek a közös ügyek kezelésére vonatkoznak, csak akkor lépnek hatályba, midőn azok tartalmához Ausztia alkotmányosan hozzájárult. A közös ügyre vonatkozó törvényekben egyezményes rendelkezések foglaltatnak, mindazonáltal azok nem ezen egyezményekben, kölcsönös megállapodásokban, hanem a magyar törvényhozó hatalom souverainitásában hordják érvényüket és erejük alapját. Kmety, bár egyezményes természetű rendelkezésekről szól, még is inkább ahhoz a felfogáshoz látszik hajolni, melyet az «önálló alkotás» elméletének szavával jelöltünk meg.

Balogh Arthur (*A magyar államjog alaptanai*) a kölcsönös megegyezés szerződéses alapjára építi tanítását.

Beksics Gusztáv valószínűleg máshelyütt is nyilatkozott erről a kérdéstről, de kezeink között most csak a dualismusról írt műve lévén (*A dualismus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink*), ebből azt látom, hogy annak kijelentése mellett, hogy az 1867: XII. t.-cz. kizárólag magyar közjogi törvény, és így az osztrák törvény-

hozás beleegyezése nélkül is megváltoztatható, megjegyzi, hogy e törvényczikknek nemzetközi vonatkozása van ugyan, de ez csak a kezelési módokat illeti, melyek tekintetében valóban nemzetközi szerződés jött létre Magyarország és Ausztria közt.

Ifj. Andrassy Gyula a kiegyezésről írt művében az önmagunktól felállított korlátokat olyanoknak tekinti, mint a nemzetközi szerződéseket. Tartalmas nyilatkozata így szól: «A közös ügyek nem birodalmi törvénynek köszönhetik eredetüket, hanem a magyar és az osztrák törvények meg-egyezésének. Ha bizonyos kötelezettséget vállaltunk is Ausztriával szemben a közös ügyek további módosítása, megváltoztatása ügyében, souverain jogunkat ebben sem adtuk fel, mert e kötelezettségek önmagunktól felállított korlátok, olyanok, mint a nemzetközi szerződések, melyeket politikailag helyesen, a másik szerződő fél iránt méltányosan csak közös akarattal lehet felbontani, melyek azonban jogi erejüket az országban magában csak az ország törvényének köszönhetik, s ezért jogilag azon szabályok szerint vonhatók vissza, a melyek más törvények megszüntetésére nézve irányadók. Hitünk, becsületünk bizonyos tekintetben le van kötve, jogainkat azonban fel nem adtuk.»

Más helyütt ugyanebben a műben így nyilatkozik: «Az egyik félnek egyoldalú határozatával történő változás, a törvény betűjét véve kiinduló pontul, föltétlenül érvényes törvény alkotásához vezethetne ugyan, de az országtól elvállalt kötelezettségnek durva megsértése volna. Joga van a magyar törvényhozásnak bármely intézményünket módosítani; az ország más hatalomnak alávetve nem lévén, egyoldalulag is megszüntetheti minden szerződésileg vállalt nemzetközi kötelezettségét. Minden ilyen kötelezettség az ország polgárait csak annyiban terheli, a mennyiben törvény ezt megrendeli. Mihelyt e sanctio elesik, elesik a belföldön a kötelezettségnek jogi érvénye is. A souverainitás lényege abban van, hogy az állam akarata a maga jogainak a legfelsőbb forrása. A mi ez akarattal ellenkezik, semmis.

Ezen az alapon a külfölddel szemben nincs jogtalanság, nincs méltánytalanság, a melyet állam el ne követhetne.

Nincs nemzetközi szerződés és kötelezettség, a melyet magára, saját állampolgáira nézve teljes érvénnyel meg ne szüntethetne.

Magyarországnak is megvan ez a joga, a melynek eredete az, hogy a nemzetközi jog terén minden jogtalanság szabad. Magyarországnak is módjában van az ország polgáira nézve érvényes törvények útján nemzetközi kötelezettségeit megsérteni. E móddal azonban helyesen, saját kára nélkül nem élhet. Joga van hozzá, hogy a közös ügyeket egyoldalul megváltoztassa, de nem cselekednék okosan, méltányosan, sőt a jogérzület megsértése nélkül, ha e lehetőséggel élni is akarna.»

A szakszerű könyveken felül lássuk még több előkelő magyar államférfiú nyilatkozatát is.

Tisza Kálmán 1875. február 3-án így szólt a képviselőházban: «Az 1867: XII. t.-cz. tartama időhöz kötve nincs, melyet minden alkotmányos fogalmak szerint meg lehet változtatni, mihelyt ez iránt minden factorok egyetértenek, e factorok közé számítván igen természetesen az osztrák törvényhozást is; de mely épen azért, mert időhöz kötve nincs, mindaddig, míg újabb egyezménylétre nem jön, fennáll».

Erre a nyilatkozatra annak idején sokat hivatkoztak és erős támadásokat intéztek ellene, de ez a nyilatkozat nem födi Tisza Kálmán igazi közjogi felfogását, mert ő igen jól tudta, mik a souverain magyar államban a törvény hozatalának kellékei. Ő bizonyára idézett nyilatkozatában csak annak akart kifejezést adni, hogy az 1867: XII. t.-czikket az alkotmányos fogalmak szerint meg lehet változtatni és arra gondolt, hogy a magyar törvénynek a közös ügyek kezelésére vonatkozó rendelkezései csak akkor léphetnek hatályba, ha ennek megfelelőleg hoz törvényt Ausztria is. A teljes hatályba lépés és nem a törvényalkotás gondolatának akart Tisza Kálmán kifejezést adni. Csak a rosszakarat foghatja rá, mintha az lett volna az ő jogi meggyőződése, hogy talán a magyar törvényhozás egyik factorának elismerte volna az osztrák törvényhozást.

Id. gróf Andrássy Gyula, midőn Tisza Kálmán és Helfy Ignác interpellációt intéztek hozzá a Hohenwarth-féle fœde-

rativ alkotmánytervezet felmerülése alkalmából és megkérdezték, miért és milyen minőségben avatkozott Ausztria belügyeibe, így nyilatkozott: «Azon álláspont, melyet én a közös ministeriummal együtt elfoglaltam, nem volt egyéb, mint az, hogy azon szerződési erővel bíró törvények, melyeket egy részről a magyar korona országai, más részről Ő Felsege többi országai és tartományai elfogadtak és Ő Felsege szentesített, és melyek a birodalom két részének egymáshoz való viszonyát befelé és állását kifelé szabályozzák, melyeket az egész világ ilyeneknek ismert el, nem hozhatók kétségbe sem utólagos jóváhagyás, sem feltételekhez kötött elismerés által és így nem vonhatók ma ez, holnap amaz országgyűlés hatáskörébe, ha nem akarjuk a monarchia szétbomlását előidézni. Ez volt az az álláspont, melyet a közös ministerium elfoglalt, és melyhez én teljes határozottsággal csatlakoztam, a mint tetszik, akár a magam, akár a magyar kormány nevében. De ez nem lajtántúli belügyi, nem magyar, nem cseh, hanem törvényeink értelmében világosan a monarchia két része közti közös kérdés.»

Ugyanezen beszédben, mely Andrássy Gyula grófnak utolsó képviselőházi beszéde volt — még így nyilatkozott: «Nem hiszem, hogy időszerű volna a personal-unióra vagy bármely más új jogalapra áttérni, mert a mostani jogviszony megszüntetése és annak helyébe egy új viszony megállapítása kétségen kívül csak úgy jöhetne létre, mint létre jött a mostani, t. i. mindkét résznek beleegyezésével. Ebben van mindkét résznek garantiája. Szükséges volna tehát, hogy előbb a két ministerium ilyen új alap felől megegyezzék, azt a két rész törvényhozása elé terjeszsze, az ott elfogadtassék, és azután a korona szentesítését megnyerje. Már most én azt állítom, hogy olyan új jogviszonyt, melyet ezen az úton a két rész által el lehetne fogadtatni, -- nevezze azt a t. képviselő úr personal-uniónak vagy másnak, — sem én nem ismerek, sem a t. képviselő úr vagy pártja eddig felmutatni nem tudott és föltalálni nem is fog, legkevésbé pedig akkor, midőn az egyik szerződő fél illetékessége annak egyes országgyűlései által kétségbe vonatik.

Nem hiszem, hogy időszerű volna a mostani kölcsönös

egyezségen alapuló közjogi állapotot mással akarni fölcserélni.»

Kossuth Lajosnak is van egy nyilatkozata, mely politikai álláspontjának indokolásául talán a legmesszebbre megy, mert a kiegyezést oly nemzetközi szerződésnek minősíti, melyet csak karddal lehetne megsemmisíteni, mert «ha egyszer a bécsi Reichsrath is hozzájárul, a magyar országgyűlésnek nem állana többé hatalmában békés úton megváltoztatni.» (L. Kónyi: *Dedk Ferencz beszédei*, V. kötet 244. lap.)

Hódossy Imre, kinek a képviselőházban éppen közjogi magyarázatoknál nagy tekintélye volt, így szólt: «Mi, mint önálló állam, más önálló államot nem kötelezhetünk arra, hogy velünk oly módozatok szerint érintkezzék, melyeket ő is el nem fogadott, és melyekhez ő is nem járult hozzá. E tekintetben, ezen módozatok megállapítása tekintetében, tehát a kiegyezési törvény nemzetközi szerződés jellegével bír, és így természetes, hogy ha csak arról lenne szó, hogy a 67-iki kiegyezésben meghatározott azon módozatok módosíttassanak, a magyar törvényhozás ezt hatályosan nem tehetné másként, mint Ausztriával egyetértőleg, Ausztria hozzájárulásával. Ha azonban arról volna szó, hogy a magyar törvényhozás a kiegyezési törvényt egyáltalában hatályon kívül akarja helyezni, ha arról volna szó, hogy a magyar törvényhozás egyáltalában nem kíván semmiféle közös ügyeket elismerni és egyáltalán nem kíván ilyenekre nézve Ausztriával érintkezni, ezt nem csak joggal, de teljes hatálylyal bármikor megteheti.»

Hódossy álláspontját tette magáévá Wekerle Sándor is, midőn az 1891-iki nagy felirati vitában kijelentette, hogy a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó rendelkezéseknek «szerződéses jellegük van». Ugyancsak 1893-ban a kőszegi királyválasz alkalmából lezajlott nagy parlamenti vitában Wekerle Sándor úgy nyilatkozott, hogy az 1867 : XII. t.-czikk megállapodás, nemcsak a fejedelem és nemzet, hanem a nemzet és a fejedelem többi országai, másik állama között.

Mikor erre a szélső balról sűrű ellenmondás hangzott fel — oda kiáltotta Wekerle: «Bocsánatot kérek, ezt min-

dig így fogták fel... így fogta fel Kemény Gábor, Nyáry Pál és két évvel ez előtt Hódossy is, kinek álláspontjára helyezkedtem.»

III.

El lehet mondani, hogy főleg az irodalomban csaknem «communis opinio» az 1867: XII. t.-cikk tartalmának legalább is azt a részét, mely a közös ügyek kezelési módjára vonatkozik, szerződéses jellegűnek tartja és tekintélyes államférfiak is így nyilatkoztak. Lehet-e ekkor csodálkozni, ha Žolger a nemzetközi szerződéses jelleg álláspontjára helyezkedett? Lehet-e csodálkozni, ha a törvény keletkezésének történetéből a legapróbb részletekig kiterjedő adatgyűjtéssel és okfejtéssel iparkodott azt az álláspontját erősíteni, hogy az 1867: XII. t.-cikk 18. §. és utolsó szakasza a szerződés elvét juttatja kifejezésre. Bizonyára nem. Sőt azt is hihette, hogy ezzel a tantétellel közelebb hozza az osztrák felfogást a magyar felfogáshoz, mert ő a két állam teljes souverainitásának alapgondolatából indul ki, míg az osztrák tan, melyet legélesebben Tezner a «Gesammtact» elméletén épít fel, közös birodalmi természetű alkotmányjogi alkotásnak nyilvánítja az 1867: XII. törvényezikket.

Kár mindenesetre az, hogy Žolger nem követte az elemzés és következtetések megállapításában azt az utat, melyen a mi magyar közjogászaink és előkelő államférfiaink a szerződéses elmélet alapján haladnak.

Žolger az 1867: XII. t.-cz. egész szövegét szerződéses jellegűnek állítja és ebből vonja le következtetéseit. Nem tesz különbséget a kiegyezési törvény rendelkezései között, azt teljes egészében oly nemzetközi jellegű megállapodásnak nyilvánítja, a mely az osztrák törvényhozás hozzájárulása nélkül nem módosítható. Ellenben a mi közjogászaink, kik e szerződéses elmélet alapján állanak, tekintettel arra, hogy az 1867: XII. t.-cz. módosítása vagy megváltoztatása megszorító rendelkezéssel nincs korlátozva, az 1867: t.-cz. fennállása határidőhöz kötve nincs, azt a tételt állítják fel, hogy Magyarország fenntartotta magának a jogot, hogy ezt

a törvényt, épen úgy, a mint létrejött, bármikor meg is változtathatja.

De ez különben is a magyar állam érintetlenül maradt teljes törvényhozási szabadságának logikai következménye. A magyar törvényhozás a törvényalkotás terén maga fölött semmi idegen kényszerhatalmat nem ismer. Ez épen az állam souverainitásának sarkalatos alkotó eleme.

Az egyoldalú megváltoztatás hatását is vizsgálat tárgyává teszik hazai közjogásaink, mint a szemelvényekben láthattuk.

Az egyoldalú megváltoztatás hatásának vizsgálata elől természetesen nem térhet ki az a magyar álláspont sem, mely egészben tagadja a szerződéses jelleget.

Szilágyi azt állítja, hogy létre jöhet ugyan törvény az egyik állam törvényhozásának egyoldalú eljárása útján, mely a közös ügyek kezelési módját érinti, de ha a másik államban megfelelő törvény nem alkottatik, akkor ez a rendelkezés nem megváltoztatja, nem módosítja, hanem megingatja az alapot; «nem megváltoztatva, nem módosítva, nem kicserélve van az alap, hanem meg van ingatva». («nem jogilag való megingatása, hanem politikailag való megingatása».) Szilágyi kétségtelenül csak politikai és nem jogi megingatást értett. Ezért látott Žolger nagy ellentétet a Tisza István gróf megbontási és Szilágyi megingatási álláspontja között. Tisza ezen feltevés ellen tiltakozott és ez a tiltakozás véget vet a képzelt ellentétnek.

Gróf Tisza István 1903. november 21-én az egyoldalú megváltoztatás hatásáról így szól: «Egy, a mai jogállapot megváltoztatását célzó törvénynek a közös ügyekre vonatkozó határozmányai hatályba csak akkor léphetnek, a célba vett új rend csak akkor valósulhatna, ha az osztrák törvényhozás is megfelelő törvényt alkot, ellenkező esetben a magyar törvény nem új rendet alkotna, hanem a meglévő rendet bontaná meg; tehát az ily magyar törvény is érvényes és hatályos lenne, de hatálya az lenne, hogy megbontaná a létező rendet, tehát nem maradna érvényben a létező rend».

Ehhez még november 22-én hozzátette: «Az egyoldalúan hozott törvény tehát érvényes törvény lenne s az a

hatálya is meglenne, hogy megbontaná a meglevő rendet, csakis az a hatalma nem volna meg, hogy létre is hozza az új rendet, a mit létre akar hozni, mert ez természet-szerűleg csak akkor valósulhatna meg, ha arra vonatkozólag Ausztriában megfelelő törvény alkottatnék».

Láthattuk, hogy a szerződéses, mint a nem szerződéses magyar álláspont az egyoldalú megváltoztatás lehetőségét a két állam törvényhozási souverainitásának nélkülözhetlen kellékeül állítja. Az egyoldalú megváltoztatásnak a gyakorlati világ rendjében előidézett hatásában is csaknem találkoznak, mert ennek eredménye rendszerint a chaos, az alap megbontása, megingatása, új rendet az egyoldalú változtatás nem tud létrehozni és nem tud mindaddig, míg a másik állam megfelelő törvényt nem alkot.

Ha már a jogtani okoskodások területén nem vesszük is figyelembe, hogy az egyoldalú megváltoztatáshoz annak a fejedelemnek a hozzájárulása szükséges, a ki fejedelme a másik államnak is, és így az eshetőségek sorában a legvalószínűtlenebb az egyoldalú megszüntetés vagy módosítás bekövetkezése, de már az egységes magyar közjogi gondolkodásunk kifejlődése érdekében szükségképen számításba kell venni, hogy a két magyar elmélet csekély eltéréssel azonos gyakorlati eredményre vezet.

IV.

Lássuk mindegyik elméletet közelebbről.

A Szilágyi-féle csaknem kápráztató érvelés ellen felhozható, hogy az ő okfejtése szerint is a közös ügyek összhangzó kezelési módját csak kétoldalú rendelkezéssel lehet elérni. Ezért nehéz jogászai érveléssel megtagadni az 1867 : XII. t.-cz. vonatkozó rendelkezéseitől a nemzetközi szerződéses jelleget. Az 1867 : XII. t.-cz. egy részének tényleges hatálybalépését egyenesen maga a törvény utolsó szakasza ahhoz a föltételhez köti, hogy a magyar korona országaihoz nem tartozó országok hozzájáruljanak. Szilágyi tanából is az következik, hogy az 1867 : XII. t.-cz. normális megváltoztatási módja csak a két parlament bizottságai

vagy a két kormány előkészítése alapján mind a két állam törvényhozásának egybehangzó eljárása. Ezt maga Szilágyi is «szerződési módnak» nevezi. Ez kétségtelenül a szerződéses jelleget domborítja ki. Az egyoldalú törvényhozás jogát Szilágyi álláspontja teljesen biztosítja ugyan, de ez már az abnormis megváltoztatási mód, hisz eredménye az «alap megingatása». A normalis megváltoztatási mód, azaz: a kétoldalulag létrejött megállapodásnak újra kétoldalulag létrejövő más megállapodásra való átváltoztatása, nagyon megnehezíti a közös ügyek kezelési módjának körére nézve a szerződéses jelleg merev tagadását. Nem szabad tekinteten kívül hagyni azt sem, hogy a két oldalról történő egybehangzó megállapodás a két állam között kapcsolatot teremtsen; már pedig szabad elhatározásból létrejött kapcsolat két souverain állam között más alapon, mint nemzetközi szerződés alapján, nem állhat. Jellinek *Die Lehre von den Staatenverbindungen* című kiváló művében hatalmas érveléssel rontja le Biederman, Dantscher, Schäffle birodalmi elméleteit és a legnyugodtabb tudományos érveléssel arra az eredményre jut: «Ungarn ist ein souveräner Staat, können seine Beziehungen zu dem im Reichsrathe vertretenen Königreich und Ländern nur auf Vertrag beruhen, da der Vertrag der einzige Weg ist, auf dem sich souveräne Staaten verbinden können».

Viszont a nemzetközi szerződés elmélete is több irányban tépelődésre ösztönöz. Mindenekelőtt az kétségtelen, hogy Ausztria más alapra helyezkedett, mint az 1867: XII. t.-cz., mert — mint említettem — a Magyarországot magában foglaló egységes Ausztriából kiindulva állítja be a dualismust. Egész terjedelmében mi szerződésnek az 1867: XII. t.-cz.-et annál kevésbbé ismerhetjük el, mert hisz annak nagy része a magyar belső alkotmányjog köréhez tartozik. Táplálja a szerződéses elmélet azt a szélteben elterjedt aggodalmat, melyből az a következtetés fakad, hogy a szerződéses elmélet alapján az 1867: XII. t.-cz. egyetlen betűjét sem lehetne az ausztriai törvényhozás beleegyezése nélkül megváltoztatni. A másik aggodalom az, hogy a szerződéses elmélet azt a magyarázatot is kizárná, hogy az

1868: XII. t.-cz. tartalmában megkülönböztessük a szerződéses és nem szerződéses természetű rendelkezéseket.

Sőt ha elfogadnók is ennek a szétválasztásnak a jogosultságát, esetleg nagy véleményeltérés lenne annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy melyek az 1867: XII. t.-czikkeknek azok a részei, melyek szerződésszegés nélkül egyoldalulag megváltoztathatók volnának.

A Szilágyi-féle álláspont javára írják, hogy ezzel legalább «in thesi», az egyoldalú törvényhozási változtatás szerződésszegésnek nem minősíthető. Ellenben lehetetlen egy lelekzettel elismerni a rendelkezések egy részének nemzetközi szerződéses jellegét és ugyanakkor kimondani, hogy egyoldalú törvényváltoztatással, nemzetközi szerződésszegés nélkül lehet azt módosítani. Ebben Polner elmélete következetes. Miként lehetne a szerződésszegés odiuma alól esetleg menekülni, arra Polner tanának ismertetésénél már reá mutattam.

De viszont felhozható a Szilágyi-féle álláspont ellen, hogy képes-e ez megakadályozni azt, hogy az egyoldalú törvényhozási intézkedést a nemzetközi birálat szerződésszegésnek minősítse. Az az érv, melyet sokan hangoztatnak, hogy az 1867: XII. t.-cz. törvény és nem szerződés, nem érv. Ez éppen nem állja ki a tudományos birálatot. Nem az a kérdés, hogy az 1867: XII. t.-cz. törvény vagy szerződés-e, hanem azt kell eldönteni, hogy a mit törvénybe foglaltak, abban nincs-e szerződéses elem. Akkor lehetne úgy érvelni, hogy «azért nem szerződés, mert törvény», ha a törvény eo ipso fogalmilag kizárná a szerződéses jelleget.

Ezért visszatetsző az ily érvelés: ime bizonyítottuk, hogy az 1867: XII. t.-cz. törvény, következésképp az nem lehet szerződés. A törvény fogalma nem áll összeférhetlenségi viszonyban a szerződéssel. A törvény tartalma szerződéses viszonyt is megállapíthat. A forma itt mellékes. Ezen a ponton kemény érvelést fejt ki Tezner is, (*Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik* 90 lap), Žolger is (254 lap). Előbbi kimutatja, hogy a törvény hatályos alakja a magyar állam megegyezési akarátának (*Vereinbarungswillen des ungarischen Volkes oder des ungarischen Staates*). Az utóbbi általános nemzet-

közi jogi szempontból utal arra a confusióra, mely a törvény és szerződés egyszerű szembeállításából akarja azt bebizonyítani, hogy azzal el van ütve a szerződéses jelleg, mihelyt kijelentik, hogy az 1867: XII. t. cz. — törvény. Felhozható még az is, hogy a nemzetközi bírálathat a két souverain állam közötti kapcsolatot alig tudná elképzelni más alapon, mint szerződéses alapon.

Ezért állítom, hogy ha nemzetközi bírálatra kerülne a sor, a Szilágyi-féle álláspont nem háritaná el föltétlenül a szerződéses elmélethez fűződő hátrányt.

Hogy az egyoldalú törvényhozási rendelkezési képesség érintetlenségének bizonyítása a szerződéses elmélet mellett sem ütközik nehézségbe, az kétségtelen, mert az 1867: XII. t.-cz. oly jogalkotó tényt nem tartalmaz, mely a magyar alkotmánynak azt a sarktételét, hogy a nemzet (országgyűlés) királyával együtt a törvényeket megváltoztathatja, módosíthatja, eltörölheti, a legtávolabbról is érintené.

Az 1867: XII. t.-cikket királyával együtt a magyar országgyűlés megváltoztathatja. Megváltoztathatja minden törvényét, sőt a *pragmatica sanctio*t is. De ha a nemzetközi szerződés jellegét az 1867: XII. t.-cz. egy részére meg lehet állapítani, akkor ha ezt a részt egyoldalú törvényhozással akár Ausztria, akár Magyarország megváltoztatja, kétségtelenül fennmarad a nemzetközi szerződés megszegésének vitathatása és a körülményekhez képest ennek megállapítása.

Igen fontos kérdés az is, hogy ha az 1867: XII. t.-cz. bizonyos rendelkezései nemzetközi szerződéses jellegűnek ismertetnek, fenntartható-e az a jogmagyarázat, melynek az «önálló alkotás» elméletének alapján Tisza idézett cikkében oly plastikus kifejezést adott, hogy az egymástól lényegesen eltérő két törvényszöveg mellett csak az a szöveg lehet irányadó, a mely szűkebb körre vonja a közösséget. Ennek a magyarázatnak, nézetem szerint, nem állaná útját a «nemzetközi szerződés» jellegének elismerése. Előre bocsátom azt, hogy a közös ügyek megállapítása nem tartozik a közös ügyek kezelési módjának megállapítási köréhez és így azok, a kik a szerződési jellegű csakis a közös ügyek kezelési módjára korlátozzák, teljes mérvben hirdethetik, hogy az

eltérő két törvényszöveg között csak az lehet irányadó, mely a közösséget szűkebb körre szorítja. A közös ügyek kezelési módjának területén hasonlóan felmerülhető kérdésre nézve pedig a nemzetközi szerződés, caractere csak erősíti azt a tételt, hogy csak a két törvény consensusa lehet irányadó. A mire nincs akarategység: az a szerződés természetéből folyólag nem kötelez. Ha tehát a két törvény nem egyenlően vonja meg a köröket: ott a szerződés természeténél fogva az a szöveg az irányadó, mely szűkebbre vonta azt, mert tényleg csak erre a szűkebb körre áll fenn mindkét államnak egybehangzó akaratja. A kik tehát a részleges nemzetközi szerződéses elmélettől azért félnének, hogy ez a nagy gyakorlati fontosságú következtetés csak a Szilágyi-féle elméletnek lehet a következménye, azok könnyen megnyugodhatnak a szerződéses elméletben — ha más kifogásuk nincs, — mert ez inkább erősíti a következtetés logikai levezetését.

Fogyatékossága a magyar szerződéses elméletnek az, hogy az 1867: XII. t.-cz. tartalmi elkülönítésének munkája még részletes mélyítésre, igen alapos dogmatikai kitéjtésre szorul. A leghatározottabban meg kell jelölni, még pedig a legszorosabb taxatióval azt, hol és miben nyilvánul az 1867: t.-cz.-ben a szerződéses elem.

Örömmel látom, hogy Ferdinándy már a most megjelent *Magyar alkotmányjogtan* című könyvében a közös ügyek meghatározását kizárja a szerződéses természetű rendelkezések köréből, míg 1902-ben megjelent nagy munkájában a közös ügyeket megállapító rendelkezéseket a nemzetközi szerződés keretéhez utalja.

A szerződéses elmélet hívei figyelmeztetnek arra is, hogy a *pragmatica sancti*óról is az volt sokáig az uralkodó magyar felfogás, hogy abban nincs szerződési elem Ausztriával, hanem az tisztán csak a király és nemzet között, később a királyi család és a nemzet között létrejött szerződés. (Az 1867: XII. t.-cz. bevezető sorai a felséges uralkodóház és Magyarország között létrejött alapszerződésnek nevezik az 1723: I., II., III. t.-cikkeket.)

A «personal és realunio» tartalmának tisztázatlan fo-

galmai okozták annak a közjogi felfogásnak a kialakulását, hogy a szerződéses elemet Ausztriával elismerni nem akaruk, mert féltünk, hogy akkor a kapcsolat Ausztriával realunióvá válik. A realuniótól pedig féltettük souverainitásunkat, mert a realunio jelszava alatt sokan a teljes bekebelezést is értették.

A «personal és realunio» nem sokat jelentő jelszavak. Ezek alatt a jelszavak alatt a tudományban inkább terminologiai harc folyt, a közelet gyakorlati terén pedig Magyarország független önállása küzdött a birodalmi politikával. Jól mondta Deák Ferencz egyik beszédében: «Minden mozgalmas, nehezebb, komoly időknek meg vannak jelszavaik». Ehhez csak azt teszem hozzá, hogy a gyakorlati politika jelszavai azonban épen nem fogalmi meghatározások. A tudomány az államok szövetségének tanát a terminologiai harcok uralmától fel kívánja szabadítani. A szövetségek különböző alfajai nélkül a tudomány sem boldogul. Az élet bonyolult szövetségi formáihoz kell a tudománynak simulni és nem megfordítva.

Ma elfogadjuk Ausztriával való kapcsolatunknak azt a jellemzését, hogy ez a kapcsolat államok szövetsége és mint ilyen, intézményes personalunio. Tiszta, merev personalunio sohasem lehetséges. Helyesen mutatott rá már Deák Ferencz egyik beszédjében arra, hogy bizonyos határok között még a Svéd- és Norvégország között létezett viszony sem nélkülözte az intézményszerű kapcsolatot. Mi volt természetesebb, mint ha a «realunio» jelszava alatt teljes incorporatiót is értettek és így a magyar souverainitás megtagadását hirdették, akkor a magyar gyakorlati küzdőterén szembeállították a «personal-unio» jelszavát. Ezzel a jelszóval küzdött a mi parlamenti életünk, ezzel verte vissza Deák Ferencz Lustkandl okoskodásait is, de Deák Ferencz sohasem gondolta és nem is gondolhatta, hogy oly tiszta idealis personal-unio lehetséges, mely semmiféle kapcsolatot a két állam között nem ismer. Ennek többször kifejezést is adott.

Már Deák Ferencz az 1866. február 22-iki nagy beszédjében kijelentette, hogy «a közös és kölcsönös védelem kötelezettsége, melyet egymás irányában elvállaltunk...

mindkét részről a szövethozott népek egész erejére kiterjed». (Kónyi: *Deák beszédei*, II. 590. lap.)

A *pragmatica sanctio*ban a szerződést Deák Ferencz nemcsak a magyar nemzet és királya, hanem az osztrák területek ura között is kötöttnek tekinti. Más szóval, midőn a *pragmatica sanctio* létesült, a fejedelem mint abszolút hatalmú ausztriai fejedelem képviselte Ausztriát is. (1867: XII. t. cz. 5. §.) Deák Ferencz még határozottabban nyilatkozik a 67-es bizottság 1867. január 28-iki és 29-iki üléseiben, midőn kimondja, hogy az egyesülés nemcsak Ő Felsége személyével, hanem az örökös tartományokkal is történt. Január hó 29-én így szólt Deák: «A *sanctio pragmatica*ban az első czikkben, az első szakaszban a következő van: «*Pro stabilienda itaque in omnem casum etiam contra vim externam cum vicinis regnis nostris hæreditariis unione*». Tehát az egyesülés egyedül a védelemre történt és nem csak Ő Felsége személyével, hanem a védelemre az örökös tartományokkal is történt. Semmi másra, csak a védelemre. Ezt a *sanctio pragmatica* első szakasza igen világosan kimondja». (Kónyi: *Deák beszédei*, II. 233. lap.) Horváth Boldizsárnak is ismeretes az a kijelentése (1867. márczius 27-iki képviselőházi ülés) hogy téveszme, mintha a nemzet 1723-ban csak királyával nem pedig egyzersmind az osztrák tartományok urával és ennek képviselőiben az osztrák népekkel szerződött volna.

Ifj. Andrassy Gyula a *pragmatica sanctio*ban megállapított védelmi kötelezettségről beható nyilatkozatokat tesz már idézett munkájában (147., 148. lapok), azt nemzetközi jellegűnek mondja, mely két *souverain* állam között törvénybe foglalt szerződéses viszonyt állapít meg. A kötelezettség jogi jellege két *souverain* állam szövetsége marad.

Nagyon sokat idézhetnék, kik hasonlóan nyilatkoztak, de még csak egyet idézek, Szilágyi Dezsőt, ki ugyan abban a beszédjében, melyben kifejtette, hogy 1867: XII. t. cz. nem szerződés Ausztriával (1893. október, 12.) a *pragmatica sanctio*t «Ausztriával is kötött» szerződésnek tartja. Szórolszóra ezt mondta: «Deák Ferencz ismételt kijelentései, mint

különösen az igazságügyi minister kijelentései szerint Magyarország úgy tekinti a *pragmatica sanctio*t, mint ünnepestélyes alapszerződést, mely nem csak a fejedelem és az ország között hanem a monarchia két állama között is létrejött és mint ilyen fennáll... és csak ismétlem azon jogi nézetet, a melyet akkor mondtak, s a melyet teljes mértékben vallok és magamévá teszek, mert azt mondták akkor, hogy midőn Ő Felségével azon ünnepestélyes alapszerződés kötött, Ő Felsége nem csak magyar király, hanem ausztriai tartományokban abszolút uralkodó is lévén, a túlsó államot alkotó országok és népek képviselőjében fejedelmi teljhatalommal intézkedett».

Ha tehát a *pragmatica sanctio* tartalmának jogi természetére nézve kialakulhatott az a közjogi felfogás, hogy a nemzet és az uralkodóház között kötött szerződés lényeges tartalom szerint az osztrák örökös tartományokkal kötött szerződés is: akkor joggal következtetlenségnek tartják a szerződéses *theoria* hívei, ha az 1867 : XII. t.-cz. tartalmának attól a részétől megtagadják a szerződéses jelleget, mely a *pragmatica sanctio*ból folyó közös és együttes védelemnek eszközei: a közös külügy, a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy kezelési módjáról intézkedik.

V.

Föltártam az 1867 : XII. t.-cz. jogi természetére vonatkozó különböző magyar közjogi felfogásokat és megtettem mindegyikre kritikai észrevételemet.

A cél, mely a tollat kezembe adta, az volt, hogy együtt lássuk a különböző magyar felfogásokat, lássuk, mennyiben térnek el azok egymástól és vajon a különböző kiindulási pontok következtetéseinek útján nem találkoznak-e.

Láthattuk, hogy a magyar szerződéses elméletek a gyakorlati következményekre nézve nem nagyon különböznek az «önálló alkotás» álláspontjának következményeitől.

Mindegyik elmélet föntartja a magyar állam *souverainitásának* azt az elengedhetlen követelményét, hogy bármely törvényének, tehát az 1867 : XII. t.-cz.-nek megvál-

toztatásába sincs más tényezőnek, mint a magyar országgyűlésnek és a királynak beleszólása.

Mindegyik elmélet biztosítja azt a magyarázatot, hogy a közösség nem terjedhet többre, mint a mennyit a magyar törvény ismer el közös ügynek.

Mindegyik elmélet megegyezik abban, hogy az 1867: XII. t.-cz. megváltoztatásának normalis módja a szerződéses mód és az egyoldalú megváltoztatás csak a lehetőségek közé tartozik, erre csak a törvényhozási képesség van meg.

A dolgok realis világának rendjében is a különböző magyar theoriák csaknem azonos eredményre jutnak. A kutatás és a tudományos meggyőződés szabadságáról egy tudós sem mondhat le és ne is mondjon le, mégis ily helyzetben talán természetes, ha egy kérést fűzök eddigi fejtegetéseimhez. Ez a kérelem a következő.

Ha az érvek további harcából úgy győződünk meg, hogy az 1867: XII. t.-cz. jogi természetének teljesen egységes közjogi felfogása elérhető, akkor a legjobb akarattal és buzgalommal munkáljuk is ezt a célt. Rendkívül viszsza, hogy mást hirdessenek a parlamenti tényezők és mást a közjogi irodalom vezérférfiai. Ha van a közjognak része, melyben szükséges volna az egységes közjogi gondolkodás kialakulása, úgy kétségen kívül az 1867: XII. t.-cz. az a rész.

VI.

Álláspontomat én sem rejtem el. Azt hiszem, eddigi tárgyalásom hangjából is megítélhette az olvasó, mily eszmekörhöz csatlakozom.

Másoknak már a tárgyalás során ismertetett érveit és saját okfejtésemet álláspontom igazolására nem kívánom újra bővebben előadni, megtalálhatja azokat eddigi fejtegetéseimben az olvasó minden tételre nézve. De mégis szükségesnek tartom azokból összefoglalólag leszögezni azokat a tételeket, melyek álláspontomat képviselik és melyek talán az egységes magyar közjogi felfogás kialakulásának munkájában némileg értékesíthetők volnának.

Ezek a tételek a következők:

1. Az 1867: XII. t.-cz. egész szövegében nem becikkelyezett nemzetközi szerződés.

Hogy az 1867: XII. t.-cz. formailag nem becikkelyezett nemzetközi szerződés, az a szövegből és a törvény keletkezési történetéből nyilvánvaló. De nem tekintve a nemzetközi szerződések szokásos megkötési alakszerűségét, mely épen nem föltétlen és kizárólagos kelléke a nemzetközi szerződés keletkezésének, a két törvény tartalmából sem lehet az egész szöveget nemzetközi szerződésnek minősíteni. Nem lehet pedig két okból.

Az egyik az, hogy az 1867: XII. törvényczikk rendelkezéseinek egy nagy csoportját a magyar közjog szerint lehetetlen, épen belső alkotmányjogi természeténél fogva, nemzetközi természetű szerződésnek tartani. Erről a részről mondja Ferdinándy, hogy a rendelkezések egy részének a belső alkotmányjog szempontjából van fontossága. Ezek a *pragmatica sanctio* hiteles magyarázatára, a *pragmatica sanctio* alapján megállapított közös ügyekre, a magyar király haduri felségjogának és a védelmi rendszernek megállapítására, a magyar hadsereg polgári viszonyának meghatározására és a közös egyetértéssel elintézendő ügyek körvonalozására vonatkozó rendelkezések.

Másik ok, a miért az egész szöveget nemzetközi szerződésnek nem lehet tekinteni, az, hogy az ausztriai törvényhozás azt a jogalapot (a fejedelem személyének közösségén alapuló kölcsönös védelmi kötelezettség), melyen az 1867: XII. t.-cz. nyugszik, nem fogadta el, hanem alapelvevé tette azt a tételt, hogy Ausztria császárság, melynek része Magyarország, és csupán Magyarországnak több belügyben ismeri el a teljes függetlenségét. Ily két külön kiindulási pont mellett nem egyenlő a jogviszony, melyben a két állam a közös szervekkel áll.

2. Az 1867: XII. t.-cz. ben mindazok a rendelkezések, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, úgy tekintendők, mint a nemzetközi szerződések.

Ezt bebizonyítottanak látom azzal, hogy a szerződési akarat kifejezésre jut az 1867: XII. t.-cz. 69. §-ában, mely a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó rendelkezések

hatályát (kiemelem : nem alkotását) ahhoz a feltételhez köti, ha «Ö Felségének többi országai és királyságai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájárulnak.» Ezekre a módozatokra vonatkozó rendelkezések már nem declaratív természetűek, hanem, mint Szilágyi is mondja, «a 23-ik §. szerint a helyzet azon változásából váltak czélszerűvé, hogy Ausztria alkotmányos jogokkal lett felruházva.» A törvénynek ez a kijelentése szerződéses akaratot tartalmaz, melylyel a lényegre nézve megegyező akaratnyilvánítás az ausztriai törvényhozás részéről megtörtént. Következőleg a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó rendelkezések nemzetközi vonatkozását megtagadni én nem tudom.

3. A magyar törvényhozás souverainitását az 1867: XII. t.-cz. nem érinti.

A határidőhöz nem kötött 1867: XII. t.-cz. megváltoztatásához más tényezőnek, mint az országgyűlésnek és a királynak hozzájárulása nem szükséges. Az 1867: XII. t.-cz.-ket a magyar törvényhozás megváltoztathatja, úgy a mint létrehozta.

4. Magyarországon más, mint a magyar törvény nem kötelező.

Ez a souverainitás sarkalatos tétele. Következőleg az osztrák törvénynek a magyar törvénytől eltérő rendelkezései kötelező erővel a magyar szent korona területén nem birnak és a magyarázat általános szabálya támogatja azt a tételt is, hogy a közösség és ahhoz hasonló természetű kérdésekben az a törvény az irányadó, mely szűkebb körre vonja a közösség és az ehhez hasonló rendelkezések körét. Ez a törvény pedig a magyar törvény.

5. A közös ügyek kezelési módjának normalis megváltoztatási módjául elismerendő a megegyezési mód.

Ez a nemzetközi szerződéses jelleg szoros logikai következménye. Hogy pedig a normalis megváltoztatási mód mellett az egyoldalú törvényhozási megváltoztatási mód sincs kizárva, azt föntebb bővebben ismerttettem.

Úgy gondolom, hogy ezeknek a tételeknek a keretében elérhető a megnyugtató egységes megoldás.

A következőket osztrák támadásokat könnyebb volna

elhárítani az egész vonalon, ha a magyar nemzet közjogi gondolkozása egységesebb lesz.

Tovább megyek: el kell érünk azt, hogy egységesen kiforrott jogi gondolkodásunk érveinek erejével Ausztria közjogi irodalmát is megtermékenyítsük.

Az 1867: XII. t.-cz. jogi természetének tiszta látását két homályos folt zavarja. Egyik Ausztria láthatárán, a másik a mi egünkön. Ausztriában attól tartanak, hogy mi azért következtetünk az 1867: XII. t.-cz. egyoldalú törvényhozási megváltoztatásának lehetőségére, mert egyoldalú törvényhozási ténynyel akarjuk a közjogi alapot könnyelműen megingatni, vagy felborítani. Ez a félelem politikailag és jogászilag alaptalan. Politikailag figyelembe vehetnék, hogy az uralkodó személyének közössége már elég garancia. Jogilag szintén megnyugvást találhatnának, hisz minden *theoria* és minden gyakorlati politikus, ki egyik vagy másik elmélethez csatlakozik, mélyen át van hatva attól a vezérlő gondolattól, hogy a nemzet lekötött becsülete kívánja, hogy ha épen az 1867: XII. t.-cz. megváltoztatásáról lehetne szó, a megváltoztatás normalis módja csak az egyezkedési út.

Az «önálló törvényalkotás» theoriájából és magának Szilágyinak okoskodásából nyilvánvaló, hogy a szerződési módot tartja ez az elmélet is a normalis megváltoztatási módnak. Hol van tehát az «önálló törvényalkotás» elméletében «az a két párhuzamosan futó törvény, melyek a végtelenségben nem találkoznak egymással», de különösen hol van «annak a római jogásznak a jogtétel köpenyébe burkolt dolusa», miről oly gúnyosan beszél Tezner (*Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik* 90. lap).

A törvényhozás szabadságáról nem mondhat le a magyar állam. De az bizonyos, hogy az egyoldalú törvényalkotás már az *ultima ratio*.

Nekünk ismét nem szabad azt a félelmet ápolni, hogy ha az 1867: XII. t.-cz. egyik-másik rendelkezését nemzetközi vonatkozásának ismerjük el: akkor ezzel az elismeréssel bármit is feladtunk volna állami *souverainitásunkból*. Ha az érvek ereje azt követeli, hogy az 1867: XII. t.-cz.-nek több rendelkezését nemzetközi természetűnek kell

megállapítanunk: akkor hajoljunk meg ez érvek előtt és vonjuk le ezeknek az érveknek logikai következményeit. Ha pedig az érvek ereje ezt meg nem engedi, akkor munkáljuk ki úgy az okfejtés menetét, hogy az minden tekintetben kiállja az elfogulatlan, tárgyilagos, tudományos bírálatot is.

Talán illusiókban élek, de nekem úgy tetszik, hogy a kölcsönös megértést a két állam közjogi irodalma terén sem szabad lehetetlennek tartani. Ezt erősen akarni és komolyan munkálni kell. Ha Ausztriában magyar közjogi kérdésről közjogi könyv vagy monographikus értekezés jelenik meg, nyomban résen kell lennünk és helyre kell igazítani az elkövetett tévedéseket. Nálunk gyakran azt hiszik, elég, ha egy-egy hirlapi cikk temperamentumos, gúnyoros leszólásával elintézzük a legszorgalmasabb kutatással és jogász elmeéllel kiokoskodott osztrák támadásokat. Ha Lustkandlt, a kiről Tezner sem tart sokat,* Deák Ferencz érdemesnek tartotta arra, hogy tudásának egész erejével sikra szálljon veszedelmes tantételei ellen: szükséges, hogy Tezner, Turba és mások is, kik sokkal több ismerettel forgatják az érvelés fegyverét, mint Lustkandl, megtalálják a magyar közjogi tudomány művelői között a méltó ellenfeleket. Örvendetes, hogy vezető államférfiaink, kik közjogi problémákkal szoktak foglalkozni, mint gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula és gróf Tisza István, kivesszik részüket ebből a küzdelemből. Apponyi gróf a Steinacker támadására válaszolva, közjogi irodalmunkat oly nagybecsű munkálattal gazdagította, mely mélyenjáró közjogi jártassággal, nagy perspektívával és fényesen meggyőző érveléssel megírt mű. (*Die rechtliche Natur und Beziehungen zwischen Oesterreich und Ungarn.*) Mire e sorok megjelennek, talán megjelent már Andrássy Gyula gróf nagy munkájának harmadik kötete is, melyben tudomásom szerint Tezner munkái és Turbának a *pragmatica sanctio-*

* Lustkandl geht schulmeisterlich und silbenstecherisch vor. Jedem Ausdruck freundnachbarschaftlicher Gesinnung Ungarns, jede noch so rege Phrase nützt er für seine These, von der realen Verbindung der habsburgischen Länder aus und ersäuft so seine wichtigsten Argumente in einem Meer von Rabulistereien und schülerhaften Trivialitäten. Obendrein müht er sich noch mit dem kindlichen Beweise von der Ungültigkeit der ungarischen 1848-er Verfassung ab. — *Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik*, 20. lap.

ról írt műve is a nála megszokott tüzetes, tudományos elemzéssel megírt kritikában részesülnek. Így van jól.

Miként sikerült Deák Ferencznek elhallgattatni a «Verwirkungs» theoriát, sikerülni fog a minden politikai mellékiztól megtisztult, komoly magyar közjogi irodalmi munkának is az, hogy Ausztriában is elhallgatnak jogtani fejtegetéseikben azokkal a lehetetlen állításokkal, hogy Magyarország már a multban feladta állami souverainitását és ezt a jogfeladást 1867-ben a kiegyezés csak megerősítette. Mihelyt a «birodalmi egység» lidércznyomásától megszabadul az osztrák közjogi irodalom és becsületesen a szövetségben élő két állam souverainitásának álláspontjára helyezkedik, melyet magyar törvényhozási akarat sohasem adott fel: akkor be lesz temetve az a nagy örvény, mely a két állam kölcsönös államjogi megértését elsodorta. És talán a közjogi irodalom összhangzó felfogása megszünteti azt a visszás állapotot, hogy két szövetségben élő állam a legtöbbször úgy áll a világ szemei előtt, mintha nem két szövetséges, hanem két egymás létérdeke ellen küzdő ellenséges állam harczolna egymással. Lássák be végre Ausztriában, hogy csaknem minden ellenséges küzdelem ahhoz a gyökérszálhoz vezet, hogy a magyar államjog alap gondolatát visszaautasítják.

Az ausztriai közjogászok közül már is többen szakítanak a Tezner-féle elmeletekkel. Csak Bernatzik és Žolger neveit említem. Szakítaniok is kell a szövetséges állam (Bundesstaat) fogalmi köréhez tapadt érveléssel. Szakítani kell azokkal a tévtanokkal, hogy Magyarország csak tagállama az ausztriai birodalomnak, hogy belső alkotmányjogi kapcsolat fűzi Magyarországot Ausztriához, hogy a közös szervek a «birodalmi egység» szervei, hogy a közös ügyek «egységes birodalmi ügyek», hogy a monarchiának és nem a két államnak van területe, hogy a két állam souverainitása fölött van egy harmadik souverainitás, a közös korona stb.

Törüljék ki a politikai irányzatosságot közjogi irodalmukból és a közjogi tételek parlamenti magyarázatából, de mi is hasonlóképen cselekedjünk és ne feledjük el soha, hogy a közjog tudomány és nem politika.

GYULAI PÁL.

Második és utolsó közlemény.*

IV.

Kritikájának általános jellemvonásai.

A hírnév, melyet Gyulai a kritikai pályán szerzett, elhomályosította költői dicsőségét. A megsértett írók érzékenysége költőnek sem akarta elismerni. Általában az irodalmi közvélemény igazságtalan szokott lenni a nagy kritikusok költői munkái iránt, mert ki nem békíthető ellentétet lát a költői lelkesültség és a kritikai józanság közt. Felejtani szokták Goethének azt a mondását, hogy a költészet az okoskodással nem fér meg, de az észszerűt szereti. Gyulai is tudta, hogy minő távolság választja el a phantasia birodalmának fejedelmeitől, de azt is érezte, hogy abban a Horatiussal rokon költői csoportban, melyet a phantasia gyöngéd játékának s az okos józanságnak szeretetreméltó vegyülete, a belső és külső formában a tökéletesség vágya jellemeznek, becsülettel tölti be helyét.

Az ideal és a tehetség ellentétének tudata az ily költőkben fel szokta ébreszteni a kritikai hajlamot s némi türelmetlenséget is fejleszt ki bennük azokkal szemben, kik szerencsés könnyedséggel a művészi becsvágy aggodalmát érezni sem látszanak.

Gyulai kritikai hajlama akkor kezdett erősebben nyilvánlatkozni, mikor a romantikus utánzásból kigyógyulva, művészete öntudatosabb lett.

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 419. számában.

Önmagát bírálva tanult másokat bírálni. Hamar kifejlődött rendkívüli érzéke az erkölcsi és költői kiválóság iránt. És a mily melegen tudott lelkesedni érte, annyira sértette, szinte idegeire hatott a legcsekélyebb erkölcsi vagy æsthetikai visszásság. A bántó érzéstől támadással kellett szabadulnia.

Mert harczias természet volt, szerette a csatát szóval és tollal. Tollával csak komoly okért viaskodott, de a szócsatákban logikája erején érzett naiv öröme is nyilatkozott. Hirtelen kipattanó élezeivel megalázta az önhittséget, de ingerelte az ártatlan elfogultságot s hiúságot is.* A moralista haragja mellett ott leselkedett lelkében Pucknak ingerkedő dévajsága. Oly igaz és őszinte volt, mint maga a természet. Nem volt tekintet, melyért opportunus alkut kötött volna a veszedelmes álsággal és léhasággal. Őszintesége szinte a romlatlan őserő benyomulása volt a mesterkelt szokások világába.

Meggyőződésének és ítéletének ereje megalapította tekintélyét már az ötvenes években. A tekintélye ellen intézett támadások, nevének népszerűtlensége nem zavarták a művelt irodalmi közvéleményt. Gyulai el volt ismerve a magyar kritika országbirájának. Az utóbbi évtizedekben némi skepsis terjedt el a régibb nemzedék ez elismerésével szemben; törekednünk kell tehát a különböző s nem is mindig ellenséges indulatból származó vélemények megvilágításával Gyulai kritikai eljárásának szabatos felfogására.

Gyulai jelentékeny kritikuskaink közt hangban és eszmékben a legerélyesebb. De nem úgy fogjuk fel önállóságát, mintha elzárkózott volna minden idegen hatás elől. Sőt határozottsága mögött bizonyos nőies fogékonyság rejlik idegen eszmék iránt. Ha nézzük, mint fejtegeti bírálataiban kedvelt themáját, a tragikumot, világosan észrevehetjük, hogy lassanként áttért az aristotelesi meghatározástól Kemény Zsigmond felfogására, mikor abban találja «a tragikum egyik jellemző oldalát, hogy a Nemesis nemcsak a bűnt bünteti, hanem mindent, a mi ellenkezik a dolgok kényszerűségével

* Ingerkedő szokásait kitűnően jellemzi Kozma Andor az *Újság* 1909. évi 266. számában.

s a büntetés a tévedéssel nincs mindig arányban».* És nemcsak erre a pontra szorítkozik Kemény æsthetikai eszméinek hatása Gyulaira.

Arany János irodalomtörténeti tanítását is habozás nélkül követte Gyulai, valamint az általános irodalmi és közéleti kérdésekben alig ellenkezett Csengery Antal, vagy később Arany László nézeteivel. A külföldi kritikusok közül bár idézgette Schmidt Juliánt, Macaulayt s Nisard-t is, senkit sem becsült többre Planche Gusztávnál. Planche Gyulai fiatal korában a *Revue des deux Mondes*-nak volt kritikusa. Becsületes nyíltsága, sokoldalú fogékonysága, éles logikája miatt sokan szerették, noha St. Beuvevel finomságban s a lélektani árnyalatok gazdagságában nem vetekedhetett. De képzelhetjük, hogy Planche mennyire meghódította Gyulai szívét, mikor az 1856-iki *Revueben* a kritikus kötelességeit fejtegetve ezeket írta: A lángész kétségtelenül becses adomány, de bárminő formában nyilatkozik, egyeznie kell a józan észszel, az ízléssel s az igazsággal, ha ezeket elhagyja, elfajul és neve megváltozik... Miként is bújhatnak komoly írók az opportunizmus leple alá? mikép remélhetik azt, hogy kormányozhatják a közfelfogást, ha igent mondanak, mikor nemet gondolnak?... Nem szabad elfáradnunk az egykorú művek szigorú bírálatában, ez ugyan visszatetszik a léhaságnak, de használ az irodalomnak.

Gyulai különösen azóta lelkesedett Plancheért, amióta olvasta 1854-iki támadását Mlle Rachel ellen. Planche a hat hónapi távollét után visszatérő Rachelt keményen megbírálta. Szemére vetette gyakori külföldi vendégszereplését, az idegen földön felkapott rossz szokásait, szeszélyességét, melylyel a színház fegyelmét lazítja s hogy gazdagodási vágyával a művészetet iparrá alacsonyítja. Ezt a szokimondást egy ünnepezt színésznővel szemben Gyulai nem bírta elfelejtetni, sokáig emlegette, mert jól tudta és tapasztalta is, hogy könnyebb támadni egy hatalmas ministert, mint egy népszerű színésznőt. Midőn később Bulyovszkynét támadta

* L. a Zilahy Károly munkáiról írt kitünő bírálatot. *Budapesti Szemle*, 1866.

magyar és német nyelvű színészi szerepléséért, Planche példája lebegett előtte.

Mind e különböző hatás elfogadásában nem önállótlanul nyilvánul, hanem a rokonszenv rendkívüli gyöngédségéből magyarázható alkalmazkodás. Ez a nőies gyöngédség nagyon jól megfér a férfias határozottsággal, sőt mintha életető eleme volna, mert nélküle az erély könnyen elfajul durva különczködéssé. Gyulainak abban, hogy mit kell gondolnia az irodalomról, csak saját kritikai geniusára kellett hallgatnia, de kedveltjeinek példája ösztöne követésére, vagy lappangó gondolatok világosabb kifejtésére bátorította. Legszívesebben indult utánuk az idegen szellemi irányok megítélésében; bár idegen írókról is írt jelentékeny sorokat, mégis fejlődése külső körülményei s belső okok miatt is az idegen műveltség világában nem elég könnyen tájékozódott. Sokszor panaszkolt, hogy készületlenül lépett a kritikai pályára, férfi kora derekáig tanításból és tolla után kellett élnie, a mi igen nyomasztó napi munka volt az ő szabad nyugalmat kívánó lelkének. Alig maradt kedve és ideje a rendszeres tanulmányokra s ifjúkorának politikai eseményei szívét is elhidegítették a német műveltség iránt. Külföldi útjában is a magyarság jövője foglalkoztatta lelkét. Münchenben Carrière előadásai csak bizonyos kételkedést ébresztettek benne a philosophiai æsthetika értéke iránt. A külső akadályok legyőzésében nem segítette a phantasiának új benyomásokra s ismeretlen mélységekre sóvárgó nyugtalansága. De a maga világos elégteltségében oly átható, oly sokat megértő szellem volt, hogy még a külföldi irodalom dolgában is tanulhattak volna tőle azok, kik nem éreznek elég rokonszenvet a főleg magyar műveltségben gyökerező kiválóság iránt s az átolvasott, vagy átlapozott idegen könyvek mennyisége szerint mérik a magyar szellemi értékeket.

Gyulai ellen már életében, de halála után is hangoztatták azt a vádat, hogy dogmatikus kritikus, szabályok és pedig sokszor elavult szabályok mértékét alkalmazza a souverain költői képzelet alkotásaira. Némelyek valósággal úgy tüntették fel, mintha a nürnbergi mesterdalnokok kritikusának módszerét követné. Mások udvariasabban inkább

a deductiv, mint a descriptiv vagy impressionista kritika hívének nevezték. Mi úgy gondoljuk, hogy nem Gyulai, hanem vádlói tévesztették össze a formát a lényeggel. Igaz, hogy Gyulai sokat foglalkozik a műfajok szabályaival s törvényeivel. Követi ebben a nagy kritikusok hagyományait s ezt a módszert sokkal szerényebbnek s az ízlés komolyságát fejlesztőbbnek tartotta, mint az egyéni tetszés vagy nem tetszés folytonos hangoztatását. De pusztá formalismusba ép oly kevéssé süllyed, mint nagy elődei. A munka mögött látja a szerzőt is, a műfajok törvényeit fejtegetve, a költői alkotás titkaiba hat s az egyéniséget élesen jellemző vonásokkal állítja elének. Már huszonegy éves korában írja Szász Károlynak, «híven osztom veled azon elvet, miszerint mint minden költőt, úgy minden embert, önmagából kell megítélni s nem csak a fölállított æsthetikai s morális szabályok szerint.»¹ Velős rövidséggel foglalta e mondatba kritikai pályájának programját s azokkal szemben, kik e program elhagyásával vádolták, különböző alkalmakkor oly fejtegetésekkel válaszolt, melyek az impressionista és deductiv kritika körül forgó vita végleges elméleti elintézésének tekinthetők. A «dogmatikus kritikus erőszakosságát» kárhoztatja egy Kisfaludy-társasági megnyitó beszédében.² «Nem ismerék kritikust, még a legnagyobbakat sem véve ki,» — írja egy 1863-iki színi bírálatában — «a ki soha se tévedt volna. Az ízlés kérdései nem matematikus problémák.»³

De azért van bizonyos törvényesség az ízlés kérdéseiben, mert a költészet ugyan folyvást újjá szüli magát, vénül s megifjodik, új szint vált, formái módosulnak, sőt új formákat teremt, némely vallásos, társadalmi és állami problémái elavulnak, de lényegében mindig ugyanaz marad.⁴ A kritika ugyan nehezen alkalmazkodik az új jelenségekhez, mert «a kritika természeténél fogva conservativ s csak hosszas vizsgálat után szokott megalkudni az új viszonyokkal». De

¹ 1847 márczius 15-én kelt levelét legifj. Szász Károly közölte a *Vasárnapi Ujság*, 1911. évf. 4. számában.

² *Emlékbeszédek*, II. 222. l.

³ *Dramaturgiai dolgozatok*, I. 436. l.

⁴ *Emlékbeszédek*, II. 223. és 224. l.

meg kell alkudnia velük, mert az æsthetikának ugyanaz a forrása, mint a költészetnek, vagyis a természet és az emberi szív. Innen meríti az æsthetikus elveit, törvényeit, a költő pedig lelkesedését és erejét.»¹

Ebből következik, hogy «az ízlés ösztöne nem lehet esetlegesség, valamint a művészet törvényei sem conventionalis szabályok, hanem oly igazságok, a melyek a természetben, emberi szíven, a különböző művészetek és műfajok sajátosságain és céljain alapulnak.»² A kritikának formáit korlátozni nem szabad; írhatunk descriptiv, vagy fejtegető kritikát, de minden fokú kritikának meg vannak a maga örvényei, nem a foktól vagy formától függ valamely kritika becsé, hanem a kritikus szellemétől. Igaz, hogy némely elmelet csinálmány, de vajon a benyomás csalhatatlan-e és nem lehet-e az rokon- és ellenszenv, esetleges körülmények vagy éppen rosez ízlés csinálmánya?³ Ez volt utolsó szava e kérdésben. Mint látjuk, az elmélet és a benyomások bizonyos vegyületét kívánja a kritikustól, azt kívánja tőle, hogy kerülje a merevséget ép úgy, mint az egyéni szeszélyt. A vegyület módját a cél határozza meg, értékét pedig a kritikus telettsége. E követelést a maga gyakorlatából vonta le. Mennél érdekesebb volt a bírált egyéniség, annál többet foglalkozott vele a formai szempontok kapcsán. Néha ugyan a kelletén túl terjeszti hajlandóságát a formai szempontok kiemelésére, de sok kiváló példát mutatott arra, hogy miként kell a műveken át a költő lelkébe hatnunk. Legyen itt elég a Tompáról írt mesteri bírálatra hivatkoznunk.⁴

A dogmatismus vádjával kapcsolatos az a másik vádis, hogy Gyulai szilárd rationalismusa idegenkedéssel fordult el a költői phantasia szabad játékától.

E vádnak alaposságát csak az vitathatja, ki nem ismeri eléggé Gyulai kritikai munkáit. Gyulai igen sokra becsülte a világosságot, a szabatoságot, az egyszerűséget és természetes-

¹ *Budapesti Szemle*, 1874. 240. l.

² U. o. 1875. *Színházi szemle*.

³ *Budapesti Szemle*, 1890. Descriptiv kritika.

⁴ *Kritikai dolgozatok*, 147. sk. l.

séget a költészetben. Izlése, ha idegen nemzeteké szerint akarjuk jellemezni, inkább román volt, mint germán. A francia classikus drámát védelmezte Lessing ellen. Mérimée *Cotombáját*, Georges Sand *Ördögmocsarát* az elbeszélő művészet fölül nem mult remekeinek nevezgette. Mindamellett a germán érzelmi mélység, szenvedélyes föllángolás és phantastikus csapongás erős visszhangot keltettek lelkében. Eléggő bizonyítja ezt mindaz, a mit Shakespeareről vagy Schillerről írt. Shakespearenek éppen oly drámáiról írt a legtöbbet, a melyekben mesemondó phantasiája a legköltőibb szabadsággal játszik. A *Szentivánéji álmóról* írt tanulmánya az általános irodalom legszebb Shakespeare-tanulmányai közé tartozik. Itt a költőt igazi költő magyarázza, a ki — Gyulai szavával szólva — átengedi magát «a könnyű, vidám, naiv képzelet játékanak», a ki «sokoldalúan kimivelt izléssel bizonyos primitív fogékonyságot» egyesít. Különben Shakespearet sem bámulja korlátlanul. Kritikai szemét a legragyogóbb jelenség sem kápráztatta. «A Shakespeare cultus» — úgymond — «nem pusztán egy nagy költő tisztelete, hanem az egész újabb költészet eszményéé.» Mindamellett e cultusnak is vannak oly képviselői, kik a fogatkozásokat is bámulják. Gyulai hibáztatja a *Téli Regének* tárgyválasztását, bármennyire dicsőíti a tárgy feldolgozását. Gyulai tehát a phantastikust csak ott hibáztatja, a hol a költő nem bír elég hangulatot kelteni iránta, vagy a hol, a mint a magyar színpadon tapasztalta, a regeszerűt igazi költői hit nélkül használja. De nem csekély volt érdeke igazán phantastikus drámai művek iránt. Méltányolta Raimundot is, a ki bécsies humorral s melodramatikus motívumokkal Shakespeare-re emlékeztetve valódi melancholiát és meseszerű álmodozást bírt egyesíteni. «Oly művek fölött» — úgymond Gyulai — «mint Raimund tüneményes darabjai, csak pusztá kategóriákkal nem lehet pálczát törni.»*

Sokszor vetették szemére Gyulainak polemikus heveségét, kritikájának élességét, egyoldalúságát és különösen sok gyűlölséget vont magára az által, hogy korának legnép-

* *Dramaturgiai dolgozatok*, I. 528. és II. 85. l.

szerűbb íróját, Jókait és legnépszerűbb államférfiját, Kossuthot következetesen támadta. Kétségtelen, hogy Gyulai subjectiv kritikus volt, majdnem olyan mértékben, mint Kölcsey. Maga sem tagadta ezt a sajátságát. «Én némi önérzettel mondom ki, hogy nekem az irodalomban batározott rokon- és ellenszenveim vannak, melyeket mindig ki fogok tüntetni, valahányszor idejét és szükségét látom... Ez elvek és rokonszenvek miatt soha sem fogok pirulni, mert ügyet képviselnek, mert irodalmi meggyőződések és elvekből folynak, melyekhez rendületlenül ragaszkodni tartozom». Subjectivismusának e magyarázata teljesen őszinte, de a meggyőződésnek ily erős hiten alapuló lyrasága soha sem lehet teljesen veszélytelen. Gyulainál azonban e veszélyeket ritka igazságérzet enyhítette. Az államférfiú vagy író egyéniségét, a mennyiben közéleti munkásságában vagy irodalmi hatásában nyilvánult, kimélet nélkül bírálta, de a jogtalan személyeskedés terére soha sem tévedt. Ettől a tévedéstől, melytől ellenfelei vele szemben nem igen riadtak vissza, oly sok ingerült polemia közben csodálatosan biztos erkölcsi tapintata mindig megmentette.

De nagyon igazságtalan volna Gyulainak mindig harcra kész kritikai szenvedélyét csupán subjectivismusa hevével magyaráznunk. A nemzeti élet gyökeréig ható megfigyelések is ösztönözték a minél bátrabb s erősebb kritikára. «A magyar nemzetet — írja 1861-ben — a kétely nem igen bántja. A mit a mi nemzetünk elhisz, az el van híve, a mit megszeret, az meg van szeretve, legyen eszme, személy, könyv, vagy intézmény s nem igen állhatja, ha bonczolni merészlik. A lelkesülők nemzete vagyunk, a kérlelhetetlen vizsgálódás irányában ellenszenvvel viseltetünk.»

«Szeretjük» — írja 1855-ben — a tulipános phrasisokat, melyek sokkal kártékonyabbak, mint sem pusztán csak unalmasak lehetnének, mert nevetségessé teszik a nemzeti önérzetet, melyet csak tiszteltetni szabad és kell.»

Gyulai a keleties bálványozás, a phrasishajhászat és könnyen hívő kritikátlanság irányával szemben a józan eszméletre ébresztő kritikában oly szert látott, mely a nemzeti élet épségét biztosítja és erejét edzi. Azért vállalkozott kész-

séggel a bálványok döntésének, a phrasisok üldözésének tövises munkájára. A lelkesülés szüneteiben — úgy látta továbbá Gyulai — bizonyos tespedtség szokott ülni közéletünkön.

«A mi békés, önelégült irodalmunk — írja 1855-ben — «csak akkor szokott valódi harczias színt ölteni, ha valame-lyik művésznő szalagja lobog zászlóul, vagy az előfizetési idő közeleg s más ily nagyszerű percekben. A valóságos polemia rég kiment divatból, a kritikusok sokkal kevésbbé hisznek elveikben, hogysen védjék.»¹ A személyes czivakodás, az érzületi nihilismus, a megalkuvó önzés és vásári nyegleség fülledt levegőjét az elvi harcz viharával tisztítani, oly feladat volt, melyre Gyulai hivatva és kötelezve érezte magát.

És az irodalmi vitában többet látott, mint pusztán æsthetikai elvek mérkőzését. «Nekünk az irodalom és művészet több, mint más szerencsésebb nemzeteknek, nemcsak a műveltség és szellemi élvezet kérdése, hanem a nemzetiségé és nemzeti lété egyszersmind» — mondja egyik beszédében.² «Az izlés dolga nem magánügy» — írja egyik bírálatában — «sőt nemzeti ügy, a mely szoros kapcsolatban van az állam és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel.»³ Az 1868-iki Teleki-pályázatról írt jelentésében az izlés és a közélet benső kapcsolatát találó példával világítja meg. A pályázó drámákban — úgymond — sok «az üres hazafiság, nemzeti dicsekvés, a virágos és virágtalan szónoklat kaczerkodása az ősi dicsőséggel, a hazaszeretettel és szabadsággal . . . Különben épen nem csodálhatni, hogy a drámairók kapnak a czafrangokon. Ha a nemzeti politikai életben közepszerű tehetséggel, kevés eszmével, bő beszéddel és nemzeti göggel kitünő szerepet is játszhatni, miért ne higye a szegény drámairó, hogy az a közönség, mely az ilyesmiken lelkesül, a színházban sem lesz fukar a tapsokban? A léha költészet és léha politika, a hóbortos eszmék és rossz izlés közt sokkal több kapcsolat van, mint egyelőre gondolnók.»⁴

¹ *Kritikai dolgozatok*, 84, 144, 384.

² *Emlékbeszédek*, II. 283.

³ *Budapesti Szemle*, 1875. Színházi Szemle.

⁴ *Budapesti Közlöny*, 1869. 68. l.

Ilyen gondolatok rejlettek Gyulai kritikai hevessege mögött. Ha olykor hangja s a vitatott tárgy között hiányszani látszik a kellő arány, gondolnunk kell a helyre, melyet a tárgy lelki világában elfoglalt.

A kritika különös kötelességének tartotta a nagyoknak bírálatát. Jókait az ötvenes években még védelmezte Greguss szigorúsága ellen, de minél jobban látta, hogy Jókai a «népszerűség rabszolgája» lett, versben és prózában annál mélyebbreható gúnynyal bírálta nyilvános pályáját és munkáit, noha úgy tudta, hogy «Jókait bírálni majdnem annyi, mint a politikai pártszenvedély vagy irodalmi cselszövény gyanújába keveredni.»

A közönség megjegyezte és kárhoztatta ezt a gúnyt, de azt kevesen vették észre, hogy talán Gyulai méltányolta a legteljesebben Jókai elbeszélő művészetét és genre alakjait. «Jókainak kitünő elbeszélőtehetsége van — írja róla 1869 ben — s e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele. Egyszerű, folyamatos s egy pár találó vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékony-sággal ragadja magával olvasóit, anélkül, hogy fárasztaná. Átmenetei, fordulatai, minden erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerűek. Könnyedén lebeg az elbeszélés folyamatának kanyarulatain, s hol rohamosan, hol csendesen hömpölyögve halad tovább s nyit meg egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki vagy süllyed posványba. És e ritka adományhoz járul stíljének ereje, hangzatossága, jellemzetessége és magyarossága. E tekintetben is felülmúlja regényíró társait. Egyetlen elbeszélő írónk sem olvasztotta össze oly szerencsésen a népies és művelt magyar nyelv bájait, mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szöfűzeteit s a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére. E két ritka adománnyal oly mértékben megáldotta isten, hogy bár husz év alatt sok mindent elkövetett megrontásukra, még sem tudta megrontani.»

«Jókai sehol sem természetesebb és művészebb, mint midőn egy-egy komáromi vagy debreczeni polgárt vagy polgárnőt, egy-egy magyar parasztot vagy paraszt leányt,

egy-egy campestris táblalabirót, vagy kisasszonyt rajzol. Ezek ugyan rendesen mellékalakok nála, de többet érnek főalak-jainál. A legtöbbször élesen s még sem torzítva emelkednek ki, élénk, még sem ríktó szín ömlik el rajtuk, s a styl és elbeszélési hang is önkénytelenebbé válik.»*

A ki így méltányol, azt bizonyára nem a vak elfogultság ragadja a kárhoztatásra.

Gyulai Kossuth Lajosra nézve Kemény és Csengeri felfogásában osztozkodott. Nyugtalanította és ingerelte Kossuth szereplése a kiegyezés után s midőn megtámadták azért, hogy *Szemléjében* Kossuthot bírálni meri, kijelentette, hogy «a sajtó és történelem soha sem mondhat le a kritika jogáról bárki ellenében». De bármily határozottan szállt szembe Kossuthtal, soha sem feledkezett meg a multja iránt tartozó tiszteletről. *Romhányi* egyik versében dicsőítette érdemét és Kossuth halálakor oly beszédet mondott róla a Kisfaludy Társaság ülésén, mely a maga rövidségében Kossuth történeti nagyságának legillőbb jellemzése és szónoki lángeszének legtalálób és legmelegebb méltánylata.

V.

Kritikai munkássága. Életrajzai, emlékbeszédei.

Gyulai már a szabadságharc előtt is írt erdélyi és fővárosi lapokba irodalmi czikkeket, de első föltűnést keltő bírálatai a Szilágyi Sándortól szerkesztett *Pesti Röpviekben* jelentek meg 1850-ben. A szabadságharc leveretése közvetlen erővel éreztette vele, hogy mit jelent a nemzetnek az irodalom. Megdőbbsent azon, hogy a jelesebb költők 1850 elején hallgattak, mintha csüggedésükben el akarnák hanyagolni «az eszközt, mely még nemzetiségünk ápolására s a magyar elem szellemi emelkedésére fennmaradt». Figyelmeztette őket arra, hogy a katastropha után reájuk ép oly szép, de még nehezebb feladat vár, mint a reformkor szakot előkészítő írókra. «A mult követeli, a jövő várja,» —

* *Budapesti Szemle*, 1869. 503. és 508. II.

úgymond — «hogy szellemi fensőségünkkel terjeszkedjünk, teljes diszében megteremtsük a nemzeti műveltséget, mely nemzetiségünk erősebb támasza minden politikai intézménynél és a szabadságnak is biztosabb záloga, mint egyelőre látszik».

De a jeles művek hatásukat veszítik, ha a kritikától mit sem tartó közepszerűség lefoglalja az olvasók figyelmét. Már pedig «dudva kezdi lepni az eddig csinos kertet — írja Gyulai — most inkább kell, mint valaha, szigorú és józan beszéd».

Nagy jelentőségük volt e reményre, munkára és józan szemlélkedésre hívó szavaknak közvetlenül a katastropha után, mikor remény, munka és józanság oly nagyon szükségesekek voltak. És a kritikai program kettős iránya, a méltányló és támadó, rendkívül hatással kapcsolódott egybe a *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című 1854-ben megjelent értekezésben.

Nagy kritikai tett volt ez értekezés; olyan, a minőre magyar kritikus még nem hivatkozhatott. Petőfi egyénisége és költészete akkor még ingadozott a köztudatban, a lelkes hívek, az ellenfelek s a kételkedő, vagy legalább nem a legélénkebb benyomások után induló tisztelők ellenkező felfogása közt. Gyulai művészi intuitióval egyszerre megvilágította Petőfit, minden csodálatos szeszélyével és ép oly viharos, mint meleg fényben ragyogó eredetiségével. Értekezése oly gazdag új adatokban s eszmékben, hogy legalaposabb magyarázója, Ferenczi Zoltán, érthető csodálkozással nevezi megnyilatkozásnak. Itt találhatjuk meg a legújabb magyar irodalomtörténet körvonalait, Petőfi és Arany történeti helyének kijelölését, Petőfi költészetének egyéniségéhez kapcsolt jellemzését, a nép-nemzeti irány igazi jelentőségének kiemelését és ezzel szemben Petőfi utánzóinak megrovását, a kiknek kezén «lyránk annyira magyar lett, hogy csak sallangos, annyira természetes akart lenni, hogy vadászta azt, mesterikélt lön és szilaj gyermekessége nem egyéb, mint a nemzeti szellem aléltsága».

Az értekezés kerete szinte szűk e gazdag tartalomnak, Gyulai az 1855-iki *Szépirodalmi szemle* című sorozatban

még gazdagabb változatossággal újra tárgyalja s tovább fejti annak eszméit.

Kiegészítve Petőfi költészetének méltatását, behatóan magyarázza, hogy Petőfi költészetében nincs igazi világgyűlölet, vagy világfájdalom, az «epigónnak» nevezett Aranyt a magyar epikai költészet legnagyobb művészőnek nevezi, folytatja a csatát Petőfi utánzóinak hada ellen, mely «kénytelen mindenütt túlozni s a képzelet rakoncátlanságainak csillámaival fedezni az eszme és érzés hiányát». Toldyval s némikép Gregussal szemben kívívja a népies irány elismerését, mesteri tömörséggel határozván meg a népiesnek igazi értelmét. «A népies eszme, a mint nálunk kifejllett» — írja emlékezetes *Szemléjében* — «nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével s részint képviseli, részint érinti azon eszméket, melyeket a széptan egyéni és jellemző nevek alatt ismer.»

Támadása a phantasia nélkül nagyító és genialitást fitogtató lyra ellen megsemmisítő hatású volt. A líderczenyomás megszűnt, a jobb ízlés fellelegzett. Tisza Domokos írja Gesztről Gyulainak 1855-ben: «Most ön kiszáll a sikra, ön egy szabadító szellem.»

A *Szépirodalmi Szemle* pozitív tartalma pedig köz-kincsünkké válik. A népies irány elismerésének kivívásában több jeles kritikus segítette Gyulait, de az ő meggyőződésének heve s szabadságának ereje nélkül a győzelem alig képzelhető. Lelkének egyik eleme volt a népies, azért értette oly jól s védelmezte oly buzgón. Szükségesnek tartotta a népköltészet kincseinek folytonos gyűjtését, ettől a forrástól Petőfi és Arany érvényesülése után sem akarta elrekeszteni a magyar költészetet.

S a mikor a magyar népköltészet gyűjtése fennakadt, az Erdélyi Muzeumegylet 1860-iki ülésén néhány kiváló erdélyi, nagyrészt székely ballada és románcz-féle népkölteményt mutatott be. Fejtegetéseiben tekintettel volt az æsthetikai értékre, az ősi gondolatrythmus formáinak jelentkezésére, az összehasonlító költészetre s a néprajzra is. Krizára e felolvasás serkentően hatott, szerette a Gyulai

által felfedezett és méltányolt *Molnár Annát*, jó géniusának nevezi Gyulait, a ki nélkül a *Vadrózsák* első kötetének nyomtatása közt nem egyszer «lelki szorongattatások közt hallgatta volna a sajtó csikorgását».

Gyulai abban különbözött magyar kritikus elődjeitől, hogy nem csupán negatív irányban kormányozta az ízlést, hanem pozitív módon fejlesztette is, rejtett értékek fölfedésével.

Csak 1860 óta tudjuk, hogy mi mindent kell nagyra becsülnünk *Bánk bán*ban, a mióta Gyulai végigjártatta szemét a tragédiának minden jelességén. Akkor inkább a mű érdekelte, 1882-ben megírta Katona teljes életrajzát, belső egységbe fűzve Bánk tragédiáját költője életének tragédiájával. Kimutatja a színpad és a gyakorlati élet közt ingadozó költő lelkében a hamleti vonásokat, a mint «a stoicismus és önkinzás vegyes hangulatába veszett, mely hősielemmondással tűr és gyáván emészti magát. Talán ezért szerette és játszta jól Hamlet szerepét, talán ezért festhette oly találóan Bánk bán tündő pillanatait». Az életrajzi elbeszélés legszebb része az, mely Katona utolsó éveit tárgyalja, a mint Kecskemétre visszahúzódik, hivatalának él, lemondva költői almáról s «önérzetéből kipárollog a szenvedély termékenyítő melege».

Az író elénk tárja a félreértett költő mondhatatlan s lassanként elzibbadó szenvedését, meleg közvetlenséggel rajzolja sorsát s az országtól észre sem vett kimulását. Felindulását visszafojtva leköti részvétünket az irodalom történetének e mélyen megható jelenetei iránt. A tragédia elemzésében pedig kimutatja, hogy «Katonánál majd minden mondat egy-egy lélektani mozzanat». Bánk tragikumát elemző erejének egész mélységével fejti ki. De felfedező heve alig ragadja túlságra. Még nem eléggé fegyelmezetten mondja a költőt, ki néha túlcsap a korlátokon. Katona szerint sokkal többet bízik az olvasó, a néző képzeletére, mint a mennyit kellene. Szóval érezteti velünk, hogy *Bánk bán* oly fiatal költő műve, ki még nem bírja az élet melegével telíteni nagy conceptióját. Gyulai nem szorult e tekintetben idegen bírálók tanítására, sőt némely észrevételüket

vissza is utasítja. Erdélyi, Arany, Gyulai és Salamon teljesen kivívták a magyar kritika autonómiáját. Nem jelenti ez autonómia az elzárkozást az általános irodalmi mértéktől, de attól bizonyára megóv, hogy meghunyászkodjunk az idegenek rosszakaró fecsegése előtt oly műre nézve, a melynek értéke a legnagyobb magyar műbírálok egyező elismerésével meg van állapítva.

Gyulai annyira csüngött szeretett tárgyain, oly gondot fordított a formára és tartalomra, hogy nehezen szánta el magát terjedelmes munkák írására. Mint La Fontaine, ő is sokszor mondogatta, hogy félek a hosszú munkáktól. De a midőn Deák Ferencz megbízta Vörösmarty munkáinak kiadásával, a megbízás tisztessége és ifjúkora óta ápolt szeretete Vörösmarty iránt reá bírták, hogy megírja a költő életrajzát. Kiadásának jegyzeteiben az aprólékos figyelem a legkiválóbb írói tapintattal egyesül, a bevezető életrajz pedig még ma is legművészebb irodalmi életrajzunk. Mennyi eleven kép vonúl el e könyvben szemünk előtt. Ott látjuk Vörösmarty anyját, a házias nőiesség eszményét, Vörösmarty ifjúkori barátjait, majd Vitkovicsot, Kulcsár Istvánt és körüket, Trattnert, a Marczibányi intézet történetét, a *Tudományos Gyűjtemény* es az *Auróra* szerkesztését, Virág Benedeket öreg korában, Kisfaludy Károlyt, Kovacsóczyt, Zádort, Horvát Istvánt, Bajzat és Toldit, az Akadémia szervezkedését, Fáy Andrást, Széchenyi lelkének és személyének érintkezését az irodalommal, Csajághy Laurát s Sallayt, a hű árnyékot, Vörösmarty Boswelljét. Megelevenül előttünk a reformkorszak irodalma s társadalmi élete, mozgó eszméivel és embereivel együtt. És a középpontot Vörösmarty magyarosan egyszerű és nemeslelkű egyénisége foglalja el költészetének pompájával s korszakos jelentőségével. Phantasiájának s lelki életének nyugtalan-sága csillapítva van ez egységes felfogással megalkotott jellemrajzban. De a legromantikusabb magyar költő képe bár-hogy alakul ki egykor a magyar közvéleményben, Gyulai élet és korrajzának hatása fennmarad majd e változásokban.

A reformkorszak történetét bővíti s folytatja *Emlékbeszédeiben*. Még e beszédek elmondása előtt, Eötvös *Emlék-*

beszédeiről szólva, megjegyzi, hogy «*emlékbeszédeket nem szoktak bírálni nálunk bizonyos hamis kegyeletből. A journalistika azt hiszi, hogy kegyeletlenség felszólalni a hízélgés erköcstelensége, a szertelen dicsöítés izléstelensége ellen, melyek nem egy emlékbcszédben az értelmet és kedélyt egyaránt megbotránkozttatják.*» Kifejti, hogy Kölcsey volt az első emlékszőnok, ki valódi kegyeletet és férfias meltóságot egyesített. Csak báró Eötvös József követte Kölcsey hagyományát, de néha Eötvös is «*túloz és szónoklatainak nincs plastikája.*»*

A bíráló nemsokára a megbírált örökébe lépve, mint a nemzet ünnepi emlékszőnoka, fényes példakon mutatta meg, mint egyesíthetünk kegyeletet és jellemzést, essayszerű eszmefejtést és szónoki hangulatot. Többyire barátja és nagy tisztelője volt az elhúnytaknak, szíve hevesen dobog, mikor rájuk gondol, de biztos kézzel vési ki jellemző vonásaikat és mellszobraik sorozatával benépesíti a magyar Pantheont.

Kazinczy nyitja meg a sort, a sokoldalú izgató, az új magyar műveltség önfeláldozó úttörője, majd Pákh Albert következik, a magyar szónoki dagály ironikus ellensége, a testi kinok közt is örökké mosolygó bölcs, kihez meleg barátság fűzte a szónokot. Báró Eötvös József publicistikai pályájából kiemeli a vezérlő eszméket, kimutatja költői műveinek értékét; a bírálatnak itt kevés helyet ad, hő tisztelettel van eltelve Eötvös iránt, ki «*eszményei után indult*» s «*kinek élete nem is egyéb, mint az ifjuság álmai megvalósítva az érett korban.*» Toldy Ferencznek, a tipikus nemzeti tudósnak jellemrajza határozottabb; fejtegetve Révai, Kisfaludy Károly és Kazinczy hatását Toldyra, teljes hűséggel állítja elének az ember és író képét.

Finom érzékkel ismerteti Kriza János első költői kísérleteit, melyek annak idején reá is hatottak s a korán elhallgató költő élete módjában felfedezi a szavakba nem foglalt költészetet. Szigliget-t, kinek színműírói pályáját éber kritikai figyelemmel kísérte, mint a magyar műsor gazda-

gítóját s a népszínmű megalapítóját érdemeihez illő gond-
dal és szeretettel jellemzi.

Meghatottan áll meg a pusztai kamarási sír előtt, hol
agg diófák árnyában nyugszik Kemény Zsigmond, a nem
népszerű s mégis nagy regényíró. Megfigyeli Kemény bonyo-
dalmas lelkeben a végzetes ellentéteket, s regényeiben az
emberi és hazafias indulatok tragikus kötöttségének érzékét.
Bámulja az éles elméjű és meleg érzésű publicistát, «kinek
a kor dicsőségéből kevés jutott, de a ki egészen átérezte
gyászát, megharcolta küzdelmeit s elesett a győzelem
zászlója alatt». Csengery Antal jellemrajza a legkimerítőbb.
Nem csupán komoly szépségű stylusát s írói érdemeit méltatja,
hanem a hű barátot, a soknemű hasznos és zajtalan
munkában elfoglalt embert, «a modern magyar polgár esz-
ményképét». Arany János előtt lerakja a bíráló fegyverét,
az emberi és művészi nagyság e ritka egyesülése, a csen-
des, magyar komolyság, mely a phantasia tüzeit takarja,
hódolatra ragadják és elégikus hangulat vonúl át jellem-
rajzán. E nagyobb beszédekhez kisebbek csatlakoznak, el-
nöki megnyitók, búcsúztatók s másnemű alkalmi beszédek.
Ezeknek a tömör eszmék változatossága, a kevés szóba fog-
lalt felindulás ereje maradandó hatást biztosít.

VI.

Dramaturgiája.

Gyulai, mint színi bíráló, majdnem fél századon át
ismertette a fővárosi műsor darabjait. Pedans bírálónak
gúnyolták, mert a személyes ízű csevegés helyett komolyan
elemezte a drámákat s szeretett általános fejtegetésekbe
bocsátkozni. Ez úgynevezett pedanteriajának köszönhető,
hogy bírálati ma is olvashatók. Milyen érdekesen fejte-
gette például ifj. Dumas *Divathölgyek* című drámájának
előadása alkalmából, hogy az akkori francia drámaírók oly
tárgyakat kedveltek, melyek regénybe valók. Így Dumas a
félvilági hölgyek osztályát akarja megismertetni egyik drá-
májában, pedig «ez a regény dolga, melynek ereje és va-

rázsa a részletezésben van. Drámában a részletezés semmivé teszi a drámai hatást. Drámában fő az egyén, körülé kell megfordulnia a cselekvénynek; formája csak ennyit tűr meg, s ezt is inkább nagy és kiemelkedő, mint finom vonásokban». E tétel igazságát azután meggyőzően mutatja ki Dumas drámájának cselekvényén.

Az ötvenes évek magyar dramaturgiáját sokat foglalkoztatta az a kérdés, hogy költői vagy színpadi hatásra kell-e törekednie a drámaírónak? A magyar dráma ekkor a könnyebb oldalra, a színpadi hatás felé hajlott, sőt majdnem egészen annak élt. Gyulai a két végétlet közt a nehéz középutat választva, a drámai hatás követelménye mellett küzd. «A külső és belső összhangja — úgymond — az eszmével összeforrott forma, minden eszköz, melyet a színpad természete nyújt vagy parancsol, a szellem jó szolgálatában és a szellemhez irányozva: ez az, a mit drámai hatásnak nevezünk, a mit elérni minden irodalomban kevésnek sikerült, de a hova törekedni mindenütt érdem s nálunk kétszerte.»

Gyulai foglalkozik először behatóan a magyar népszínmű elméletével. Elismeri érdemét e vegyes műfajnak, mely elűzte színpadunkról «a német bohózatokat és melodramákat s közelebb hozta a színpadot a magyar élethez és közönséget teremtett». De a népszínműi formát csak átmenetnek tekinti a fejlődésben és e fejlődés nem lehet más, mint hogy a népszínmű össze nem olvadható elemei forrongásából határozott stílű drámai alnemek álljanak elő. A komikai és bohózos elemből a magyar bohózatnak, az ének- és zenerészből az önálló magyar operettnek kellene kifejlennie.

«A vidéki és pesti életnek — így fejti tovább e gondolatát — egy pár oly jellemző sajátága van, mely kivált alsóbb komikumra igen alkalmas, hozzá kell nyúlni, ha ma nem sikerül, sikerül holnap. Nem a pietista, sem a salonger szempontjából indulok ki s jól tudom, hogy az alsóbb komikumnak æsthetikai kiváltságglevele van a nagyon is illedelmes és kényes ízlés követelése ellen. De jegyezzük meg jól, hogy a kiváltságlevél az æsthetikai érzésen alap-

szik s nincs semmi köze azon speculatioval, a mely a nem-telen hajlamok hevületeinek hízeleg. Egy valódi komikai jelenetnek sokat megbocsáthani, ha valamiben áthágja is az illedelmet, de a mi az æsthetikai gyönyörrel kapcsolatban nincs, annak épenséggel semmit».

Mint látjuk, a kritikus, kit merev ragaszkodással vádoltak a régi formákhoz, örömét leli a fejlődésben, sőt új formákat is követel s noha a tragédiától s vígjátéktól a legfelsőbbet kívánja, van érzéke az alsóbb komikum iránt, de ismeri a határt is, a melyet e nemben az író át nem léphet. Igen élénken jellemzi a hatvanas évek francia drámáját. Sardou — úgymond — «inkább vígjelenetek, mint vígjáték költője. Cselekvénye vagy elnyújtott, vagy túlterhelt; sokat markol, keveset szorít s a rit megcszorított is, úgy kizsákmányolja, hogy fele is elég lenne. A valódi leleményesség nem abban áll, hogy száraz értelemmel bonyodalmat kombináljunk, hanem hogy képzelődésünkkel képzelődésre hatva, a czélt hozzávaló eszközzel szolgáljuk s az eszközöket mintegy önkényt leljük meg. Sardou tudta, mit akar, de nem tudta, hogyan akarja; értelme látta a czélt, de képzelmében nem tudott megszületni a cselekvény és jellemrajz ikre. Nem várt utána, vagy talán hiában is várt volna.»

Sardout máskor Kotzebueval hasonlítja össze. «Mindkettő erkölcsi irányt hajhász erkölcstelen érzülettel, mindkettőben hiányzik a nevető bölcs mélyebb érdeke az emberiség és társadalom nagy érdekei iránt.»

Csak részletező életrajz ismertethetné kellően mindazt, a mi érdekeset Gyulai drámairókról és drámákról mondani tud. Felfogását könnyű ez általános tételekbe összefoglalnunk: «Cselekvény és jellemrajz egymásrahatása és összhangja alkotja a valódi drámát, de a költészetben semmi sem hat a költészet nélkül.» Ez általánosság azonban csak halvány mása drámabírálatai eleven tartalmasságának.

Drámabírálóink közül senki sem vetekszik Gyulaival a színészi játék bírálatában. Igazi színészvér volt benne, gyermekkorában Rollénak nevezték el tanulótársai, mert nagyon szerette a színházat s utánozta a színészeket. Anyja és rokonsága azt hitték, hogy belőle is színész lesz, mint bátyjá-

ból, a Kolozsvártt nagyrabecsült Ferenczből. Sejtelmük csak annyiban valósult, hogy Gyulai a színpadi előadóművészet legkiválóbb magyar bírálója lett. A *Signora Ristori* című tanulmánya nagyon nehezen elérhető példája annak, hogy miként kell színészi alkotást ismertetnünk. Ristorit Berlinben látta Alfieri Mirrájának és Schiller Stuart Máriájának szerepében. Behatól először a költők conceptiójába, majd általánosan jellemzi Ristori felfogását, külsejét, taglejtését s hangját és végül jelenetről-jelenetre kíséri játékát a legszorgosabb figyelemmel. Kevés művészi alkotásról szól Gyulai annyi lelkesedéssel, mint Ristori játékáról. Valósággal rajong a művésznőért, mert úgy látja, hogy varázsának titka igen egyszerű: Ristorit lelkesíti a tragikai költészet. «A lelkesülés a művészet forrása, — kiált fel Gyulai — ez az, a mi élessé és áthatóvá teszi az észet, ez az, a mi hitet és kitaratást önt a szívbe, ez az, a mi mindkettőt a teremtés ereje és örömeivel áldja meg. Ez tulajdonképen a lángész, a tanulmány, a dicsőség: minden.»

A míg a magyar próza szépségei iránt ki nem hal az érzék, a magyar olvasók mindig látni fogják Ristori Mirráját és Stuart Máriáját Gyulai szemének lelkesült fényében.

A *Nemzeti Színház és drámairodalmunk* című tanulmányában a magyar színészet egész történetét beszéli el, tárgyalva sorsának és játéka modorának változásait. 1857-ben, mikor Gyulai e tanulmányát írta, a magyar színészen a realismus elve uralkodott. Gyulainak tetszett a természetes játék, de az ellaposodástól féltette a színészetet s a kritika kötelességének tartotta, hogy küzdjön oly törekvés mellett, mely a színészi játékot bizonyos fokig az eszményítés felé viszi. A magyar színészet multjáról e cikknek néhány lapja oly áttekintést nyújt, a minőt másutt nem kaphatunk. És a ki az 1857 után következő fejlődést ismerni akarja, Gyulai bírázataiból összeszedheti a néha rövid, néha hosszabb, de mindig találó és soha sem hízogó vagy gyűlölködő bírálatokat a színészek játékáról.

Kiválnak ezek közül Bulyovszkyné Gauthier Margitjának és Egressy Gábor Brankovicsának méltatásai. Majd 1865-ben egész tanulmányban számol be arról, mint ját-

szották a Nemzeti Színházban az *Ármány és Szerelmet*. Schillernek e drámáját szerette és jóval többre becsülte az akkor divatos polgári drámáknál.

De a drámával csak az előadás bírálata keretében foglalkozik. Észreveszi nem egy színész állásán, járásán s tagjátékán, hogy valamelyik tagja túlnyomólag játszik; «Lendvainál a lábé a főszerep s ha elfeledkezik magáról, lába mintegy alakja képviselőjévé válik. Lendvainénál a fő lép előtérbe, e főrázás néha kellemes, csak hogy nem minden helyzethez való s modorra válik.»

Szépen elmélkedik a színpadi halál módjáról. «Meghalni nehéz, életben és színpadon egyaránt, de nagy hiba, ha a színpadon úgy akarunk meghalni, mint a hogy az életben szoktak az emberek. A halált soha sem szabad a színésznek a reális oldalról felfogni s oly hűsége törekedni, mely az orvosok tetszését megnyerje.» Lady Milfordot tartja a mű legsikerültebb alakjának. Schiller óta hányszor léptették fel a drámaírók a courtesanet, védve, rehabilitálva, dicsőítve s mily messze maradtak a sentimentalisnak, abstractnak gúnyolt német költő egyszerű és természetes felfogásától. Azután Jókainé Milfordjával foglalkozik, dicséri oltózetét, mert jellemző, pedig nálunk csak a szép öltözetet szokták dicsérni. Kimutatja, hogy Jókainé játékában jobbak voltak a részletek, mint az egész. Tóth Vurmjáról pedig kifejti, hogy jól játszotta a minden indok nélküli gazembert, de nem a Schiller Vurmját. «Egy szerepet sokféleképp lehet felfogni, de ha érthetlenné tesszük, az mindig hibás felfogás.»

Mint látjuk, a színi művészetben sok mellékesnek látszó részletet fontosnak tart s a hatásra gyakran eldöntőnek, de a lényegesre, a felfogásra s annak érzéktetésére veti a fősúlyt. «A jellemalkotás — úgy mond — a színészet főfeladata, szavalni a szónok is tud, a mozdulat és taglejtés szép formáit a világiak is könnyen elsajátítják, de hanggal, szóval, arccal, mozdulattal egy egyént állítani elő, ez egyedül a színész feladata.» A színésznek néha teremtenie kell, néha még a költő alkotásának hibáit is ki kell egészítenie. Így például Stuart Mária alakítására nézve Gyulai a színésznő-

től sokat követel: «Az előadásban valamivel drámaibbá és tragikaibbá kell tenni e szerepet, a költő által megadott, de eléggé ki nem emelt vonásokat erőteljesebben kiemelve és összhangzásba hozva. Ha a színésznő csak egy szerencsétlen szenvedő s önmegadó nőt játszik benne, e különben annyira szép drámának csak árnyoldalára emlékezteti a nézőt.»

Az ily gondos, hozzáértő és bátor bírálat bizonyára továbbképzésre serkentheti a színészi ambíciót, de, úgy látszik, ez sem segített minden bajon, talán azért nem, mert a lapok conventionalis bókjai gyöngítették Gyulai kritikáinak hatását. Elég az, hogy Gyulai 1867 ben igen elégedetlen a Nemzeti Színház *Fiesco* előadásával. «Színészeink — úgy mond — a józsefvárosi képviselőválasztásoknál oly élénken mozognak, gesticulálnak, mintha szerepet játszanának, a színpadon pedig és épen *Fiescoban* az összeesküvési és lázadási jelenetben oly csendesesen viselik magukat, mintha józsefvárosi jámbor polgárok volnának.»

Gyulai még a táncznak színészi oldalával is komolyan foglalkozik. Kisfaludy Sándor óta talán ő az első kiválóbb magyar író, ki a színészi előadásnak erre a fajára is kiterjeszti figyelmét.

Nem tartja a balletet pusztán jelenetekre osztott bálnak, vagy a legnehezebb tánczképletek mutatványának, hanem a dráma és ballet közt csak azt a különbséget látja, hogy az utóbbi szó helyett «zene kíséretében táncz, arcz- és tagjáték által fejezi ki az emberi szenvedélyeket». A ballettől is kívánt némi cselekvényt és értelmet, hogy a művésznő ne csak kellemes tánczot adjon elő, hanem arcz- és tagjátékával bizonyos drámai művészetet is mutasson. Ennyire sokoldalú volt Gyulai, mint drámaíró. A dráma legmagasabb kérdéseinek kezdve, az előadás legkisebb részleteig minden érdekelte, csak a színházi pártoskodást mellőzte szívesen, erre csak akkor terjedt ki figyelme, ha a drámai művészet érdekeit kellett védelmeznie a személyeskedők ellen.

A magyar dráma története kezdő korának ismeretét is gyarapította kutatásaival. Mint a *Népköltési Gyűjtemény*

szerkesztője Toldy ellenében kimutatta, hogy a magyar újabb színészet és dráma történetét nem hozhatjuk szoros kapcsolatba a mysterium-dráma korszakával, csak liturgiai mysteriumok maradványait mutathatjuk fel, de 1872-ig még se középkori magyar mysterium-dráma, se nagyobbyszerű népmysterium nyomaira nem akadhattunk.

Ez értekezés, még ha eredményének jelentőségét nem tekintjük is, nagy történeti anyaga, erős történeti érzéke s körültekintő módszere miatt mindenkor diszére válik a magyar irodalomtörténeti kutatásnak. Bessenyei, Szentjóbi Szabó és Gombos drámáinak ismertetésében Gyulai megmutatta, hogy mint kell egyesítenünk az irodalomtörténeti előadásban az úttörő érdemek dicséretét a kezdetleges művek aesthetikai bírálatával.

VII.

Szerkesztés, harc az orthologia ellen, társadalmi, történeti és politikai iratai.

Gyulai írói kedvének szüneteit szívesen használta fel szerkesztői s kiadói munkára. Vörösmartyn kívül kiadta Petőfi vegyes műveit, Madách, Kemény Zsigmond, Lukács Móríc, Arany László munkáit, résztvett Pákh Albert vállalatai vezetésében, Aranyinak is segített szépirodalmi lapjai szerkesztésében, dolgozótársa volt az ötvenes és hatvanas évek lapjainak, Kemény *Pesti Naplójának* és Csengery *Budapesti Szemléjének*, megindította az *Olcsó Könyvtárt* és 1873-ban felújította a *Budapesti Szemlét*, melyet több mint három évtizeden át majdnem haláláig szerkesztett. Teljes lélekkel, a legtisztább ambícióval szerkesztette a *Budapesti Szemlét*, mely igazán az ő folyóirata, egyéniségének hű kifejezője volt. Tekintélyét a *Szemle* mindvégig megőrizte, de népszerűségét annál inkább veszítette, mennél jobban távolodott szerkesztője az ifjabb irodalomtól. Sok gáncs érte a *Szemlét*, nem találták elég elevennek, mert szerkesztője nem kapkodott újdondász módjára minden ujság után és bölcös nyugalommal hirdette, hogy a mi valóban érdekes, az el nem avulhat egy-két het alatt. Támadták a folyóiratot

azért is, hogy nagyon aggressiv, sértően bíráló, de bármely párthoz tartozott is valaki, nem vette rossz néven, ha megdicsérték a *Szemlében*. Gyulai a közlemények gáncsolóinak azt szokta volt mondani, hogy ne abból ítéljék meg a folyóiratot, a mit a szerkesztő kiadott, hanem abból, a mit ki nem adott. Nálunk kevés az essay-író, a legjobbak, mint Csengery, Salamon, Péterfy Jenő, Arany László, gr. Széchenyi Antal, Léderer Béla s maga a szerkesztő, hogy csak a holtakról szóljunk, a *Szemlebe* irtak, de jó essay hiányában Gyulai tudományos értekezést is közölt, mert nem tartotta szerencsétlenségnek, ha közönségünk, melyet a lapok folyton tárczarajzokkal táplálnak, ily eledelhez is szokik. De bármit gondoljunk szerkesztése módjáról, volt egy dicsősége a Gyulai *Szemléjének*, melyet lehetetlen eltagadni. Ez a *Szemle* becsületes szándékkal kívánt oktatni s felvilágosítani, soha sem dicsért eltitkolt mellékezelőből, támadásai-val, vagy néha hallgatásával figyelmeztette a közönséget a szertelen, tehát többnyire nem őszinte dicsőítések erköcselenségére, közzétett sok oly népszerűtlen igazságot, melyet az ország egyetlen lapja sem mert volna lenyomatni, valódi menedéke volt a szabad szónak s férfias meggyőződésnek az irodalmi és politikai terrorizmussal szemben.

Gyulai mint hirlapíró, szerkesztő, vagy mint az Akadémia példásan lelkiismeretes osztálytitkára, hivatalból és saját kedvteléséből is több nem szépirodalmi kérdéssel is foglalkozott.

A nőkérdésről van egy ragyogó styllal írt tanulmánya, mely különösen a nők irodalmi ambícióját ostorozza. Ezt még az ötvenes években írta, mikor az írónők nagyon elszaporodtak s a divatlapok szinte udvarlói hangon dicsőítették őket. Nagyon abszolút elvi álláspontot foglal el, határozottan tagadja az írónőség jogosultságát s csak igen ritkán s kivételesen tartja megengedhetőnek. «Az írónőség» — úgy mond — «be nem vallott nőemancipatio, e bohó és bűnös tan, mely senkit sem tenne oly szerencsétlenné, mint éppen a nőt, a kinek sorsán javítani akar». Alapeszméje bizonyítása végett sok igazságot mond a női hivatásról, a két nem lélektani eltérését nagy elmélyedéssel vizsgálja s az igazi nőiség tisztelete hevíti sorait.

Mint szerkesztő is igen elutasító volt női írók iránt, leginkább részvétből közölt egyet-mást tőlök, de megtörtént, hogy az özvegy vagy elvált nőknek a magáéból kifizetett kézírata sohasem került a nyomdába.

Nem akarta bátorítani az írói pályára a nőket, azonban a tehetségeseket méltányolta; Iduna, Flóra költeményeiről s később Szikra regényeiről elismeréssel, sőt gyöngédséggel, de nem édeskés udvariassággal nyilatkozott.

Élénk részt vett a neologia és orthologia vitáiban. Az ifjabb nemzedék gyógyíthatatlan conservativismusban szenvedő neologusnak hitte. Pedig nem az volt. Mint az elsők egyike, már 1859-ben «lelkesülve óhajtott visszahatást»¹ a neologia hibái ellen. Mikor a *Budapesti Szemle* megindult, a szerkesztő kijelentette, hogy «mit sem óhajthatni inkább, mint bizonyos visszahatás erősödését a nyelvújítás tévedései ellen, melyek az újabb időben már a magyarul németesedés alakjában mutatkoznak».² De midőn az új orthologia Kazinczy egész nyelvújítását támadta, midőn a nyelvújítás előtti állapotba akarta visszafordítani prózáinkat s ez irányt a phonetikus helyesírás ajánlásával is támogatta, Gyulai hevesen kikelt e törekvés ellen. Hevessége a grammatikai kérdésekben különösnek látszott s a hideg okosság meg is mosolyogta, pedig ez a hevesség természetes kapcsolatban volt azzal az érzésével, hogy az új orthologia törekvése egészben s még csekélynek látszó részeiben is visszatereli a közízlést a régi orthologia nyersségéhez és kulturális önelégültségéhez.

Gyulai történeti és politikai kérdésekről is írt. Munkássága ez irányban több figyelmet érdemel, mint a menyinyiben részesült A fiatal Thaly Kálmán *Bottýdját*³ szerkesztet és felfogás tekintetében bírálja meg, tehát oly szempontokra figyelmeztetett, melyek a történetirodalmi kritikában rendkívül el voltak hanyagolva. Nem is állapodik meg a hibák kimutatásánál, hanem helyreigazítja a szerző téves

¹ *Emlékbeszédek*, I. 23. 1.

² *Budapesti Szemle*, 1873. Szerk. jegyz.

³ *Budapesti Szemle*, 1867.

felfogását, kicsiben mintegy az essay-író feladatát teljesíti. Kimutatta e bírálatban kiváló hivatottságát az essay-írásra. Valóságos kis életrajzi essayt írt Jósika Miklósról, melyet nekrolognak nevez és még teljesebbet Lukács Mórícrról. Ezekben az írók életrajzi adatait észrevételeivel együtt oly jellemzően csoportosítja, hogy fejlődésük, jellemük, munkásságuk iránya s értéke az igénytelen elbeszélés keretében minden oldalról meg van világítva. Ez életrajzi essayk csak félig-meddig érintik a történetet, egészen történetiek a *Gróf Széchenyi István utolsó éveiről* és a *Mészáros Lázárról* szólók. Nagy szeretettel s élénkséggel állítja elénk Mészáros Lázárnak, az írónak és embernek képét. Találókép rajzot alig kívánhatunk a szabadságharcz e szeretetreméltó szereplőjéről, kinek érdeme nagyobb volt, mint szerencséje. Gyulai az 1858-ban elhalt Mészáros Lázár utolsó leveleinek egyikéből kiemelte a következőket: «Az idő, a szaporább közlekedés, a türhetőleg jobb eszmék terjedése, a positiv és historiai jog fog még egy sui generis független Magyarországot alkotni, csak hogy nem olyat, a melyet a magyar góg kíván és remél.» Gyulai 1867 után ismételtelen emlegette e sorokat és úgy gondolta, hogy az öreg tábornok igénytelen szavaiban sok előrelátó bölcsesség rejtett.

Másik történeti essayjében mintegy újjáteremtette Kecskeméthy Aurél könyvét Széchenyi utolsó éveiről. Kecskeméthy, az elmés skeptikus író nem igen értette Széchenyi tébolyát, vagy jobban mondva, nem birta elhinni. Gyulai a könyv rendkívül érdekes adataira támaszkodva, megtalálja az összekötő fonalat a döblingi Széchenyi lelki zavara és a reformátor vezérlő eszméi közt. Így azután megértjük Széchenyi tébolya keletkezésének egyik legfontosabb okát. Sokszor idézték ez essayból a *Blükn*ek jellemzését. Az egészről elég azt mondanunk, hogy méltó befejezése Kemény Széchenyi tanulmányának, mely a döblingi évekig terjed.

A történet és politika határán mozog a *Jókai mint hirlapíró* című essay és a Kossuth ellen írt két polemia.* Az essay

* *Budapesti Szemle* 1875, a polemiák az *Emlékezésedekben*, a két előbb említett essay is ugyanott.

rendkívül élénk, szinte drámailag mozgalmas. Jóval többet nyújt, mint a mennyit czíme ígér. Belé van foglalva Jókai egész hirlapírói munkássága a forradalomtól a fusióig, hozzá van csatolva Pálffy Albert és Csernátony Lajos journalistikai szereplése is. Itt volt Gyulai a legkiméletelebbs Jókai iránt, Csernátont is sujtja, csak Pálffyt szereti, a kinek «gúnyolódása egyszersmind fejtegetés volt, élcei okokat emeltek ki s sarcasmusai ítéletekké váltak.» Csakúgy szikrázik a cikk az elmésségtől s a méltatlankodó haragtól. És a három hirlapíró arczképe mellett ott találjuk a forradalmi békepárt, a határozati párt s a balközép politikájának ismertetését. Az újabb kor történetírója, ha komolyan veszi feladatát, sokszor fogja idézni e kitünő kortörténeti adalékot, a legszebb magyar essayk egyikét.

Kossuth Lajosnak 1881-ben polémiája volt a *Szemlé*-vel, mert Kossuth azt állította akkor, hogy Deák Ferencz 1867-ben a *pragmatica sanctiónak* nevezett 1713-iki házi törvényt s nem az 1723-iki alapszerződést iktatta törvénybe. Nem Gyulai indította meg a támadást, de ő fejezte be a polemiát a *Még egyszer Kossuth és a Pragmatica Sanctio* cikkben. Hatalmas logikája szétzúzza Kossuth vádját; fejtegetését a következő sorokkal végzi: «E felfogásnak szerintünk más gyakorlati haszna nem lehet, mint az, hogy ha valaha még közjogi összeütközésünk lesz az összpontosítás és beolvasztás irányával, egy új Lustkandl Kossuthra, a nagy magyar hazafira fog hivatkozni, ki vele együtt hirdeti, hogy Magyarország 1867-ben kétoldalú szerződését széttépte, jogait feladta s a birodalomba törvényesen beolvadt. Méltó szerep-e ez Kossuthhoz? Mi azt hisszük, nem, s ezzel csak tiszteletünket fejeztük ki Kossuth iránt.» E sorok jelentőségét ma jobban értjük, mint harmincz évvel ezelőtt. Mert az osztrák közjogi irodalomban Lustkandl szelleme újra él s uralkodik és megértük, hogy II. Rákóczi Ferencznek egy a Kossuthéval rokon természetű nyilatkozatát már felhasználták az osztrák irodalomban a magyar közjog ellen.

De Gyulai dialektikájának sehol sincs annyi ereje és fénye, mint a *Kossuth levele Deák halálakor* című pole-

miában. Kimutatja Kossuth levelében az antoniusi fogáskat, a két annyira ellentétes érzést, a gúnyt s a kegyeletet szerencsésen vegyíti, rajzolja Deák és Kossuth viszonyát, a történetírói tárgyilagosság magaslatáról bírálja Deák érdemeinek törvénybe iktatását és igazságot szolgáltat Deáknak s Kossuthnak is. A mérséklet és erő, az eszmei tartalom és a különmemű hangulatok összefonódása igen kiváló művé avatják e kis polemiát.

Gyulait a politika szenvedélyesen érdekelte már ifjúsága óta, mint verseiből láttuk. Kitűnő politikai iskolában nevelkedett, húsz éves korában nevelő lett az öreg gróf Bethlen János, a reformkorszak legnagyobb erdélyi államférfijának házában.

Midőn anyja halála után Kolozsvárra került, bátyja és öccse már honvédeknek állottak, de nem követhette példájukat, mert huga támasz nélkül tengődött volna az elárvult szülői házban. A negyvenes évek erdélyi ellenzéke egyik vezérének, a jeles tudósnek, gr. Teleki Domokosnak titkára maradt. A gernyeszegi kastélyt megénekelte Romhányiban, egy élete vége felé írt költeményében is dicsőíti Teleki Domokos emlékét.

Oly honfi volt, milyen kevés van köztünk,
A kit nem önzés, hiúság vezet.

Elmondja, hogy a kastély grófja a tágas teremben sokszor elbeszélte vele a közügyekről.

Bizz a jövőben — mondogatta többször —
Nagyobb vést is már átküzdött hazánk;
Ha hű marad a nemzet önmagához,
Egy újabb hajnal fog derülni ránk.

E környezetben s hozzá még br. Kemény Zsigmond társaságában nem csupán politikai éleslátása fejlődött, hanem mélyebb gyökeret vert lelkében az aristokratia iránt érzett tisztelete, melynek művelt és hazafias tagjaiban a nemzet hivatott vezetőit látta. Erősítette ez érzését mentor-sága az ifjú gróf Nádasdy mellett, ki igen tüzes hazafi volt s a kinek kora halálát megsiratta egy megható elégia-jában. Csak utolsó évtizedeinek tapasztalatai ingatták meg

hitét a magyar arisztokratia vezetői hivatásában. A remény, melylyel gr. Teleki Domokos biztatta, megvalósult 1867-ben és pedig váratlan mértékben. Gyulai nagy hévvel s ki kítőző gúnynyal védelmezte a kiegyezés művét a megyékben s az országgyűlésen hatalmaskodó ellenzékkel szemben. Felfogása szerint a közjogi ellenzéknek nem volt létjoga az 1867-iki kiegyezés után. «Részint saját kitartásunk — írja a *Pesti Napló* egy 1868-iki vezércikkében — részint a körülmények kedvezése oly helyzetbe segítették a nemzetet, minőt magának tetteleg kivívni, vagy megtartani, három század óta sem tudott. Lételünk és jövőnk forog kérdésben s ezt biztosan megalapítani oly nehéz feladat, mely a legnagyobb államtérfitűi lángelmének sem könnyen sikerülhet, a nemzet részéről épen annyi erélyt, mint mérsékletet, nem több szellemi, mint anyagi erő kifejtést, s a legfőbb pontra nézve pedig legszívósabb összetartást követel. S mit látunk? A pártok a helyzet alapját támadják, melynél jobbnak és lehetőbbnek eléállítására képtelenek, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Termékenyítő eszmék helyett szóárban úszunk. A mérséklet gyávaságnak gúnyoltatik, az elbizottság és gög úgy ünnepeztetik, mint a nemzeti erő és szellem megnyilvánulása.» A *Pesti Napló*ban megjelent cikkei Deák elismerését is kivívták. Deák baráti kézszorítása oly jutalom volt, melynél boldogítóbbat Gyulai nem kívánt politikai szerepléséért. A hetvenes évek óta a *Budapesti Szemlé*ben szerkesztői jegyzetekben vagy kisebb polémiákban sokat hadakozott a fusió után keletkezett ellenzékkel. Védelmezte Bosznia és Hercegovina megszállását s gúnyolta a nyolczvanas évek elején kifejlő gazdasági és felekezeti reactiót. E kérdésekben a reformkorszak tanaihoz ragaszkodott, felekezeti türelmét vallásos rationalismusa is elősegítette.

Sok rokonszenvet érzett az unitarius felekezet iránt, melyhez anyja is tartozott. Apái vallását nem csupán a nevelés megszokásából szerette, hanem a nemzet cultúrája és politikai szabadsága körül szerzett érdemeiért is. A régibb magyar történet alakjai közül Bocskayt szerette a legjobban. Antikatholikusnak nem volt nevezhető. «Nem

örvendünk azon, ha íróink — mondja a *Szemlében** — akár katolikus, akár protestáns részről nemzetünk történelmét egészen felekezetivé akarják átalakítani». Nagy szeretettel emlékezett meg mindig a szerzetesek és az alsó papság nemzeti érdemeiről, de a papi uralomvágynak ki nem békíthető ellensége volt.

A nemzetiségi kérdésben Széchenyi álláspontján maradt. A támadó chauvinismus bántotta izlését, hazafias belátását, s jogérzetét. Mikor 1891-ben a fővárosi német színház engedélyének megvonásáról volt szó, Gyulai ezt írta:** «Nemelyek azt hiszik, hogy a nemzetiség nevében minden erőszakosság jogos. Hogy valaki mily nyelven beszéljen, vagy írjon s mily nyelvű könyvet olvasson, mily nyelvű lapot adjon ki, vagy mily nyelvű színházat nyisson, őt ebben se államnak, se hatóságnak nincs joga akadályozni. Ez nem a rokon vagy ellenszenv kérdése, hanem a jogé». És ezt oly író írta, a ki jól ismerte a magyar színészet küzdelmes multját és mélyen érdeklődött sorsa s hatása iránt.

Jövők legbiztosabb alapját a nemzet és a király egyetértésében látta, azért gyűlölt mindent, a mi ez egyetértést megzavarta. A mily veszedelmesen feleslegesnek tartotta a közjogi ellenzéket, ép annyira óhajtotta a culturalis és gazdasági kérdések körül forgó tisztességes pártküzdelmet. A főrendiházban, hová Tisza Kálmán nevezte ki, a kit ő a fusió előtt annyiszor támadott, ritkán és röviden beszélt, mert nehezebbre esett a szónoklás, de egyszer a kormány javaslatát támadta. A közoktatásügyi minister ugyanis kiküszöbölte a görög nyelvet a gymnasium rendes tárgyai sorából, a mit a közvélemény majdnem nemzeti vívmánynak tekintett, sőt philologusok is dicsérték érte a kormányt. Gyulai kevesed magával tiltakozott a gymnasiumi oktatás céljának károsítása ellen, de siker nélkül. Neki nagy sajnálata nem volt alkalma megismerkednie «a nyelvek királynéjával», a hogy Wilamowitz nevezi a görögöt, de nem akarta lelkére venni, hogy másodrangú tárgynak segítse le-

* 1888. Ipolyi emlékezete Fraknóitól.

** Magyar vagy német színház, *Budapesti Szemle*.

szállítani azt a nyelvet, melyért Kölcsey, Arany János s ifjabb barátjai közül Péterfy Jenő oly nagyon lelkesedtek.

Legutolsó politikai cikke egy 1891-ben kelt röpiratról szólt, mely a beteg parlament baját a pártalakulásban kereste.* Gyulai másutt keresi a bajt. Veszedelmesnek mondja a nemzeti pártnak azt a jelszavát, hogy a kiegyezést fejleszteni kell. Ez a jelszó oly beláthatatlan zavarba döntheti az országot, a melyből széphangú szónoklatok és hypnotikus vezércikkek ki nem segíthetnek. Ép ily nagy bajnak mondja a botrány és obstructió divatosságát.

«Ez valóságos alkotmánykérdés — úgymond — a házszabályok szigorítása és a cloture behozatala immár kikerülhetetlen.» Ma bő alkalmunk van itélni arról, hogy jól látta-e Gyulai politikai bajaink gyökerét húsz évvel ezelőtt.

De bármi lesz is Gyulai prózai munkáinak sorsa, prózai stylje már a fejlődés eleme lett. A nyelvújítás után prózai stylünk nem fejlődött oly gyorsan s annyi művészi eredetiséggel, mint a költői nyelv. Prózánk nehezen bontakozott ki Kazinczy és Kölcsey korának lyrai retorikájából. A tárgyias, szabatos próza kezdetét nem is a szépírók, hanem gr. Dessewffy Aurél, Deák és Csengery munkáiban kell keresnünk. Gyulai e hagyományokat követi és tökéletesíti, bár van még némi nyoma prózájában a régi rhetori figuráknak s lyraiságnak is. Ezek azonban nem nagy tért foglalnak el s nem rontják meg prózája méltóságát. Szavainak súlya van és a változó hangulatokhoz illő színe. E szavak néha meglepnek a szabatosság erélyével, máskor lágyan simulnak, nemes pathosban égnek, vagy hegyes töröket beszélnek. Mondatainak látszólag henye tagjaiban is élet pezsdül s minden része az egésznek életét táplálja. Előadásán mozgalom hullámszik végig, mely nem egyéb, mint a magyar próza ritkán érzett s még ritkábban eltalált rhythmusa. Így lett Gyulai az újkori magyar művészi próza s különösen az értekező és essay styl igazi megalapítója.

* Gr. Keglevich Béla: *A beteg parlament. Budapesti Szemle* 1891.

VIII.

Gyulai és az ifjabb irodalom. Befejezés.

A múlt század utolsó évtizedeinek nemzedéke előtt sokszor tüntették fel Gyulait úgy, mint a régi idők konok dicsérőjét, ki ellenséges indulattal vagy teljes közömbösséggel fordul el a körülötte érvényesülést kereső irodalmi élettől. Eldönteni a pert Gyulai és a kiegyezés után következő írói nemzedék közt, nem oly könnyű, mint sokan hiszik. Két, három évtized nem elég távolság arra, hogy biztosan számíthassunk tárgyilagosságunkra, ha dönteni próbálunk. Annyit megállapíthatunk, hogy még ha vegyült is indulatosság Gyulai bírálataiba, ítéleteinek súlyával számolnia kell majd az irodalomtörténetnek.

Különben tévednek azok, kik azt hirdetik, hogy Gyulai kritikai pályája utolsó szakaszában nem vette figyelembe, vagy kivétel nélkül támadta az újabb írókat. A tévedés érthető, mert bírálatai a *Budapesti Szemlé*ben jelentek meg, melyet az írástudóktól kimondott nagy átok miatt csak kevesen olvastak. Ezzel a balhittel szemben elég rámutatnunk néhány bírálatára. 1883-ban Bartók Lajos újabb kötetében elismert néhány sikerült költeményt, bármily erősen támadja költői egyéniségét. Kiss József költői tehetsége és ízlése tisztulását állapítja meg 1884-ben a *Mese a varrógépéről* című beszélyben. 1889-ben Kozma Andor tehetségét méltatva azt írja, hogy jeles humorista és satirairó fejlődhetik belőle. 1890-ben dicséri Dóczi Lajos elbeszéléseiben az ügyes szerkezetet, a szellemes párbeszédet s a jellemrajznak nem egy finom árnyalatát. 1891-ben Sipulusz tárczaiban is talál jó tréfát, találó satirai vonást, két valóban sikerült rajzot, bár a tárczarajzok genréjét egyáltalán nem szereti. 1892-ben azt írja, hogy Ignotusnak A *Slemil keservei* című beszélye több figyelmet érdemel, mint a mennyire a sajtó méltatta, mert az érzelmet és gunyost bizonyos kellemmel bírja összeolvasztani. Ugyanez évben méltatja Herczeg Ferencz elbeszélő művészetét, a finoman leplezett félig érzelmes, félig gúnyos hangot, kiváló érzékét a

jellemző iránt és különös melegséggel dicséri a *Lószőrvitét*. Elismeri, hogy Mikszáth Kálmán a rajzban csak a lényegesre szorítkozik és biztos kézzel rajzol különösen a *Jó palócokban*. 1901-ben Ambrus Zoltán *Giroflé és Giroflajáról* szólván a szerző nem mindennapi tehetségét dicséri. Természetes, hogy e felsorolt méltánylásokkal többé-kevésbbé élesen hibáztató bírálat is van egybekötve. De Gyulai soha sem hízeltgett élő írónak, még a holtak közül a legnagyobbaknak sem. Az idézett példák mutatják, hogy mindvégig érdekelte az újabb irodalom s hogy még hetvenhat éves korában is el bírta ismerni az ifjabb nemzedék egy «nem mindennapi tehetségét». Mindamellettagadhatatlan, hogy különösen a múlt század nyolczvanas éveitóta Gyulai lényegesen megváltozott. Kemény, Arany s Csengeri halála is szibbasztóan hatott lelkére, de egyáltalán az új közvélemény vezető embereiben hiányzott valami az ő felfogása szerint, a mit azokban, kikkel együtt hatott a régibb nemzedékre, megszokott és nagyon szeretett. A régibb nemzedék vezetői a magok értéke öntudatában több örömet találtak, mint a nyilvános elismerés zajában és soknemű jutalmában. Ez a büszkeség, ez a valódi értékmérője az érdemnek — úgy látta Gyulai — eltűnt a kiegyezés után felülkerekedett nemzedék vezetőiben és sokféle kicsinyességnek adott helyet. Csalódás ez? Talán a megváltozott körülményekben kell keresnünk a csalódás okát? Nem vitatjuk; elég, hogy Gyulai ilyennek látta a változást és kevés öröme telt az új nemzedékben. Mennél több jelét látta annak, a mi régen más-kép volt, annál kedvetlenebb s ingerlékenyebb lett. Az új nemzedék irányában kifejlődött benne valami abból az idegenkedő érzésből, melylyel az udvarház utolsó gazdája tekinti a Bach-korszakot. Értett most is mindent, méltányolt is sokat, de kihűlt lelkében a rokonszenv, az érdeklődés melege. Korának előrehaladásával mind élesebben tűntek fel Gyulaiban a Radnóthy-vonások. Utolsó éveiben kibullott emlékezetéből az a kor, melyet nem szeretett. A jelen és közvetlen múlt elvesztette valóságát lelkében és a gyermekkori benyomások, meg az ifjúkori és férfiúi évek elsüllyedt csodavilága teljesen lefoglalta figyelmét. Szemének megtört fénye,

merevedő ajka mind azokat látta és azokról beszélt, a kik akkor voltak; a többi eltűnt, mintha érdemes sem lett volna az életre. Érezte elszigeteltségét a közéletben és sokszor emlegette, hogy mennyi bámulatos valóság van Lear királyban.

Vagy kilencz nappal halála előtt egy látogatóját Kemény Zsigmond képeire figyelmeztette. Mivel a kép régen ott függött a falon, látogatója csodálkozva kérdezte, hogy miért mutatott reá? Elfelejtették — felelt a majdnem nyolczvanéves beteg kimerült hangon — senki sem szól róla, de én legalább kiadtam munkáit.

Az ünnepélyes pillanatokban, a mikor a lélek a nagy számadásra készül, mintha kételyek közt megnyugvást keresett volna abban a tudatban, hogy baráti hűséggel szolgálta a nagy nemzedék vezetőinek emlékét. Bizonyára csalódott kételyeiben; nem ez a hűség a legnagyobb értéke életének; az édes szavú költőnek, a legszebb magyar satira szerzőjének, a magyar próza reformátorának, a kiváló elbeszélőnek, a legnagyobb magyar kritikusnak érdemeit bizonyára megbecsüli nemzete, ha egyelőre közömbösnek látszik is emléke iránt.

Nagyot vétene önmaga ellen, ha nem becsülné meg eléggé. Gyulai kritikája módszerében s tehetsége irányában igen hasonlított Johnson Sámuelhez, kit Carlyle a világtörténet hőseinek sorába iktat, mert «semmi módon sem volt hajlandó zászlaját a hazugságok szelleme előtt meghajtani.»

Gyulai is ilyen lényeges ember volt; minden tette és szava mutatta, hogy életét úgy fogta fel, mint nehéz szolgálatot, melyet engedelmes hűséggel és bátorsággal kell teljesíteni.

Ha az angol hősimadás prófétája szükségesnek látta nemzete előtt Johnstont úgy dicsőíteni, mint az igazságérzetnek követésre buzdító hősét, mennyivel több okunk volna nekünk hasonló czélból dicsőíteni Gyulai Pál lelkének hősiességét. De ha talán józanságunk miatt nem akarunk a hősimadás önfeledt dicsőítésébe tévedni, legalább ne borítsuk el a közömbösség hamvával Gyulai pályáját. Hiszen e pálya szemléletéből oly eszméket és érzéseket meríthetünk, melyek a nemzeti élet fejlődésének javára válhatnak.

AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG OLASZORSZÁGBAN.

Az olasz képviselőház f. é. április 6-ki ülésén elhangzott kormányprogram szerint «a parlament és az ország elé terjesztendő legfontosabb kérdés a politikai választótörvény reformjának kérdése, mely törvény a nemzeti souverainitás alapja».

«Ily nagyfontosságú problema felvetése ha megtörtént, megoldásához biztosítékot kell nyújtani arra nézve, hogy a nemzeti képviselet teljes hűséggel visszatükrözi az ország politikai műveltségének, érettségének fokát. Ha számot vetünk az olasz népesség gazdasági, értelmi és erkölcsi fejlődésével az utóbbi húsz év alatt s azzal, hogy mily tényezője a haladásnak a szabadság, át kell látnunk, hogy a választási reformnak a népesség minél szélesebb rétegét kell felölelnie. Annak meghatározásánál, hogy mely polgárok vegyenek részt a nemzeti souverainitás gyakorlásában, azt hisszük, a legfőbb szempont a szellemi érettség szempontja, melyet vagy iskolázottsággal, vagy élettapasztalat útján érhetni el. Ebből kiindulva proponáljuk, hogy az érvényben levő törvények által megállapított választók számához hozzávéssenek azok is, kik katonai szolgálatot teljesítettek és a kik 30-ik életévüket betöltötték. Így a katonai kiképzés s egy nagyobb élettapasztalat ki fogják egészíteni az iskolai képzettséget.»

«Midőn megállapítatik, hogy mely polgároknak legyen választói joguk, elsőrendő fontosságú kérdés annak biztosítása is, hogy a választások a választók önkéntes meggyőzését adják vissza s ezért rendelkezéseket kell felállítani, melyek kizárják a választások körül a vesztegetést, hamisítást és erőszakot.

Ha pedig a nemzeti souverainitás gyakorlása minden erre méltó polgárnak megadatott, szükséges, hogy képviselőiknek is nagyobb szabadság adassék, mely megengedje, hogy az ország képviselői a kevésbbé vagyonosak közül is választathassanak.

Ekképen a parlament megnyitvatván minden társadalmi osztály előtt, a haladásnak csak még activabb tényezője lesz s még éberebb öre intézményeinknek s a közszabadságnak.»

A június hó 9-én a képviselőház elé terjesztett javaslattal a kormány beváltotta ígérését. A javaslat három részre osztható: az első tartalmazza a választói jog kiterjesztésére vonatkozó intézkedéseket, a második a választási eljárásra vonatkozó újításokat s a harmadik a fennmaradó reformokat, melyek közt legfontosabb a parlamenti indemnitás.

Mielőtt a javaslat bírálatához foglalkoznánk, vessünk egy rövid pillantást a javaslatot megelőző választási törvényhozásra. 1848 és 1849-ben külön törvények szabályozták a választói jogot Sardiniában, Lombardiában, Veneto köztársaságban, a modenai, parmai, romagnai provinciákban, a toskanai nagyhercegségben, a szentszéki tartományokban, Nápolyban és Siciliában.

Az 1859. évi területi növekvés szükségessé tette, hogy a szárd királysághoz csatolt tartományokra is kiterjesztessék a szárd választói jog s 1860-ban királyi rendelet az 1859-iki törvényt az egész államra kiterjesztette. 1866-ban Veneto és Mantova tartományok is a törvény hatálya alá kerültek s 1870-ben az Latiumra is kiterjesztetett. A választói joghoz ekkor négy kellék volt szükséges: *a)* polgári és politikai jogok gyakorlása az államban születés, származás vagy szerzés alapján; *b)* a 25-ik életév betöltése; *c)* írni, olvasni tudás s *d)* provinciák szerint változó, 40—20 liráig terjedő adó fizetése, mely alól az oklevéllel bírók, tanárok, hivatalnokok, akadémiai tagok mentesek voltak.

A választói jogot az 1882. évi január 22-iki törvény reformálta először, a mely törvény ma is érvényben áll. A törvény alap gondolata röviden abban foglalható össze,

hogy a censust meglehetősen leszállította s e mellett bizonyos képzettség kimutatását követelte. A régebbi 40 lira helyett az adófizetési összeget 19·80 lirában állapította meg, a képzettség pedig a kötelező iskolázásról, vagyis az elemi iskola két alsó osztályának elvégzéséről szóló bizonyítvánnyal igazolható. Az írni és olvasni tudás feltétele tehát az analphabetákat kizárta a választói jog gyakorlásából s a szavazóképeség gyakorolhatása a betöltött 21-ik életévhez kötöttet.

A passiv választói jog egyidejűleg bizonyos megszorításoknak vettettet alá; így kizárattak a megválasztatóságból a papok, a hivatalnokok — kivéve negyvenet — kik közt 10 birónál és 10 tanárnál több nem lehet. A hivatalnokok közé számíttattak a polgármesterek is. Ugyancsak nem volt passiv választói joguk az állam által subventionált iparvállalatok igazgatóinak, az állam szállítóinak s végül a katonatiszteknek törzstisztektől lefelé.

Míg 1882 előtt a választás annyi kerületben történt, a hány képviselőt kellett választani, az új törvény a listaszavazást hozta be s e célból választási collegiumok alkottak, melyekben 2—5 képviselőt közös leszavazással választottak.

Az 1882-iki törvény eredménye az volt, hogy a választói névjegyzékbe felvettek száma, mely 1880-ban 621,896 volt, 1882-ben 2.017,829-re emelkedett, míg a szavazók, kik 1880-ban 369,627-en voltak, 1882-ben 1.223,851-re emelkedtek.

Az 1882., 1886. és 1890. évi választások után azonban arra a meggyőződésre jutott a törvényhozás, hogy a listaszavazás a jogukat gyakorló választók számarányát nem emelte s ezért az 1891 május 5-iki törvénnyel újra visszatértek ahhoz a rendszerhez, hogy minden választókerület egy képviselőt válasszon. Az 1891-iki reform s az 1892 június 28 iki törvény a választók számát 3.006,345 re emelte. E nagy száma a választóknak megijesztette a conservatívakat, midőn 1894-ben a siciliai lázadások kitörték s elhatározták az 1894-iki Crispi-féle törvénnyel a választói névjegyzékek revisióját, úgy, hogy az azonossági eljárást

megszigorították. Az eredmény az lett, hogy nagyon sok választót, kik választói jogukat papirjaikkal igazolni nem tudták, a névjegyzékből töröltek, úgy, hogy a választók száma, mely 1882-ben 2.934,445 volt, 1895-ben 2.121,125-re csökkent s a szavazók száma ugyanazon éveket véve 1.639,298-ról 1.256,244-re szállt alá.

A jelen törvényhozási periodus alatt a Luzzatti-kormány terjesztett a ház elé a választói jog reformjára és kiterjesztésére vonatkozó törvényjavaslatot, mely azonban visszavonatot. A javaslat indokolása azt hangoztatta, hogy az ország szociális viszonyai még nem olyanok, hogy az általános választói jognak megadása oly értelemben, hogy az az analphabetákra is kiterjesztessék, lehetséges volna. A választói jog egyidejűleg jog és functio, mely a közérdekekhez s a nemzet életéhez általában viszonyítandó s ha elérkezettnek látszik is az idő annak megengedésére, hogy a nép szélesebb rétegei is az urnához járulhassanak, mindazonáltal gond fordítandó arra, hogy abból a nemzetre s magára a demokrátiára kár ne háramoljék.

E véleményben 1904-ben, úgy látszik, még Giolitti is osztozott, midőn Mirabellinek választójogi reformjavaslatáról nyilatkozván, a következőket mondotta: «A tiszteletreméltó Mirabelli annyi érvet hozott fel az analphabeták politikai képességeinek kimutatására, hogy meg fogja bocsájtani, ha beszédjét a tudatlanság apotheosisának kell neveznem. Kimutatja ugyanis (Mirabelli), hogy a politikai képesség független bármiféle culturától, — vagyis politikus lehet az is, ki írni olvasni nem tud — s azt véli, hogy javaslatának életbelépése nagy lépés volna a liberalismus felé. Én teljesen ellenkező nézeten vagyok és sohasem hittem, hogy a tudatlanság valaha barátja volt a liberalismusnak és haladásnak; mi több, meg vagyok győződve, hogy ha a javaslat szavazásra kerülne, egy kis megfontolás után azok is, kik aláírták, ellene szavaznának».

Jelenleg Giolitti megváltoztatta véleményét s javaslatában így beszél: «Valaki talán azt mondhatná, tekintettel országunk sajátságos helyzetére, hogy a javaslat, melyet jóváhagyásuk elé terjesztek, a tudatlanság és analphabe-

tismus jutalmazása gyanánt tűnik fel. Mi ezen ítéletet igazságtalannak tartjuk: a javaslatból inkább a közélet feléledésére, intensívebb és erélyesebb szociális tevékenységre s a nemzet és parlament közötti teljesebb és bensőbb harmóniára lehet következtetni».

E nyilatkozat után idézni kívánunk egy, a *Nuova Anthologia*-ban megjelent számítást, mely sokkal kevésbé rózsás színben tünteti fel azon hatást, melyet az alphabeta-aknak szavazati joggal való felruházása okozhatna. E szerint a politikai választók száma az 1909-iki listán 2.930,473-at tett ki, 8.711,542 21 éven felüli férfi lakos közt. Ha számbavesszük a népesség számának folytonos emelkedését, előrelátható, hogy az új választások idején, tehát 1913-ban, a népesség 34·7 millióra nő, 9 millió 21 évesnél idősebb férfival. Nem lehetetlen tehát, hogy — a mennyiben a törvényjavaslat e formájában megszavaztatván, mindazoknak megadatik a szavazati jog, kik katonai szolgálatuknak eleget tettek s 30-ik életévüket betöltötték, — a szavazók száma 8.711,542-re fog nőni, a mennyi 1909-ben a 21 évnél idősebb férfi népesség száma volt, annnyival is inkább, mert jórészüket, kik 1909-ben még nem érték el 30-ik életévüket, 1913-ig azt be fogják tölteni.

Összegezvén most azon növekedési eredményeket, melyek a különböző provinciákban a választók számában létre fognak jönni, azt fogjuk látni, hogy Piemont, Liguria és Lombardia meg fogják kétszerezni választóik számát, Veneto s Középolaszország provinciái egész Umbriáig meg fogják háromszorozni, Rómában s Délolaszországban megnégyeszednek, a szigeteken megötszöröszödik a választók száma. Megvizsgálva továbbá a választók számát az alphabeta-ak-
való tekintettel s (megállapítva, hogy az 1908—9-iki választási statisztika szerint száz 21 éven felüli férfira 49·9 alphabeta esett) hozzávéve azoknak 1913-ig való százalékos csökkentését, azt az eredményt nyerjük, hogy 8.711,542 választóra 3.484,617 írni és olvasni tudó fog esni, 1.742,308 minimális tudást mutathat fel s 3.484,817 alphabeta-
lesz. Ez alapon azt mondhatjuk, hogy három és fél millió írni-olvasni tudóval szemben 1913-ban öt millió

analphabéta választó fog szemben állani. S ez még kedvező feltevés.

A tanulmány ezek után élénk állítja az analphabeták percentuális adatait a különböző régiók- és városokban s arra az eredményre jut, hogy 1913-ban 38 provincia 293 választócollegiummal alphabeta többség kezén lesz, viszont 31 provincia 215 választócollegiummal analphabeta többség uralma alatt.

A 69 provincia közül csak hét provincia 47 collegiummal fogja megtartani a régi választók többségét: Novara, hol 63·9%, Alexandria, hol 61·3%, Como, hol 58·3%, Sondrio, hol 56·1%, Belluno, hol 55·1%, Porto Maurizio, hol 53·1% s Reggio Emilia, hol 50·8% jelenleg a választók száma, míg a többi 62-ben 461 választócollegiummal a többség új választókból kerül ki.

Természetes, hogy ez adatok csak hozzávetőlegesek, mindazonáltal nagyon valószínűek s így egyáltalában nem alkalmasak arra, hogy a Giolitti programbeszédjében elhangzottakat megerősítsék. Giolitti ugyanis azt hiszi, hogy javaslatainak törvényre emelkedése esetén a választások a választók hamisítástól, vesztegetéstől és erőszaktól mentes akaratát fogják feltárni. Ellenkezőleg, sokkal valószínűbb a feltevés, hogy Olaszországban, hol a választási corruptió annyira meghonosodott, az analphabeta választók többségre jutása még csak inkább hozzá fog járulni ahhoz, hogy az urnák eredményei meghamisíttassanak.

Ezt bizonyítják a statisztikai adatok. Hogy ennek ellenére a törvényjavaslatból törvény lesz, azt valószínűnek tarthatni, hisz Giolitti háta mögött igen erős s az ő saját külön zászlójára felesküdt többség áll. Egyet azonban meg kell jegyezni s ez az, hogy Olaszországban a socialista és radikális pártokon kívül senkinek sem kellett az általános választói jog: Giolitti tehát mintegy 50 socialista és radikális lecsendesítésére vállalkozott saját meggyőződése ellenére — (mint ezt báró Rosner Ervin a *Magyar Figyelő* szeptember hó 1-én megjelent számában *Az olasz választójog és reformja* című tanulmányában szintén megállapítja) az általános választói jog behozatalára.

A socialisták és radicalisok minden esetre programjuk legfőbb pontja elérésekép fogják üdvözölni az új törvényt; a politikai viszonyokkal alaposan ismerősek szerint azonban a legnagyobb nyereség a clericális pártra fog hármlani. Maga Giolitti 1904-ben tudta már ezt, midőn Mirabellinek; az általános választójog behozataláról benyújtott törvényjavaslatára azt mondotta, hogy «az egyedüli, ki javaslata keresztülviteleért hálás lesz s talán még szobrot is állit neki, a clericális párt lesz.»

NAGY ELEK.

FLAUBERT.

«Aime l'art. — De tout les mensonges
c'est encore le moins menteur.»

Correspondance, I. 202. l.

Flaubert egy elég nagyszámú közönség szemében ma már oly fokú érdeklődés tárgya, a milyen a legelső írók közül is csak kevésnek jut ki. A nagy művészt és azt a művészt tisztelik benne, ki nem talált az életben mást, csak a művészetet méltónak arra, hogy küzdjön érte. Ez oly phrasis, a melyet gyakran hallunk, oly gyakran, a mily ritkán találkozunk megvalósulásával. A l'art pour l'art eszméje Flaubert pályafutásában talált legtökéletesebb megtestesülésére.

Mély erkölcsi erő is van életében: küzdelem az egész, a művészetért való küzdelem. Állást soha sem vállalt, pénzért nem írt, bár vagyona alig volt elegendő ahhoz, hogy megéljen belőle. Azon az öt-hat kötetben, a melyet a közönség elé vitt, egész életén át dolgozott, tízszer is átdolgozva vagy eldobva azt, a mit rossznak talált. Műveinek teljes gyűjteménye most jelenik meg először* 18 kötetben s a kötetek nagy száma is mutatja, hogy életében mily sűrű rostán selejtezte műveit. A mi új van ez új kiadásban, az íróról alkotott véleményt nem változtathatja ugyan meg és csak csekély mértékben egészíti ki, de új adatokat nyújt fejlődése történetéhez. A most először megjelenő művek: ifjúkori munkák, naplójegyzetek és egy csomó levél.

Conard kiadása kiállítás és nyomás tekintetében monumentális, rendezése és jegyzetei azonban (melyekért nem is tudjuk, ki a felelős, mert a sajtó alá rendező sehol sincs

* *Oeuvres complètes de Gustave Flaubert.* Paris, Louis Conard.

megnevezve) inkább csak megzavarják az olvasót. Az, a ki Flaubert élete és viszonyai iránt érdeklődik, a jegyzetekben újat nem igen kap s csupán a kötetek végén csoportosított egykorú kritikáknak veheti némi hasznát. Még a kézikönyvekből átvett, több helyt téves adatok is teljes rendszertelenséggel vannak feldolgozva. Az újabb időben annyira neki-lendült Flaubert-kutatás az új kiadásban új táplálékot fog találni, de csupán annyiban, hogy anyaga jócskán meg-növekedett.

Néhány Párisban töltött esztendő, egy-két a művészetért lelkesedő barát társasága, egy nagyobb keleti utazás voltak azok a külső hatások, melyek a Normandiában, nagyobb-részt falun élő, egyedül olvasmányokban és tanulmányaiban elmerülő író első szakában, *Madame Bovary* előtt érték. Egyhangú, anyja oldala mellett lefolyó ifjúi éveit szerelmek nem igen tették izgalmasakká s esemény számba csupán olvasmányok, irodalmi jellegű baráti összejövetelek (a mikben házában nem volt hiány), egy-egy trouville-i naplemente avagy néhány gondolati processus eredménye mentek benne. Az a levelezés, melyet a huszonöt éves ifjú a nála néhány évvel idősebb Louise Coletval, egy Párisban élő írónővel kezdett s 1846-tól 1854-ig folytatott, igen eleven s a választ sok kérdésre megadó képét mutatja annak a majdnem tisztán abstract életnek, melyet az író a Szajna mellett fekvő Croissetban élt. Louise Coletról kortársai kevés jót mondanak, de lehetnek ez ellenszenvnek személyi okai is, melyeket nem ismerünk. Flaubert levelei, bár személyi dolgokról kevés szó van bennök s ezen felül a válaszok sincsenek meg, nem adják e nőnek egészen világos képét, de mindenesetre a középszeren felülemelkedő intelligenciájának és főképen igen ragaszkodónak kell elképzelnünk, kinek még ráadásul bizonyára sokat is kellett szenvednie a férfi egoismusa miatt. Barátságuk inkább szellemi, nevezetesen irodalmi természetű, mintsem erotikus. «Inkább a művészetet szeresd, mint engem!» írja Flaubert már viszonyuk első esztendejében, míg maga rossz néven veszi, ha Louise így biztatja: eredj Dieppebe és mulass jól. Csodálatos, mennyire

benső maradt mindkettejük kölcsönös vonzalma éveken keresztül, ámbár az eszendőből rendszerint csak néhány hetet töltöttek együtt, a mi miatt csupán Louise panaszkodik. Ilyen az egoista férfi szerelme, ha nálánál nagyobb szenvedélyei vannak, de mégis szerelem. *Madame Bovary* szerzőjében a szerelem tulajdonkép soha sem fokozódott szenvedélylyé s a feltékenykedésből vagy szerelemből eredő szemrehányásokra, melyekben mindig őt érezzük hibásnak, a meg nem értés meggyőződésével adja elő mentségeit. Kevés nővel volt benső barátsága életében (Louise Colet volt különben az egyetlen, ki szerelemmel szerette) de mindig szüksége volt oly női levelezőre, ki előtt lelkét feltárhatta. Ez annál meglepőbb, mert rendkívül intensív baráti életet élt, barátaival sokat levelezett, mégis nőkhöz írta bizalmasabb, őszintébb leveleit.

Két hatalmas szenvedély alakul ki lelkében ezen esztendőök alatt: az egyik lelkesedés, a másik gyűlölet. Erejéből egyik sem veszít semmit haláláig s ez a kettő marad mindvégig kizárólagos rugója az író gondolatainak és az ember cselekedeteinek. A lelkesedés a művészetnek szól, a gyűlölet a bourgeoisnak. Mikor első regényét egy párisi színház színdarabbá átalakítva elő akarja adni s pusztán a jogért tizezer francot kínál a szerzőnek, Flaubert visszatartja, mert nem tetszik neki a művészet s az üzlet összekeverése. Második modern regényének hőseit Moreaunak hívják és Nogentból való. Történik, hogy a Nogentban lakó Moreau család ezt a regény megjelenése előtt megtudja s rokonai révén rá akarja venni az író, hogy más nevet adjon hőseinek. Flaubert tiltakozik: a név főbenjáró fontosságú dolog a regényben és hőse jellemének kitűnően megfelel. A művészet az ő szemében oly absolut, megalkuvást nem tűrő valami, hogy apró engedményekhez szokott emberi gyarlóságunk levelei olvasása közben gyakran az ő hajthatatlanságán ütközik meg.

Flaubert nagy művész. Ha egy író, bármily tehetséges legyen is, csak azt nézi: mit mond s nem vet különös súlyt arra, hogy azt, a mit el akar mondani, kellőképp előkészítse, megfelelő színekkel elevenné tegye s mondatai

szépek legyenek: művésznak nem nevezhetjük. Ez adja meg az alapvető különbséget Flaubert és Balzac közt, ki az életnek csak oly kitűnő ismerője és ép oly jeles pszichológus is, mint Flaubert. Fő gondja a szavak harmóniáját eltalálni, a mi annyival is több fáradságot okoz, mert meggyőződése szerint csak egy szó fejezi ki a kívánt fogalmat, csak egy jelző jellemzi legjobban és csak egy ige lehel életet beléje. A megírt mondatot fennhangon elolvassa, azaz elszavalja s ez a próbája egyszersmind annak: megvan e a harmónia? Csak az a mondat jó, a melyik fennhangon olvasva is szép. A művészhöz imádása hozza magával Flaubertnél a formának tulajdonított aránytalan fontosságot, mely műveinek szinte vég nélküli csiszolgatásában jut kifejezésre, egyrészt ösztönszerűleg, (*c'est un ulcère, que je gratte*) másrészt azonban meggondolás alapján. «A míg valaki egy adott mondatban külön nem választja a formát a magtól, azt fogom állítani, hogy e két szónak nincs értelme. Nincs szép gondolat szép forma nélkül és viszont. A szépség csak úgy átszivárog a formán a művészet világában, mint a hogy a mi emberi világunkban átszivárog rajta a kísértés, a szerelem. A mint a fizikai testből nem vonhatja ki az ember azokat a tulajdonságokat, melyek alkotják, azaz színt, kiterjedést, szilárdságot, a nélkül, hogy üres abstrakcióra ne vezetné vissza, szóval a nélkül, hogy meg ne semmisítené, úgy a gondolatot sem foszthatja meg a formától, mert a gondolat csak formája következtében él... Jó stylusú írókat azzal szoktak vádolni, hogy elhanyagolják a gondolatot, az erkölcsi célt, mintha az orvos célja nem az volna, hogy gyógyítson, a festőé, hogy fessen, a fülemüléé, hogy énekeljen s a művészeté nem a szép minden egyéb előtt... Ha valaki tisztán csak verseket ír, márványt farag, utálat! ez jó volt régen, mikor nem volt még meg a költő társadalmi hivatása; ma a sonettben philosophiai tartalomnak kell lennie, a drámának az uralkodók körmére kell kopintania s a vízfestménynek az erkölcsöket kell nemesítenie...»* A mit Flaubert itt hirdet, az már a forma fana-

* *Correspondance*, I. 244. l.

tismusa; műveiből mindenesetre ennél egyetemlegesebb tanulság folyik.

Az ideálokból való kiindulás vezette az író semlegességének követelésére is. Az *impassibilité* teoriáját, persze csak mint művészi követelményt, megalkotta Flaubert már *Madame Bovary* előtt is. Nála egyáltalán más a folyamat, mint más íróknál szokott lenni: azok a nagyszerű tapasztalatok, melyeket művéből a kritikus leszűrhet, mint theoretikus elvek e művek előtt is teljesen kikristályosodtak az íróban s alkotásai művészi meggyőződésének tudatos alkalmazásai. «A szerző legyen művében olyan, mint Isten a természetben: mindenütt jelen lévő és sehol sem látható; a művészet második természet lévén, a teremtő művésznek hasonló módokon kell cselekednie; rejtett, vég nélküli semlegessége legyen minden atomban érezhető, mindenütt meglátható s a hatásnak a szemlélőre az elcsodálkozásban kell nyilvánulnia.»¹ «A mit én a legmagasabbnak és legnehezebbnek tartok a művészetben, az sem nem az, hogy megnevettesse, sem pedig az, hogy megrikassa az embert, hanem az, hogy a természet módjára cselekedjék: gondolkodóba ejtsen.»² Flaubertre a világirodalom legnagyobb írói voltak oly közvetlen és erős hatással, a milyennel írókra rendszerint csak az időben is közelebb állók szoktak lenni. Maga is tudja, hogy az író semlegességének megkívánására Shakespeare ismerete és tisztelete vitte. Szavalevalaki az uzsora ellen a *Velencei kalmárban*? Ugy-e hogy nem, s ezért nem szereti Flaubert (hogy egy példát említsünk) *Uncle Tomot*. «Ki kívánja a rabszolgaság elleni kifakadásokat? Be kell mutatni, ennyi az egész.»³ Edmond de Goncourt-t erősen megrójjá azért, mert egy előszóban kilép semlegességéből; «a közönség nem méltó bizalmunkra», írja neki. A drámában Shakespearet, a regényben Flaubert-t nem multa ebben felül senki.

A művésziért való lelkesedés philologusi akribiával

¹ *Correspondance*, II. 282. l.

² *Correspondance*, II. 348. l.

³ *Correspondance*, II. 181. l.

egyesül Flaubertnél. A legközönségesebb eseményt sem írja le megfigyelés, kutatás vagy tanulmány nélkül. *Bouvard et Pécuchet*hez ezerötszáz könyvet dolgozott fel, *Salammó*hoz szintén több százat, de többi regényeinek megírását is rengeteg előmunkálat, utazás, tudakozódás, olvasmány stb. előzte meg. Míg *Madame Bovary*t írja, levelei tele vannak orvosi kérdésekkel, mind a készülő regénynyel kapcsolatban. Az *Éducationn*ál, melynek időpontja már nem esik össze teljesen az író korával s színhelye is kissé távolabb fekszik, alig hihető utánjárásokkal nehezíti meg feladatát. Meglátogatja több ízben a fontainebleau-i erdőt, kijár a Père Lachaise temetőbe, megtekinti a montmorency-i völgyet, nézegeti az egyházi boltok kirakatát. «Hogy egy könyv csepegjen a valóságtól, teljesen át kell hatva lennünk tárgyától» írja, miközben Ammianus Marcellinust és Silius Italicust olvassa *Salammó* kedvéért. Ötven éves korában több utazást tesz Franciaországban, hogy készülő regényének színhelyet keressen! Olyan részletek készültek ezen módszer szerint, melyekről senki sem hinné. Ki nem emlékezik pl. arra a gyönyörű idyllre, — egyike ez a legszebbeknek és legigazabbaknak a modern irodalomban — mikor a fontainebleau-i erdőben, mialatt a környék Páris bombázásától visszhangzik, Rosanette elmondja szerelmének fiatalsága történetét? E jelenet megírásával van kapcsolatban az a levél, melyben Flaubert ezeket a kérdéseket intézte egy barátjához: 1. Milyen egy lyoni munkáscsalád lakása? 2. Nem nagyon alacsonyak-e a selyemgyári munkások lakásai Lyonban? 3. Saját házukban laknak-e? 4. A gyermekek is dolgoznak-e? Minderre azért volt szüksége, hogy Rosanette előadásában az apja házára vonatkozó *négy* sor kellőkép támogatva legyen. Mily szegény és élettelen kicsinységek ezek önmagukban, de mint megelevenednek a művészi genie tüzeiben!

Mindez szépen következik az ideál iránti lelkesedésből — hogy a művész szépet és igazat adjon — de egyenes ellentétben van vele, legalább látszat szerint, az a nyílt és tudatos ellenszenv, ha ugyan lehet így beszélni, melyet Flaubert a tapintható valóságokkal szemben érez. Saját élményeit,

személyes ismerőseit vagy az őt közvetlenül környékező tájakat nem szereti regényeiben felhasználni: leírni csak azt tudja, a mit maga alkotott. Mennél nagyobb az a szerep, a mely ez alkotásban képzeletének jut, annál nagyobb kedvvel dolgozik rajta. «A legnagyobb szerűbb reális tény pontos előadása is lehetetlenség nekem. Azt is csak még jobban kiszínezném.» (Corr. II. 347.) Modern emberekről több ugyan a mondanivalója, — mert az impassibilité szócsöve hangosabb lehet ám száz harsonánál! — de a művész akkor boldogabb lenne, ha messzi eső themába foghat. *Salammbó*, *Tentation de Saint Antoine* és egy tündérmese, melyet nem adott ki, a bourgeois rajzolásában kimerülő s az egész modern világ utálatáig elérkező lelkére egy forrás üdítő frissességével hatnak; igaz, hogy a szomszúság kioltása után mindig újból rögeszméjéhez tér vissza. «Egy könyv írása soha sem volt nekem egyéb, mint egy tetszés szerinti miliűben való életmód.»¹ De még tovább is megy. «Mennél kevésbbé érez az ember valamit, annál alkalmasabb annak kifejezésére, hogy az illető tárgy milyen,»² s ez már csak ő nála igaz, ki a tárgyakat is tudta utálni. Képzelete azonban oly erővel dolgozott, hogy visióinak látása az érzékelés hatalmával hatott szervezetére is. «Mikor azt a jelenetet, melyben Bovaryné megmérgezi magát, leírtam, annyira éreztem számban az arzén ízét, annyira meg voltam mérgezve magam is, hogy egymásután két gyomorrontást is kaptam, még pedig annyira reálisat, hogy egész ebédemet kiadtam.»³ Flaubert, ki önmagát éles kritikával figyelte meg mindig, laboratoriumi szabotossággal analysálja ezt a tünetet: «Nem szabad a művész visióját a hallucináló emberéhez hasonlítani. A tulajdonképeni hallucinálásban mindig ijedtség is van; az ember érzi, hogy lényé eltávolodik, azt hiszi, hogy meg fog halni. A költő visiójában ezzel szemben öröm van, valamivel kibővülünk. Igaz, hogy azt sem tudjuk, hol vagyunk. A visio

¹ *Correspondance*, II. 204. l.

² *Correspondance*, II. 113. l.

³ *Correspondance*, III. 561. l.

gyakran lassan megy végbe, lépésről-lépésre, mintha egy diszlet részeit állítanák föl; némelykor viszont hirtelen lép fel és hamar elillan, mint az álombeli hallucinatiók.»*

Talán a realitásoknak (s köztük első sorban a bourgeoisnak) utálata volt az oka, hogy annyira félrevonult s élte legnagyobb részét egyedül töltötte. Csak az idegeneket vetette meg, rokonait szerette és a kivel megbarátkozott, benne hasznos baráttra talált. A barátság igen fontos szerepet játszik életében. Egy fiatalkori pajtását harmincz évvel halála után is könnyek között emlegeti s három évtizeddel halála után emlékének ajánlja azt a művet, melyet együtt tervezgettek. Volt egy másik barátja, kinek — levelein kívül közvetett források is bizonyítják ezt — igen nagy hatása volt rá. Ha nagy írók kis emberek körében és hatása alatt nőnek fel, az irodalomtörténet nem kutatja e hatásokat és valószínű, hogy sok esetben a kisebb ember megítélésében történik ilyenkor igazságtalanság. Ki keresné például, hogy mi hatással volt ez a Bouilhet nevű költő Flaubertre? Még a neve is jóformán ismeretlen. Pedig itt a kölcsönös hatásnak az a ritka folyamata ment végbe, melynek végén a két férfi egyénisége művészeti dolgokban jóformán egygyé forrt, s ha elolvassuk azt a könnyekkel áztatott előszót, melyet Flaubert elhunyt barátja hátrahagyott versei elé írt, Bouilhet, a művész arczképe teljesen Flaubert vonásaival rajzolódik le előttünk. Egy sor írása után sem tett pontot addig, míg Bouilhetnek fel nem olvasta s ez az együtt-dolgozás annyira lényeges volt, bizonyára nem annyira a javítások, mint inkább a folyton az író előtt lebegő és Bouilhet személyében megtestesülő ideális olvasó miatt, hogy halála után hosszú ideig panaszkodik az életszükségletévé vált vasárnapi *guelade*-ok elmaradása miatt. Flaubert a legönzetlenebb és legodaadóbb barát. Ez írói jellemének nem lényegtelen tulajdonsága, mert az egyetlen, mely ítéletét meg tudta zavarni. Az, a mit Bouilhet halála után tett, mutatja legfényesebben. Bár vidéken lakik, előadatja Párisban barátjának egy kéziratban maradt színdarabját, kiadót

keres versei számára s emléket állíttat neki Rouenban, a mit mind csak egy sereg emberrel való összetűzés után (a mely összetűzésekben nincs mindig neki igaza) tud keresztül vinni.

Az emberek társaságától való különválás szüksége és hasznossága, melyet később összes barátainak és jó embe-
reinek elvesztése tett keserűbbé, igen korán meggyőződésévé válik. «Próbálj rátalálni természetedre s légy harmóniában azzal. *Sibi constat*, mondja Horatius. Ebben van minden... Arra törekszem, hogy időmet minél kevésbbé unalmasan töltssem s azt hiszem, elértem. Tégy úgy, mint én: szakíts a külvilággal, élj mint a medve... küldj mindent a fenébe, sőt magadat is, csak az eszedet ne», írja már huszon-negy esztendőskorában.* Az egyedüllétnek majdnem tökéletes megvalósítása meglepő, de Flaubertre később is rendkívül jellemző következményekre vezet. «Oly nagy ür van most — így folytatja, — köztem s a többi világ között, hogy némelykor a legtermészetesebb és legegyszerűbb dolgok is bámulatba ejtenek. Egy banális kifejezés némelykor különös csodálkozást kelt bennem. Vannak gestusok, hangok, melyek fogva tartanak s ostobaságok, melyekbe beleszédülök. Hallgattál már figyelmesen idegen nyelvet beszélő embereket, kiknek nyelvén nem értettél? Én már ide érkeztem el. Mindent meg akarván érteni, most már minden gondolkodóba ejt. Mégis azt hiszem, hogy ez a csodálkozás nem butaság.» Persze hogy nem az, sőt éppen a butaság elleni idiosynkrasia!

Temetésen megindulni nem tud, (a szertartásban is csak a comicumot látja) s még akkor is érzéketlen marad, ha a haláleset maga évekig tartó hiányt és szomorúságot okoz lelkének. «A mily expansiv, áradozó, sőt a medren is túlcsapó vagyok fictiv fájdalmaknál, annyira ridegek és kemények maradnak az igaziak szívemben; alig hogy fellépnek, máris kikristályosodnak», írja nővére** halálakor, életének egyik legszomorúbb pillanatában.

* *Correspondance*, I. 174. 1.

** *Correspondance*, I. 177. 1

Oly dolgokban, melyeket a modern élethez szokot ember teljesen természetesnek talál, látja gyakran Flaubert a leg-erősebb komikumot. Úgy is érzi magát a XIX. században, mint a vad ember, kinek csak úgy megvan szerinte az a joga, hogy a culturember szokásain mosolyogjon, mint ennek, hogy az övéit kinevesse. Egyrészt a culturembert (a maga ferdeségeivel) találja nevetségesnek, másrészt a kis embert, kit örökéletűvé tett az yonvillei patikus, Homais alakjában s a ki talán nem egyéb, mint a culturember vidéki kiadása. A comicum általában nagyon érdekli, *Madame Bovary* és különösen *Bouvard et Pécuchet* e tekintetben valóságos kincsesbányák. Flaubertnél a comicum mindig iróniával karöltve jelentkezik. Államrend, közigazgatás, cultura (a szó demokratikus értelmében) nem oly ideálok, melyekért lelkesedni tudna. Nagyképűségnek tartja, hogy egyik ember egy másik felett ítélkezni mer és semmiféle hivatali competentianak nem hajlandó hivéül szegődni. «Kész ember vagy hát, írja egy barátjának, ki ügyésszé neveztetett ki, állásban, czélt érve, tisztos munkakör birtokában, kinek kötelessége az erkölcs fölött örködni. Nézz csak azonnal a tükörbe s mondd meg: nincs nagy kedved nevetni? Gyakorold csak ezt a derék hivatalt legjobb képességed szerint, de ne vedd magad komolyan, őrizd meg a philosophusi iróniát s az én kedvemért tedd meg ezt: ne vedd magad komolyan!»

Önmagát sem tudja más szemmel nézni. «A mi abban, hogy magamat komolyan vegyem, bár elég komoly természetű vagyok, megakadályoz, az az, hogy nevetségesnek tartom magam. Nem azt a relativ nevetségességet értem, a mi a színpadi comicum, hanem az emberi természetben rejlő belső nevetségességet, a mi a legegyszerűbb cselekedetben vagy a legközönségesebb mozdulatban is kiütkezik. Sohasem borotválkozom pl. a nélkül, hogy el ne nevettem volna magamat, annyira butának találom ezt a mesteriséget. Mindezt bajos megmagyarázni, inkább érezni kell.»*

Minden életnek, minden mozdulatnak az ő szemében való ez a jelentéktelensége teszi érthetővé azt a nagy gyűlő-

* *Correspondance*, I. 218. 1.

letet is, a *bourgeoisophobiet*, mely Flaubert alkotó geniejének legnagyobb megtermékenyítője. Helyesen mondták, hogy remekművek rendszerint csak akkor keletkeznek, ha az író az ember nyomorusága és szenvedései iránt érzett általános sympathia heviti, de helytelenül látták Flaubert bourgeoisgyűlöletében e sympathia hiányát, vagy pláne magát az antipathiát. Flaubert csakugyan üt a bourgeois-n, a hol csak teheti, de éppen az emberiség iránti rokonszeny következtében. Mily ostoba volt ez vagy az a cselekedet, mennyit ártott vele az illető a köznek! Az ellenkező eljárással mennyi jót lehetett volna tenni! Ez az értelem lappang az irónia alatt s Flaubert, a nagy bourgeoisgyűlölő, tulajdonkép az emberiség iránti szeretetből az. *Salammbô* kivételével valamennyi regényének ez a kiinduló pontja, vezér-gondolata és élet-elixirje. A mily szerepe van a szervezetben a gyomornak, melynél inger és kielégülés szakadatlanul felváltják egymást, ugyanolyan a Flaubert agyának ez az érzékenysége. «Annyira ki vagyok merülve ma este, írja Feydeának 1861-ben, hogy a tollat nem tudom kezemben tartani. Annak az undornak a következménye ez, melyet egy bourgeois látása okozott bennem. A bourgeois physikailag türhetlenné válik reám nézve. Fel tudnék ordítani.»* Bourgeois alatt értette mindazokat, kik alacsony gondolkodásúak. Nem annyira az osztályt vetette meg, mint inkább azt a kicsinyes, köznapi észjárást, melylyel leginkább körükben találkozott. Második modern regénye írásakor felkiált, hogy soha többé bourgeois-kkal nem fog foglalkozni s néhány évvel az *Éducation* megjelenése után már benne van szerencsétlen, utolsó műve írásában, mely a bourgeois-butaság encyklopediája akart lenni.

* * *

Flaubert műveinek ez a mostani új kiadása az első, mely ifjúkori, általa ki nem adott műveit is magában foglalja. Különös, hogy ezzel éppen Flaubertnél, kinek rajongói

oly nagy számmal vannak, ilyen soká kellett várni. Hiszen halála óta már húsz esztendő mult el. E művek, ha egyáltalán nem közelítik is meg azt a színvonalat, melyen későbbi munkái állanak, az ember és az író fejlődése szempontjából egynémely érdekes adatot nyújthatnak. Minthogy a tanulmányunkra alkalmat adó kiadás hozza őket egybegyűjtve először (egy-egy töredék folyóiratokban már megjelent), néhány szóval kiterjeszkedünk rájuk.

Két kötetre menő irat szinte gyermekkorából való (az utolsót ezek közül 1842-ben írta) s a harmadik kötetet teljesen megtöltő *Éducation sentimentale*, mely nem tévesztendő össze az ugyanily című huszonöt évvel később írt regénnyel, 1845-ből, vagyis az író huszonnégy éves korából származik. Ezt azért említjük fel, mert érdekes, azaz inkább szomorú, hogy a *Bovaryné* előtti tiz esztendőben nem írt semmit s így nincs szemünk előtt oly szerves folyamat, melynek *Bovaryné*t eredményeként tekinthetnők.

Legelső, diákkori kísérletei nagyobbbrészt apró novellák, *millehuitcenttrente*, azaz romantikus szellemben. Színhelyük Olaszország, Spanyolország, a középkor, a francia mondakör vagy pedig az artisták világa s hő szerelemek, nagy fogadások és vitézi cselekedetek találhatók bennök nagy szavakkal, de csekély valószínűséggel előadva. A *Louis XI* című nagy történelmi dráma jelentéktelen. Legtöbbet a novellák közt a *Passion et vertu* című ér. Kerek, komolyabb történet, bár szintén az akkor már némileg meghaladott izlésnek megfelelő túlzásokkal: a szerelmes asszony szeretője kedvéért meggyilkolja férjét, gyermekeit, s a mikor kedveséről megtudja, hogy hűtlen lett hozzá, öngyilkosságot követ el. Compositiója különös hasonlóságot mutat az első *Éducation*nal: ugyanazon ponton van elhibázva. Első fele eleven, eseményekkel, párbeszédekkel tele, elég jól gördül, második fele azonban túlságosan hosszú lére eresztett lélektani fejtegetés, melyben eseményeknek jóformán semmi szerep sem jut. Egyik-másik helyen a tehetség már kiütközik, főként a jellemzéseknél. Pompás például az 1835-ben írott *Bibliomanie* című rajzban az öreg, könyveit és kézirateit rajongással szerető könyvkereskedőnek az élet-

ből ellesett alakja. Életrajzi szempontból érdekesek a *Mémoires d'un fou* címet viselő feljegyzések. Flaubertnek egyetlen philosophiai tartalmú műve ez. Végnélküli skepticismus, kétségbeesés és lemondás jellemzi a tizenhét éves ifjú e művét. «Mint gyermek a szerelemről álmodtam, mint ifjú a dicsőségről s mint ember a sirról, utolsó szerelméről azoknak, kiknek már nincs szerelmök»,* írja nem minden affectatio nélkül.

Azt a mély skepticismust, mely mindvégig egyik fő jellemvonása maradt, legtisztábban a huszonegy éves korában, élte májusában írott *Novembre* tükrözteti vissza. «A halál vágyával jöttem a világra. Semmi sem látszott ostobábbnak előttem, mint az élet és semmi sem szégyenletesebbnek, mint a hozzá való ragaszkodás. Bár vallás nélkül nőttem fel, mint a korombeli ifjak, nem volt meg bennem az atheisták száraz boldogsága, sem a sceptikusok irónikus világmegvetése. Ha néhanapján kedvtelésből beléptem a templomba, inkább az orgonát hallgatni vagy a mélyedésekben elhelyezett kőszobrokat csodálni mentem oda; a mi a dogmát illeti, arra nem voltam kíváncsi, Voltaire fiának éreztem magam teljesen». Ez a felfogás később inkább enyhült, nemhogy fokozódott. Az egész regénytöredéken *Wertherre* emlékeztető szellem vonul végig. A mese elég érdekesen indul s egészen *Madame Bovaryig* mehetünk Flaubert fejlődésében, míg néhány itteni részletnek párjára akadunk. Psychológiailag nagy hibák vannak benne. Nincs nagyobb lélektani lehetlenség, — legalább úgy beállítva, mint a hogyan itt teszi az író, — mint a maga banális élettörténetét teljes őszinteséggel előadó courtesane, ebben pedig azt találjuk. De világos, hogy az írónak fontosabb volt ezt az életet a maga szomorú megértésével előadni, mint valóságossággal beállítani a mesébe.

Legjelentékenyebb az ifjúkori munkák harmadik kötete, mely egy eddig kiadatlan nagy regényt, az *Éducation sentimentale*t foglalja magában. Regénynek indul legalább, utolsó része azonban (az egész műnek mintegy negyede) a

* *Oeuvres de jeunesse inédites*, I.: 492. l.

két hős jellemének és gondolatainak hosszú ívekre terjedő lélektani analysisévé szélesedik, a mi nemcsak regényben nem indokolt, hanem semmiféle műfajban sem volna az előzményekkel összhangba hozható. Az író két polaris ellentétet akart a két fiatal ember jellemében bemutatni. Henry rokonszenves, világfi, életművész, Jules sentimentális, gyakran morosus, magába zárkózott. Az ellentét azonban nem cselekedeteikből tűnik ki, hanem a hosszú lélektani fejtegetésekből. A regény így két egymáshoz alig kapcsolódó részre bomlik. Első fele jól pergő, mindvégig érdekes, bár tán kissé banális történet, másik része két különböző, arra a korra nézve jellegzetes férfitípus jellemrajza.

Nem szabad azonban ezt a kötetet oly szigorú kritika tárgyává tenni, nemcsak azért, mert szerzője nem is gondolt kinyomatására, hanem azért sem, mert kétségkívül befejezetlen. Szép gondolatok, néhány ügyes rajz, egy pár pompásan eltalált hangulat így is akad benne. Az a részlet például, a hol az író Jules és egy kóbor kutya találkozását szinte dæmoni erővel írja le, oly mesteri, hogy későbbi műveiben sem akad hangulat, mely megkapóbb volna, vagy erősebb és maradandóbb hatást gyakorolna az olvasóra. Ha nem tudnók, hogy az amúgy is később írt *Bűn és bűnhődés* francia fordításban csak 1884-ben jelent meg először s hogy az orosz regény hatása általában sem kezdődött sokkal előbb Franciaországban, Dosztojevszkire kellene ama részlet olvasásánál gondolnunk, a mi elég érdekes ha meggondoljuk, hogy orosz hatásról Flaubert későbbi művei kapcsán sokat beszéltek. Ez az epizód egy 1845-i művében pompás bizonyítéka annak, hogy némely, az orosz regényre nézve charakteristikus jellemvonás minden külső hatás chronológiai lehetősége előtt is meg volt már benne.

Flaubert ezen műveiről szólva, egy perczre sem szabad megfélekezni arról, hogy — bár az ember mindvégig ezt keresné *Bovaryné* és az *Éducation* szerzőjének ifjúkori írásaiban, — jóformán semmi sincs meg itt még azokból az egyéni és grandiosus vonásokból, melyeket a későbbi művek halhatatlan szerzőjében csodálunk. Sem az ember

különbségét megállapító bourgeoisgyűlölet és ironia, sem a regényirodalmat új irányba terelni hivatott írónak naturalismusa nincs meg ez iratokban, még csirájában sem. Sőt néhány fontos, mert nem külsőségekre vonatkozó, hanem teljességgel belső különbség egyenesen szembeszökő. Míg a későbbi művek Flaubertjének közismert az a meggyőződése, hogy az írónak csak *impassibilitéjén* keresztül, vagyis megsűrve minden subiectiv vonatkozástól szabad az eseményeket néznie, addig az ifjúkoriak közt alig akad olyan, melyben önmagából kihelyezkedni próbált volna; valamennyiben önmagába mélyed. Innen ered az, hogy ezek az iratok egytől-egyig önéletrajzi adalékok is, a mit a későbbiekben hiába keresnénk. Különös ellentétképen ezzel szemben: azt a normandiai falusi és kisvárosi milieut, melyet viszont épen a *Bovarynéban* és a *Coeur simpleben* oly szeretettel és kétségkívül a legmesteribben ecsetelt, ez első munkákban sehol sem leljük. Nem tanulság nélkül való paradoxon: míg subiectiv író Flaubert, idegen tájakon csatangol s csak akkor tér haza, mikor ő maga már száműzve van írásaiból.

A mi legfontosabb írói jellemvonásaiból már ez első regényében is megvan, de csirájában helylyel-közzel felismerhető, az: nem ritkán az ironia s kissé gyakrabban az összetettebb helyzeteknek impressionista módon való jellemzése. Ide iktatunk az *Éducation sentimentale*ből egy példát, mely mindkettőt feltünteti, bár a módszer részletesebb elemzésével csak később foglalkozhatunk tanulmányunk során. «A gyümölcsnél a társalgás általános lett s az irodalomra fordult. Szó volt a dráma erkölcstelenségéről és kétségbevonhatatlan hatásáról a modern bűnösökre; sokan szidták *Antonyt*, mely akkoriban igen divatos volt; a társaság nevetetésére felolvastak néhány verset *Hernaniból*, néhány csípős megjegyzést tettek, majd Boileaut dicsérték, a Parnasse törvényhozóját. Renaud még néhány megjegyzését is idézte, például ezt: «Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable...» vagy egyéb költészeti ritkaságokat... Azután Fernande és Henry a császárság irodalmát szedték szét darabokra s a művészet nevében szólaltak fel, míg a komoly emberek, a negyven és ötven év közt levők az izlés és a

nyelv mellett kardoskodtak... Henry komoly volt s halkán *Jocelyn*-ről társalgott Aglaé kisasszonynyal; Duboisné a Comédie régi jó ideje s Talma *Manlius*a felett kesergett; Mendès Duboisnét nézte.» A fenti vélemények mind nemcsak lehetséges, hanem sokat hangoztatott vélemények is, de annyira jellemzik az egyént, a ki vallja őket (Flaubert szerint: az egyén butaságát), hogy egész gondolkodására, sőt temperamentumára is következtethet belőle az ember. Flaubertnek később is kedvelt módszere volt a jellemet ilyen módon rajzolni. Ő nem mondja: X. kormánypárti (Lajos Fülöp alatt), csak szidatja vele a Bonaparteokat, nem mondja, hogy Y. a classikus irodalomhoz szít, csak leszólatja vele *Hernanit*, nem nevezi Z.-t szabadgondolkodónak, csupán a papok ellenségének. (Ezt is inkább cselekedettel szemlélteti és nem csupán szóval mondja.) Természetes, hogy mindebből a másik irány még nem következik logikai bizonyossággal, de hiszen ilyen könnyelműen szoktunk itélkezni az életben is és nem mindig tévedünk. Innen van az, hogy a Flaubert-regények személyeinél mindig meg tudjuk mondani, miért tartjuk ilyennek vagy amolyannak s e közben soha sem az író kijelentésére kell hivatkoznunk, hanem hivatkozhatunk magának az illető személynek cselekedeteire vagy nyilatkozataira.

De példája a fenti idézet az impressionista rajznak is, mely hol innen, hol amonnan vett s némelykor egészen heterogén megfigyeléseket egymásra halmozó ecsetvonásokkal az egész képet mutatja be a maga elevenességében és tarkaságában. Meg fogjuk látni a későbbi munkák vizsgálatánál, miként tökéletesítette ezt a reá nézve annyira jellemző eljárást Flaubert és micsoda nagyszerű eredményeket ért el vele.

* * *

Flaubert élete és lénye látszat szerint ellenmondások halmaza. Tudjuk róla, hogy az élet nagy ismerője, pedig az emberektől elvonulva töltötte, csekély megszakításokkal, férfikora harmincz esztendejét; nagy egoista és műveiben nem találunk még csak egy subiectiv hangot sem; bourgeois-

gyülölőnek ismerik és annak tudja magát ő is és külső élete nem mutat semmi különbséget a közönséges bourgeoiséval szemben.

Flaubertnek nincsenek előzői a francia irodalomban azok közé tartozik, kik a nagy fejezetek élén szerepelnek. Nevezhetjük-e Cervantes vagy Lesage követőjének? A dolog valahogy úgy áll, hogy e kettő némely tekintetben csakugyan elődje, a nélkül, hogy ő utódjuk volna. Mikor *Bovarynét* írja, a romantikával nincs már semmiféle szellemi kapcsolatban, és Balzac, kit tisztelt, egyáltalán nem tett számottevő hatást reá. Művészi célja teljes világosságban lebeg előtte — nem tartozik azon írók közé, kik soká keresnek, míg önmagukra találnek — s e cél a legtermészetesebb, mit emberi elme író számára kieszelhet s még sem kísérelte meg soha senki: megírni az életet olyan, a milyen. Nem ideálok szolgálatában, nem elfogultan, nem olyannak, a milyennek az ember, az író a maga szemével látja s a maga agyával felfogja, hanem úgy, a hogy a jó Isten láthatja, kinek ember, állat vagy fűszál mindegy. A milyen a hőmérő, mely a meleget nem az érző ember érzékeivel, hanem gyakran azokkal ellentétben, de mégis csak a valóságnak megfelelően mutatja, olyan a subiectív érzelmekkel szemben a Flaubert regényideálja is: az életnek hű, valószínűtlenségeiben is természetes, könyörületet nem ismerő mása. Tud-e az ember az elfogulatlanság ily magaslatára emelkedni? Nagy kérdés, de Flaubertnél közelebb aligha férközött valaki hozzá. Ő nem hagyja eltántoríttatni magát a felismert igazságtól sem a bevett, jóhíszemű emberi előítéletek által, sem az által, hogy az élet árnyoldalait festené különös kedvvel, vagy pláne kéjjel, mint tették követői, kiknek ő fölötte áll. Flaubert nem talál örömet az emberi aljasság kimutatásában, mint Zola, célzat, szándékos, vagy az elfogultság bármily neme teljesen távol van tőle; a szépet épen úgy nem tagadja el, mint a rútát s egyforma közönyt nyel halad el mindkettő mellett. Sok szépet persze nem talál az életben, sok igen rútát sem; közepesség az, a mit mindenhol lát s ennek felismerésében és

rajzolásában a legnagyobb mester. De nem merő közepesség-e minden az életben, nem elenyésző csekély-e a szép és a rút? Nem tanuskodnék-e elfogultságról már az is, ha egy regény tíz-húsz szereplője között csak egy is akadna, ki akár fölötte, akár alatta állna annak a közepességnek, mely Flaubert-t minden emberi tulajdonság közt legjobban érdekelte? Flaubert (az embert értjük, nem az író) épen ezen közepességgel szemben a legkevésbé közönyös, nem hálás a bourgeoisnak azért a jellemvonásáért, mely művei megírására sarkallja; ha útjába kerül, utálattal szemléli, látása izgalomba, sőt dühbe hozza s egy-egy nyilvánulása gyakran hetekig nyugtalanítja. Az emberek javítása nem célja, de jól esik haragját magából kiontania. Szereti bourgeois-gyűlölőnek nevezni magát, de ez a megszorítás csak a művészi aristokrata-felfogás következménye: embergyűlölő ő minden megszorítás nélkül, mert a mit ő nyárszolgárinak lát és nevez, az az emberiség minden osztályában egyforma arányban található fel.

Igénye, foglalkozása az irodalmon kívül nincsen. Ül tehát szajnaparti nagy öt ablakos szobájában, melyben valamennyi műve készült és írja *Bovarynét*. Olvas, dolgozik, izzad és kinlódik minden nap déltől hajnalig. Neki a munkáról más fogalma van, mint a legtöbb írónak. Tehetségével tisztában van már akkor, mikor még semmit sem alkotott. Bár ily nyíltsággal nem mondja ki, mégis kiérezhető leveleiből az a tudat, hogy a mit ő fog alkotni, az nagyszabású lesz. Ezért kell neki is a tehetséget emberfeletti szorgalommal tetéznie. Irodalmi művekről tett nyilatkozatai az 1857 előtti, igaz, nem a nyilvánosságnak szánt levelekben oly mértékkel mérnek, a milyennel csak annak van joga mérni, kinek *Madame Bovary* már a háta mögött van. Pedig dehogy is van! Csak készül, még pedig akkora kínok közt, a milyenek irodalmi mű létrejöttét még aligha kísérték. A regény tervezete már megvan, mikor az elejébe belefog. Flaubert minden művének először részletes, minden jelenet felépítésére kiterjedő vázát írja meg s csak a mikor ezzel elkészült, fog bele a részletek megírásába. A *conceptio* munkája gyorsan megy nála, a nehézségek

mindig csak a stylizálásnál mutatkoznak. Mindenek fölött stylus dolgában akar tökéleteset alkotni, sőt azt vallja, hogy ha a forma tökéletes, a tartalom sem lehet silányabb. Az írónak nem szabad a maga véleményét nyilvánítania, el kell tűnnie szereplői háta mögött; az eseményeknek, a párbeszédeknek, a szavaknak maguknak kell az olvasóban a szeretet, a harag, a szánalom, vagy az emberi butaságon való elszörnyűködés érzelmeit felkelteni. Ezen a ponton tűnik ki, hogy bármennyire hű és elfogulatlan képe az életnek a Flaubert regénye, ez sem kivétel ama szabály alól, hogy az író jeleset csak úgy alkothat, ha az életnek a maga lelkében tükröződő képét tárja fel. Különösen az emberi korlátoltságnak és rövidlátásnak mindenhol való felismerése jellemző az íróra. A nélkül, hogy az események csoportosításán és e czélt szolgáló előadásán kívül más eszközök is használna, sikerül az olvasó lelkében is azonnal a kívánt és szükséges lelkiállapotot földéznie.

A dolog azonban nem megy olyan könnyen. A leírt szó némelykor nem az, a mire szükség van s, az olvasóban egy árnyalattal gyengébben vagy erősebben kelti fel a kívánt érzelmet. Tovább kell keresni. Ha a meg nem felelőnek vélt szó mással nem pótolható, máshol kell a szükséges hangolást elvégezni. Egy örökös sakkjáték ez, melynél hol itt, hol ott szorul erősítésre a positio s a mely sakkjáték annyival is nehezebb, mert táblája csak az író lelke lehet, melyet a hosszas kísérletezés könnyen eltompíthat. A megoldás nem elégíti ki mindig s ha egy heti megfeszített munka gyümölcsében: két teleírt oldalban változtatni valót talál, képes az egészet, akár többször is egymásután, teljesen megsemmisíteni. Folytonos kinlódás, irtózatok küzdelem ez, melyben csak ritkán éri az az öröm, hogy ő a győztes, azaz hogy az elkészült rész teljesen megfelel várakozásának.

Lehetetlen az így készülő művet, ha mint emberi alkotást is értékelni akarjuk, keletkezése ezen körülményeknek mellőzésével tekinteni. Az emberi kicsinységeknek ezen minden emberi kicsinységet annyira megvető íróját ez a gigási erőfeszítés, melynek képét csaknem öntudatlanul ő

maga hagyta ránk leveleiben, valami nagyszerű, mindenkinek tiszteletet parancsoló patinával vonja be. Az életnek nemcsak olyan szemlélője, a milyen más is akad sok, kiáltja oda az embereknek, hogy: ilyenek vagytok! hanem valaki, a ki soha sem tud teljes megnyugvást találni megfigyeléseiben, hanem tovább és tovább kutat, mindig közelebb és közelebb próbál hatolni az élethez, az emberhez, a valósághoz. Az önmagával való folytonos elégedetlenség, a szakadatlan javítás nemcsak a művészi, hanem az etikai ideálhoz is közelebb hozza: ne mondhasátok, hogy gyűlöletbe van mártva ez a toll, győződjetek meg róla magatok is, hogy ez a hű képmásotok, melyet én festettem!

Ha *Bovaryné* közkézen forgó bármelyik kiadását kezünkbe vesszük, benne találjuk a közszemérem és vallás ellen elkövetett vétség miatt megindított *Madame Bovary*-per folyamán elhangzott perbeszédeket is. Az államügyész értelmesen bizonyítja a vádat (sőt igaza is van a maga szempontjából, mert az abszolút értelemben vett művészet számtalanszor ellentétbe kerülhet az abszolút értelemben vett erkölccsel,) a védő igen szép beszédben védi a regény erkölcsi értékét (sőt erkölcsi alap gondolatot is fedez fel benne: a viszonyokhoz nem mért nevelés az oka Emma bukásának) mégis az egész azt a benyomást kelti, mintha mindez csak újabb adalék volna az író fent előadott gondolataihoz, szinte azt hisszük, hogy Flaubert költötte ezeket az alakokat is és Schopenhauer mondása jut eszünkbe: valahol gúnyolódnak mi rajtunk!

Egy-egy kor lelke az emberi létnek egészen különálló területein, sőt alig-alig érintkező népek között is némelykor hasonló jelenségeket szül a nélkül, hogy e jelenségek egymással szerves kapcsolatban volnának. *Madame Bovary* ugyanazon kor terméke, a melyiké a fényképészet felfedezése és Manet művészete. Ki nem ismeri a fénykép jellemző tulajdonságait? Mindnyájan tudjuk, hogy egy mozgó tárgyról készült felvétel nem olyan, mint egy az utánzást akár mesteri módon keresztülvivő festőművésztől. Némelykor ez utóbbi alkotása látszik a valóság hűbb másának. Az első impressionista nem is született meg előbb,

mint ez a találmány, mely az emberiséget a látás új módjára tanította meg, mely addig előttük ismeretlen volt. Flaubert módszere az élet rajzolásában, de meg a természet leírásában is ugyanaz, a mi Maneté a maga művészetében s mindkettő ebbeli nagysága tulajdonképen a fényképészet diadala.

Emlékezzünk csak vissza *Bovaryné* egyik legpompásabb jelenetére, a gazdasági egyesület összejövételére Yonville városában! Az író egyszerre, azaz pontosabban: váltokozva, egymásba fonva ad elő egy időben, közel egymáshoz, de mégis más-más helyen, más-más személyek közt lefolyó eseményeket. Feladata igen nehéz. A nagy téren szavaló szónok beszédét minduntalan abban kell hagynia, hogy minden átmenet nélkül egy közeli ház ablakában ülő szerelmesek beszélgetésére térjen át. Ez így történik jó néhányszor egymásután. A sűrű szedést egy üres sor szakítja meg; ezt az eszközt használja az író, hogy a folytonos színhely- és személy-változást az olvasóra nézve, ki egyik megoldatlan jelenetből a másikba esik, elviselhetőbbé tegye. Még így is szinte kínos e rész olvasása, vissza kell lapoznunk minduntalan, megnézni: hol is szakadt el a fonál? ha azonban végig olvastuk a fejezetet, a gyűlés szinte elevenné vált képét látjuk magunk előtt s kétség foghatna el: nem saját szemünkkel voltunk-e tanui? Közeledjünk egy Manet-képhez s meg fogunk botránkozni az átmenet nélkül, brutálisan egymás mellé rakott színekben, nem fogjuk elhinni, hogy az egymás mellé dobált foltok a legfolytonosabb valamit: mozdulatot fejeznek ki, — de ha kellő távolságba helyezkedünk, a csoda gyanánt ható realitás ejt bámulatba. A festő és az író módszere itt annyira hasonló, hogy az eredmény azonos volta ezek után már nem is lephet meg. Az eredmény mindkettőnél: a valóság addig el nem ért illúziója. Hogy azután a festő a lényeges mozdulatot találja el, hogy az író alakjai típusok, kik emberek ezreinek tulajdonságait foglalják magukban, ez adja, az utánozó képességgel egyesítve, a művészt.

Az egész regényen véges-végig érezhető annak a hangsúlyozása, hogy minden, a mi benne történik, csupán köznapi, jelentéktelen dolgok előadása, nem pedig nagy-szabású eseményeké. A regény legkevésbé köznapi alakja, ezt fenn kell tartani minden ellenkező állásponttal szemben is: Emma, mert a halál az övénel nagyobb bűnököt is expiál. Ellenére a párisi törvényszék felmentő ítéletének, melynek szintén ez a felfogása jut kifejezésre az ítélet indokolásában, a közvélemény Emmát megvetendő asszonynak declarálta, kinek élete a szomorú vég mellett sem alkalmas arra, hogy, mint Me Senard kifejtette, elrettentő példaképpen pædagogiai czélokra használtassék. Ebben a közvéleménynek van igaza, nem a védő úrnak. Női olvasóra az ily regény — nagy általánosságban beszélünk — csakis rossz, sőt ha alkalmas talajra talál, romboló hatással lehet. Emma Párisba vágyik, ő is a nagyváros után áhitozik. Emma hűtlenné lesz, ő is tiltott szerelemre gondol. Az izgató szerelmi részletek felkorbácsolják az érzéseket, melyeket az öngyilkosság lehűteni már nem tud. Ezt mindenkinek el kell fogadnia, ki ezen a dolgon valaha gondolkodott; az erkölcsi nevelésnek nincs nagyobb ellensége a felvilágosításnál, melyet lehetőség szerint kitolni, nem pedig siettetni kellene. Férfira a hatás ép ellenkező. Emma szeretőinek önzése és kislelkűsége a válság pillanatában azt a gondolatot kelti fel bennünk, hogy nagy igazság rejlik a regény eseményeiben, hogy mindannyian többé-kevésbé ilyenek vagyunk s nem viszonzozzuk érdem szerint a nő mindig százszorta nagyobb áldozatait. Akarta-e ezt kifejezni Flaubert avagy erre talán nem is gondolt? Könnyen lehetséges, mert az oly élethű regényből, amilyen *Bovaryné*, százzsámra meríthetők élettanulságok, — csak úgy, mint az életből magából, — a nélkül, hogy a könyv írójának szándéka lett volna azokat egyáltalán kifejezni. Művészi szempontból mindez természetesen teljesen mellékes, a hősnő élete amúgy is csak eszköz az író kezében a milieu festésére, a mint ez a regény alcíméből: *Vidéki erkölcsök*, ki is tűnik. Tanulmány és elmélyedés hiányával Emma alakja bizonyára nem vádolható, de aránylag mennyivel nagyobb

kedvvel és gonddal rajzolja az író kisvárosi férfialakjait, a papot és a patikust! Pártatlanságát csak itt nem tudja megőrizni, — vagy mondjuk inkább: egyéni felfogása itt jut legjobban kifejezésre — itt, a hol bourgeois-gyűlölete kimutatására nyílik alkalom. Különösen a patikust jellemzi számtalan részletvonással s a mit bourgeois-gyűlölete kicsinyest és nevetségest csak ismer, mind Homais becsületes honpolgári vállaira rakja. Homais a haladás barátja és a papok ellensége; ellenlábasát, a plébánost korántsem halmozza el az író annyi bűnnel, nem mintha a typust tartaná jobbnak, hanem csak azért, hogy annál közepesebb, kishitűbb és silányabb legyen az Isten legszomorúbb teremtménye: a bourgeois, ki itt Homais képét viseli; még a szerencsétlen férj sem kerülheti el könyörtelen iróniáját.

A köznapi gondolkodású patikus vagy a hűtlen asszony gondolatvilágába teljesen bele tudja élni magát. Tudjuk, hogy neki nem az a véleménye, hogy csak azon érzelmeket ismerheti és írhatja meg sikeresen az író, melyeken maga is keresztülment, hanem ellenkezőleg, úgy érzi: mennél távolabb áll tőle egy lelki világ, annál nagyobb hűséggel lesz képes abba beleképzelni magát s regényében megrögzíteni. Szinte nem is talál örömet személyéhez egészen közel álló milieu festésében, sőt még azokat sem szereti, melyeket rokonszenv fűz hozzá. Leveleiben is gyakran tesz erről említést. «Épen olyan könyvek megírására vágyom leginkább, melyekhez legkevesebb eszköz áll rendelkezésemre. *Bovaryné* e szempontból óriási erőfeszítést jelentett, melyet senki sem fog soha igazán ismerni, csak én: tárgy, személyek, hatás stb., mind személyemen teljesen kívül álltak,» írja barátnőjének; «mennél jobban el vagyok merülve egy bizonyos környezetben, annál tisztábban látok meg egy ellentétes másik környezetet,» írja egy másik alkalommal.*

Bourgeoisophobie-jának következése az a felsőséges irónia, melylyel *Madame Bovary*ban lépten-nyomon találkozunk. Ha Emma szobalányáról ezt mondja: «comme

* *Correspondance* II. 129 és II. 159.

Madame, d'habitude, laissait la clef au buffet, Félicité, chaque soir, prenait une petite provision de sucre, qu'elle mangeait toute seule, dans son lit, après avoir fait sa prière», az imádságnak (egészen közönyös lévén, hogy Félicité a czukrot imádság előtt vagy imádság után fogyasztja-e el) az egész dologhoz máskép köze nincs, mint az írónak a sorok közt elrejtett ama gondolata révén, mely, sejteni lehet, az imádság és a jó cselekedetek közti kapcsolat hiányára vonatkozik; ha Lestiboudoisról ezt írja: «La gardien, qui est en même temps fossoyeur et bedeau d'église (tirant ainsi des cadavres de la paroisse un double bénéfice) a profité...» az emberi nyomorúságnak e brutális beállításban is komikus vonását emeli ki; ha a gazdasági egyesület gyűlésén egy ötvennégy év óta egy helyben szolgáló öreg asszony jutalmaképen 25 franc értékű ezüstérem odaitélését kiáltja ki az önérzettől dagadó functionarius, ha «Bovary könyvespolczán az *Orvosi Tudományok Szótárának* felvágatlan példánya hever, mely a sok egymást követő tulajdonos kezén elrongyolódott», stb., stb. — ezek mind misanthropiával telített ironiájának kifakadásai. «A végletekig vitt komikum, az a komikum, mely már nem nevelt meg, a *blague*ban nyilvánuló cynismus az, mi bennem az író legjobban izgatja», vallotta be ő maga s ez a *blague* azonos azzal a cynismussal menő pártatlansággal, mely, mint már láttuk, Flaubertnek a regényről alkotott fogalmában oly fontos szerepet játszik.

Leírásokban is magas fokon áll művészete. Ha egy tájat leír, azt nem az író írja le, hanem valamelyik szereplő látja, a mi által a táj is és a regény szereplői is plasticusabbakká válnak. Emma Rodolphe ama levelével, melyben kijelenti, hogy szakít vele, a padlásra menekül, de azért az író Emma magánkívüli lelkiállapota mellett is néhány sorban leírja a tájat, mely a padlásablakon keresztül a vidékből látható volt. Csupán az van ott felemlítve, a mit Emma azon az ablakon keresztül minden nap láthatott; ha csak egy különleges, épen csak akkor látható vonás volna a képben, az egész rajzot psychologiaiag elhibázottnak kellene tekinteni. Meglátni azt, hogy minden úgy van, a hogy

mindig szokott lenni, ráér Emma is, bármennyire absorbeálja is minden gondolatát az imént kapott levél. Olyan ez, mint a festészetben a háttér. Ha a kép arckép, a háttér nem lehet a főalak kára nélkül egy minutiosusan elkészített tájkép, melyen a részletek is felismerhetők, de a háttér teljes hiánya mégis csak hiány volna. Flaubert eljárása e ponton is rokonságot mutat a Manetével, ki egy-két színfolttal teljesen vissza tudja adni azt, a mit a máshová szegződő szem egy bármily összetett sceneriából valóban lát. Hasonló az eljárás akkor, mikor Léon találkájára iparkodik. Még korán van, sétálni indul, ebben a lelki állapotban természetesen olyan dolgok is feltűnnek neki, melyeket egyébként nem igen venne észre. Két czélt ér el ily módon az író: a milieut is festi, de meg szereplői lelki állapotát is s e kettő folytonosan egymásba fonódik, a mi az olvasóra azt a hatást teszi, mintha vele történnék az, a mit olvas. *Madame Bovary* tömegsikerének talán ez a legnagyobb titka.

Ha elolvastuk azokat a leveleket, melyeket Flaubert *Madame Bovary* keletkezése alatt írt, más ember revelálódik előttünk, mint a milyennek a regény olvasása közben képzeltük. Meg lehet látni ezekből, hogy regény-thémáján kívül még egy probléma foglalkoztatta szakadatlanul: önmaga. Szigorú önkritika tartotta vissza egész életében attól, hogy subjectiv alkotással lépjen a nyilvánosság elé; hogy ez az önkritika igazságtalan volt, e levelek mutatják meg, mert a mi nagyszerű gondolatot, pompás kritikai megfigyelést a mindennapi élet, irodalmi események és főképen regényének csigalassúsággal haladó menete néhány serény munka igájában robotoló esztendő alatt e ritka agyban keltett, barátnőjéhez intézett leveleiben találjuk összesűrítve. Négy kötetben kiadott levelezésének majdnem egy teljes kötetét, a másodikat teszik ki ezek. Legérdekesebb, a mit *Madame Bovary*ről mond, melynek keletkezését szinte fejezetről-fejezetre nyomon követhetjük. Általában jegyezzünk meg egyet: előttünk lehetnek Flaubert művének rejtett, fel nem ismert mélységei, de a ki előtt nincsenek, az ő maga. Nála tudatosabb művész nem képzelhető. Flaubertnek a

bírálatok meglepetést nem fognak hozni; a mi okosat a *Bovary*néről mondtak, csírájában e levelekben mind megtalálható.

* * *

Madame Bovary sikere után, melyet a sensatiós pör még hangosabbá tett, nagyobb kihelyezkedést, mélyebb elmerülést kívánó thema után vágyik. *Madame Bovary* megutáltatta vele a bourgeois társadalmat, de sőt a modern életet is. «Szükségét érzem annak, hogy ott hagyjam a jelenkort, melybe túlságosan sokat mártottam a tollamat máris a melynek utánzása különben is annyira fáraszt, a mily utálatot kelt bennem látása.» A kicsinyes köznapi dolgok rajzolója hősi tárgy felé irányítja figyelmét. Kelet már régen érdekli, különösen azóta, hogy ifjúkorában két esztendeig tartó utazást tett benne.

Mit keresett és mit talált Flaubert Keleten? «Eddig csak bajadérokat és hajlott kardokat láttak benne. A fanatizmus, a kéj, stb., szóval a mit Byron talált; én másképp éreztem. Én Keletben épen ellenkezőleg azt az ismeretlen nagyságot szeretem, a különféle dolgok harmoniáját. Jól emlékszem egy fürdő férfira, kinek egyik karján ezüst karperecz volt, a másikon meg flastrom. Ime, ez az igazi Kelet: diszes rongyokba bujtatott ficzkók, férgektől elborítva.»* Így tud az erős egyéniség és művész mindent a maga gondolata szerint átformálni. Flaubert még Rusuk-Hanem (a Berlinben is megbélyegzett Rusuk-Hanem) polskáit is szereti, annyira megkívánja, hogy kiseded diadalaink után mindjárt bekövetkezzék a büntetés is és hogy «a reménytelenség ott legyen magában a lelkesedésben».

Salammbó lesz a következő öt esztendő új, még nagyobb erőfeszítéssel járó munkájának gyümölcse. Tudományos művek, ókori szerzők, értekezések százait dolgozza föl, hogy alig megközelíthető, új milieujébe beleélje magát. Ez a regény mindenesetre a legnagyobbyszerű feladatok egyike, melyet író valaha magának kitűzött. Csekély sikerének oka

abban volt, hogy a milieu és az események keveseket érdekeltek s a cselekmény felépítésében és a leírásokban kifejtett művészet eltűnik az ismeretlen vagy csak az imént megismert «realiák» színes, de megdöbbenő tömegében. Néhány jelenet, — épen azok, melyekben egy kis modern értelemben vett élet van — Hamilcar a carthagói tanács előtt, Salammbô Mâtho sátrában, plastikusan bontakoznak ki a szürke hadi események vég nélküli sorából s egy-két oldalon az érdeklődést is felkeltik. A hiba nem is annyira a milieu távoleső voltában, mint inkább abban rejlik, hogy a talapzat nagyobb, mint maga a szobor, a mit különben maga az író vett észre legelőször. Salammbô alakját mindig valami kifürkészhetetlen homály övezi s minden cselekedetét operai mozdulatnak, nem pedig eleven életnek érezzük.

Flaubert ezt a themát szinte büntetésül tűzhette ki magának *Madame Bovary* után, melyben bourgeois-gyűlöletét és iróniáját annyi pompás alkalom volt kiontani magából. Más szempontból viszont épen a távoleső élet rajza jobban kielégítette a művész törekvéseit. Az ó-kori tárgy szinte lehetetlenné tette irónia alkalmazását, egy-két helyen azonban ráakadunk még itt is. Hamilcarnak, ki szemrehányásokkal illeti Carthago városát, a miért nem segítette hadjárata alatt pénzzel és katonával, sőt vissza is hitta hajói egy részét: «Nem tehattünk kockára mindent! — feleli Baat-Baal, *aranybányák tulajdonosa Gétuliában.*» (131. l.) Avagy: «A gyermekeket homlokukon vagy nyakukon megégették gyapjúcsomókkal s minthogy Baal kiengesztelésének e módja sok pénzt hozott a papoknak, nem mulasztották el ajánlani, mint legkönnyebbet és legenyhébbet.» (282. l.) Ugyanez a czélzat nyilvánul abban az élénken színezett jelenetben is, melyben a város tanácsa Hamilcart egy időben szidalmazza és isteníti, rá akarja bízni teljes hatalommal a hadvezérséget (mert egyedül ő képes a győzelemre), de egyszersmind hazaárulással gyanúsítja. Ez a cselekmény legdrámaibb része s mélységesen igaz kigúnyolása önző és szűkkeblű hazafiak alacsony gondolkodásának.

Az önkínzás, a szinte megvalósíthatatlan czélok után való törekvés, mely Flaubertre annyira jellemző és fejlődése során mindig csak fokozódik, a regény tárgyának megválasztásában is felismerhető. Nem a carthagói história nevezetes korát, Hannibalt választja, de még csak nem is egy nagy, idegen országgal folytatott háborút, hanem egy jelentéktelen belviszályt, — a pún város harcát a fellázadt zsoldosokkal — mintha itt is a kis dolgokban vélne megtalálni a lényegest, a jellemzőt.

A történelmi regény általában kétféle szokott lenni. Vagy ismert történelmi milieube helyezi az eseményeket, vagy pedig, alig jellemezve a kort, a személyek lélektani jellemzésére helyezi a súlyt. *Salammbo* nem tartozik e két faj egyikébe sem, mert egy teljesen ismeretlen milieu festése az író főczélja. Szerencsétlenebb vállalkozás alig képzelhető. Innen ered azután az is, hogy a hol nem a protagonisták cselekedeteiről van szó, a regény jóformán élvezhetetlenné válik. A végnélküli harcok ködös képbe olvadnak össze s a művészi leírások vagy sikerültebb részletek nem tudják megmenteni az egészet.

Azt mondták, hogy ama módszert, melylyel *Madame Bovary*ban oly nagy sikerrel próbálkozott meg Flaubert, itt az ó-korra akarta alkalmazni. Ez nem áll. *Salammbót* nem lehet naturalista regénynek nevezni. (Inkább a túlhalt naturalismus, a Zola-féle realista felfogás csirája található fel egyes részleteiben.) Még elképzelni is bajos, mint lehetne a naturalismust, legalább is oly tökéletesen, akár ily régen elmúlt, akár eljövendő, szóval nem átélt és át nem érzett korokra alkalmazni. A történelmi regény — s mennél messzibb eső korban játszik, annál inkább — kénytelen ismeretterjesztő is lenni s itt már nincs meg a történetírás és tudományos kutatás szolgáltatata adatoknak az az ellenpróbája, melyet egykorú vagy nem rég múlt eseményeknél — minden obiectiv (contradictio in adiecto!) igazsággal szemben is — a személyes tapasztalás nyújt. Lélektani analysisekben legnehezebb elkerülni az anachronismust és Flaubert, ki — mint mindenki, a ki tudományos alapra épít — irtózott az anachronismustól és csupán a

cselekményt adta hozzá a magáéból, mindvégig tartózkodott ilynemű fejtegetésektől. Épen a hősnőnél meg is érezni a hiányt; Mátho iránti érzelmei, daczára a félre nem magyarázható cselekedeteknek, halála perczéig homályban maradnak. Mindamellett is ő a regény legérdekesebb és legvonzóbb alakja, a többiek (férfiak egytől egyig) mind egy ember-typusba olvadnak össze, abba t. i., melyet a vad, bátor és könyörületlen ó-kori harczosról alkotunk magunknak. Spen-dius furfangos, Mátho szerelmes, Hamilcar jó atya, de mindez mellékes és teljesen háttérbe szorul harczosi mivoltuk mögött.

A kit érdekel, mily készültséggel írta Flaubert *Salammbót*, olvassa el Froehnerrel folytatott teljesen philologiai, szakszerű polemiáját. Sok illusiót leront és nem is helyeselhető e vita, de a philologus is Flaubertnek fog igazat adni a vitás pontok legtöbbszörében, a mi a regényt természetesen nem teszi érdekesebbé.

A mit stylusbeli fenség elhibázott regényen segíthet, *Salammbó*ban mind megtaláljuk. Rhythmikus zengzet, költői kifejezés szinte kiemelik a prosai művek sorából. Mintha csak ily hang hallatszanék a méltósággal hömpölygő sorokból: azt hiszitek, hogy a kötött beszéd és a rím teszi nehezzé a költő munkáját? Megmutatom nektek, bárgyú bourgeois-k, hogy kötetlen formában is vehet magára akkora terhet az író, hogy nagy szerencse, ha nem roskad össze alatta!

* * *

Salammbó után ismét a modern élethez tér vissza, s 1869-re kiadja az *Éducation sentimentale*t.

A ki Flaubert műveivel foglalkozik, nem kerülheti el, hogy egyes műveit egymással szembe ne állítsa, azaz ne próbálja meg egyiket a másik fölé helyezni. Az ilyesmi azonban mindig veszélyes, mert a meglett, kész művészt valamennyi művéből, ezeket az ő szempontjából egyenlő értékű megnyilatkozásoknak tekintve kellene megítélni, mint a hogy a festőművész megismerésének is csak kárára lehet az, ha művének egy kiválasztott collectióját látjuk

csak. A collectio már egy idegen ember, egy idegen ízlés összeállítása, szóval a kritika műve, mely annál veszélyesebb, mert azt is mondhatja a művésznek: nem akarom, hogy ezt mondd s az azt mondó képet nem mutatja be.

A számottevő francia írók és kritikusok *Madame Bovaryt* tartják Flaubert remekművének s nekik adott igazat az irodalmi közvélemény is. Németországban ezzel szemben épen azok a tág látkörű és kiváló ízlésű irodalmi férfiak, kik Flaubert-t az utolsó évtizedben nagy lelkesedéssel új életre akarták kelteni, az *Éducation sentimentale*-ban látják geniejének legfényesebb alkotását. Talán csak temperamentum dolga az egész s az talál többet az *Éducationban*, kinek van mit hozzáadnia a maga lelkéből, a maga képzeletéből. Az *Éducationba* bele lehet magyarázni mindent, ki lehet olvasni belőle mindent. Maga az emberi élet ez a könyv, mely csak úgy, mint az, olyanná válik, a milyenné formáljuk. *Madame Bovaryban* a keret (az élet) teli van rakva oly képekkel, oly színekkel, melyeket továbbfejleszteni, képzeletünkkel tovább alakítani már nem lehet. Zsarnok az a regény, mely eszünket a maga elvei szerint irányítja, képzeletünket megszabott utakon sétáltatja s érzéseinket felebbezést nem tűrő parancscsal szabja meg; olvasója mind egyformává váló rabszolga. Az *Éducationnál* mi vagyunk az urak: beleolvashatjuk önmagunkat. Épen ezért csöppet sem csodálatos, ha az erős egyéniség ezt szereti jobban (mert megtalálhatja benne önmagát), bárha a kritikus kénytelen megállapítani, hogy a művész a *Madame Bovaryban* elért magaslatra másodszor már nem tudott felemelkedni.

Lehetetlen Flaubertnél, az *Éducationnál* épen úgy, mint első regényénél, a művész mellett nem első sorban az élet nagyszerű ismerőjéről beszélni. Igaz, hogy az irodalomtörténet nyelvén szólva, ez csak azt az ismert igazságot jelenti, hogy Flaubert naturalista regényeket írt, de szeretőnk, ha többet mondtunk volna vele. Mert vannak a naturalista iránynak szabályai és szokásai csak úgy, mint minden más iránynak, Flaubertnél azonban ez nem modor, nem csupán mondanivalóját magában foglalni hivatott keret, hanem

öncéz. Ez a két regény naturalista részleteiért van, ezek lelkesítették az írókat s ezekben éri el a tökély legmagasabb fokát. *Madame Bovary*ban még egyebeket is figyelembe kellett venni, az *Éducation* azonban egy élettörténet minden-napos epizódjainak sorozata, semmi egyéb.

Talán ellenmondás nélkül mondhatjuk azt, hogy Flaubert találta ki a naturalismust, azaz ő fedezte fel az irodalom számára.* Nem szabad a valót, mint művészi értéket kicsinyelni s nem szabad azt mondani, hogy a valóság nem egy. Senki sincs nálunk erősebben meggyőződve azokról a gyakran igen nagy eltérésekről, melyek két különböző egyént ugyanazon tárgy leírásánál egymástól elválaszthatnak; a hol összetettebb fogalmakról, pl. egy ember jellemzéséről, egy esemény előadásáról stb. van szó, az eltérés gyakran lehetetlenné teheti még annak a felismerését is, hogy közös az obiectum, de semmivel sem éltek vissza oly mértékben újabban, mint ennek a subiectiv valóságnak a hangoztatásával, mely már szinte az obiectiv valóság tagadásának volna nevezhető. S az az állításunk, hogy a valóságot — vagy mondjuk szabatosabban: az élet aprólékos pontosságú rajzát — a regény számára Flaubert fedezte föl, mindjárt sokat veszít látszólagos vakmerőségéből, ha a század egész irányát nézzük. Soha az ember nem férközött még oly közel a természethez, soha törvényeit oly nagy számmal nem sikerült még felfedezni, mint a XIX. században. Ezt tapasztaljuk a század műfajának, a regénynek naturalista, majd később realista irányzatában, ezt a festőművészet új, impressionistának elnevezett iskolájában, ezt a természettudományok óriási sikereiben és a többi tudományok fölé kerekedésében. Nem lehet e tanulmány célja annak kimutatását megkísérelni, hogy tudomány, irodalom és művészet e korban közös vezéreszméktől irányítva, közös cél: az

* Kétségtelen, hogy Champfleury már *Madame Bovary* megjelenése előtt írt naturalista regényeket, abban a szellemben, mely azután Flaubert nevével forrott össze. Az ily substitutio ellen lehet tiltakozni az abszolút igazság nevében, de e tiltakozás tagadását jelentené az emberiség nagy lépéseinél, korszakos előrehaladásainál számtalan-szor megfigyelt törvényeknek.

emberhez és a természethez való férkőzés felé haladnak, meggyőződéseim azonban, hogy az emberi elme e három birodalma egymásra nem egyszer erős hatást gyakorolt a XIX. században.

Néhány megjegyzést mindazáltal az irodalom s művészet kölcsönhatásáról Flaubert kapcsán szükséges tennünk, mert ez az összehasonlítás jobban megérteti, közelebb hozza az emberhez Flaubert-t, mint sok egyéb magyarázat. Nincs tudomásom róla, hogy Flaubert-t és Manet-t az általuk gyakorolt művészet terén követett módszerük révén egymáshoz hasonlították és hasonlóknak találták volna, tudom azonban, hogy Flaubert Manet művészetét nem értette meg jobban, mint többi kortársai, azaz nem értette sehogy.* Az összehasonlítás pedig szinte önként kínálkozik s tanulságok bőven származnak belőle. Egy időben éltek és működtek, művészetükben új ösvényt nyitottak, mely mintha még sokáig útja maradna követőiknek s igazi megértésük csak később következett be. Ámbár kettejük között inkább Manet az, kinek előzői voltak, mégis neki kellett a meg nem értetés khinai falát évtizedes ostrommal bevennie. A győzelmet csupán az idő vívta ki. Flaubertnek effajta nehézségei nem voltak, *Madame Bovary* tüstént hírt és dicsőséget hozott, melyet azonban azután írt művei megjelenésükkor nem igen gyarapítottak. Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy az irodalom és művészet közül a művészet az, mely a conservatívabb közönséget keresi föl, ez pedig, kevesebb fej által vezéreltetvén, mint a minden újat könnyen appreciálni tudó irodalmi közönség, nehezebben vehető be új áramlatok által.

Annak a művészeti irányynak, melyet Manet alapított meg, lényeges ismertetőjele az, hogy a tárgyakat olyanoknak ábrázolja, a milyeneknek a szem látja, vagy: a szín levonásával a fényképező gép lencséje. Minden impressionista hangulatról szóló beszéd tehát vagy a fogalom meg nem

* «Quant à Manet, comme je ne comprends goutte à sa peinture, je me récuse», írta kevéssel halála előtt, 1879-ben. (*Correspondance*: IV. 383.)

értésén alapul, vagy szóvirág. Hiszen lehet a szemben tükröződő képek közül olyat kiválasztani, a melyikben hangulat is van, de e kiválasztás már nem tartozik az impresszionismus lényegéhez. Ez az irány egy physiologiai tényhez való közeledés szándékát jelenti s éppen ezért — csak úgy, mint az irodalomban a naturalismus — sokkal messzibb kiható és fontosabb mozgalmat jelöl, mint a többi számtalan keveset mondó irányelnevezés. Valószínű, hogy az ember a fényképezés feltalálása előtt nem volt tudatában annak a különbségnek, mely a szemben egy másodperc és perczek alatt keletkező kép között van. Hogy a galoppozó ló perczekig látható képe minő csak másodperczekig látható képekből rakódik össze, arra csak a fényképészet tanította meg az embereket. Nem is lehet vitás, hogy Manet művészete e találmány nélkül el sem képzelhető. Az akkoriban Európába érkező japán fametszetek megtanították a művészeket arra, hogy más traditio más látáshoz vezet, a fénykép pedig megtanította őket arra, hogy ehhez még más traditióra sincsen szükség. Ok és okozat itt fényesen megfelelnek egymásnak, a mi nem mindig van úgy a művészet történetében.

Flaubert életrajzolása és művészete annyira rokon belső okoknál fogva a Manetéval, hogy a műveiben nyilvánuló felfogást bátran impressionista felfogásnak nevezhetjük. Itt természetesen felfogásról van szó, nem látásról, mert az irodalmi mű nem adhat a szem látásán, hanem csupán az agy felfogásán alapuló képeket. A hasonlóság különben az egész vonalon szembeszökő. Láttuk a pillanat fontosságát az impressionista festésnél, a mi a művészet ez irányánál némelykor arra az egészen különös eredményre vezet, hogy az illető kép hosszabb szemlélet után a szükséges illúziót nem adja meg többé. (Élénk emlékezetünkben van Manetnek egy ideiglenesen a Szépművészeti Múzeumban kiállított *Rue de Berne* című képe, melynek előterében egy üzleti czégtábla betűi voltak láthatók, oly módon azonban, hogy elolvasni nem lehetett, mert a betűknek csak néhány szembeszökőbb vonala volt ábrázolva, mint a hogy az utcán végigtekintő szem nem is láthatott belőlük

többet. Ha már most szemünket egyenesen a cégértlárlára szegeztük, az illusio eltűnt, mert elolvasni akkor sem tudtuk.) Flaubertnél ez a pillanatkiválasztás minduntalan megfigyelhető, rendszerint olyképen, hogy az író az egyik szereplő helyére képzeli magát s azt a képet rögzíti meg, (sem nem részletezőbben, sem nem felületesebben) melyet az látott az adott pillanatban. Említettük a padláson levelét olvasó Bovaryné példáját, de ezt a módszert folytatja leírásoknál vagy az elbeszélésnél igen gyakran. Új bekezdésben olvasható általános megjegyzései — nem téve idézőjel közé, — igen gyakran az utoljára szólott vagy jellemzett személy gondolatát folytatják, a mi az író szokását nem ismerő olvasót kezdetben könnyen megtévesztheti.

Azonos az impressionista festők festésmódjával a háttérnek homályos világításban való meghagyása is, mikor az előtérben fontosabb dolgok láthatók, vagy az író azon szokása, hogy nagy tömegeket pár szónyi, innen is, onnan is vett rövid képekkel jellemez. Flaubertnél ily esetekben két-három sorból álló mondatnak némelykor öt-hat alánya is van, annyira szinte kapkodólag jellemez. Grammatikusok nem szeretik ezt az eljárást, de kétségtelenül megvan az az előnye, hogy rövid idő alatt, néhány szóval sok szög alatt tud bemutatni egy képet, a mi látásunk reliefjét erősebbé teszi s mind együttvéve az élet látásának illusioját addig el nem ért magaslatra viszi.

Ez az impressionista látás, mely Flaubertre annyira jellemző, felismerhető akkor is, ha regényeit mint kész műveket tekintjük. *Madame Bovary* a férj ifjúságával kezdődik s Emma öngyilkossága után kapunk még néhány képet a férj további életéről s a kis leány sorsáról, körülbelül olyan formán, a hogyan ez a történet egy yonville-i polgár emlékezetében, ki a regény eseményeinek szemtanúja volt, megmaradhatott. Ha közelünkben valami rendkívüli történik, érdeklődünk a szereplők multja iránt is és a mikor közelünkől elkerülnek, szívesen hallunk hírt róluk, sőt tudakozódunk is utánuk. Itt is nagy tér nyílik a művésznek az események fontosság szerint való értékelésében s mivelhogy Flaubert igen nagy művész, az ese-

mények annyira reliefszerűen bontakoznak ki az ember előtt, hogy ha a cselekmény színtere nem volna Franciaország, homályosabb emlékeinkről meg sem tudnók állapítani: átéltük-e azokat vagy pedig regényeiben olvastuk? Az *Éducation sentimentale* utolsó fejezetei szintén a szereplők élettörténetének későbbi szakáról számolnak be.

Ennek is megvan a naturalista regény természetében rejlő magyarázata. Mondottuk már, hogy, különösen az *Éducationban*, az élet apró eseményeinek gyakran a helyszínen felvett rajzok és tervek alapján felépített s reliefszerűen kidomborodó jelenetei és képei a Flaubert-féle regény végső célját alkotják. Mi ennek a következménye? Az, hogy ha akár *Madame Bovary*, akár az *Éducation sentimentale* főbb alakjait e szempontból vizsgálat alá vesszük, kitűnik, hogy nem tehető rájuk vonatkozóan jóformán egy oly komoly kérdés sem, melyre a regény alapján válaszolni ne tudnánk. Honnan valók? kikkel érintkeztek? hogyan gondolkodnak erről vagy amarról a dologról? stb. stb. mind oly kérdések, melyekre a választ épen olyan könnyen megadhatjuk, mint a hogy megadhatjuk oly egyénekre vonatkozólag, kikkel az életben (Flaubertnél mindig csak az élethez lehet visszaérkezni) huzamosabban érintkeztünk. Ez ismét csak az alakok életszerűségének növelésére szolgál, ellentétben a nem-naturalista regénnyel, melynél a tárgyaknak és személyeknek ezt a lehetőleg minden oldalról való megvilágítását megakadályozza az a fontos szabály, hogy csupán a cselekménnyel szorosan kapcsolatos dolgok mondhatók el. Ez persze a naturalista regényre is érvényes s a nehézség épen abban van, hogy a sok részlet a mesét széthullni ne engedje. *Madame Bovaryban* ez Flaubertnek tökéletesen sikerült, az *Éducationban* azonban egyáltalán nem. A sok pompás rajz és életkép egy gyenge fonálra, a hős életére van felaggatva s egyik-másik annyira húzza a súlyával, hogy a szál elszakadásától félünk.

Két dolog, a mi *Madame Bovary*-nak jóformán jellemző vonását adta meg: az irónia és a bourgeois-gyűlölet nincs már meg oly nagy mértékben az *Éducationban*. Az iróniából resignatio, a gyűlöletből közöny származott.

Flaubert hasonlatait is külön tanulmány tárgyává lehetne tenni és akkor kitűnnék, hogy az irodalom ebben is gazdagodott a naturalismus által. Flaubert előzői a hasonlat gyakori alkalmazása terén a regényben, Chateaubriand és Bernardin de Saint Pierre, az amerikai és a tropikus tájak sajátos jelenségeiből merítettek, Flaubert kincsesbányája ezzel szemben *Madame Bovary*ban Normandia termő földjei és lakóinak terméketlen, szűk látköre, az *Éducation*ban a nagy város forgalmi zaja s a tülekedők önző, de elérni mitsem tudó gondolatvilága. Flaubert ugyanis, a hány tárgyba belefog, annyiszor ki tudja cserélni azt, a miből rendszerint egy is elég az írónál: phantasiáját. *Salammó*ban természetesen megint más körre volt szükség s ott az író aprólékos gonddal csakugyan a phoeniciai határ szűk és a modern embernek már szinte rekonstruálhatatlan korlátai közé próbál leszállni.

Hasonlat és hasonlat között nagy különbség van. Lehet a hasonlat emelkedett, — ez valami ritkábbal magyaráz, mint a mi magyarázandó; sőt illusztrálhat hasonlat által az író úgy is, hogy a hasonlat tárgyát az olvasó nem ismeri, — lehet azután a hasonlat a szó szoros értelmében magyarázó, olyan t. i., hogy valami mindenki által ismert dologhoz hasonlít. Míg az első esetben jóformán csak a stylust emeli, sőt gyakran a dagály előidézője is, addig az utóbbiban valósággal megkaphatja az olvasót s kitűnő eszköze az elképzeltetésnek. Magától értetődik, hogy naturalista regényben csak ez az utóbbi formája lehet helyén való. Ezt fejlesztette ki Flaubert teljesen sajátoszerű használat által olykép, hogy magát teljesen száműzve immár hasonlataiból is, úgy választja meg a hasonlat tárgyát, hogy ezzel a szereplő személyt is megvilágítja. A szereplő személy gondolja tulajdonkép a hasonlatot és nem az író. Szinte fölösleges rámutatni arra, hogy, mint annyi sok egyéb, az alakok és események kölcsönös vonatkozása révén ez is a kép plasticitását növeli.

Vannak Flaubertnek még más eszközei is az élet látzatának felkeltésére, oly finomak s első pillantásra öntudatlanoknak látszók, hogy csak a ki dolgozási módját,

azt az aprólékos utánjárást, pszichológiai tanulmányt és, a mire talán kelleténél kevesebbet mutattak rá, a hatások elérésére való eszközök ismeretét (ezt regényírói stratégiának lehetne nevezni) és biztos használatát megfigyelte, hiheti tudatos számításnak. Az *Éducation*ban pl. Deslauriers arra vállalkozik, hogy az első szembejövő asszonyt vagy lányt meghódítja. Arra jön egy csúf és öreg koldus-asszony s a fogadást a második szembejövőre alkalmazza. Ilyen a realitás, az élet, ez kelti igazán a valóság illúzióját, a jelentéktelen mellékkörülmény, mely azonban jellemző, azaz tipikus. Mindnyájan emlékezünk hasonló esetekre az életből. Vagy egy másik példa. «Híreket mondott neki barátnőiről, (egy courtesane beszél) Mme de Rochegune, Mme de Saint-Florentin, Mme Lombard, mind nemesek lévén, akárcsak Dambreuseék palotájában.» Ezt a *mind* szócskát, vagyis inkább azt, hogy az egyik említett barátnő mégsem nemes, tartjuk itt raffináltan kieszelt, de a valóság illúziója keltésének célját kitűnően szolgáló fogásnak. Ismételjük: lehetségeszerű finomságok ezek, nem is fő eszközei Flaubertnek, de ezekben ismerhetjük meg az író munkájánál, műhelyében.

Flaubert egy igen szigorú kritikusa, Brunetière,* kiről nem igen lehet azt állítani, hogy az irodalmi műben mindig a lényegét vizsgálná. abban találta az *Éducation* csekélyebb értékének és kisebb sikerének okát *Madame Bovary*val szemben, hogy nem elég az élet tükrét nyújtani, ha az olvasó által jól ismert milieuhoz nem járul olyasmi, a mit az olvasó nem ismer. Ez van meg *Bovary*nében, ezért érdekes a regény, ez hiányzik az *Éducation*ból, ezért kevésbé érdekes emez, — Brunetière szerint. A különbség nézetünk szerint nem ebben található meg, mert hiszen nincs a *Bovary*nében sem semmi fokozottabb mértékben, mint az *Éducation*ban, a mi a mindennapiból való kiemelkedése által érdekelné; első sorban nem lehet Emma jellemét ritkábbnak tekinteni, mint Arnouxnéét. Az kétségtelen, hogy a

* *Le roman naturaliste* 170. l.

két regény közül érdekesebbnek mindenki *Madame Bovary*t fogja tartani, de Brunetièret megkapta a mesének banalitása mellett is sensatióként ható, napihírszerű természete s az, hogy Emma katastróphalis végét előre lehet látni már a regény közepétől kezdve. Ámde ilyesmit, — ugyan inkább csak episodokban, — még többet találhatunk az *Éducation*ban! Hanem: cselekmény, erő és mozgás van benne s ez hiányzik az *Éducation*ból, szereplői nem cselekesznek, csak történik velük egy és más. De nem is állnak oly élesen e regény alakjai az olvasó előtt, mint *Madame Bovary*-ban még akár a sírásó is, «ki a község halottaiból kettős jövedelmet húz», hanem elmosódnak s marad az egészből egy mélységesen pessimista, minden küzdelmet czéltalanuak, minden energiát reménytelennek tartó világfelfogás.

Körülbelül ezt a mértéket lehet alkalmazni, ha *Madame Bovary*val, — mert talán mégis ez a XIX. századbeli regény legnagyobb alkotása * — mérjük össze az *Éducation*ot, de azért ne feledjük, hogy absolute véve e regény is a naturalista művészet egyik legkülönb alkotása, melynek hatása, bár a *Bovarynénál* jóval később kezdődő hatása, szintén nem volt csekély. Hogy az egykorú kritikában, melyben egyáltalán nem hiányoztak a Flaubert-t igaz értéke szerint méltatni tudó férfiak, alig akadt, a ki mellette emeljen szót, mindenesetre meglepő körülmény, de talán, — a regény tényleges fogatkozásai mellett, — abban is leli magyarázatát, hogy nincs politikai irány, mely neveltségessé ne volna téve benne. Csekély könyvárusi sikerét pedig a kevéssel utána kitört porosz háború is magyarázza.

* * *

A porosz háború nem viharzott el nyomtalanul Flaubert feje fölött sem. Már a háború kitörése előtti esztendő kezdi reázúdítani csapásait. Ekkor vesztí el sorban legjobb barát-

* Egyedül *Karenina Anna* tekinthető vetélytársnak. Tolsztojt általában érdekes Flaubert-rel összehasonlítani, különösen azon különbség szempontjából, melylyel a mindennapi életet és a kis embert tekintik.

tait: Bouilhet-t, kinek hiánya eleinte irodalmi működése folytatását is csaknem lehetetlenné teszi reá nézve, Jules de Goncourt-t, kihez igen vonzódott s kivel Párisban létekor mindig sok időt töltött együtt, Sainte-Beuve-öt, kihez szoros barátság nem fűzte ugyan, de a kinek ítéletére sokat adott s a kinek irodalmi óhajait műveiben kielégíteni iparkodott («az *Éducationt* félíg-meddig Sainte-Beuve kedvéért írtam», írja valamelyik levelében); elvesztette Duplan barátját. Anyja, ki már a nyolczvanhoz járt közel, megsüketült s egyetlen támaszát fiában találta. «Régi barátaim csaknem mind megnősültek, vagy hivatalnokok lettek, apró gondjaikkal törődnek az egész esztendőben, vadásznak a szünidőben és whisteznek ebéd után. Nem ismerek egyet sem, a ki velem töltené a délutánját oly célból, hogy együtt olvassunk egy költőt.»* Azok közül, kik nemcsak az emberhez álltak közel, hanem az íróhoz is, ketten maradtak meg: Turgenyev, a Párisban megtelepült orosz regényíró, Flaubert igen jó barátja s párisi napjainak gondúzóje (ő az most ki az író *primeurjeit* élvezi, Flaubert elmaradhatatlan felolvasásaiban) és George Sand, ki azt a szép és termékenyítő szerepet, melyet a XIX. század íróinak java-résznél vitt. Flaubertnél fejezi be. Mintha lénye ebben a haláláig tartó barátságban, melyben szerelemről soha sem volt szó, találta volna meg a neki legjobban megfelelő szerepet: anyáskodó, mindent megértő, s most már teljesen önzetlen jóságának kimutatását.

Ennyi csapás után jött a háború. A croisseti ház nyugalmát feldúlta az ellenség. Flaubert félt a háborútól. Bizonyára nem mint francia félt tőle első sorban, hanem mint fiú, mint egoista és mint aestheta. Kevés ember élt, ha ugyan lehet ezt mondani, oly kevésbé a maga korában s a maga környezetében, mint a *Bovaryné* s az *Éducation* független, igazában egyedül tanulmányaiban élvezetet találó, a világ folyásával nem sokat törődő vagy legalább is semmiféle politikai párthoz nem tartozó írója. De ki csodálkozhatnék azon, ha a háború vége felé szidja már a porosz-

* *Correspondance*, IV. 21.

kat? Vannak végtére erkölcsi fluidumok, melyek a leg-erősebb egyéniséget is csak úgy magukkal ragadják, mint bárki mást. De azért ebben a könnyen érthető ellenszenvben is az egyén indokai érvényesülnek. «Ezek a tiszték, kik fehér kesztyűben verik össze a tükröket, kik tudnak szanszkritül s rávetik magukat a pezsgőre, kik ellopják az embertől az óráját s azután elküldik a névjegyüket, ez a pénzért folyó háború, ezek a civilisált vadak undorítóbbak előttem, mint az emberevők.»* A háború alatt is a kegyetlenség mellett az általános, mindenhol nyilvánuló butaság, melyet *panmuflismenek* nevez, tölti meg utálattal leginkább.

Az *Éducation* utolsó íveinek revisiója után előveszi az egyszer régen már befejezett *Tentation de Saint Antoinet*, melyet, jóformán teljesen újjá írva, kiadni készül. Flaubert annyi sok világban játszó, annyi különféle gondolatrajt életre keltő és oly sok más-másféle emberhez szóló művei közt nem csoda, ha akad egy, mely az embernek semmit sem mond. Flaubert nem szeretett tendenciát elrejtteni műveiben; művészi formában képet festeni, ez volt a célja. Azt vallotta, hogy a művésznek ebben is a természetet kell utánoznia, mely nem szolgál magyarázattal egy napnyugtánál vagy egy vízesésnél; csak alkalmat ad a képzellet felébredésére, de útjait már nem szabja meg. Keresse meg ki-ki önmagát benne. A *Tentation*ban sem szabad egyebet látni, mint egy a multba tekintő álomlátás megrögzítését. Megrajzolni egy milieut, melyben a képzellet színes képeket, a stilművészet szépen hangzó mondatokat alkothat, nem a legfőbb művészi cél-e már önmagában? A kritika kedvetlenül fogadta, mert mindenki a modern életbe próbálta beleállítani s azt kutatta: micsoda politikának használ? Senki sem tudott felelni erre a kérdésre s így mindenki elégedetlen volt vele. Renan volt talán az egyetlen,** ki nem keresett benne semmi symbolumot, semmi messzi eső célzatot s csupán a művész csapongni vágyó képzeletének

* *Correspondance*, IV, 30.

** *Feuilles détachées*, 344. 1.

szüleményét látta e műben, mely kizárólag önmagáért van s egyedül önmagában találhatja meg létjogosultságát.

Egy nagy regénybe fog bele ekkor Flaubert, mely már régóta él és érik benne, melyhez azonban még több előtanulmány, vagyis még több esztendő szükséges, mint az eddigiekhez. Így történik azután, hogy *Bouvard et Pécuchet* készülétei alatt három elbeszélés írásában talál pihe- nést és 1877-ben kiadja a *Trois Contes* című kötetet, minden munkája közt a legkönnyebben irottat s a melynek ez a könnyed frissesség az előző kötetek után megérezhető és iól eső előnye.

A *Trois Contes* három elbeszélését két szempont fűzi össze. Mind a három a keresztyén hit és az ember viszonyára vonatkozik, bár az első Jézus idejében, a világfelforgató tan fontosságát fel nem ismerő rómaiak körében, a második a babonák és a rajongás felhőitől sötét közép- korban, a harmadik pedig a jelenkorban játszik, a cultura áldásaiból száműzött parasztlány szűk látkörébe szorítva. A másik összefoglaló szempont az emberi ostobaság, mely az elsőnél a jövőt jelentő tanok iránti teljes közönyben, a másodiknál a titkos szellemek hatása alatt álló fanatismusban, a harmadiknál már szinte az állatiság hatásán álló korlátoltságban nyilvánul. Flaubert-t az emberi butaság mint problema régóta foglalkoztatta; készülő regénye teljesen ennek van szentelve, de nyomait láttuk már *Madame Bovary*-ban is. Ott az író még másként fogta fel, valami különös élvezettel kereste, kutatta s ha megtalálta, gyilkos iróniával ostorozta. Mindig a bourgeoisban találta meg s így ott tulajdonképen bourgeoisgyűlöletétől alig választható el. *Un coeur simple*ben már mint általános emberi, mint pathologiai tünet érdekli s e révén jut el aztán Bouvard és Pécuchet a korlátoltság emberi lehetőségeit átlépő alakjaihoz. *Un coeur simple* teljesen a *Bovaryné* szerzőjének műve, amaz a naturalista regény, ez a naturalista elbeszélés remeke. Nem szabad nagy fontosságot tulajdonítani annak a körülménynek, hogy az elbeszélés magvát alkotó cselekmény és a személyek részben élményen alapulnak, de az a következtetés azért levonható belőle, hogy az életet mégis csak ott adta

vissza legmesteribben Flaubert, — s ezt ő maga talán nem szívesen hitte volna el, — a hol a milieut nem tanulmány, hanem évtizedek közvetlen megfigyelései segítségével rajzolta. A *Saint Julien l'Hospitalier* című elbeszélés a maga kristálytisztá mondataival és átlátszó meséjével megint egy tour de force-a a művésznek. A történet ötletét egy színes templomablak jelenetei adták; ugyanazt a hatást, melyet e középkori emlék gyakorolt a nézőre, írói eszközökkel az olvasón kellett kiküzdeni s több színt, nagyobb korhűséget, gyermekibb naivitást csakugyan nem lehetett már belevinni. Az író nem a maga szemével nézi a történetet, hanem a középkor gondolatvilágába állítja be, csak úgy, mint Herodiasét az ó-koréba. Ha *Bovaryné*, *Salammbó* és az *Éducation* egy hatalmas triptychon, akkor e három elbeszélés a predella hozzá, a középkori mesterek derült egü, őszinte és naiv mesemondásával.*

A *Bouvard et Pécuchet*-t létre hozó s végül már egészen betegessé fajuló érdeklődésnek, mely Flaubert-t az emberi ostobaság kutatására sarkallta, nyomai már igen régen megtalálhatók nála, legtisztábban egy 1852-ben írott levélben, a hol különben a dolog szintén már mint régi eszme szerepel. Flaubertnek komoly terve volt akkor egy félig tudományos, félig irónikus lexiconformájú kézikönyvet írni: *A bevett gondolatok szótára* t. Látszólag az a gondolat vezette volna, mintha magáéva akarná tenni a modern demokratikus egyenlőségi tanokat, elfogadná Fourier nézetét, hogy a nagy emberek fölöslegeseek stb. stb. «Úgy képezem, írja akkor,** hogy egy törvénnyel sem kerülnék ellenkezésbe, bár támadom valamennyit; történelmi dicsőítése volna ez a mű mindannak, a mit az emberek helyesnek tar-

* Felemlítjük itt egyik példáját annak, mily kevésbé használható ezen új Flaubert kiadás apparátusa. A *Trois Contes* kötet végén találjuk Tainenek e mű megjelenése alkalmából az íróhoz intézett levelét. E levél tele van értékes megjegyzésekkel, lapszámokra való utalás mellett. Minthogy a lapszám az eredeti kiadásé, a kezünkben lévő példányban csak órákig tartó keresgéléssel tudjuk megtalálni az illető helyeket.

** *Correspondance* II. 184.

tanak, kimutatnám, hogy a többségeknek mindig igazuk volt s hogy a kisebbségek mindig tévedtek. Feláldoznám a nagy embereket minden ostoba kedvéért, a mártirokat a hőhérok kedvéért s tenném ezt a túlzásba vitt, lelkesedéssel telített stylban. Az irodalomra nézve pl. megállapítanám, a mi könnyen menne, hogy a középszerű felelvén meg a nagy tömegnek, ez lehet egyedül a helyes, — így tehát mindenemű eredetiséget, mint veszélyest és ostobát el kell itélni.» Mennyire *Madame Bovary* szerzőjéhez méltó gondolat: a bourgeois-k butaságát alphabetikus sorrendben kimutatni, hogy gondolkodásuknak egyetlen részecskéje se kerülhesse el kritikáját és gúnyát!

A mű alapgondolata nem tűnt el egy perczre sem agyából, csak átalakult. Regényt kell faragni ebből is. Ha eleven emberek rágják keresztül magukat a tudományok összességén, a feladat ugyan százszorta nehezebb, de az eredménynek is sokkal nagyobbnak kell lenni. A ki tudja, hogy Flaubertben a művész alatt egy kutatni vágyó tudós lappang s a művész csak azt az anyagot kapja a kezébe, melyet a tudós összehordott, át fogja látni, hogy ez a feladat nagyobb, mint a mekkorával egy ember, legyen bármily óriás tudományban és művészetben — mindkettő szempontjából lehetetlenségről van szó, — megbirkózni képes.

Flaubert mindig azt hirdette, hogy regénynek mást, mint művészetet nem szabad adnia s mindennemű irányzatot száműzött műveiből. *Bouvard et Pécuchet*ben a czélzat leplezetlenül tárul fel előttünk, bárha itt sem fordul elő soha, hogy az író nyiltan a maga véleményét fejezné ki. Az okos theoria sem vezet mindig jóra ostoba emberek kezében, ezt lehetne a regényből, mint tanulságot kiolvasni, ha származnék belőle egyáltalán tanulság. De nem származik. Minthogy a két tudományszomjtól sarkalt irnok az orvostudomány, régiségtan, vegytan, pædagogia stb., szóval valamennyi tudomány valamennyi tételét végigpróbálja és minddel pórul jár, világossá válik, hogy a valóságosság megőrzése, az előadottak összességét tekintve, nincs még, csak megkísértve sem. A két jó bolond egyes kudarczait még

csak elhiszszük valahogy, de a felsülések, szégyenvallások tömege, már csak a valószínűtlenség miatt is elijesztő külsőt ad a regénynek. Ez a hatalmas *indigesta moles* teljességgel élvezhetetlen.

Nem kevesebb: ezeröttszáz munkát dolgozott fel *Bouvard et Pécuchet* kedvéért Flaubert. Minden tant, minden értekezést abból a szempontból vizsgált, hogy az ostoba ember (a bourgeois) mit érthet benne félre, mit magyarázhat hibásan? Ezt keresi, kutatja mindenhol. George Sand fiától például levélben kérdi meg: micsoda baklövéseket követett el az agronomiában? Fel akarja használni azokat is. Flaubertnek mindennemű tévedés, félreértés, sületlenség felismerésére igen finom érzéke volt. Maupassant (a Flaubertnek George Sandhoz intézett levelei elé írt előszóban) egy csomó érdekes és igen mulatságos példát említ fel erre.

Az ostobaság üldözése élete utolsó évtizedében, vagyis *Bouvard et Pécuchet* keletkezése alatt, annyira kifejlődött, annyira kizárólagossá vált nála, hogy valóságos mániának nevezhető. Nem az ártalmas és agresszív ostobaság izgatja első sorban, hanem a szerényen meghuzódó, feltűnést nem kereső jelentéktelenség. Egy roueni ismeretlen nevű költő e sorai

On a beau s'en défendre, on est toujours flatté
De se voir le premier dans sa localité

hetekig nem mennek ki a fejéből s ismerőseit leveleiben is ezzel mulattatja.

Bouvard et Pécuchet-t azzal szokták menteni, hogy befejezetlen s hogy Flaubert, ha 1881-ben szívszélhűdés le nem teríti az életerős, munkakedve teljében lévő óriást, élvezhetőbbé tehetné volna. De a ki ismeri dolgozási módját, nem tarthatja valószínűnek e feltevést. Volt rá eset, hogy hetekig is eldolgozott néhány soron, de a conceptio mindig tisztán állott előtte kezdettől fogva s a már elkészült fejezeteken legfeljebb styláris változtatásokat tett. Nem, ilyenek akarta ő ezt a könyvet, egy, az emberek ostobaságát a mindenségbe belekiáltó colossusnak. De elszámította magát: regényt csinálni encyklopædiából nem tudott még ő sem. Szinte pathologikussá vált szenvedélyének, az éveken át

magába fojtott keserű haragnak kitörése ez a könyv, mely Flaubertnek legsubiectivabb, legegységibb, legtypikusabb és, mondhatjuk: sikertelensége mellett is gigási alkotása.

Flaubert művészete minden ízében tudatos s ő volt műveinek legvilágosabban látó bírálója. Az időbe azonban nem tudta beállítani önmagát, és nem látta sem az ő rá magára ható, sem a belőle eredő hatásokat. Az volt a nézete különben is, hogy a művész tisztán önmagának hatása alatt áll, minden egyéb hatás létét tagadta, másoknál ép úgy, mint önmagánál.

«Je n'irai jamais bien loin, mais la tâche que j'entrepends, sera exécutée par un autre», írta, talán nem is annyira szerénységből, mint inkább nem ismerve a maga korszakos fontosságát, de midőn George Sand 1875-ben Zoláról és Daudetről szólva, az ő iskoláját emlegeti, nem fogja fel szavainak értelmét. Pedig körülbelül 1870 óta a naturalismus egész táborkara köréje csoportosult. Goncourt, Zola, Daudet legjobb barátai voltak, de megérte még Maupassant, Bourget, France és Huysmans első sikereit is. A műveket pusztán önmagukban és önmagukért tekintő szeme nem ismerte fel önmagát a tanítványok alkotásaiban, bár hívei öntudattal vallották magukat a mester követőinek Valami csodálatos hályog szokott a művész szemére borulni a férfikor delelője után, mely a régebben bármily élénk megfigyelést minden nála ifjabb mozgalomra vonatkozólag teljesen megbénítja. Egyre megy azután, hogy ellentétes áramlat kerül-e felszínre vagy pedig az illető író művészete virít ki ismét az új nemzedékben. Ez a vakság Flaubertnél is megvan s a mindent magas szempontból tekintő, annyira tudatos és oly éles kritikájú írónál tulajdonképen kétségbeejtő, az emberbe vetett hitet megingató valami. Az a gondolat, hogy a *Nabab* vagy az *Assommoir* nála nélkül nem jöhetett volna létre, soha még csak meg sem fordult agyában. Azóta már e regények leszármazottjai is százakra rúgnak s mégis az egész nagy család Flaubertben ismerheti fel őseit, ki egyike ma is a leghatalmasabb ható erőnek a francia irodalomban.

PARENT ÚR.

Második és utolsó közlemény.*

Henriette nyugodtan nevetgélt és tréfált. Férje leplezetlenül figyelte, néha-néha azonban minden ok nélkül hirtelen elfordította róla tekintetét. Rózsaszínű pongyola volt rajta, fehér csipkével díszítve; szőke feje, fiatal nyaka, kövérkés kezei úgy villogtak elő ebből a csinos ruhából, mintha egy nagy kagyló lett volna, melyet tajtékzó habok szegélyeznek. Mit csináltak ketten együtt, egész nap, felesége és ez az ember? Parent látni vélte, hogyan ölelkeztek, hogyan dadogtak egymásnak szerelemtől izzó szavakat. Hogy' lehet az, hogy ő semmit se tud mindebből, hogy ő ezt nem tudja kitalálni, a mint most itt nézi őket.

Ha az első naptól kezdve csalják őt, hányszor, de hányszor nevethettek rajta, hányszor, de hányszor üzhettek gúnyt belőle, a megcsalt férjből! Lehetséges e az, hogy' ily aljas játék tárgyává legyen az ember, egy jó ember, csak azért, mert atyjától egy kis pénzt örökölt? Hogy' van az, hogy ilyesmit nem lehet a lélekben meglátni, hogy van az, hogy a becsületes léleknek semmi sem árulja el azt, hogy milyen csalfaság rejlik a becsutelenek lelkében, hogy van az, hogy a hazugságnak és az imádatnak azonos a hangja s hogy semmi különbség sincsen az őszinte és a gonosz tekintet között.

Ily gondolatok között figyelte Parent ezt a két embert, lesve, várva, hogy majd meglát egy gyanus mozdulatot, meghall egy különös szót, vagy akár csak egy szokatlan

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 419. számában.

hangsúlyt. Egyszerre csak eszébe jutott Juli. Elhatározta magában: Ma meglessem és rajta kapom őket. Majd így szólt nejéhez:

— Kedves barátném, minthogy Julit kidobtam, kell helyébe valakit keresnem. Azt hiszem, legjobb, ha mindjárt hozzá látok s elmegyek hazulról, hogy holnap reggelre már az új szakácsné elfoglalhassa a helyét. Így bizony megeshetik, hogy csak jó későn térhetek vissza.

— Jó, csak menj. Én el nem mozdulok innen. Limoussin majd mulattat távollétedben. Várni fogunk.

Aztán a szobalányhoz fordult:

— Maga lefekteti Gyurikát, azután leszedheti az asztalt és elmehet aludni.

Parent felkelt, kábultan, ingadozva, reszkető inakkal; csak annyit mormogott: Nemsokára megjövök. A falhoz lapulva ment ki az ajtón, mert lábai alatt a padlót ingadozni érezte, mintha csak bárkában hánynák-vetnék ide-oda a hullámok.

Gyurit a lány elvitte lefektetni Henriette és Limoussin átmentek a salonba. Alighogy betették maguk mögött az ajtót, így szólt a férfi:

— No hallod, te igazán meg vagy örülve, hogy így üldözöd a férjedet.

Az asszony feléje fordult:

— Tudod-e, hogy már sértőnek találom azt a legújabb szokásodat, hogy Parent-t mindenáron mártyr színében tünteted fel?

Limoussin egy karosszékbe vetette magát, egymásra tette lábait, s azt mondta:

— Én egyáltalában nem tüntetem fel őt mártyr színben, csak azt találom, hogy a mi helyzetünkben legalább is nevetséges reggeltől estig bántalmazni a férjedet.

Az asszony egy cigarettát vett elő a kandallóról, rágyújtott és így felelt:

— Én nem üldözöm és nem bántalmazom: csak borzasztóan izgat végtelen butasága, ennél fogva úgy bánok vele, a mint megérdemli.

Limoussin tovább füzte a beszédet, de hangjából már a türelmetlenség érzett ki:

— No de az már mégis dőreség, a mit te művelsz! Hanem bát hiszen végre minden asszony egyforma! Hogyan? Ime egy kitünő fiú, túlságosan jó fiú, buta a bizalmában, a jóságában, a ki minket semmiben sem zavar, a ki egy pillanatig sem gyanusítana bennünket, a ki szabadjára bocsát, a kitől nyugodtan tehetünk mindent, a mit csak akarunk. Te meg mindent elkövetsz, csak hogy dühbe hozd és megrontsd pompás életünket.

Az asszony újra feléje fordult:

— No nézze meg az ember! Untatsz! Te, te gyáva vagy, mint minden férfi! Te félsz ettől a hülyétől.

Limoussin hevesen felugrott helyéből és dühösen így kiáltott:

— Ohó, igazán szeretném tudni, hogy mit vétett neked ez az ember! És aztán miért is haragszol reá olyan nagyon? Szerencsétlen vagy-e mellette? Ver? Megcsal? Az már csakugyan sok, a hogy' kínozkod ezt a szegény fiút, csak azért, mert olyan nagyon jó és aztán azért haragszol reá, mert te megcsalod.

Az asszony Limoussin elé lépett s mélyen a szeme közé nézett:

— Te, te mersz nekem szemrehányást tenni, azért mert együtt csaljuk meg?! Ebből is látom, milyen fekete a lelked.

Limoussin kissé szégyenkezve védekezett:

— De hiszen én nem vetek neked semmit a szemedre, drága barátnóm! Én csak azt kérem tőled, bánjál a férjeddal egy kicsit emberségesebben. Látod, mindkettőnknek nagy szükségünk van az ő bizalmára. Azt hiszem, ezt csak nem nehéz megértened.

Egészen közel állottak egymáshoz, a férfi magas, barna, lelógó pofaszakállával, kissé közönséges testtartással, mint az az öntelt, ú. n. szép fiúknál nem ritkaság; az asszony kis, bájos, rózsás arcú, szőke teremtés, keveréke a párisi polgár-asszonynak s a párisi félvilági nőnek, a ki a bolt hátuljában született és a bolt előtt nevelkedett, hogy szép-

ségével s kacsintásával birja rá a járókelőket a vásárlásra, s a vevő-fogdosás közben véletlenül férjhez ment egy naiv sétálóhoz, a ki véletlenül beleszeretett, mert reggel-este, mikor elment hazulról és a mikor hazament, a boltajtóban látta őt állani.

Az asszony így szólt:

— De hát nem érted, te nagy bolondom, te, én csak azért kínozzom, mert feleségül vett, illetőleg röviden: megvett és mert minden, a mit tesz, a mit mond, a mit gondol, borzasztóan idegessé tesz. Minden pillanatban kétségbe ejt butaságával, a mit te jósnak nevezel, a lustaságával, a mit te bizalomnak nevezel és főleg az keserít el, hogy ő a férjem és nem te. Folytonosan érzem, hogy kettőnk között áll, habár nem zavar bennünket semmiben. És aztán, nem, nem, ő annyira hülye, hogy teljesen megbízik bennünk: nem kételkedik sem az én hűségemben, sem a te barátságodban. Szeretném, ha legalább egy kicsit féltékeny volna. Vannak pillanatok, mikor kedvem volna fülébe kiáltani: hát nem veszel észre semmit, te nagy barom, nem látod, hogy Limoussin Pali a kedvesem!

Limoussin felkaczagott:

— Egyelőre azonban jobban teszed, ha hallgatsz és nem zavarod a békés együttélésünket.

— Eredj már, hisz azt úgy sem teszem. Ezzel a tökéletlen emberrel szemben semmitől sem kell tartanunk. Az egyszerűen hihetetlen, hogy te nem érted meg, mennyire gyűlölöm én őt, mennyire tönkre teszi ez az ember az idegeimet. Úgy látom, te folyton dédelgeted őt, barátságosan szorongatod a kezét. Bizony Isten, a férfiak néha csodálatosak.

— Oh csak jól kell tudni tettetni, ennyi az egész.

— Én nem a tettetésről beszélek, hanem az érzésekről. Az igaz, hogy ti olyanok vagytok, ha valakit megcsaltok, már úgy viselitek magatokat vele szemben, mintha ezért már még jobban szeretnének őt. Mi éppen ellenkezőleg, attól a perctől fogva gyűlöljük csak istenigazában, a mely perczben megcsaltuk az ipsét.

— Egyáltalában nem értem, mért kellene azt a derék embert gyűlölnöm, a kinek a felesége a kedvesem lett.

— Ezt te nem érted, ezt nem érted, nohát akkor csak a tapintaton múlik az egész! Nincsen benned tapintat! Ez olyan dolog, a mit érezni kell, ezt nem lehet megmagyarázni. És hogy ez végre talán nem is kötelesség? Nem, nem. Te ezt soha sem fogod megérteni, mindhiába! Na az igaz, hogy bennetek, férfiakban, semmi finomabb érzés nincs.

Mosolyogva tette a férfi vállára kezeit s nyujtotta feléje ajkát, fejét kissé félrehajtva, magához vonta szoros ölelésben és így csókolták meg egymást. Minthogy a kandalló tükre előtt állottak, az óra mögött egy hozzájuk hasonló pár volt látható, a kik szintén épen így csókolóztak, mint ők.

Nem hallottak semmit, se a kulcs fordulását, se az ajtó nyikorgását, Henriette azonban hirtelen élesen felsikoltott, s Limoussint két karjával eltaszította magától, mert előttük állott Parent, kalappal a fején, czipő nélkül, ökölbe szorított kézzel, szinte elkékült arczczal nézte őket.

Nézte őket, szemeit gyors mozdulattal jártatva egyikről a másikra, a nélkül, hogy közben feje megmozdult volna. Azt lehetett volna hinni, hogy meg van örülve, mert egyszerre csak némán rávetette magát Limoussinre, átnyalábolta és fojtogatta, majd meg a salon túlsó sarkába hurbolt oly rettenetes erővel, hogy az egyensúlyát vesztvé, kezeivel a levegőben hadonászott és feje nagy erővel a falhoz vágódott.

Henriette, mikor látta, hogy férje végezni akar kedvesével, neki ment Parentnek, torkon ragadta és oly erővel vájta bele finom rózsás két kezének tiz ujját, a hogyan csak egy eszeveszett, ideges asszony teheti: a nagy erőlködésben ki is serkedt a vér a körmei alól. Fogaival belekapott Parent vállába, mintha valósággal széjjel akarná tépni. Parent fulladozva a fojtogatástól, elbocsátá Limoussint, hogy lerázza az asszonyt, a ki úgy függött a nyakán, mintha oda lett volna növe; átkarolta derekát és egy lökessel ledobta magáról, úgy, hogy neje a salon túlsó szegletébe zuhant.

Azután, mert erőszakoskodása és haragja rövid életű volt, mint afféle gyenge és jószívű emberé, egyszerre csak

azon vette észre magát, hogy kimerülve, lihegve ott áll felesége és annak szeretője között és hogy most már nem tud mihez fogni. Az előbb lefolyt erőművelet kifejtése közben brutális dühe elszállt, mint a kibontott pezsgős üvegből a szénsav, és szokatlan energiája abban ért véget, hogy borzasztó kimerültség vett rajta erőt.

— Takarodjatok! Mindketten! Azonnal takarodjatok innen! — szólt elhaló hangon.

Limoussin mozdulatlanul huzódott meg a maga szögletében, testével mintegy a falhoz lapulva; annyira meg volt ijedve, hogy alig értett az egészből valamit; annyira el volt kábulva, hogy egy ujját sem volt képes megmozdítani. Henriette a kezeivel a kis asztalra támaszkodott; zilált hajjal a fejét előre hajtotta, szakadt pongyolájából, a tépett csipkék közül kilátszott a keble, úgy állott ott épen, mint egy ugrásra kész vadállat.

Parent valamivel erősebb hangon ismételte:

— Tüstént takarodjatok innen! Takarodjatok!

Látva, hogy férjének első kétségbeesett dühe csillapodni kezd, Henriette visszanyerte bátorságát, kiegyenesedett, két lépést tett feléje s már újra szemtelenül kérdezte:

— Talán bizony megbolondultál? Mi lelt? Mért támadsz reánk ilyen lehetetlen módon?

Parent feléje fordult, felemelte öklét, hogy lesujtsa egy ökölcsapással s ezeket a szavakat dadogta:

— Oh, oh, ez már mégis sok, mégis sok. Hiszen mindent, mindent hallottam. Érted most már, te czafat, te nyomorult! Mindketten nyomorultak vagytok! Takarodjatok innen! Mindketten, azonnal! Megöllek benneteket! Takarodjatok innen!

Az asszony most már megértette, hogy mindennek vége, hogy férje most már mindent tud, hogy lehetetlen magát tisztára mosni, most már szót kell fogadni. De egyszerre újra elfogta arcátlan szemtelensége és ez ellen az ember ellen való vad gyűlölete, a ki most végtelen elkeseredettségében azt sem tudja, mit csinál. Gyűlölete vakmerővé tette, szükségét érezte, hogy, ha lehet, daczosságával még jobban felingerelje.

Fennhangon így szólott:

— Hát jöjjön már, Limoussin! Minthogy innen elkergetnek, elmegyek magához!

De Limoussin nem mozdult. Parentet újra elfogta az indulat s reájuk ordított:

— Takarodjatok innen, nyomorultak! Takarodjatok, mert különben!... mert különben!... mert különben!

Felkapott egy széket s azt feje fölé emelve, hadonászni kezdett vele.

Henriette gyorsan végig futott a salonon, karjánál fogva elővonszolta kedvesét a sarokból, a hova mintha oda lett volna szegezve, magával húzta az ajtó felé, s ezt ismételte:

— De hát jöjjön már, barátom, jöjjön már! Nem látja, hogy ez az ember megbolondult! Jöjjön már, jöjjön már!

Mielőtt átlépte a küszöböt, visszafordult férje felé. Azon gondolkozott, hogy mit mondhatna neki, mit mondhatna még neki, a mivel vérig sérthetné még az utolsó pillanatban is. És eszébe jutott valami; egy gyilkos gondolata támadt, melyben az asszonyi gonoszság tetőfokát érte el.

Így szólt kemény, elhatározott hangon:

— El akarom vinni a gyermekemet.

Parent elbámulva ezen, dadogva kérdezte:

— A gyermekedet? A te gyermekedet? Még ajkadra mered venni a gyermek nevét? Van bátorságod a gyermekedet követelni! Ezek után, ezek után! Oh, oh, hisz ez több a soknál! De most már igazán kotródjál innen, te szipirtyó! Takarodjál innen!

Az asszony mosolygott; máris azt érezte, hogy megboszulta magát, egy lépést tett feléje és a mint szembe állt vele, még jobban fel akarván őt ingerelni, így szólt:

— Gyermekemet akarom, és neked nincsen jogod a gyermekemet visszatartani: hiszen nem a tied a gyermek, semmi közöd hozzá, nem a te fiad, hiszen Limoussin az atyja!

Parent esztét veszítve, felkiáltott:

— Hazudsz, hazudsz . . . nyomorult!

De az asszony visszavágott:

— Te hülye, te! Hisz ezt az egész világ tudta, mindenki tudta, csak te nem tudtad. Mondom, hogy itt áll az apja. De hiszen elégséges, ha egy pillantást vet rájuk az ember, hogy biztosan meglássa.

Parent szédülve tántorodott hátra . . . aztán hirtelen megfordult, gyertyát vett kezébe és elrohant a szomszéd szobába.

Egy pillanat alatt visszatért: karján hozta a kis Gyurit, a kit az ágybeli takarójába burkolt. A gyermek közben felébredt és megremülve, bömbölni kezdett. Parent az asszony kezeibe dobta a gyermeket és egy szót sem szólt többet, csak tolt, tolta kifelé az ajtón az asszonyt a gyermekkel együtt a lépcsőházba, a hol Limoussin nagy bölcsen meghuzódva várta őket.

Azután betette az ajtót mögöttük, kétszer ráfordította a kulcsot a zárban, sőt még gondosan be is reteszelte az ajtót.

Alig ért vissza a salonba, a milyen hosszú volt, úgy vágódott végig a padlón.

II.

Parent ettől kezdve egyedül élt, teljesen egyedül. A szétválást követő hetekben annyira csodálkozott új életmódjának új körülményei fölött, hogy nem ért rá még gondolkozni sem. Újra felvette legénykori szokásait, sokat kószált, vendéglőben étkezett, mint régen. Minden botrányt el akarván kerülni, feleségével való viszonyát üzletileg rendezte olyan formán, hogy jelentékeny évdíjat biztosított az asszony és a gyermeke részére. De lassacskán éppen a gyermekekre való visszaemlékezés kezdte lekötni minden gondolatát. Ha esténként odahaza volt, azt képzelte, mintha Gyuri hangját hallaná, amint őt szólítja: Papa! Ettől szívdobogást kapott és gyorsan felugrott, hogy kinyissa a lépcsőházba vezető ajtót, s hogy lássa, véletlenül nem jött-e haza csakugyan a gyermek. Bizony visszajöhetett volna, mint a hogyan vissza-

térnek a kutyák és a galambok. Miért nincsen a gyermeknek is legalább annyira kifejlett ösztöne, mint az állatoknak!

Mikor megtudta, hogy az egésznet csak úgy képzelte, újra beletelepült karszékébe, s újra a kis fiúra gondolt; órák hosszán át, egész nap csak a kis fiú járt az eszében. És pedig nemcsak lelkében foglalkozott a kis fiúval, hanem testileg is kívánta őt, hiányzott néki, szükségét érezte, hogy megölelje, hogy megfogja, hogy térdeire vehesse, s ott lovagoltassa, hogy tenyerébe belecsapkodjon. Kétségbe esett, ha az elmúlt kedveskedésekre való lázas visszaemlékezés erőt vett rajta. Érezni vélte, mint ölelte át kis karjával, kis szájával mekkora csókot czuppantott a szakállára, puha haja hogyan csiklandozta arcát. Az eltűnt dévajkodások után, a gyermek finom bőre után, csöppnyi, puha és meleg ajkai után ép oly eszeveszetten vágyakozott, mint a hogyan vágyakozik valaki a szeretett nő után, a ki azonban eltűnt, örökre eltűnt mellőle.

Az utcán egyszerre csak elkezdett sírni, arra gondolt, hogy miért is nincsen mellette apró lábacskaival, miért is nem tipeg az oldalán az ő nagy Gyurikája, mint az előtt, mikor mindig együtt sétáltak. Egyszerre csak hazament és kezeibe temetve arcát, egész este zokogott.

Majd meg azt a kérdést tette fel magának minduntalan, huszszor, nem, százszor is napjában: az ő fia-e Gyurika, vagy pedig más volt az apja az ő Gyurikájának. De leginkább éjszaka foglalkozott ezzel a gondolattal, s iparkodott e kérdésre az okoskodások végtelen lánczolatából feleletet kapni. Alig hogy lefeküdt, minden este megkezdődött ez a kétségbe ejtő okoskodási játék.

Felesége távozása után semmi kétsége sem volt az iránt, hogy Limoussin az apja Gyurikának. Aztán lassan-lassan elkezdett ebben a hitben ingadozni. Azt biztosan tudta, hogy Henriette nyilatkozatának nincsen bizonyító ereje. A gonosz asszony csak még jobban fel akarta ingeregni, hogy fokozza kétségbeesését. Ha mindent higgadtan mérlegelt, s az ügyet jobbról is, balról is megvilágította, mind valószínűbbnek tűnt fel előtte, hogy az asszony hazudott.

Talán nincs senki, a ki meg tudná néki az igazat mondani, csak csupán Limoussin. De hogyan tudhatná ezt meg ő, hogyan kérdezze ezt tőle, hogy' birhatná rá Limoussint arra, hogy megvallja az igazságot.

És csakugyan, akárhányszor megtörtént, hogy Parent sötét éjszaka felkelt, felöltözködött, azzal a szándékkal, hogy azonnal felkeresi és megkéri Limoussint, hogy tetszése szerinti összeg fejében vessen véget az ő rettenetes gyötrődésének. Azután kétségbe esve feküdt újra vissza ágyába, meggondolva, hogy feleségének kedvese ép úgy nem mondaná meg az igazat, mint a hogyan nem mondta meg az asszony. Annál is biztosabb, hogy Limoussin hazudnék, ne hogy igazi apja magának követelhesse a gyermeket.

Hát akkor mit tegyen? Mit tehetne? Semmit.

Aztán szemrehányást tett magának, hogy miért siettette az eseményeket ennyire, hogy miért nem gondolta meg jobban a dolgot, miért volt annyira türelmetlen, miért is nem tudott egy kicsit türelemmel várni, legalább egy vagy két hónapig áltatta volna őket, hogy ez alatt saját szemeivel szerzett volna magának bizonyosságot; úgy viselkedett volna, mintha semmit sem sejtene, miközben azok szép csendesen tovább folytatták volna kis játékaikat. Elég lett volna neki, ha látja, hogy a másik hogyan csókolja meg fiát: ebből mindent megértett, mindent megtudott volna. Az apa mégis csak másképp csókolja meg a fiát, mint a család barátja a ház gyermekét. Hogy miért is nem gondolt ő erre! Ha Limoussin magára maradt Gyurkával és azonnal nem ragadta volna karjai közé és nem csókolta volna szenvedélyes szeretettel össze-vissza, hanem nyugodtan hagyta volna, hogy csak hadd játszódnak tovább, a nélkül, hogy ő csak valamicskét is foglalkoznék vele, akkor semmi kétsége sem volna — ez annyit jelentett volna, hogy Limoussin nem atyja Gyurkának — legalább nem hiszi, nem érzi, hogy ő az atyja.

Ennek aztán az lett volna a következménye, hogy megszabadult volna az asszonytól, Gyurka nála maradt volna és ő boldog, tökéletesen boldog lett volna.

Összetörve és izzadozva forgolódott ágyában, miközben

megkísérelte, hogy visszaemlékezzék arra, vajon hogyan is bánt Limoussin a kis fiúval. De ha egyszer nem emlékezett semmire, semmire! sem egy gyanus kézmozdulatra, sem egy szóra, sem egy tekintetre. De hát hiszen az anyja sem foglalkozott soha a fiával! Ha kedvese lett volna fiának az atyja, akkor biztosan sokkal jobban szeretete volna.

Tehát csak bosszúból választották el tőle fiát, kegyetlenségéből, hogy megbüntessék azért, mert rajta kapta őket.

És elhatározta, hogy kora hajnalban elmegy és kijárja a hatóságnál, hogy adják vissza neki az ő Gyurikáját. De alig hogy erre eltökélte magát, már rögtön arra gondolt, hogy ez lehetetlen és hogy hamis alaptól indult ki, mert Gyuri nem az ő fia. Hiszen ha Limoussin már az első naptól kedvese volt az ő feleségének, akkor bizonyos, hogy Henriette oly szenvedélyesen, olyan hévvel adta át neki magát, olyan önmegsemmisüléssel, a mitől az asszony biztosan megtermékenyül. Viszont az a hidegség, melyet Parent felesége részéről benső érintkezésük alkalmával folytonosan tapasztalt, már magában elegendő lehetett arra, hogy az ő csókjától Henriettenek ne legyen gyermeke.

Hát akkor azt is megteheti még, gondolta Parent, hogy magához veszi, gondozza, s magánál tartja Gyurit, nem törődve azzal, hogy kinek a gyermeke. De ekkor meg nem tudna rá nézni, nem volna képes őt megcsókolni, nem bírná elviselni, hogy őt apjának nevezze, a nélkül, hogy az a szivettépő gondolat ne kínozná: Hiszen nem is az én fiam! Egész nyomorult életének minden percében ez a kegyetlen, kínzó gondolat gyötörné; hiszen ez egyenlő volna az elkárhozással. Akkor még mindig jobb, ha egyedül marad, ha egyedül él, egyedül öregszik meg és egyedül várja halálának óráját.

És ez a rettenetes ingadozás, okoskodás minden nap és minden éjjel előlről kezdődött. Újra meg újra átszenvedte ennek minden csillapíthatatlan és folyton tartó fájdalmát. Főleg a közeledő éjszakának szomorúságától rettegett, a beálló félhomály, az alkonyodás kinjai voltak számára elviselhetetlenek. Úgy érezte magát ilyenkor, mintha az elkeseredés árvíz gyanánt szakadt volna reá, mintha a két-

ségbeesés árjába szegény szívének bele kellett volna fulladnia. Félt a gondolataitól, melyek a sötétben keletkeznek, félt tőlük, mint a hogyan fél az ember a gonosztevőktől. Futott előlük, úgy menekült előlük, mint az üldözött állat menekszik üldözői elől. Borzasztóan félt üres lakásában egyedül, melyet feketének, rettenetesnek tartott; félt az elhagyott üres utczáktól, melyekben csak itt ott égett egy-egy gázlámpa, s hol a magányos járó-kelő, kinek lépését hallja az ember, utonállónak, csavargónak tűnik fel, a ki elől sietve kell menekülni, ha mögöttünk jó, s békében kell bevárni, ha szembe jön velünk.

És Parent, akarata ellenére, ösztönszerűleg a kivilágított, nagy, népes utczák felé vette útját. A világosság, a tömeg vonzotta, elfoglalta, elkábitotta. Aztán, mikor kifáradt a czéltalan bolyongásban, a nyüzsgő embertömeg között való csatangolásban, mikor kezdte észrevenni, hogy a járó-kelők sorai ritkulni kezdenek, s a járda mind szabadabbá válik, az egyedüllétből és a csöndtől való félelem elől valami nagy kávéházba menekült, mely tele volt világossággal és tele volt szeszt fogyasztó közönséggel. Úgy ment oda, mint az éji pillék mennek a lámpa fénye felé, ott letelepedt egy kis kerek asztal mellé, s egy üveg sört hozatott. Ezt lassan-lassan megitta, miközben mindig összerezett, ha egy-egy vendég felkelt és el akart távozni. Szerette volna karjánál fogva visszatartani és megkérni őt, hogy maradjon még egy kicsit, annyira felt attól a percztől, mikor a pinczér oda lép majd hozzá, s dühös pofával jelenti neki: Kérem kérem, uram, már zárunk!

Mert bizony minden este ő volt az utolsó. Láta minden este, mint távoznak egyenként a vendégek, mint oltják el egymásután a lámpákat, míg végre csak kettő marad égve, az övé és a pénztár fölött lévő. Bosszús szemekkel nézte, hogy' végezi számadását, hogyan számlálja meg és hogyan csukja el fiókjába a pénzt a kisasszony. Ekkor már haza kellett neki is mennie, mert a személyzet úgy szólván kituszkolta a kávéházból, ilyenformán mormogva mögötte: No, ez is jó pipa lehet! Talán nincs is, a hová fejét álmra lehajtsa!

Alig ért azonban a sötét utcára, újra borzasztóan egyedül érezte magát, s újra Gyurira gondolt. Újra azon törte a fejét, azzal a gondolattal gyötörte magát, vajon ő-e a fiának az atyja, vagy pedig valaki más.

Így lassanként hozzá szokott a kávéházi, a kocsmai élethez, a hol a vendégek folytonos jövése-menése közben családias, csendes érzés veszi körül az embert, hol a dohány vastag füstjében elszunnyadnak a nyugtalanító gondolatok, ezenfelül a vastag sörtől ellustul a fej és megnyugszik a szív.

Így elt Parent. Alighogy felöltözött, oda ment szomszédokat keresni, hogy legyen, a mi a szemét és a gondolatát foglalkoztatja. Azután lustaságból, hogy ne kelljen mozdulnia, ott maradt délig, s a pincér már elébe tette a terítéket és az aznapi villásreggeli fogásait. A mint befejezte az étkezést, lassan kanalizni kezdte «feketéjét», mi közben le nem vette szemét a pálinkás palaczkáról, melytől legalább egy órányi csöndesedést remélt. Először csak nyelve hegyét mártotta a cognacos pohárba, hogy így élvezze annak ízét, illatát. Majd az utolsó cseppig felbajtotta a pohár tartalmát, miközben egészen hátra szegte a fejét. Megöntözte az erős folyadékkal szája padlását, végig jártatta a száját, az egész nyákhártyát: ez alatt persze az ital összekeveredett nyálával, mely az ilyen ingerre bőségesen jelentkezett. Végül is, — bármennyire gyönyörködött is ebben a keverékben, — nagy áhítattal lenyelte azt, miközben érezte, mint folyik végig a torkán, le egészen a gyomra fenekéig.

Minden étkezés után kiszopogatott így legalább három-négy pohárka szeszt, ettől aztán lassanként elkábult. Feje aláhanyatlott hasára, szemei lecsukódtak, elszundított. A délután közepe táján azután felébredt, s első dolga volt, hogy kinyújtotta a kezét a sörös kancsó után, melyet a pincér az alatt hozott neki, a míg aludt. Mikor ezt megitta, felkelt helyéből, a vörös bársony pamlagról; megigazította a nadrágját, lehúzta a mellényét, hogy a kettő között kilátszó fehér sávot eltüntesse; lesimitotta kabátjának gallérját, kézelőit előre húzta és újra elolvasta az újságokat, melyeket pedig már délelőtt elég alaposan áttanulmányozott. Most újra

neki fogott és átbújta azokat az első sortól az utolsóig, még a reklámokat, az állást keresők hirdetéseit, a börze tudósítását és a színlapokat is újra és újra elolvasta.

Négy és hat óra között felkészülődött, hogy kissé járkáljon a boulevardon, hogy egy kis friss levegőt szippantson, — a hogyan ő mondani szokta. Séta után visszatért, s újra elfoglalta a helyét, a melyet fenntartottak a számára és kérte az abszinthjét.

Azután beszélgetni kezdett a törzs-vendégekkel, kikkel idő multával összeismerkedett. Megbeszélték a napi híreket, a különféle napi eseményeket, azután ebéd idejéig elpolitizáltak. Az este éppen úgy telt el, mint a délután, azután következett a zárás pillanata. Ez volt számára a legborzasztóbb esemény: mikor haza kellett mennie a sötét, üres lakásba, mely tele volt rettenetes emlékekkel, észbontó gondolatokkal, fojtogató aggodalmakkal. Már régóta nem beszélt senkivel sem egykori barátai közül, nem látta egy rokonát sem soha; így hát nem is volt senkije, senkije, a ki a multakra emlékeztette volna.

Később, mikor látta, hogy régi lakása csak pokoli módon felizgatja, elköltözött és egy nagy szállóban bérelt szobát. Szép, nagy szobát keresett a félemeleten, honnan az utcán sétálókat is láthatta. Itt már nem érezte magát sohasem egyedül, ebben az óriási nyilvános épületben. Érezte, hogyan nyüzsögnek az emberek körülötte: még a bezárt ajtók mögül is át-át hallatszott egy-egy szó. Ha mégis megesett, hogy megvetett ágya előtt állva, elfogta szívét a régi keserves fájdalom, ott hagyta magányos, kihült kandallóját, kiment a folyosóra, s ott járkált fel-alá, mint valami ör. A bezárt ajtók előtt járva, szomorúan nézegette a párjával előttük heverő cipőket; nézte, mint simul a kis női cipő a kemény, vastag férfi cipő mellé és elgondolta, hogy ezeknek gazdái mind-mind boldogok s biztosan nyugosznak, ki-ki a maga párjával, sőt talán éppen ölelkeznek is, jó meleg fekhelyükön.

Öt év telt el így, öt egyhangú év, melynek egyhangúságát nem zavarta meg semmi, csak néha néha vagy két óráig tartó, két arannyal megfizetett szerelmeskedés.

Egyszer azonban, mikor épen rendes napi sétáját végezte a Madeleine- és a Druot-uteza között, tekintete véletlenül egy hölgyre esett, a kinek termete nagyon meglepte őt. Egy magas férfi és egy gyermek társaságában sétált ez a hölgy. Mind a hárman előtte mentek és ő azt kérdezte magában: vajon hol találkoztam én már ezekkel? mikor hirtelen egy kézmozdulatáról ráismert a hölgyben nejére. Mert neje volt; neje volt Limoussinnal és gyermekével, Gyurival.

Szíve úgy dobogott, hogy majd kiugrott helyéből, de azért még sem állott meg; látni akarta őket, tehát utánuk sietett. Az ember azt hitte volna, hogy házastársak, hogy egy derék kis polgárcsalád végzi ebéd előtti sétáját. Henriette rátámaszkodott Limoussin Pál karjára, időnként fel-felnézve reá, békésen beszélgetett vele. Ilyenkor Parent oldalról láthatta: felismerte kellemes arczát, látta szép szája mozgását, mosolygását; érezni vélte, mint czirógatja a tekintetével Limoussint. Leginkább érdekelte azonban a gyermek. Hogy' megnőtt, hogy' megerősödött. Parent nem láthatta arczát, csak épen hosszú szőke haját, mely gondozott fürtökben omlott vállaira. Ez bizony már nem volt az ő Gyurikája, ez a magasra nőtt, rövid harisnyás kis ficzko, a ki máris úgy sétált anyja oldalán, mint egy kis fiatalember.

A mint egy kirakat előtt megállottak, Parent jól megnézhetette őket. Limoussin kissé megöregedett; öszültni kezdett és megsoványodott; felesége, az ő felesége épen ellenkezőleg: üdébb, kíváncsiabb volt, mint valaha; róla inkább azt lehetett volna mondani, hogy kissé teltebb lett. Gyurit egyszerűen nem lehetett megismerni, annyira, de annyira megváltozott.

Újra tovább inultak. Parent eleinte megint nyomon követte, majd jobban kilépve, elkerülte őket. Ekkor megfordult, hogy visszatérőben egész közélről és szemközt láthassa őket. A mint Gyuri mellett elment, örült vágy vett rajta erő, hogy karjaiba kapja és magával vigye a gyermeket. Mintha véletlenségből történt volna, megérintette a fiút. Ez feléje fordult és nagyon elégedetlen tekintettel mérte végig Parent-t. Ettől aztán Parent elmenekült, mintha lopott volna; borzasztóan remegett attól, hogy felesége és annak

kedvese meglátták, felismerték. Futva, megállás nélkül sietett a kávéházba, hol lihegve vetette magát ülőhelyére.

Ez este három pohár absynthet ivott.

A seb, melyet ez a találkozás ejtett szívéen, négy hónapig sajgott. Minden éjjel újra és újra látta őket, a mint boldog nyugalommal sétálnak: apa, anya és gyermekük. Ez az új látomány elűzte, elkergette a régít. Ez egészen más volt, új hallucinatio, új fájdalom gyötörte. Gyuri, az ő kis Gyurikája, a kit egykor annyira szeretett és a kit egykor annyit ölelgetett és csókolgatott, eltűnt, el a távoli, soha vissza nem térő múltba. Most már egy új Gyurit látott maga előtt, a ki mintha az elsőnek testvére volna, csakhogy őt, Parent-t, ez az új Gyuri már nem is ismeri. Ettől a gondolattól azután borzasztóan szenvedett. Az a szeretet, melylyel a kis Gyurit szerette, kihalt szívéből. Kettőjük között már nem volt semmiféle kötelék: a mostani Gyuri nemcsak, hogy nem nyújtotta feléje karjait, de még gonoszul végig is mérte szemével.

Majd lassan-lassan mégis csak megnyugodott a lelke, szívének fájdalmai mind kevésbbé kinozták: a képet még látta időnként, de mind határozatlanabbul és mind ritkábban, az mind kevesebb-kevesebbszer jelent meg előtte álmait nyugtalanítani. Újra kezdte a munkáttalanok rendes életét, a kik a márvány asztal mellett iszogatják korsó söreiket, s a kiknek nadrágja a kopott bársony pamlagokon vásik el.

Így öregedett meg ő a füstös kávéházban, így kopaszodott a gázlángok mellett. Hetenkint egyszer megfürdött, s ez már nagy eseményszámba ment életében; ugyan ilyen esemény volt a nyíratkozás; még sokkal nagyobb, ha egy új kalapot, vagy épen új ruhát vásárolt. Ha egy új kalapja volt, a kávéházban hosszasan nézegette magát a tükörben; mielőtt leült volna, több ízben letette, majd ismét feltette az új remekművet. Feltette egyenesen, vagy ferdén; előre húzta a szemére, majd meg feltolta homlokára, s végül megkérdezte a barátnőjét, a pénztárnál ülő kisasszonyt: Mondja kérem, igazan jól áll az új kalapom?

Évenkint kétszer, sőt háromszor is elment a színházba, nyáron pedig néha néha egy zenés kávéházban töltötte az

estéjét, a Champs Elyséen. Rendesen reá ragadt egy-egy fülbemászó dallam, s az azután hetekig motoszkált a fejében, nem hagyván őt addig nyugodni, míg el nem dúdolta; ebben még lábainak is fontos szerep jutott, mert avval topogta hozzá a tactust.

Így multak az évek egymás után, lassan, egyhanguan és gyorsan; a mi természetes is, hiszen ezek az évek tartalom nélküliek és üresek voltak.

Észre sem vette, mint rohannak el feje fölött azok, s öntudatlanul, izgalom nélkül baladt a halál felé, csöndesen ülve egy márvány asztal mellett, a melyre rátámasztott könyökkel fogta a fejét, mindjobban kopaszodó fejét. Ez, csak ez mutatta az elmuló, tovatűnő idő romboló erejét, mely felfalja, elpusztítja az embereket, a szegény szerencsétlen embereket.

Most már igen ritkán gondolt a rettenetes drámára, mely életét tönkre tette, hiszen már húsz év múlt el az óta a borzasztó este óta.

De ez az életmód, melyet azóta folytatott, roppant módon megviselte, elgyengítette és kimerítette őt; úgy hogy a kávé, a hatodik kávé azóta, kogy ő betette a kávéházba a lábát, gyakran mondta neki: De uram, szedje össze egy kissé magát, menjen kissé a szabadba, a vidékre; biztosíthatom, kedves Parent úr, hogy néhány hónap óta sokkal rosszabbul néz ki.

És mikor elment, ez az üzlet-ember a következő nyilatkozatot tette a pénztárnál ülő kisasszony előtt: Ez a szegény Parent úr nagyon rossz bőrben van. Hogy is élhet valaki úgy, hogy ki se teszi a lábát Párisból. Beszéljen kérem a fejével, hiszen önhöz van bizalma, hogy egyszer-egyszer ránduljon ki, ha nem is messzire, ide közel valahová a környékbe és egyék egy kis hirtelen sült húst. Már itt is a nyár, talán ez majd jól tesz neki.

A pénztárnok-kisasszony, tele részvétellel és tele jóakarattal Parent úr iránt, a ki oly makacs törzsfogyasztó volt a kávéházban, hogy semmi áron sem akart csak egy napra is kimaradni onnan, napról napra elduruzsolta Parent úr fülébe: Nézze csak, kedves Parent úr, menjen hát, akár

csak egy napra is, szabad levegőre. Olyan sok szép hely van itt a közelben; mily szép lehet ott tölteni a napot, különösen ha szép az idő! Oh, istenem, ha tehetném, én bizony akár az egész életemet is ott tölteném!

Es lassacskán belemelegedett és elmondta neki titkos, költői álmait és vágyait, a melyekben nem volt semmi különös. Ugyanazok a vágyak izgatják ezeket a szegény lányokat, valamennyit, a kik az év első napjától az utolsóig be vannak zárva a kirakat üvegtáblája mögé, s a kik innen látják a külső élet tevékeny és zajos forgatagát, innen gondolnak vágyakozva a falusi élet édes csendjére, arra az életre, mely a fák árnyékában, a napsugár fényében telik el; a napsugárban, mely bearanyozza a mezőket, be-bekukkant az erdő fái közé, megcsillogtatja a patak vizét, mellengeti a fűben heverő tehenek hátát, felkeresi a mezőnek valamennyi virágát, legyen az vörös, sárga, kék, lila, fehér vagy rózsaszínű; felkeresi a kedves, üde, friss illatos virágokat, a természet valamennyi édes virágát, a melyeket olyan jól esik seta közben szedni és nagy csokorba összekötni.

Olyan öröme telt szegénykének abban, hogy ezt az örökös, nem valósuló és meg nem valósítható vágyakozását közölje Parenttal, a ki pedig szegény, remény nélküli öreg ember létére még nagyobb örömmel hallgatta szavait. Most már a pénztár mellé ült, hogy Zoé kisasszonynyal zavartalanul cseveghessen és vele a vidéki, a falusi életről elbeszélgessen. Így vett aztán apránként erőt rajta a vágy, hogy elmenjen egyik nap és kitapasztalja, vajon csakugyan olyan szép-e a város falain kívül a világ, mint a milyennek a pénztárnok-kisasszony neki leírta.

Egy reggel aztán megkérdezte tőle:

— És ismer-e a kisasszony egy jó helyet közel Páris-hoz, a hol legalább jól lehet villásreggelizni!

A kisasszony ezt felelte:

— Tessék csak Saint-Germainbe menni a terrassera! Az aztán csak az igazi gyönyörűség!

Parent régesrégén járt már arra egyszer és pedig éppen vőlegény korában. El is határozta, hogy most újra felkeresi

azt a szép helyet. A kirándulás napját vasárnapra tűzte ki, bár erre a választásra semmi különös oka nem volt. Régi szokás már az, hogy még az is vasárnap ránduljon ki, a ki reá érne a hét bármelyik napján is, mert úgy sincs semmi dolga.

Így hát egy szép vasárnapon elutazott Saint-Germainbe.

Julius eleje volt; fényes meleg nyári nap sütött az égen. A vasuti kocsí ablaka mellett ült, s nézte, mint futnak el mellette a fák és Páris környékének apró, különös kis házaí. Szomorú volt, már megbánta, hogy engedett ennek az új, szokatlan vágyakozásának, mely bár csak egy napra is, teljesen kizökkentette a rendes kerékvágásból. A vidék, mely folytonosan váltakozott ugyan, de mégis örökösen egyforma maradt, fárasztotta. Szomjas volt; kedve lett volna minden állomásnál leszállani a vonatról, s letelepedni a kávéház egy asztala mellé, mely a kis állomás mögött látható volt. Szeretett volna meginni egy-két korsó sört, s bevárva a legközelebbi vonatot, azzal visszautazni Párisba. Aztán hosszúnak, nagyon hosszúnak tűnt fel neki az utazás. Képes volt egész napon át egy helyben ülni, feltéve, hogy a szemei elé táruí kép mozdulatlan marad, de az felizgatta, borzasztóan idegessé tette, hogy bár ő ül, a vidék folyton mozgott szemei előtt, a nélkül, hogy ő csak egy lépést is tenne.

Csak a Szajna keltette fel érdeklődését különösen, ha a vonat át ment rajta. A Chatou-i hid alatt csónakokat látott, melyekben felgyűrt újjú tűzerek eveztek. No, gondolta magában, ezek a ficzkók sem únhatják ám magukat.

A pecqu-i hid két oldalán elhúzódó szalagszerű partszéklet láttára arra gondolt, milyen jó lenne a felettük emelkedő meredek szélén sétálni. De a vonat már bele bujt a saint-germaini állomás előtti alagútba, s egy-kettőre ott is volt a pályaudvaron, a hol aztán megállt.

Parent is leszállt, s összetörve az utazástól, hátra tett kezekkel megindult a terrasse felé. A mint a vaskerítéshez ért, megállt, s végig nézett a vidéken, a végtelen rónaságon, mely onnan eléje tárult. A mezőséget olyan különös zöld fü borította, mely a tenger színéhez hasonlított. A vidéken

egymást érték a nagy falvak, melyek mindegyikében oly sok ember lakott, mintha nem is falvak, hanem városok lennének. A szélesen elterülő rónát itt-ott fehérülő utak szeltek át, itt-ott kis erdők voltak láthatók; a vesinet-i halastavak úgy csillogtak a napsugárban, mintha ezüsből volnának, s a messze távolban a samois-i és argenteuil-i hegyek lejtői kékes ködbe veszve csak nehezen voltak már felismerhetők. Az egész óriási rónaság fürdeni látszott a napsugár fényében és melegében, a kilátást csak a reggeli párának felszakadása tette kissé ködössé, mely mintha csak a meleg föld izzadásának lett volna mondható; ebbe még a Szajnáról jövő kissé nedves szellő is belekeveredett; a Szajna lehellete volt ez, a Szajnaé, mely mint egy óriási kigyó tekergőzött végig a rónán, szelte ketté a falukat és kerülte meg a dombokat és a hegyeket.

Enyhe szellő, tele növényi és erdei illatokkal czirógatta körül az élő lényeket, behatolva a tüdőbe: úgy látszott mintha megfiatalította volna a szívét, könnyűvé tette volna a fejét, s új életet vitt volna be a vérébe.

Parent-t meglepte a dolog. Nagyokat lélezett a pompás levegőben, — szemeit ugyan kissé megszedítette a róna terjedelme, — de azért így szólt magában: Biz' ez nagyon szép kis helyeske.

Majd néhányat lépve, újra megállott és újra körültekintett. Azt hitte, hogy ismeretlen új dolgokat fedez fel, nemcsak olyanokat, melyeket szemeivel akárki láthat, hanem olyanokat is, melyeket csak az ő lelke sejt; — ismeretlen események, rejtett boldogságok — titkos örömök színhelyét látta maga előtt, az életnek oly széles látkörét sejtette a sikságban, melyről el sem akarta volna ennek előtté hinni, hogy általában van a világon, de a melynek létezésében most nem kételkedhetett, hiszen itt feküdt előtte, kézzel foghatólag, ebben a széles rónaságban.

Egyszerre ebben a fényességben, mely a földet megvilágította, — eszébe jutott az ő életének végtelen szomorúsága. Milyen zord, egyhangú, lélekölő húsz esztendőt élt ő végig a kávéházban. Hiszen annyit utazhatott volna ez alatt az idő alatt, elmehetett volna idegen népek közé, ke-

véssé ismert országokba, akár még a tengeren túlra is, érdeklődhetett volna minden iránt, a mi az ottani embereket elfoglalja, a művészetek, a tudományok iránt, ezerféle örömet találhatott volna az életben. a rejtélyes, a kedves, a kegyetlen, a mindig változó, a mindig érthetetlen, a mindig érdekes életben.

Most már mindennek vége, most már mindennel elkésett. Mi áll előtte? Haláláig már semmi más, mint az, hogy egyik sörös korsót a másik után kell ürítenie, nincs családja, nincsenek barátai, reményei, nem érdekli semmi, semmi. Az egyedüllét borzasztó érzése vett rajta erőt, meg akart volna menekülni, el akart volna rejtőzni előle, haza akart volna menni, — Párisba, — a kávéházba; megszokott elbódultságában akarta a menedéket keresni. Gondolatai, álmai, vágyai, melyek eddig tunyán heverték lusta szíve legmélyén, egyszerre életre keltek, megmozdultak. fellázadtak a rónaságot megvilágító fényes nyári nap sugarainak hatására.

Erezte, hogy ha még továbbra is egyedül marad itt ezen a helyen, egyszerre elveszti a fejét, s ezért hamarosan bevonult a IV. Henrikről elnevezett pavillonba, hogy villásreggelizzék, hogy elbódítsa magát borral és szeszszel és hogy valakivel legalább néhány szót váltson.

Leült egy kis asztalhoz a fák alá, a honnan beláthatta az egész vidéket, megrendelte, a mit enni, inni akart, s megparancsolta, hogy sietve szolgálják ki.

Majd néhány sétáló is betért és elfoglalta a szomszédos asztalokat. Mindjárt jobban érezte magát, hogy nem volt egyedül.

Egy lugasban hárman reggeliztek. Parent több ízben feléjük nézett, de annyira közömbösek voltak neki, hogy nem is vett róluk tudomást, úgyszólván nem is látta őket.

Egyszerre csak megszólalt a nő. Ez a hang felrázta Parent-t, ez a hang a szívéig hatott.

Az asszony ezt mondta:

— Gyuri, szeld fel a csirkét.

Mire a másik hang így felelt:

— Igenis, édes anyám.

Parent most már megnézte őket: rögtön tisztában volt azzal, hogy kik ezek az emberek! Ha nem hallja a hangjukat, biztosan fel sem ismerte volna őket. Felesége már egészen megöszült, jól elhízott; egészében igen komoly, tiszteletre méltó öreg dáma benyomását keltette; evés közben előre hajtotta fejét, mert félt, hogy foltot ejt ruhájára, bár ettől a keblére borított asztalkendő is óvta. Gyuri már felnőtt, nagy embernek látszott. Már szakálla is volt, egyetlenlenül kiserkedő, úgyszólván szintelen volt a szakálla, mint a milyen a serdülő, egészen fiatal emberek arczán szokott nőni. Magas kalapot viselt, fehér piquet mellénye volt és monocleja az egyik szemén, oh bizonyára csak divatmajmolásból. Parent elbámulva nézte. Ez lenne Gyuri, az ő fiacskája? Nem, ezt a fiatal urat ő nem ismerte. Közte és e fiatal ember között semmi közösség sincs.

Limoussin háttal ült feléje és úgy evett, vállait kissé meggörbítve.

Mégis úgy látszott, hogy ez a három ember itt előtte boldog és szerencsés életet él; együtt rándultak ki és most itt reggeliznek ebben az ismert vendéglőben. Nyugodtan, békében, családiassá együttlétben élnek napjaikat, jó kis meleg lakásuk van, melyben együtt élnek, melyben sok kis semmi teszi az életüket kellemessé, melyben az egymás iránti szeretetből fakadó gyengéd, kedves szavak törik meg a csendet. Így éltek ők, hála Parent úrnak, a Parent úr pénzéből, azóta, hogy megcsalták, meglopták, azóta, hogy őt elveszejtették! Ezek ítélték el, borzasztó büntetéssel sujtották őt, őt, az ártatlant, a naiv, a jó lelkű embert, az egyedülállót minden szomorúságával sujtották őt, arra a borzasztó életre ítélték, melyet azóta folytat, s a mely az utca kövezetéről a kávéházba vezetett, onnan pedig újra a kövezetre; elítélték őt azokra a testi fájdalmakra, s azokra a lelki kínokra, melyek a szakítás óta egész életét betöltötték! Ezek miatt az emberek miatt kellett neki cél nélkül, egyedül, tévúton csatangolva leélnie az életét: így öregedett meg ő, szegény ember, örömök, remények nélkül, minden remény nélkül, hiszen hol volna valaki vagy valami, a honnan, vagy a kitől ő valamit remélhetett volna? Számára nem maradt

semmi, semmi az egész föld hátán, semmi, hiszen nem szeretett senkit és semmit. Ő hasztalan járt az emberek között, hasztalan járhatott, kelhetett, amennyit csak akart, akár napestig az utcákon, mind hasztalan! Hiába ment volna be Páris városának akármelyik házába, hiába nyitott volna be akármelyik szobájába a rengeteg sok háznak, nem talált volna egy ajtó mögött sem senkire, a kit ő keresett: egy nőre, a kit szeret, a ki neki kedves, a ki neki drága; nem talált volna sehol egy gyermekre, a ki reá mosolyog, a ki feléje nyújtja karjait, a ki repesve várja, hogy ő, az apja megölelje, hogy ő, az apja megcsókolja. És főleg ez a gondolat ingerelte őt, az ajtónak gondolata, a melyet csak ki kell nyitni, hogy az ember megtalálja és megcsókolhassa reá váró kedveseit.

És mind ez ennek a három nyomorultnak a bűne: mindezt ennek a czudar asszonynak, ennek a hitvány bárátnak, s ennek a szemtelen szőke ficzkónak köszönhetete.

Most már a gyerekekre ép úgy haragudott, mint a másik kettőre: hiszen most már csak biztos lehetett benne, hogy Limoussinnek a fia. Hiszen, ha nem így lett volna, megtartotta volna-e, szerette volna-e a fiút Limoussin? Nem hagyta volna-e el Limoussin rövidesen az asszonyt gyerekestől együtt, ha nem tudta volna egészen biztosan, hogy Limoussin a gyerekek az apja? Vajon szokás-e a más gyereket felnevelni? Úgy-e nem! Most már mindegy; tény az, hogy itt vannak, itt ülnek, közel ő hozzá mind a hárman, azok, a kik az ő egész életét tönkre tették!

Parent nézte őket, sok szenvedésének, sok aggodalmának, sok kétségének, sok kétségbeesésének emléke mind felújult lelkében és tűzbe hozta, felizgatta idegeit.

Alig tudott erőt venni magán, ha látta, mily békében, milyen elégedetten ülnek azok egymás mellett. Szerette volna megölni őket. Fejükhöz akarta vágni a szódás üvegeket, szerette volna ketté hasítani Limoussinnek a fejét, a ki időnként a tányérja fölé hajolt, majd meg ismét felgyenesedett. És ezek folytatni fogják eddigi gondtalan, nyugodt életüket! Nem, nem, végre is ez már mégis sok! Neki bosszút kell rajtuk állani, még pedig most, azonnal,

minthogy most a kezei közé kerültek. De hogyan? De hogyan? Valami borzasztó módot keresett, valami olyant, a milyent az érdekes tárczában lehet olvasni, de egyiket sem tartotta a gyakorlatban kivihetőnek. Gondolkozás közben folyton ivott, egyik pohárral a másik után öntötte le torkán a bort, hogy izgatottsága el ne aludjék, hogy bátorsága ne csökkenjen, hogy el ne szalaszsa ezt a jó alkalmat, a melyhez hasonló soha sem fog számára kínálkozni az életben.

Egyszerre csak borzasztó gondolata támadt. Abbahagyta az ivást, hogy ezt a gondolatot jobban megérlelhesse. Ajka szélére mosoly ült és azt hajtogatta magában: Most hatalmamban vagytok! No majd meglátjuk! No hiszen, majd mindjárt meglátjuk.

Egy pinczér oda lépett hozzá, s megkérdezte:

— Tetszik még valamit parancsolni?

— Semmit sem kérek, csak egy kis kávé-t hozzon és cognacot hozzá, a legfinomabból, a mi csak van.

A míg kis poharanként szűrösölte az italt, egyre nézte őket. Ahhoz, a mit ő akart tenni, tulságosan sok ember volt a vendéglőben, tehát várni fog, majd utánuk megy. Biztosan számított reá, hogy reggeli után sétálni fognak, vagy a magaslaton maradnak, vagy az erdőbe mennek. Ha már kissé távolabb lesznek, akkor csatlakozik majd hozzájuk és akkor, oh akkor majd bosszút áll rajtuk! De még hogyan! Végre is eléggé kivárta az idejét. Huszonhárom év csak elég volt a szenvedésből vagy mi? És hogy éppen most áll rajtok bosszút, mikor azok még csak nem is sejtik, hogy mi vár rájuk!

Ez alatt a háromtagú társaság villásreggelije csöndes, meghitt beszélgetés közt véget ért. Parent ugyan nem hallhatta a szavakat, de látta nyugodt, békés mozdulataikat. Legjobban kihozta sodrából, ha nejét nézte: ez a kövér kis asszony olyan folényesen viselkedett, mintha maga lenne a megtestesült jóság, a kit a jó erkölcs maga védelmez az elvek pánczélfával minden támadás, minden gyanú ellen.

Aztán kifizették számlájukat, s elhagyták helyüket. Ekkor meglátta Limoussint is. Azt hihette volna az ember, hogy egy visszavonult diplomatát lát maga előtt, annyira

komoly és jelentős volt az arcza, egész megjelenése, kabátja gallérjáig érő pofaszakállával, mely erősen őszbe borult már, de azért igen dűsnak volt még mondható.

Kimentek. Gyuri félre csapott kalappal szivarozott. Parent nyomon követte őket.

Eleinte a terrasseon járkáltak, a jóllakott emberek bá-méskodásával még egyszer megbámulták a csodás vidéket, végre az erdő felé irányították lépteiket.

Parent örömeiben kezeit kezdte dörzsölni, lopva követte őket — habár csak jó távolról — és vigyázva, nehogy észrevéve őt — szándékát időnek előtte megtudhassák.

Apró lépésekkel haladtak előre, mintha csak az erdő zöldjében és az enyhe levegőben való fürdést mentől lassabban akarták volna kiélvezni. Henriette Limoussin karjára támaszkodott, a ki egyenes tartással lépdelt mellette, mint asszonyának boldog és büszke férje.

Gyuri botjával leveleket vert le az útszéli galyakról, majd az utat szelő árkon olyan kedvvel ugrott át, mint egy tüzes csikó, mely tova akar száguldani, messze be az erdő sűrűjébe.

Parent lassan, lassan közeledett hozzájuk: keble zihált, lélegzete el-el akadt, hiszen évek óta teljesen elszokott a járástól.

Nemsokára utólérte őket, de akkor egy érthetetlen, zagyva félelem annyira erőt vett rajta, hogy elment mellettök, azzal a célzattal, hogy megfordul és majd szemtől szemben állva bánik el velök.

Így haladt egy kissé előre, miközben szíve erősen dobogott, a mint érezte, hogy «azok» mint jönnek most már ő utána. Folyton ezt mondogatta: Rajta, rajta; itt a döntő pillanat! Csak bátorság! Csak bátorság!

Egyszerre megfordult. «Azok» a fűben ültek egy nagy fa tövében. Az út közepén megállt előttük, s izgatottságában, szaggatott, fojtott hangon így szólt hozzájuk:

— Én vagyok. No hát itt vagyok! Vagy talán nem vártatok!

Mindhárman figyelmesen megnézték ezt az embert, a kit bolondnak tartottak.

Parent újra megszólalt:

— Azt hinné az ember, hogy nem ismertek reám! De hát nézzetek meg jobban. Parent vagyok! Parent Henrik! No, úgy-e nem vártatok engem? Azt hittétek, hogy ez az ügy teljesen elaludt, hogy velem már teljesen végeztetek, hogy soha sem fogtok többet látni. De nem úgy lett ám: mert ime, most itt állok előttetek! Most majd egy kicsit beszélgetünk egymással!

Henriette elképedve takarta el arcát kezeivel és felsóhajtott: Oh istenem, édes jó istenem.

Gyuri csak azt látta, hogy ez az ismeretlen fenyegetőleg viselkedik anyjával szemben; ezért felkelt és torkon akarta ragadni Parent-t.

Limoussin a földről nézett elrémült szemekkel erre az emberre, a ki egyszerre csak itt termett közöttük, s a ki pár másodpercznyi lihegés után így folytatta:

— Hát most aztán végre kibeszélhetjük magunkat! Most itt az alkalmas pillanat! Ti engem megcsaltatok, ti engem olyan életre kárhoztattatok, mely rosszabb a gályarab életénél és még azt hittétek, nem kerültek a kezeim közé!

De a fiatal ember erre már vállon ragadta Parent-t és félre lökte őt, így kiáltott:

— Hallja, talán bizony meg van örülve! Mit akar tőlünk! Menjen iziben a dolgára, vagy, istenemre, úgy elbánok magával, hogy megemlegeti!

Parent így felelt:

— Már hogy én, hogy én mit akarok? Azt akarom, hogy tudd meg, hogy ki ez a két ember itt melletted.

Gyuri azonban elkeseredetten rángatta őt a vállánál fogva, s már-már elkezdte előbb adott szavát beváltani, mikor Parent így folytatta:

— Ugyan bocsásd el már a kabátomat. Jobb lesz, ha arra figyelsz, hogy rám ismernek-e már itt, ezek ketten, ez a két nyomorult?

A fiatal ember megdöbbenve bocsátotta szabadon Parent-t és anyja felé fordult.

Parent most már szabadon tehetett egy-két lépést az asszony felé:

— No, mert azért! Hát mondd meg neki, te drágalátos, hogy ki is vagyok én! Mondd meg neki, hogy Parent Henrik vagyok, s hogy én vagyok az apja, mert hiszen őt még Parent Györgynek hívják, mert hiszen te az én feleségem vagy, mert hiszen ti mindhárman az én pénzemből éltek. Abból a 10,000 francnyi járadékból, melyet attól a naptól fogva kapsz tőlem, a mely napon elkergettelek. Mondd meg neki azt is, hogy miért kergettelek el, hogy miért is dobtalak ki. No, ha nem mondod meg, majd megmondom én: azért, mert rajta kaptalak a kedveseddel, a szeretőddel, ezzel a nyomorult gazemberrel! Mondd meg neki, hogy milyen ember voltam én, hogy derék, jóra való ember voltam, a kihez te a pénzéért mentél nőül és a kit te az első naptól fogva megcsaltál! Rajta, rajta, mondd meg hát neki, hogy ki vagy te és hogy ki vagyok én!

Mire idáig jutott, már alig tudta a szavakat kinyögni, úgy lihegett, annyira elragadta a dühe.

Az asszony kétségbe esett hangon rimánkodott Limoussinnek:

— Pali, Pali, kérlek, mondd neki, hogy hallgasson! Az istenért, akadályozd meg, ne mondjon ilyeneket a fiam előtt!

Limoussinen volt most a sor, a ki felkelt és fojtott hangon így szólt:

— Ugyan kérem hallgasson el már. Hiszen azt sem tudja, mit cselekszik!

Parent hévvel folytatta:

— Dehogy is nem tudom, hogy mit cselekszem. Már hogyne tudnám. De még nem fejeztem be. Van még egy fontos dolog, a mit végre is tudni szeretnék és ez nem csekélység ám!

És Gyuri felé fordulva, a ki elkábulva támaszkodott egy fához és onnan hallgatta az egészet, így szólt:

— Most hallgass ide, fiú! Mikor az asszony elhordta házamból az írháját, azt gondolta magában, hogy nem elég, az még mind csak semmi, hogy ő megcsalt engem, azt akarta elérni, hogy egészen tönkre tegyen, megsemmisítsen. Te voltál minden vigaszom, igen, nos ez az asszony

elvitt téged magával és megesküdött, hogy én nem vagyok az apád, hanem, hogy a te apád ez a másik itt ni. Hát igazat mondott-e ez az asszony, vagy hazudott? Mit tudom én, húsz éve folyvást ezt az egyet kérdezgetem magamtól!

Még közelebb lépett Henriettehez, s most már hangja, mozdulata tragikussá, rettenetessé vált, Letépte az asszony arczáról ennek kezét, s emelt hangon ezt kérdezte:

— Hát jó! Most megkérdem, nem, esdekelve kérem, dehogy is, most megparancsolom, mondd meg, hogy kettőnk közül, melyik az apja ennek a fiúnak: a férjed vagy a szeretőd? Én vagyok-e a Gyuri apja, vagy Limoussin! No, rajta, rajta, mondd meg!

Erre már Limoussin reá vetette magát. De Parent ellökte magától. Dühében még dévajkodni is ráért.

— Hohó, hiszen te ma nagyon bátor vagy, ma sokkal, de sokkal bátrabban viseled magadat, mint a multkor, mikor elbujtál előlem a lépcsőházban, mert azt hitted, hogy meg akarlak ölni. No, jól van. Ha az asszony nem akar kérdéssemre felelni, felelj meg te! Neked éppen olyan jól kell ezt tudnod, mint neki. Mondd, te vagy-e ennek a ficzkónak az apja? Rajta, rajta, felelj hát!

Majd újra nejéhez fordult:

— Ha nem akarod nekem megmondani, mondd meg legalább a fiadnak, hiszen már embernyi ember lett belőle. Most már csak joga van annyit megtudni, hogy ki az apja. Én nem tudom, annyi szent, hiszen soha, sohasem tudtam. Én, biz isten, nem tudlak efelől felvilágosítani, édesem!

Már a hangja meg-megcsuklott, néha el-elveszett, el-elfulladt, majd meg harsányan szinte rikácsolóan hangzott. Kezeit meg úgy lóbálta ide-oda, mint egy epileptikus.

— Nahát, rajta, feleljetek! Az asszony nem tudja! Fogadni mernék, hogy nem tudja! Nem, nem, az asszony nem tudja! Hogyis tudná? Hiszen hol az egyikkel hált, hol a másikkal! Ah, ah, ah, hiszen akkor senki sem tudja! Ilyen dolgot ki is tudhatna? Te sem fogod megtudni sohasem, fiatal ember, — te sem fogod megtudni soha sem — épen úgy, mint én sem fogom soha megtudni! Rajta hát, kérdezd meg ezt az asszonyt, meg fogod látni, hogy ő sem tudja.

Én sem tudom, te sem tudod, ő sem tudja. Így hát válszthatsz, szabadon választhatsz, kettőnk között. Nohát, válassz! Ő-e vagy én! Kit választasz? Jó éjszakát! Most már igazán vége van! Ha majd ez az asszony igazán elhatározza magát és megmondja neked a titkot, gyere el hozzám a Hotel Continentalba és mondd meg nekem is. Örülni fogok, szívemből örülni fogok, ha én is megtudom! Jó éjszakát! Továbbra is jó mulatást kívánok!

És folytonosan hadonászva, elment tőlük. A mint a nagy fák alatt ment, még folyton-folyvást hangosan beszélt, beszélt, beszélt, bele az üres, friss illatokkal telt levegőbe. Egyszer sem fordult vissza, hogy még egyszer lássa őket. Csak ment, ment egyenesen előre, dühének rohama, túlfeszített idegrendszer, rögeszméjének hatalma vitte gyorsan előre!

Egyszerre csak azon vette észre magát, hogy az állomáson van. Egy vonat épen indult. Beszállt abba. Útközben dühe lecsillapult, lassankint észére tért, s mire Párisba érkezett, maga is csodálkozott azon, hogy' lehetett olyan vakmerő.

Azonban fáradt volt, úgy érezte magát, mintha minden csontja összetörött volna. Azért mégis csak elment egy korsó sörre a kávéházba. Zoé kisasszony megpillantva őt, meglepetve kérdezte:

— Hát már vissza jött? Nem fáradt el nagyon?

Ő így felelt:

— Bizony . . . bizony . . . nagyon elfáradtam. Tetszik tudni, így van az, ha az ember elszokott attól, hogy kiránduljon! Ennek is vége van most már! Én már többet ki nem mozdulok innen. Ma is sokkal jobban tettem volna, ha itt maradtam volna. Többet soha, többet soha!

Zoé kisasszony borzasztóan szerette volna, de nem volt képes sehogy rávenni Parent urat arra, hogy elmondja kirándulásának részleteit.

Először életében történt vele, hogy teljesen lerészegett; leitta magát a sárga földig és teljesen öntudatlan állapotban kellett őt hazaszállítani.

ÖK HÁRMAN.*

Pihengetek a hegytetőn,
Mert fáradalmat érzek;
Az elhagyott mezők felé
Még vissza-vissza nézek.

Elöttem tündököltek ott
Arany, Tompa, Petőfi,
Sivár korban egybeforrtan
A nemzet magvetői.

Kérkedhetik velők bizony,
Bármily messze haladtak,
A szegény ős magyar talaj:
A nép, melyből fakadtak.

Nevét a csillagok közé
Jegyezte mind a három;
Kettőjökét, ápolva hűn,
Most is szívembe zárom.

Őt, a ki pályabéreül
Csak a nyugalmat kérte,
«Egy kis független nyugalmat!»
De míg élt, el nem érte.

* E költeményt a Kisfaludy-Társaságnak Lévy József tiszteletére november 19-én Miskolczon tartott ülésén olvasta fel az ünnepelt költő. A következő két költeményt szintén ott olvasták fel szerzőik; az elsőt az ünnepi ülésen, a másodikat — mely alkalmi rögtönzés — a lakomán.

És őt, kinek barátja volt
Lant, biblia, természet;
De belsején mind a sírig
Titkos féreg emésztett.

Csudálatom, ámulatom
Szállott a harmadikra,
Kiben hódító lángra gyúlt
Korán az égi szikra.

Dicsősége magaslatán
Nem akart mást keresni,
Mint harczmezőn, dúló csatán
A hazaért elesni.

És a hadak zord istene
Hallgatott is szavára;
Eltiporta, hogy előtte
Az eget így kitárja.

De hajh! nem óhajításaként
Omolt ki ifju vére;
Véréből nem röpönt felénk
A szabadság tündére.

Összetiport teste fölött
Győztes ellenség rivalt
S fékevesztett zsarnok-önkény
Hirdette a diadalt. —

Rég alusznak mind a hárman,
Csak szellemök van ébren,
Átlengik a küzdő hazát
S leszállnak olykor érttem.

Én is velök, vagy utánok,
Egy ösvényen bolyongtam,
Hordva sorsom könnyü terhét
Panasz nélkül, nyugodtan.

Míg a tölgyet mind ég felé
Emelkedőnek láttam:
Ábrándot én egy zöldellő
Bokor árnyán találtam.

Míg a sasok kék magasban
Keringettek felettem,
Én itt alant örvendező
Madárákkal csevegtem.

S zengtük a dalt, mint szivünkbe
Az Isten ujja írta:
Lombok közt a fülemüle,
Rögek közt a pacsirta.

Zengedeztük, de ránk borult
Hó-fellege a télnek
S gémberedő madár ajkán
Elhallgatott az ének.

LÉVAY JÓZSEF.

A BÜKKBEN.

Kanyargós utat szab embernek az élet,
Az enyém is egyszer a nagy Bükkbe tévedt.
Már az ősz ott bujkált lomb és cserje közte
S a ritkuló zöldet pirossal színezte.

Bájos hervadásban oly egyedül bolygék,
Mintha e világon csupán magam volnék.
Halk nótákba kezdtem álmodón, merengve
S szinte beolvadtam a szép rengetegbe.

Vándor vadmadárnak csapatát rebkentém,
Nyúl meg róka surrant mohos törzsek mentén,
Fényes szemű özek szökkentek odábbat —
De befátyolozta szívemet a bánat.

Csüggedt érzelésnek hullajtgatva könnyét,
Lapoztam s nem értém Isten képeskönyvét,
Mignem a fülembé, mélyiben a Bükknek —
Hallga! hallga! — érczes férfihangok ütnek.

Derülve figyeltem: mily vidám nagy ének
Tör, mint áldozatfüst egyenest az égnek!
Mint szépség s bölcsesség összeütött kelyhe
Csöng benne szív és ész üde erőtelje.

Csupa bátor érzés, mégis szüzi tiszta,
Mindben egy nagy élet tükröződik vissza,
Tartalom és forma egy rhythmusba olvad, —
Vajh ki az a boldog, a ki így dalolhat?

Szétnyitom a bokrot — s im, a gyepre dölten
Ott a férfi dálnok: egy vadász, előttem:

Szép fejét magas kor hava már beeste,
De piros az arca s deli még a teste.

Gazdag vadász-zsákmány mellette halomban,
A kezeügyében pattogó tűz lobban,
Pohár a jobbájában, aranyborral teli,
Az életörömré dalolva emeli.

A dalos ősz férfit lesem loppal, némán,
Hangja, csodamódon, magasból hat énrám,
Mint pacsirta, mely föl a felhőkbe vágott
S onnan hinti dallal teli a világot.

Kedves jelenés ez! — és addig csodálom:
Nem tudom, hogy benne mi való, mi álom.
Mintha a leszálló alkonyból kiválna
Három isten: Bacchus, Ámor és Diána.

A vadásznak a bort Bacchus maga önti,
Ámor rózsaaaggal mosolygva köszönti,
S hogy szép legyen álma, szűz Diána karja
Őt a bükkös erdő lombjával takarja. —

Éjjel van az erdön, elhallgat az ének,
Holdvilágos égen kis csillagok égnek,
Halkan suhog szárnya elülő madárnak,
S még az őzikék is lábujjhegyen járnak.

Álmodj, Bükk vadásza, s mire jő a hajnal, —
Ébredj megint frissen, új kedvvel, új dallal!
S csak így éld továbbat istenektől áldott
Férfias, költői, rejtező világot!

Hogy, kik szerte bolygunk téveteg dalokkal,
Rád és énekedre lesve néha loppal,
Nemes irigységgel hadd sóhajtsuk el mi:
Ah, mily szép így élni és így énekelni!

A NEGYEDIK.

Az első, az tavasszal ment el,
Maga is egy szép kikelet,
Mikor merész, ifjú pacsirta
Száll a virágos hant felett.
Dörgő tavaszi fergetegben,
Villámesapás közt tűnt tova.
Elnyargalt véle vad rohammal
A walkűrök tüzes lova.

A másik akkor költözött el,
Mikor fakulni kezd a nyár,
S a két-hazáju gólya indul
Beláthatatlan útra már . . .
Mikor megint szilárdan állott
Az oldott kéve, a haza . . .
Tán a betegnek, sorvadónak,
Ez volt egyetlen vigasza.

A harmadik ment méla ősszel,
Mikor bús ködbe vész a táj,
Szél jajgat, mint Ráchel siralma,
És ossiáni a homály.
Borongó lelke a halálba
Derülten és ragyogva ment,
Mert tárt karokkal hívta, várta
Homér és Dante odafent.

Elhagytak téged mind a hárman,
S te itt maradtál! Ó pedig

Ki volt gyöngédebb, hübb barátjuk
Náladnál, drága negyedik!?
Eljött a tél, fehér havával,
Nem szól madár a néma fán,
De, ime, csendül a te hangod,
Mesébe illő csalogány!

Eljött a tél, de a sötétben
Kis tűzhelyednek lángja ég,
És elmegy hozzád melegedni
A fonnyadt, fázós nemzedék.
Hozzád megyünk ünnepi díszben,
Mint nagyapához a család,
S te nektárként osztod ki köztünk
A szent költészet italát.

Én nem tudom, mi tartott vissza,
Csak áldom érte az eget,
Hogy boldog, büszke áhitattal
Még hallom a te éneked.
És bár van hozzá nagy jogod, hogy
A hárommal te is pihenj:
Könnyes szemekkel arra kérlek:
Ne menj utánuk! Még ne menj!

ÁBRÁNYI EMIL.

SZEMLE.

Lévay-ünnepély.

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak Lévay József tiszteletére 1911 nov. 19-ikén Miskolczon tartott ülésén.

A Kisfaludy-Társaságnak közel nyolczvan éves történetében ez az első eset, hogy hivatalos székhelyén, az ország fővárosán kívül tartja ülését. Az a csillag hívott, vezérelt ide bennünket, melynek irányzására biztuk, egyenként és együtt, lelkünket, munkánkat, egész életünket: a magyar szellem csillaga. Mint a pástorokat az a régi csillag: a miénk is a hitnek, a szeretetnek, az élet legnemesebb örömeinek és legkedvesebb javainak egy drága forrásához vezetett, hogy tisztességet tennénk neki s hitben, szeretetben, erőben öregbednénk általa.

Lévay Józsefhez jöttünk, köszönteni őt társasági tagságának félszázados ünnepén. Köszönteni jöttünk fiatal szívét, mely ifjúnak, elevennek és gazdagnak maradt, akár ötven év előtt, és köszönteni ősz haját, melyet talán nem is a kor fehéritett meg, hanem a megfagott természet igyekezete, hogy hótisztaságával külsőképen is kifejezze lelkének világát. Köszöntéssel jöttünk, de új erőért is hozzá, a mi patriárkáinkhoz.

És a mint itt egybegyűltünk, a tisztelet és szeretet kitörésének zaját mintha valamely, lelkünkre szálló áhítat csöndesítene le. Mintha közöttünk, a kik itt vagyunk, suhanva, csöndben egymásután megjelenének azok is, a kik «egykor voltak», a kik valamikor ugyanazzal a szeretettel szorították Lévay József jobbát, a melylyel mi nyújtjuk feléje ma kezünket. Az ötven év előtti magyar politikának, szónoklatnak, költészetnek csillagképe itt velünk, körülötted. Első vezetőd a közéletbe, az a sas szemű, lángoló tekintetű politikus, ki együtt járta a zord Tacitus és a bánatos Kölcsey iskoláját s a ránk szakadó vész napjaiban a legnagyobb vakmerőséget az alkotás erejével egyesítette. Azután nemes szónokbarátod, sápadt arczával, kusza hajkoszorújával, hol

megtört, hol fölragyogó szemeivel, szavának csodálatos, most mézzel folyó, majd tűztől sistergő áradatával, művelődéstörténünk egyik legnagyobb nevének s e név viselője korszakos műveltségének is örököse, kinek híre, cicerói iskolájával együtt, oly méltatlanul hangzott el. És ők is, kiket költői melancholiád hárfáján az ihletett emlékezés óráiban oly hívó vágygyal szólíttattál a tőlük legjobban ismert s nekik legkedvesebb hangokon: mintha ma köztünk lennének. Földid, lelked és sorsod osztályosa, a legnagyobb magyar pap-költő, kinél vidámabb mosolylyal senki sem emelt serleget s a kinél égőbb könyeket senkisémm hullatott bele. Vele azok, a kiknek dicső útját törte, a magyar lélek legteljesebb költői diadalának útját: szabad-e róluk többet mondanom? a mi Tyrtæusunk és a mi Homérunk. És egykori ifjú barátaid, kik nagy hagyományukat őrizve, védve, terjesztve, oltogatva veled együtt, kéz a kézben, egy hosszú életen keresztül szolgáltak közös eszményeteket: a legfélelmesebb kritikus és leghűbb barát, a legmunkásabb kéz és leglelkesebb szív.

A te pályád, a te szellemed idézte őket közénk. Az ő világukat te kapcsolod össze a mi látható világunkkal. Te vagy utolsó társuk közöttünk: ebből meríti mai ünnepünk áhítatát. De hogy méltó társuk is vagy: ebből árad lelkesedése. Költészetedben, az egyéni szellem finom változata szerint, m'g az ő költői világuk színmagyar, szintiszta, színigaz hangját halljuk, annak a fenséges harmóniának zengését. mintegy az egészet a te szavadban. Mintha a legendák amaz elsülyedt pompás városának harangszava rezgene költészetedben. Egyszerűségében van fensége, keresetlenségében ritkasága, természetérzésében művészete, népiességében culturája, egyéni igazságában közhatása, zenéjében legtitkosabb bája, ifjúságában bölcsessége. Ama nagy kor érzésvilágát tolmácsolod a magad csöndesebb veresű szívének édes rhythmusában; költői eszményeit, a mint a Bükkben a hámosi völgyben, az Avason megnyilatkoznak szemednek és szívednek. De az érzések és eszmények igazsága nem a múlté: a haladó, fejlődő, tisztuló emberi szív igazsága az. Egy kis életkör költői benyomásaiban meg tudtad szólaltatni az emberi szív egész érzésvilágát, megpendíteni minden húrját, még pedig a művészet olaját cseppentve öröme, búra: amannak tüze jobban lobogjon, emennek sebe édes enyhülést találjon. Ott voltál a száz sebből vérző nemzetnek költő-virrasztói között, Arany és Tompa oldalán, s bűvös »ráolvasásod« *Mikesről* ezer és ezer fájó szívben ébresztett édes visszhangot. Ott a *Dicső nap*on, a feltámadás

mámorában, magokba szállásra, hűségre, munkára intvén véreidet. Dalaidban mind máig egy harmonikus, nemes férfiúi léleknek gyöngéd ereje lüktet, mely könnyen hangolható, de száz benyomását mind a maga módján, a maga hangján, magához híven, a maga megnyilatkozásaul visszhangozza. Vágyaidból is szerénységed, lemondásodból is az élet szeretete szól.

És ez az élet nem volt mostoha hozzád. Mily kopárok mind a mi koszorúink ahhoz a jutalomhoz, melyben a te gondviselésed és a mi gondviselésünk téged részesített. Nem tisztességeidre, nem a nagy költőtársadtól oly hön és oly hasztalan áhított «független nyugalomra», nem is éveidnek dús ajándékára gondolok, hanem arra a legritkábbra, a mi még magyar költőnek sohasem jutott osztályrészül és talán idegennek sem. Arra, hogy művészi erőd nemcsak megtöretlen, hanem szinte a mai napig emelkedőben van. Már patriárkai korodban ajándékozhattad meg költészetünket olyan tiszta fényű gyöngyökkel, mint *A mizsa búcsúja*, *A patriárka*, az *Aratás* és a többiek. Ősz alakod, a mint még mindig fölfelé, új meg új diadalokra tör, kedves Kárpataid képét idézi lelkem elé, a mint a nyugvó nap havas ormaikon ragyogtatja legfénylőbb, legszínesebb, legégőbb sugarait.

Köszönjük neked ezt a költészetet. Köszönjük ember és magyar voltunkban nemcsak művészetét és örömeit, hanem hűségét, emlékezéseit és reménységét. Köszönjük Társaságunk nevében, közel háromnegyed évszázad közönsége nevében, a nemzet nevében. Igen, nemzeted nevében is, melynek életében egy sötét napon legmélyebb és legegyetemesebb érzését megragadóan fejezted ki. *Mikesedre* gondolok, melynek tárgyában és rhythmusában, a kurucz költészet ismerete előtt, szinte csodálatos beleérzéssel, egy régi kor lelki világa elevenedik meg, hogy a lenyűgözött erő keservében, mélaságában, büszkeségében, belső föl-emelkedésében a magunkét tolmácsolja. Sok gyönyörű költeményt írtál azóta, de a nemzet szívében és emlékezetében ma is *Mikes* költője vagy.

Ez a költemény nemcsak híred jelévé, hanem pályád képévé is lett, költői emlékezésből, művészi jelen-érzésből jóslattá, a te életed és a mi életünk útján immár beteljesült jóslattá. A fénynek, a diadalmas és gyászos harcznak napjaiból, a lelkében és színében magyar fejedelmi udvarból, hősei és nagyjai közül utolsónak marad Mikes, hogy hűséges, meleg, nyájas lelkéből még egy fényes sugarat röpítsen a nagy idők emlékébe. Azoknak a bús magyaroknak, a kiket a beköszöntő nemzetietlen világ, a

«náj módi» a tenger partján utóbb összevert: ő lesz a fejjé. A magyar költészet fejedelmeinek udvarából, a koszorúsok közül, kik költészetünkben az egységes és teljes magyar szellem győzelmét kivívták, dicső társaid közül egyedül maradtál. Mind «elbűjdos-tak már a földi téerekről» s diadalaik mezején, közéletben és iro-dalomban, a Rákóczi után következett világ szomorú jelei is mutatkoznak. Közöttünk pedig, új jövevények között, kik nem akarjuk «elmozdítani a régi határt»: íme reád szállott az ősz Mikesnek *básbugi* tiszte.

Költészetünk e legnagyobb emlékeinek fényében, melybe a te lelkeből is szövődtek sugarak, köszöntelek a Kisfaludy-Társaság nevében, azzal a tisztelettel, melyet ragyogásuk táplál bennünk és azzal a szeretettel, melylyel melegök vonz feléd. E tisztelettel, e szeretettel, ez áhítattal nyitom meg Társaságunk ülését.

Beöthy Zsolt.

Tárlat.

Bruck Lajos, Pap Henrik és Mihalik Dániel hagyatéka a Műcsarnokban.

Évei száma alapján ezt a három festőnket nem tarthatjuk különböző nemzedékek képviselőjének. Bruck 1846-ban, Pap Henrik 1864-ben, Mihalik 1869-ben született. Festményeikben azonban újabb művészetünk fejlődésének három korszaka tükröződik vissza. Bruck Lajos a hatvanas években a bécsi iskola tanítványa volt s ennek hatása mindvégig meglátszik művészetén. jóllehet újabb irányok és mesterek hatása elől sem zárkózott el. Pap Henrik a müncheni akadémia neveltje s a nyolczvanas években virágzó genre-festőinkhez csatlakozott. Mihalik kizárólag tájképfestő, a ki a jó öreg Molnár József és Brodszky Sándor oldalán sajátította el a természet szépségeinek ondos részletezését, Münchenben színezésében modernebb, Párisban impressionista lett.

A Műcsarnok hármas kiállítása tavaly elhunyt három művésznk oeuvre-jét csak töredékesen mutatta be. Néhánynak kivételével csakis azokat a festményeket, vázlatokat és rajzokat, a melyek életükben nem keltek el.

Befejezett munka ezek sorában nagyon kevés volt. Ez a körülmény mintha arra vallana, hogy mindhármuknak meg volt a maguk állandó közönsége, a melynek változatlan érdeklődése harmonikussá tette életüket és működésüket s tehetségük kibontakozására is fejlesztőleg hatott. Ez azonban csak Bruck Lajos

működésére nézve áll. Pap és Mihalik futó csillagok művészetünk egén, mint oly sok más, időnek előtte kihamvadtt tehetség, a kinek munka-kedvét, becsvágyát és életerejét is azok az áldatlan viszonyok örölték meg, a melyeket másutt is megtalálunk, a hol a művészet nem a nemzeti cultura talajában gyökerező életerős fa, hanem ezt léletszükségletének tekintő, kitartó közönség híján többé kevésbé mesterségesen ápolt üvegházi virág.

Bruck Lajos ifjúsága idejében ez nálunk még jóval nagyobb mértékben volt így, mint ma, s ő bécsi tanulmányai befejeztével három évre Velenczében telepedik le s alighanem itt az Accademián sajátítja el az előadásnak azt a nem egyszer édeskés báját, a melylyel épp úgy, mint alapos szakismeretével, különösen későbbi előkelő mæcenásait vesztegeti meg. 1874-ben Párisba utazik, a hol Munkácsy nevét akkoriban már szárnyaira kapta a hír. Bruck a nagy mester tanítványa lesz s ennek modorát is elsajátítja. Hagyatékában erre vallottak női arczképe (8. szám), tájképei közül a *Borus hangulat* és a *Tavaszi* (9. és 11. szám), életképei közül *Az elhagyottak s a Kandalló mellett* (7. és 26. sz.). Bruck Lajos, a kire párisi időzése alatt a barbizoni iskola is hatással volt, 1885-ben Londonba költözött s csak a millennium alkalmából került ismét vissza és telepedett le Budapesten. Addig festett képei külföldön maradtak. Elegáns felfogással festett arczképei leginkább előkelő körök megrendelésére készültek s csak elvétve kerültek a nyilvánosság elé. A Képzőművészeti Társulat kiállításán érzelmes felfogású genre-képekkel szerepelt, majd interieur-festményekkel, a melyeknek alig volt még nálunk kiválóbb mestere, mint ő. A kritika hagyatékának kiállításán különösen a barbizoni iskolára emlékeztető tájképi vázlataitól és befejezetlen alakos festményeitől volt elragadtatva. Kétségtelen, hogy a jóízű, éles szemű s alapos készségű művész vázlatai is jóval tartalmasabbak, mint azok a vázlatosan odavetett képek, a melyek mint a legmodernebb irányzatoknak kifejezői, ma százával kerülnek szemünk elé. Ám Bruck Lajos emlékét nálunk maradandóvá templomi és profán belsőségeket ábrázoló s odaadó részletezéssel megfestett művei fogják tenni, a melyeken a nélkül, hogy ez az architektonikus character rovására esnék, szerencsés szemmel tudta ellesni egy-egy csarnok, szoba, kamraszöglet festői sajátosságait, a mint ezek az interieurök berendezésének csoportosításában, a fény és árnyék s a színek játékában visszatükröződtek. Egy egész tűnőfélben levő világot örökített

meg Bruck Lajos ilynemű képein, a melyek ódon patinás motívumai után különösen Felsőmagyarország régi kis városaiban kutatott nagy kedvvel, versenyt dolgozva öcscsével, Bruck Miksával, a kit szintén a hangulatos interieur-festmények mesterének ismerünk.

Nem kisebb tehetség volt, csak kevésbé szerencsés, Pap Henrik, a müncheni Löffitz tanítványa, a ki 1884-ben a Műcsarnokban rézkarczaival tűnt föl először. Festményein is a rajz maradt mindvégig a domináló elem. Első életképei az akkori divatnak megfelelően festett anekdoták, festői felfogás nélkül. Ilyen az *Október elseje* a kaszárnnyában katonai szolgálatra jelentkező különböző rendű és rangú tipikus alakjaival, vagy a *Lizi kisasszony*, mind a kettő a király tulajdonában. A *Zászlóhimnzőkön*, a melyet szintén Ő Felsége vásárolt meg, már tompul az anekdotás él. Három fiatal leány és egy levelet olvasó öreg asszony festői csoportja tárul itt elénk hangulatos interieurben. Előadása módjában még inkább festői Pap Henrik 1878 című képe, a mely sokszorosításban igen elterjedt s kesergő fiatal asszonyt ábrázol asztalára dőlve, miközben az ablakon keresztül az utcán tovább vonuló, Boszniába induló katonák csapata látszik. 1894-ben az *üres bölcső* című képével, a melyet az előbbihez hasonlóan az állam vásárolt meg, Bécsben és Antwerpenben kitüntetést nyer, a miben a Képzőművészeti Társulat kiállításain már addig ismételten volt része. Innentől kezdve azonban mintha elkedvetlenednék. A művészhaború elől, a mely nálunk akkoriban tör ki, az iparművészeti iskola egyik tanári székébe vonul vissza. Az új művészeti divatok, a melyeknek közönségünk tárlatokat látogató része s a hirlapi kritika csakhamar meghódol, mindannak tagadását képviselik, a miben ő addig a művészet lényegét kereste. Tájékepei bizonyossága szerint Pap Henrik is akart és tudott haladni korával. A kritika azonban ezután is csak a genrefestőt látta benne s ezzel együtt a közönség is mintha elfordult volna tőle érdeklődésével. Ő legalább azt hitte, a minthogy a közönség nálunk még ma sem mindig az igazi művészetet keresi, inkább csak a művészeti divatok iránt érdeklődik. Pap Henriknek szemmel láthatóan szárnyát szegik az áldatlan viszonyok, a melyek művészeti életünket jellemzik. Hagyatékának kiállításán volt egy hableányt ábrázoló vázlat, a melyet több ízben festett meg. Az üde formájú ruhátlan leány hanyattszegett fejjel, ívben meghajló testtel mintha a magasba akarna törni. A lebegés valószínű visszatükröztetése azonban sehogy sem sikerül

Végezetül is mintha ez az alak, a melylyel nem tud megbirkózni, rántaná magával: művészünk alig negyvenhat éves korában meghasonlott lélekkel a Dunába öli magát.

Fiatalon, negyven éves korában halt meg Mihalik Dániel, de hogy művészete nem bontakozott ki tehetségének megfelelő arányokban, annak ismét nem kis mértékben kritikánk volt az oka. A rokonszenves fiatal művész 1896-ban kutya-falkát ábrázoló remek állatképével tűnt föl először, a melyet akkor Andrássy Géza gróf vásárolt meg. Dédelgető kritikusai biztatására azonban ezután kizárólag tájképek festésével foglalkozik s keresetlenségül egyszerű motívumokat örökít meg vásznain, gondos részletezéssel, közvetlen hatású színezéssel. Közben bizonyos egyoldalúságba esik, úgy hogy a kritika minden jóakarat mellett sem tud újat mondani róla. 1902 óta, hogy Szolnokon telepedett le, tájképein egyre borongósabb kedv ömlik el, a melyet öt évvel azután rendezett külön kiállításán aratott sikerei sem tudnak széjjel oszlatni. 1907-től kezdve kiállításainkon alig szerepel; de műtermében annál szorgalmasabban dolgozik s keresi önmagát. A modern skót tájképfestők nyilván nagy hatással voltak rá, különösen színezésére. Formáit is egyszerűsíti, stylizál. A hagyatékában kiállított tájképein a dekoratív hatás az uralkodó és stílusuknál fogva ezek a kivétel nélkül igen kedves képek bizvást megérdemelnék, hogy nemcsak eredetiben, hanem színes könyvomatú sokszorosításban is minél szélesebb körökben terjedjenek el.

D.

ÉRTESITŐ.

Kozma Andor újabb versei.

Magyar symphoniák. -- Budapest. Athenæum. 1909. — Ára 5 korona.

A cím jól jellemzi a kötetet. E gyűjtemény két fő jellemvonása ép s erős magyarsága, érzésben, gondolatban és szóban, s a mellett a nyelv zenei hangzása.

A kötet első darabja szent Gellért életének ismeretes epizódját rajzolja, azon irodalomtörténeti legendát, midőn a püspök Valter magisterrel a kézi malmot hajtó szolgáló leány dúdolását hallgatja, mit a latin legenda symphonia ungarorum-nak nevez. A költő ez ősrégi dal zsongását hallja ki egész költői irodalmunkból.

S mi tovább zengjük, világ fogytáig,
Az ős magyar nép symphoniáit.

Kozma Muzsája csakugyan hasonlít egyben-másban e dolgos és dalos leányhoz, ő is komolyan veszi az életet s józan és derült dallal enyhíti. E sajátságok, mint általában a magyar természetnek, Kozma költészetének is jellemző vonásai közé tartoznak, mint a hogy' egész egyénisége typusa a magyarságnak.

Költészete már tárgya szerint is magyar földben gyökerzik. Verseinek nagy része egyenesen hazafias tárgyú; a lyrai költeményeken kívül ilyenek elmélkedései, mint a *Látomás*, *Az ősi szellem* s számos történeti esemény földolgozása, kivált a szabadságharcz korszakából, minők *A carthagói harangok*, *A családunk szégyene*, *Csak harminczkét huszár*. A történetiek sorába tartozik a Caraffa korabeli *Agg prédikátor*, kit a börtön nem tör meg, mert éjente édesden alszik a Krisztus ölén. E legendát egyszerű szerkezete s a gyors menet, kimért és biztos vonásai, naiv és meghatott hangja a szerző egyik legkiválóbb költeményévé avatják. Kozma ily tárgyakhoz eddig nem sejtett tehetséget mutat. A kötet legszebb darabja is ilyen, a *Jézus a vendég* című, melyben Jézus földi vándor képében be-

nyit egy szegény munkás-családhoz, kik megkínálják szűkes ebédjökkel, melytől most a beteg gyógyul, gyermek épül; egy Uhde modorában festett kép ez, Krisztus alakja a mi mai világunk szegényei közt. (Uhdének van is egy ily tárgyú képe Berlinben.) E költemény az áhítat egyszerű hangjával, keresetlen előadásával egyik legszebb terméke újabb költészetünknek.

Magyar érzése ömlik el legkülönbözőbb tárgyú költeményein. Az hevíti *A bor meg a czégér* című satyráját, melynek elején néhány sorban eleven képet rajzol a kis-nemesről s később találó vonásokkal festi korunk némely félszedségeit. Máskor valódi ethnographikus kedvvel merül el egy jóízű anekdota kivitelébe a székelyekről (*A góbék*).

Másik erős oldala a zenei nyelv. A nyelven nem ejt csorbát, a rhythmuson sem. Egyforma könnyedséggel bánik a magyar ütemekkel s a nyugat-európai versformákkal. Kötete e szempontból ritka változatosságot mutat. A rhythmus egészen önkénytelenül alkalmazkodik mondanivalójához. *A lovács* című ballada pergő soraiból kicseng a pöröly zuhogása. Gellért püspök kalandjának előadásán a krónikák lassú nyugalma s itt-ott nyelvök ódon zamatja érzik. S vannak költeményei, oly lágy és merengő rhythmusuk, hogy olvasásuk közben szinte azt képzeljük, mintha a szomszéd szobában már szólna is a kísérő zene, valami édes Schubert-dal, halkan, régi zongorán. Egy-egy dala olykor egészen zenei hatást tesz, például e sorok. melyek szinte halk énekre kíváncznak:

S te jer felém, ó, kedvesem,
Ha szólít a halál,
Hajolj fölém szép csendesesen —
És lelkem égbe száll.

Ilyen zenére termett költemények *Az erdő csábja* s az *Ábránd* című románcz, melyek szinte várják a kísérő zenét.

Nem csupán a külső formának mestere, hanem a belsőnek is. Verseinek szerkezete szilárd s megbonthatatlan, a minnek oka nemcsak izlésében s műérzékében rejlik, hanem, épen annyira, természetes gondolkodásában is, mely biztos és egyenes úton jár. Jól ismeri erejét s ahhoz szabja tárgyait. Legjobb példái ennek a Csokonai és a Szász Károly emlékét ünneplő költemények. Csokonaihoz az ő kedvelt versalakjának könnyed lejtésében fordul; Dante fordítójához terzinákban. Mindkét kísérlet erős próbája versbeli készségének s egyszersmind gyöngéd költői gondo-

lat. Ennyiben ő alkalmazkodik tárgyhöz, másrészt azt méri erejéhez. Az óda föllengő érzelmeit, hymnusi emelkedését lyrai melegséggel pótolja, a mi inkább sajátja, a dicsőített szellem fölidézését ott epikai, emitt visioszerű rajz segélyével könnyíti meg. Ezzel az óda műfaját némileg a saját tehetsége szerint alakítja, de az egésznek hatása így is lelkes és fölemelő.

Állandó jellemvonásai nem teszik egyhangúvá Kozma költészetét. Egyaránt változatos az hangulat, hang és tárgykör dolgában. Van e kötetben tiszta lyrai költemények mellett családi genre-kép (*A fecskéfészek*), természetfestő leírás, satyra, legendák romantikus keleti történet mellett, minő a *Rusztém kertje*, anekdoták (*Kün ür*, *A göbék*) és regék, minő a *Csókók és virágok* s *Kyane*, e késői lapok a metamorphoseon liber-hez, közben politikai színezetű elmélkedések s néhány gondolati költemény, melyek közül az *Első emlékek* című az érzelem segélyével az innata ideák fejtegetését is költőivé bírja emelni. Egysszóval képviselve van e kötetben a költészetnek majd minden ága.

Tárgyánál fogva a többi versek közül egy egész külön csoport válik ki, mely a modern városi életet rajzolja. *Antaeus a boltban*, a vén segéd, a ki folyvást kis nyaralójára gondol; egy másik vézna boltos-legény, kinek vasárnapi öröme a kerékpározás (*A kerékpáros*); a boltban kiszolgáló, úri családból való leány, kinek vasárnap egy boltos udvarolgat, míg ő jobb reményben egyre halogatja a hozzá-menést, (*Vasárnap*), *Egy Juno*, a női divat-üzlet élő ruha-fogasa, ki szabó-báb gyanánt örli le életét, — ez életképek a fővárosi boltok s általában a nyárspolgári élet csenevész-örömeit s kisszerű kínjait rajzolják, a gúny és érzelmesség humorba olvadó vegyületével meglehetősen új alakokat vezetve be költészetünkbe. Ide sorozhatni távolabbról a *Katonák* leírását, kifejezőn váltakozó rhythmusban s a *Ballada a gyárban* című költeményt, mely mintegy *A kovács* című balladának párja a gyár világából.

E tárgyi sokoldalúság hangulatainak gazdagságából fakad. Egyénisége komoly és tartalmas, de szer a vidámságra, s arczára jól illik a mosoly. Szeret vidám történetet mesélni, gyönyörködik jóízű kalandon, mint a pánczélt-öltő leánynak régi motívumokból újjá szőtt történetében, a ki majd meghal a maga ütötte seb láttán. (*Ócsay-fi.*) Szereti az ifjúságot, kedvesen irigyli a víg katona-sort (*Katonák*), általában vonzza az életnek derült oldala; de olykor méla érzések lepik meg (*Talló, Isten veled, szerelem!*),

elbusúl őszülő hajszálai láttán (*Őszülés*), s megindultan veti tüzre a fiókjában hervadozó régi verseket (*Hervadt versek*):

Legforróbb könnyed te némán sírtad,
A legszebb versed' te meg nem írtad.

Máskor családi aggodalom gyötri (*Beteg-ágy nál*), a haza sorsa aggasztja.

A derű és ború összeolvadásában, az érzelmek e félhomályában éri el tetőpontját, úgy tetszik, Kozma költészete. A fiatal-ság egetvívó szenvedélye csöndes családi lyrává higgadt, a hazafitűz elmélkedéssel vegyül; az örömet s bánatot más érzelmek és gondolatok mérséklik, a felindulás mélyén ott szunnyad a meg-gondolás és tapasztalat, mint drágakő mélyén a tűz.

Érzelmei most ritkán röppennek elénk úgy, mint az ifjú korban, a maguk számára követelve érdeklődésünket, de mély érzése most is mindenben elárad, ez élteti verseit, mint láthatatlan forrás a tavat. Érzései összetettek s világuk bonyodalmas; sokszor képekkel szövődnek össze, történeteken fonódnak át. Egy elesett őz s párjának siránkozása családi érzését juttatja szóhoz, azt mondatva vele, hogy ő együtt kívánna veszni párjával (*Az őz-pár*); egy fecskefészek életében a maga családjának képét látja. (*A fecskefészek*.) Látszólag közömbösebb tárgyról írva is sokszor kibugygyan érzése, mint az *Adriai emlék* rajzán végül egy csöpp keserűség, midőn az elutazó leány hamarosan megfélekeznek sírva búcsúzó anyjáról, s helyette a költő súg másnap „jó reggel” a távol part felé az anyának. A költő lyrai ere tehát nem apadt ki, csak mélyebbre vonúlt. A sekély patak ölen meg lehet számlálni minden kavicsot; mikor megnő, a folyó sok mindent ragad s hömpölyget magával, s mélye kifürkészhetlen. Így változott Kozma költészete. E gazdagságot csak a férfikor adhatja meg, mint egy nyugodt szép tájnak mély színeit az ősz lehellete: a nap még melegen süt, de pillanatra metsző szél támad; minden mosolyog, de szomorúbban s a látkör széle szürke ködfátyolba burkolózik; a fák koronái még jólesően sütkéreznek a sugárban, de egy-egy már sápad s hullatja lombját, s a nyár egyhangú zöld színét sok arany és bibor tarkázza. Ilyen komolyság érzik Kozma költészetén, ily változásból ered színgazdagsága. A férfikor e gazdagabb költészete, e magvas lyra, melyben a derű komolysággal, az érzés gondolattal párosul, különös bájjal ruházza fel Kozma új kötetét.

Költészetének alig vehetni észre fogatkozásait, mert biztos

érzéssel csak a tehetségéhez illő tárgyak után nyúl. Nem és mindig olyan mélyre, mint tudna, de viszont ment minden erőlködéstől. Lehetne szárnyalóbb, de e hiányt kedves nyugalma s erkölcsi biztonságérzet mérséklék; nélkülözzük nála a képzelet fényes sziporkázását, csakhogy azért derűs józansága s ép érzése kárpótolnak, a mi ma szinte külön irányt jelent költészetünkben. A valódi vagy szenvedett betegség korában merő egészség; csupa józan gondolat, világos érzés, ép nyelv jellemzik, a mi manapság kétszeres érdem és haszon.

Érdemes volna a gyűjteményből egy füzetre valót kiválogatni a nép számára, a ponyvára; erős magyarsága talán utat törhetne ott a városi couplék áradatában; hadd terjesztené az ízlést, tisztá érzést, erősitené az ép nyelvérzéket. a mire maholnap talán szintén szükség lehet.

v. g.

Egy regény.

Forrongások. Írta Balásházy Péter. Budapest, 1911. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 176 l.

Vitkovics Mihály azt követelte a költői művektől, hogy önmagukban, címük nélkül is, legyen teljes értelmük. A követelmény megfordítottja talán túlzó, de annyit joggal megvárhatunk minden költői műnek, különösen a regényeknek, címétől, hogy némi utalással szolgáljon arra, a mit nyújt. Regényről lévén szó, jelölje meg a problémát, az irányzatot, vagy vessen világot a cselekvényre, milieure, vagy legalább nevezze meg a hőst. Balásházy Péter regényének címe, *Forrongások*, szintelen, semmitmondó. Nem sejtjük belőle, milyen fajta szellemi élvezettel kínál meg bennünket a szerző. Pótoljuk hát a mulasztást mi.

A *Forrongások* modern társadalmi regény, milieuje a XX. század magyar társadalma, hősei korunknak jól ismert típusai, a legmodernebbek. A férfiak között ott látjuk a romlott lelkű decadens író, a ki a Párisban gyűjtött szellemi méreggel rontja a magyar főváros leányait; a hegedű-virtuozt, a ki művészi ihlete ellenére telivér nyárspolgár; az előkelő orvost, a kinek tudománya mély, keze biztos, clientélája kiterjedt s a mellett szívesen foglalkozik fiatal leányokkal; az ambitiosus, de a társadalmi formák közé illeszkedni alig tudó physika-tanárt. A nők kisebb számmal vannak, mindössze két testvér. Az egyik orvosnővendék, a másik a vakok intézetében tanító. A statiszták

a jourozó Budapest világából kerülnek ki. Szóval csupa modernség, csupa «dernière nouveauté», mint a hogyan a budapesti kirakatok árúczikkein olvasható.

Valójában azonban csak a környezet s a costumeök újak: a csomagolás. A portéka maga már sok kézen megfordult. Alap-gondolata, hogy a kiváló lelkek erős akaratukkal ki tudnak emelkedni az erkölcsi fertőből, s megtérnek, megigazulnak, irodalmunkban már 1835-ben megtalálható s szintén regényben. Jósika *Abafi*ja az első képviselője a nálunk akkoriban még új, de a külföldi irodalmakban eleget koptatott «megtérő» regényhősöknek. Újszerű azonban, hogy a *Forrongások* megtérő hőse nő. Fejér Magdolna, a jourok léha világának ünnepest szépsége, bár alapjában véve komoly, tartalmas leány, elkábult a fénytől, ünnepestotéstől s egészen megszokta a könnyű, pazarló életet, a sok léhaságot és hiúságot, az üres fiirtöt. Czinikus írókkal, ostoba nyeglékkal s a komoly tanárral kaczerkodik, mindegyikkel a maga módján. Egy szerencsétlen véletlen, hugának betegsége, megismerteti egy igazi férfival, Deér Ádám orvossal, a kit szívének minden nemes érzésével megszeret. Az a kettős convulsio, a melyen keresztül megy: hugának arcját az operatio egészen eltorzítja, tőle pedig elfordul az orvos, mert «megmérte és könnyűnek találta», megtisztítja lelkét. Huga a vakok között terjeszti a szellemi világosságot, ő meg orvosnak megy s miután rövid pár esztendő alatt megszerezte az orvosi diplomát s egy orvoscongressuson nagy sikert aratott egy fölolvásával, most már a kétkedő Deér Ádámot is meggyőzi lelki erejéről és komoly értékéről.

Mindez, alig kell külön mondanom, a modernség álarca alá rejtőzött, de valódi romantika. Nem baj. A romantika örökéletű s méltán. A meddig lesznek érzékeny kedélyek, a kiket elbájol a náluk hatalmasabbak emberfölötti küzdelme; vagy szenvedők, a kik az élet sivársága elől a költészet tündérvilágában keresnek menekülést; vagy lelkesedők, a kiket magával ragad a képzelet csodálatos játéka; azaz, a míg az emberiségből ki nem vész a csodálat a rendkívüli, a nagyszerű iránt: addig élni fog a romantika. El-elhallgat egy időre, de, mint a phoenix, mindannyiszor fölújul, csak más és más alakban. Eleinte az Olympust ostromló titánok, azután a sárkányölő hősök, majd a pogányverő lovagok, végül a tudósok és gyárosok gyönyörködtetik az élvezetre sovárgó olvasókat. Balásházy regényében még egy lépéssel tovább jutottunk, nála már doctorkisasszony a heros.

E pár ezred év alatt az elbeszélés technikája is megválto-

zott s mivel a modern, lélektani regény inkább lelki rajzot ad, mint cselekvényt, Balásházy is e téren keresi a különöst, a regényest. A kapcsolat egy kissé barok. A romantikához jobban illik a fordultatos, eseményről-eseményre rohanó elbeszélő mód, mint az elemző, motiváló; de nagyobb baj, hogy az író nem elég erős a lelki élet rajzában és a motiválásban. Mindenféle henye alakokat léptet föl, hogy hősének tetteit motiválja, s egy hosszú, a regény egész cselekvényén végighúzóódó epizódot szó közbe, a hősnő hugának történetét, pusztán azért, hogy alkalmat adjon a két főszereplőnek egymást megismerni. A lelki rajz még ingatagabb alapon áll. Tulajdonképen csak két emberrel van dolgunk a regényben, a többi a legjobb esetben typus, de rendszerint csak báb — mint p. o. a hősnő atya, a kit eleinte látunk egy párszor, de azután eltűnik szemünk elől, a nélkül, hogy tudnók, él-e, hal-e — vagy éppen pusztán név, mint az udvarló, a ki az első fejezetekben Daán Lupi, a későbbiekben Gaál Lupi néven szerepel. A két ember Fejér Magdolna meg Deér Ádám, s bennük a szerző — úgy látom — a nőről és férfiről alkotott eszményképét akarta rajzolni. Az előbbi Berend Iván női kiadása, s ez talán elég a jellemzésére, de legalább rationalis, egységes képpé kapcsolódnak össze az egyéniségét alkotó eszményi vonások. A férfi lehet nagy tudós s elsőrangú műtő — halljuk róla és szívesen elhiszszük — de nagy embernek, bölcs embernek csak a szerző látja, a mi szemünkben ellenben pipogya és korlátolt, a ki nem lát át egy ostoba női ármányon s nem veszi észre, milyen értékes szívet vet el magától, mikor elfordul Magdolnától. Nem szeretem a nőkben a Nóra-typust; mégis, mikor a regény végén az orvos ráismer az igazi Magdolnára, nem venném a leánytól rossz néven, ha megleczkéztetné kételkedéséért.

A regény azonban, s ezt örömmel állapítjuk meg, komoly törekvés eredménye. Épen azért alkalmaztunk reá magasabb mértéket. A szerző komolyan fogta föl hivatását, gondolkodik az emberiség sorsát mozgató rugókon, van képe az életről, van világnézete. Van valami nemesebb, emelkedettebb a fölfogásban, a mi kiemeli a hatásvadászó, múltó sikerekre dolgozó írók sorából. Csak nincs még elég ereje, hogy a mit lelkében hord, azt szemléletes képekbe öntse, a mint a valóságot is inkább elképzei, mint tanulmányozza. Erősebb a kigondolásban, mint a megalkotásban, az elbeszélésben, mint a motiválásban és szerkesztésben.

Nem merek jóslásokba bocsátkozni, de annyit talán meg-

kockáztathatók, hogy ha Balásházy Péter idő múltán több élet- és emberismerettel, nagyobb írói gyakorlattal alkotja meg műveit s nem a való világ keretébe foglalja a cselekvényt, hanem egyenesen onnan fejleszti, akkor talán adhatna majd komolyabb becsű munkát is. A *Forrongások* egyelőre még csak a költő lelkének forrongásáról tanuskodik, inkább igyekezet és törekvés, semmint megvalósult eredmény, de így sem minden érdem nélküli. Annyit megér, hogy elolvassuk.

r. r

Új magyar könyvek.

Berczik Árpád: Nyári feleség, Férjem nősül és egyéb elbeszélések. (Egyetemes regénytár. XXVII. évf. 8-ik köt.) Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 154 l.) 1 K 20 f.

Bródy Sándor: Jegyzetek a szerelemlről. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 50 f.

— — A medikus. Életkép 3 felvonásban. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 132 l.) 2 K 50 f.

Groffits Gábor. Gazdasági építészet. Budapest, 1911. Pátria. (8-r. VIII, 294 l.) 10 K.

Heltai Jenő. Scherzo. Elbeszélések. Budapest, 1911, Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 3 K 50 f.

Kosztolányi Dezső: Lotoszevők. Mesejáték. Budapest, 1910. Kritika kiad. (8-r. 31 l.)

Liszt Ferencz levelei báró Augusz Antalhoz. 1846—1878. Kiadja Csapó Vilmos. Budapest, 1911. Kilián Fr. utóda. (8-r. 327 l.) 6 K.

Morvay Zoltán: Szürke történetek. Elbeszélések. 5 köt. Marosvásárhely, 1911. Révész B. (32-r. 124, 147, 162, 130, 124 l.) 3 K.

Nemák Titusz. A rendőri büntető bíraskodás kézikönyve. Trencsén, 1911. Gansel L. (8-r. XV, 442 l.) 8 K.

Petőfi könyvtár. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán. Budapest, 1911. Kunosy, Szilágyi és Társa. 26. köt. *Kéry Gyula*. A Petőfi-ház története és katalógusa. (8-r. 182 l.) 1 K 20 f.

Sudermann Hermann: Énekek éneke. Regény. Fordította Sebestyén Károlyné. 2 kötet. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 322, 448 l.) 8 K.

Szádeczky Béla dr.: Apafi Mihály fejedelem udvartartása. A M. Tud. Akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkesztette. I. kötet: Bornemissza Anna naplói. (1667—1690.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. XX, 722 l.) 12 K.

Tuka Béla dr.: A szabadság. Politikai tanulmány. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. 528 l.) 10 K.

GYETEMI

